Вујадин Иванишевић

Новчарство средњовековне Србије

SERBIAN MEDIEVAL COINAGE

Београд 2001.

САДРЖАЈ

УВОД

Изучавање новчарства средњовековне Србије започето је у XIX веку са појавом првих описа новца. Објављивањем корпуса Шиме Љубића *Opis jugoslavenskih novaca* у Загребу 1875. године, у коме је сакупљена и систематизована огромна грађа, постављени су чврсти темељи српске средњовековне нумизматике. На овим основама настављено је даље проучавање новца које је кренуло, нажалост, другим путевима од оних које је зацртао Ш. Љубић, а за њим Грегор Чремошник у свом делу *Развој српског новчарства до краља Милутина* објављеном у Београду 1933. године.

Новац је у каснијим радовима најчешће посматран изоловано од историјских збивања, општих монетарних токова и законитости. Рад је био превасходно усмерен на типолошко проучавање новца, при чему су често били занемарени главни методолошки принципи. Изостале су компаративне анализе писаних извора, остава новца, иконографије, стила, калупа, финоћа, тежина и других елемената. Све ово је довело да изучавање новчарства видно заостане за савременим методима истраживања. Овоме је свакако допринео, поред несређене изворне грађе о новцу, мали број објављених збирки, остава и појединачних налаза који представљају кључ за одгонетање многих непознаница. Ово наше запажање најбоље можемо илустровати чињеницом да данас располажемо са малим бројем целовитих студија у којима су обрађени неки од видова новчарства: ковања новца појединих владара или феудалаца, вредност новца, организација ковања, ковнице, анализе остава и појединачних налаза, итд.

Улога и место новца у средњовековном друштву, један од кључних аспеката, били су предмет интересовања историчара, али не и нумизматичара који су стога, често, услед непознавања основних економских и монетарних законитости, као и организације ковања новца, доносили низ неутемељених закључака.

Приступајући изучавању *Новчарства средњовековне Србије,*[1] покушали смо да прикажемо основне аспекте новчане привреде. Они су сагледани кроз опште новчане токове, развој монетарног система у Европи, чији је саставни део био српски новац, историјске изворе и анализу нумизматичког материјала. Посебна пажња је била усмерена ка монетарној политици: новчаним стандардима, моментима мутације новца, реформама новчаног система и волумену емисија. Ови трендови су протумачени у општим цртама поређењем са монетарним кретањима у Европи.

Засебно смо обрадили сам процес ковања новца који је приказан кроз призму развоја рударства и рада ковница. Ова проблематика је сагледана у оној мери у којој нам дозвољавају очувани и објављени историјски извори, као и сам новац. Тражећи одговоре на питања везана за ковање новца, послужили смо се подацима за цеке у Дубровнику, Венецији и другим државама и комунама.

Код приказивања нумизматичке грађе одлучили смо се да је разложимо, следећи у извесној мери Растислава Марића у његовим *Студијама из српске нумизматике*, Београд 1956, на четири раздобља: краљевско, царско, време обласних господара и деспотовину. Сваки од ових периода представља засебну целину развоја новчаног система у средњовековној Србији повезану са политичким

[1] Књига *Новчарство средњовековне Србије* представља измењену и допуњену докторску дисертацију која је под насловом *Новчани систем средњовековне Србије* одбрањена 1996. године на Филозофском факултету у Београду пред комисијом у саставу: академик Владислав Поповић (ментор), академик Божидар Ферјанчић и проф. др Војислав Јовановић.

и привредним токовима. Овај приказ прати преглед по владарима, властели и градовима, као и по врстама новца. Дати су најчешће само основни подаци о ковањима, што је последица недовољне проучености.

На крају студије о новчарству средњовековне Србије изложена је нова систематизација нумизматичке грађе која се наметнула појавом низа нових врста новца, остава и појединачних налаза објављених, у највећој мери, од стране Сергија Димитријевића у раздобљу од 1957. до 1981. године. Овим прилозима српско новчарство је обогаћено низом нових ковања која су у знатној мери осветлила поједина раздобља развоја новчаног система.

Каталог новца је, за разлику од *Ойиса* Ш. Љубића и *Класификације* Р. Марића, приказан кроз структурално-аналитички метод бечке нумизматичке школе. Реч је о методу који у себи спаја могућност класификације грађе кроз разне категорије и на основу кога је могуће реконструисати развој и систем ковања новца.[2] Овако разложена грађа дата је у виду табеларних приказа на бази којих је формиран каталог новца. Нажалост, нисмо често били у могућности да се држимо чврстих методолошких начела из два основна разлога. Први представља немогућност датовања великог броја ковања, а други њихово повезивање са одређеним ковницама или областима. Стога смо били приморани да грађу најчешће прикажемо кроз типолошки развој држећи се главних критеријума у оној мери колико је то било могуће.

На крају је дат, у виду прилога, кратак критички преглед остава новца које представљају изузетну грађу за тумачење бројних појава везаних за новчарство средњовековне Србије.

Историјаш исшраживања

Обрада српског средњовековног новца започиње у правом смислу речи са радовима Јанка Шафарика и нарочито Ш. Љубића.[3]

Ј. Шафарик је први увидео значај нумизматике и прионуо на сакупљање, проучавање и објављивање свог до тада познатог српског новца у серији чланака под насловима: *Ойисаніе свиію досадъ йознашы србски новаца*, у Гласнику Друштва србске словесности III (1851), 191-247 и *Додашакь кь ойисанію сшары србски новаца*, Гласникь Друштва србске словесности V (1853), 212-218; VI (1854), 190-205; VII (1855), 194-230; VIII (1856), 264-278; IX (1857), 268-281. У овим радовима објављена су 192 српска новчића.

Круну сакупљања и изучавања српског, као и другог јужнословенског новца, представља дело Š. Ljubića, *Opis jugoslavenskih novaca*, Zagreb 1875. Овај рад превазилази све до сада урађено, не само по броју обрађеног новца 4118 примерака већ и по методолошком приступу. Вредност његовог дела лежи у обради великог броја колекција, систематизацији, опредељењу и опису новца, чиме је добијена још увек неискоришћена основа за његово даље проучавање. Ш. Љубић је поред обраде новца покушао да дотакне још нека питања, као што су вредност новца, монетарни систем, ковнице и друго. Његов рад је представљао чврст камен темељац погодан за даље изучавање српске нумизматике, али на његовим основама није подигнута нова зграда. Његово дело је остало до данас непревазиђено и незаобилазно приликом проучавања новца, те ће још дуго представљати референтни каталог српског средњовековног новца.

Друго важно опште дело представља књига Р. Марића, *Сшудије из срйске нумизмашике*, Београд 1956, у коме су дати осврти на неке од проблема атрибуција ковања, класификација основних врста новца и нарочито важна, детаљна обрада већег броја остава. У овом делу нумизматичка грађа је систематизована, нажалост не увек доследно и потпуно. Пут којим је Р. Марић пошао у свом раду и на који је указао, а реч је о важности проучавања остава новца, није од стране каснијих истраживача српске нумизатике доследно праћен. Приказ овог дела дао је С. Димитријевић, *Проблеми срйске средњовековне нумизмашике I-II*, Историјски гласник 1-2 (1957), 69-99 и 3-4 (1957), 104-150. У њему се аутор, поред аргументованих, али и недоследних критика, осврнуо на многе проблеме срп-

[2] Hahn 1973; Hahn 1975; Prokisch и др. 1996, xi-xii.

[3] Ljubić 1875, i-iv: где је дат детаљан критички преглед раних радова о српском новцу.

ског новчарства. Овом приликом допунио је каталог Р. Марића и дао је нове атрибуције појединих врста новца.

У општа дела можемо убројати и драгоцене студије о новчарству на Балкану у средњем веку David M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Thessaloniki 1965. и допуњено издање, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London 1979, у којима је, поред осталог, дат преглед развоја српског новчарства до краја XIV века.

Посебно дело представља студија о дубровачком новцу Милана Решетара, *Дубровачка нумизматика I-II*, Сремски Карловци – Београд, 1924-1925, која нам осветљава основне механизме ковања новца на нашим просторима.

Проблеми монетаризације и новчаног система у нашој историографији нису посебно обрађивани, што је разумљиво имајући у виду мали број писаних извора, као и недовољно проучену нумизматичку грађу. Посебно место у изучавању привреде и историје новчарства припада свакако општим делима: Константин Јиречек, *Историја Срба I-II*, приредио Јован Радонић, Београд 1952; *Историја Српског народа I-II*, Београд 1981-1982; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, и Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995.

Са друге стране, постоји један број значајних радова који осветљавају неке од важних аспеката историје новца и привреде као што су приходи, производња сребра, вредност новца итд. Навешћемо неке од радова који су везани за ову тематику: Михаило Динић, *Крсташи грошеви*, Зборник радова Византолошког института 1 (1952), 86-112; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955 и 1962; Вук Винавер, *Проблеми производње сребра у средњовековној Србији*, Историски записи XVII-3 (1960), 481-512; Иван Божић, *Доходак царски*, Београд 1956; Desanka Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médievales: les mines d'or et d'argent*, Annales économies, sociétés, civilisations 2 (1960), 248-258; Сима Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, Историјски гласник 1-2 (1976), 91-98; S. Ćirković, *The Production of Gold, Silver, Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, in: Precious Metals in the Age of Expansion, Stuttgart 1981; Исто – С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка Новог века*, у: Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 79-103; Милош Благојевић, *Перпера и литра у доба кнеза Лазара*, Историјски гласник 1-2 (1981), 47-61; Ружа Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. и др. Поред историчара овом проблематиком су се бавили и економисти који су из свог угла дали виђење развоја новчаног система у Србији: Драгана Гњатовић, *Добри и зли динари*, Београд 1998.

Важну полазну основу за проучавање типологије новца, емисија и остава чини серија радова С. Димитријевића, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар IX-X (1959) и *Нова серија нових врста српског средњовековног новца I-IX*, Старинар XV-XVI (1966) – XXIV-XXV (1975), у којима су на светло дана изнете многе нове врсте српског средњовековног новца. У поменутој серији чланака дати су описи и садржаји низа важних остава новца.

Поред наведених дела постоји један број студија које се баве појединачним проблемима новчарства, као што су ковања појединих владара или обласних господара, ковнице, циркулација новца, итд.

Поједини радови су посвећени првом српском новцу – ковањима краља Стефана Радослава. Ту је преглед типова Dobrile Gaj-Popović, *Monnaie du roi Radoslav*, Ковање и ковнице античког и средњовековног новца, Београд 1976, 121-132, и нешто допуњена студија истог аутора, *Новац и ковница краља Радослава*, Нумизматичар 8 (1985), 102-118; Најновији осврт на новчарство краља Радослава наћи ћемо у чланку Вујадина Иванишевића, *Новац краља Радослава*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998), 87-95.

Посебна пажња је била усмерена новчарству краљева Драгутина и Милутина. Првенац чини рад Г. Чремошника, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933, који заузима засебно место у српској нумизматици. Јасно формулисан методолошки приступ, који се огледао у упоредној анализи извора, новца, тежина и финоћа, ретко је касније коришћен у тумачењима српског новчарства. Прегледну студију представља и рад С. Димитријевића, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина*, Старинар XXVII (1977), 125-150.

Највећи број радова је посвећен, с разлогом, новчарству цара Душана. Реч је о најобимнијем ковању средњовековног српског новца. Пажња је била усмерена на питања хронологије ковања, опредељења ковница и обележавање емисија. Најзначајније доприносе су дали: С. Димитријевић, *Хронологија Душановог царског новца*, Историјски часопис 9-10 (1959), 113-138; Павле Прљинчевић, *Прва Душанова царска емисија. Прилог хронологији Душановог царског новца*, Нумизматичар 2 (1979), 149-154; D. M. Metcalf, *Колико ковница је постојало у Србији за време Стефана Душана*, Нумизматичар 4 (1981), 165-177 и П. Прљинчевић, *Улога и значај словних и других знакова на средњовековном новцу*, Нумизматичар 4 (1981), 127-163. У овим радовима је јасно указано, и поред тога што су добијени парцијални резултати јер су посматрани само поједини аспекти ковања новца, на даље правце истраживања.

Једино систематизовано новчарство представља оно кнеза Лазара из пера С. Димитријевића, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971. и *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 185-221. Предмет проучавања представљало је и новчарство обласних владара и патријарха. Навешћемо неке од радова: Љубомир Недељковић, *Новчарство Балшића*, Старинар XXII, 1971. (1974), 111-127; Светозар Душанић, *Новчане емисије српског патријарха у средњем веку*, Нумизматичар 12 (1989), 21-28 и С. Душанић, *Пред-деспотске емисије новца Ђурђа Бранковића*, Нумизматичар 12 (1989), 29-34. Наведени радови, као и они други које нисмо споменули, дају преглед ковања не улазећи у дубље анализе.

Предмет истраживања представљале су и ковнице новца. Најзначајнији прилог чини дело М. Динића, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Београд 1955 и 1962, где су дати, поред историјата развоја рударства и рудника, бројни архивски подаци о цекама и новцу. Ту су и радови о другим ковницама: Вера Битракова-Грозданова, *Прилог кон Охридската ковница од XIV века*, Историја 1 (1971), 201-206; С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1971, 71-86; О емисијама ковница источнојадранских градова најважнија су дела: Karl Stockert, *Die Münzen des Städte Nordalbaniens*, Numismatiche Zeitschrift 43 (1910), 67-128; *Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro*, Numismatiche Zeitschrift 44 (1911), 202-236 и *Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro*, Numismatiche Zeitschrift 45 (1912), 113-148.

Мали је број дела у којима је обрађена циркулација новца као један од важних аспеката новчарства. Посебно поглавље свакако заузима извоз и циркулација српског новца у северној Италији. Овој проблематици посебну студију је међу првима приредио Г. Чремошник у већ поменутом раду *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933. Важне прилоге су дали Frederic C. Lane и Reinhold C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, I – Coins and Moneys of Account*, Baltimore 1985. и Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986. Налазе српског новца спомиње и Andrea Saccocci, *Cirolazione di moneta veneziana nell'Italia settentrionale agli inizi del XIV secolo*, Bollettino del Museo civico di Padova LXXI (1982), 277-309.

Са највише података располажемо о оптицају српског новца у области Варне и Добруџе. Овој теми је посвећен већи број радова од којих издвајамо: Александър Кузев, *Сръбски грошове в Добруджа през XIV в*, Известия на Народния музей Варна 24 (39) (1988), Стоян Авдев, *За упадъка на стоковото производство в Добруджа през втората половина на XIV в. (По нумизматични данни)*, Нумизматика 2 (1988), 32-40 и Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaques trouvé dans la zone des Bouche du Danube (Note préliminaire)*, Нумизматичар 15 (1992), 69-89. У овом последњем раду дат је каталог налаза српског новца у понтско-дунавској области.

Посебном проблему ковања новца у бакру бавио се С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац*, Историјски часопис 8 (1957), 27-45.

Проучавању појединачних налаза новца као важној карици у повезивању емисија са областима или ковницама посвећен је само један већи рад С. Димитријевића, *Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду*, Зборник Народног музеја 5 (1967), 271-308, у којем је објављен велики број нових врста, које се могу повезати са новобрдском цеком.

Ништа боља ситуација није ни са проучавањем остава новца. Многи налази су, додуше, објављени али често само са основним информацијама о присутним врстама и о њиховом броју, што је недовољно за свако озбиљније проучавање новца. Збирне радове из ове теме представљају

они С. Димитријевића, *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*, Историјски часопис 20 (1973), 89-124 и *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик Српске академије наука и уметности 122 (1981), 1-59. У овој последњој студији дат је попис великог броја депоа, што је чини незаобилазном, у недостатку сличних, при проучавању српске нумизматике. Нарочито је важна за оне оставе које се по први пут помињу и које су већ одавно расуте по бројним збиркама. Нажалост, подаци о публикованим налазима изнети у овој студији често су непотпуни, те је код њиховог коришћења незаобилазно враћање на изворну литературу. Поред ове две студије, ту је и рад Весне Радић и В. Иванишевића, *Оставе српског средњовековног новца у збирци Народног музеја у Београду*, Зборник Народног музеја у Београду XVII/1 (2000), где је дат основни преглед великог броја депоа новца из најбогатијег фонда српског средњовековног новца.

Посебно место у обради остава новца представља књига Р. Марића, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956, са детаљним описом већег броја налаза. Након *Opisa jugoslavenskih novaca* Ш. Љубића у који је укључен известан број остава међу којима главно место заузима она са Косова Поља, дело Р. Марића представља важан допринос објављивању грађе.

Остали радови се баве појединачним оставама новца: Војислав Јовановић, *Остава средњовековног новца из Тетова*, Нумизматичар 3 (1980), 169-180; D. M. Metcalf, *On an Unpublished Parcel of Serbian Grossi in the Slavonian Museum*, Hamburger Beiträge zur Numismatik 12-13 (1959), 59-64; V. Ivanišević, *The Hoard of Serbian and Venetian Coins from Usje (14 c.)*, Македонски нумизматички гласник 2 (1996), 113-138; Владимир Пенчев, *Колективна монетна находка (XIV в.) от с. Тишевица Врачански окръг*, Нумизматика 2 (1983), 15-41 и 3 (1983), 27-41; Драган Зајић, *Остава српског средњовековног новца из Логара*, Нумизматичар 20 1997. (1998), 147-155; С. Душанић и Георгије Орлов, *Налаз српског средњовековног новца из Сент-Андреје: Прилог класификацији српског средњовековног новца*, Рад Војвођанских музеја 9 (1960), 51-61; С. Димитријевић, *Контрамарке на српским и босанским средњовековним динарима*, Историјски часопис 12-13 (1963), 91-150; В. Јовановић, *Остава средњовековних контрамаркираних динара из околине Варне (Бугарска)*, Нумизматичар 1 (1978), 119-140; E. Oberländer-Târnoveanu, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaques trouvé dans la zone des Bouche du Danube (Note préliminaire)*, Нумизматичар 15 (1992), 69-89; А. Кузев, *Находка на сръбски грошове от XIV в. при с. Соколник, Добричко*, Известия на Народния музей Варна 28 (43) (1992), 269-284; С. Душанић, *Налаз средњовековног новца у Ђердапу*, Старинар XXI, 1970. (1972), 81-112; Балдуин Сариа, *Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду*, Старинар III (1925), 61-99; Радмило Божиновић, *Велика остава новца кнеза Лазара и његових савременика*, Нумизматичар 20 1997. (1998), 157-167; Јозо Петровић, *Веома ретки српски средњовековни грошићи из села Мало Бољинце код Власотинаца*, Старинар VIII-IX (1934), 14-27; Станиша Новаковић, *Остава малих врста новца кнеза и деспота Стефана Лазаревића са Рудника*, Нумизматичар 11 (1988), 105-114 и други.

Обради збирки новца није такође била посвећена дужна пажња, ако изузмемо *Опис* Ш. Љубића и *Корпус* К. Стокерта. Објављен је мали број колекција. Поменућемо само оне веће: Збирка Музеја примењених уметности у Београду: Д. Гај-Поповић, *Збирка српског средњовековног новца Музеја примењених уметности у Београду*, Зборник Музеја примењених уметности 13 (1969), 41-58; Колекција Музеја града Београда: С. Новаковић, *Српски средњовековни новац у кабинету за новац и медаље Музеја града Београда*, Годишњак града Београда XXXIII (1986), 25-35 и XXXVII (1990), 85-88; Делови збирки Народног музеја у Београду: Ј. Петровић, *Деспот Ђурађ Бранковић у светлу нумизматике*, Нумизматичар 1 (1934), 10-18 и Исти, *Novac Despota Stefana Lazarevića*, Narodna starina 11.4 (1940), 330-344; Колекција Земаљског музеја у Сарајеву: Ćiro Truhelka, *Verzeichnis des bosnischen, serbischen und bulgarischen Münzen des Landesmuseum in Sarajevo*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 4 (1896), 303-323. Поред ових објављене су колекције Philip-a Grierson-a: Д. Поповић-Гај, *Српски средњовековни новац*, Нумизматичар 9 (1986), 86-102 и део збирке Јовановић: Miroslav Jovanović, *Srpski srednjevekovni novac*, Beograd 1984. Овај последњи каталог даје општи типолошки преглед српског средњовековног новца.

Питања везана за иконографију и симболику представа на новца ретко су третирана. Поменимо рад Р. Марића, *Представе грба на српском средњовековном новцу*, Зборник Матице српске

– друштвене науке 13-14 (1956), 39-46, и посебно Смиља Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XIV века*, Београд 1994.

Анализама састава – финоће новца, истраживањима која у савременој нумизматици доносе кључне резултате, посвећен је мали број радова. Највећи проблем ових истраживања у нашим условима представља коришћење непоузданих физичкохемијских метода које дају непотпуне резултате. Најзначајнији рад из ове области представља онај A. Gordus-a i D. M. Metcalf-a, *The Metal Contents of the Early Serbian Coinage*, Revue belge de numismatique 115 (1969), 57-82. Друга два рада базирана су на мање ефикасним методама анализа: D. M. Metcalf, *Analytical Problems in the Coinage of Stefan Dušan*, Нумизматичар 1 (1978), 101-118, где је аутор приказао проблеме везане за анализу новца, и С. Новаковић, *Проблеми анализе легуре срйског средњовековног новца*, Нумизматичар 15 (1992), 59-68.

Исшоријски извори

Једну од главних препрека у изучавању новчарства средњовековне Србије представљају малобројни историјски извори који би нам ближе осветлили монетарну политику и ковање новца. И оне вести које су доспеле до нас само посредно говоре о новчарству. Најчешће су у питању подаци који се односе на врсте новца, њихов паритет према другим емисијама, закупе ковница и ретко на ковање новца. Ради се о малом броју података помоћу којих је тешко реконструисати историју новца средњовековне Србије. За исцрпну анализу новчарства недостају нам архиви ковница какви данас постоје у Енглеској, Холандији, појединим градовима северне Италије и другим државама западне Европе. У овим земљама је на основу обимне грађе, у којој се налази низ података везаних за емисије новца, разлоге њиховог увођења, метролошке стопе, финоће, волумене емисија, организацију ковања, имена ковничара и др., могуће приказати монетарну политику и продукцију сасвим јасно већ од XIV века.[4]

Писана грађа о српском новцу потиче из више извора. На првом месту се свакако налази фонд сачуван у Хисторијском архиву Дубровника, где су забележени бројни помени српског новца. Подаци из српских извора су ретки. Централно место заузимају Законик цара Душана и Рударски закон деспота Стефана Лазаревића. Не мање важне вести потичу из архива у Венецији, Болоњи и Котору са значајним подацима о циркулацији и вредности српског новца.

Главно место припада Хисторијском архиву Дубровника, који представља најзначајнији фонд грађе на овим просторима и праву ризницу за средњовековну српску историју.[5] Подаци о новцу и ковницама су сачувани у бројним свескама дубровачке канцеларије и нотаријата – *Aptagi, Consilium Rogatorum, Debita Notariae, Distributiones Testamentorum, Diversa Cancellariae, Diversa Notariae, Lamenta de foris, Lamenti politici, Lettere e commissioni di Levante, Reformationes, Sententiae Cancellariea, Testamenta, Testamenta Blagog dijela* и *Testamenta Notariae*. Ради се о уговорима са Србијом, тестаментима, тужбама, приватноправним уговорима, писмима и др. у којима се помињу врсте новца, њихова вредност, закупци ковница, послови везани за ковнице и др.

Нажалост у овим документима постоје значајне празнине, што отежава тумачење историје новца. Тако нотарски и канцеларијски списи почињу са 1278. годином, годином од када се документи сматрају државном својином, док за последње три деценије XIV века располажемо са мало записника. Нешто више података о ковницама и ковању новца у Србији имамо из прве половине XV века из раздобља када су дубровачки пословни људи били веома присутни у привредном животу Србије. Сачувани су документи везани за спорове између Дубровчана, разрешнице, тестаменти и друго. У овим списима срећемо податке о закупцима царина и ковница.

Највећи део грађе дубровачког архива још увек није издат тако да смо се у нашем раду најчешће користили изводима из извора који су објављени у бројним радовима о српској средњовековној историји. Ту на прво место стављамо М. Динића са студијама: *Крсшаши грошеви*, Зборник

[4] Bompaire 1987, 579; Depeyrot 1987, 708.

[5] Динић 1951, 3-6; Самарџић 1979, 75-82.

радова Византолошког института 1 (1952), 86-112, и *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I и II*, Београд 1955 и 1962, где је објављено низ података о рудницима, ковницама и новцу. За ову прилику преузели смо и исписе дубровачког архива Михаила Петерковића који се чувају у Историјском институту Српске академије наука и уметности, као и исписе академика С. Ћирковића.

Грађа о дубровачком архиву је до сада објављена у низу серија: *Monumenta Ragusina, Libri reformationum I-V*, Zagrabiae 1879-1897; Г. Чремошник, *Канцелариски и нотарски списи 1278-1301*, Београд 1932; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, Београд 1934; Јорјо Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике*, Београд 1935; М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике I-II*, Београд 1951 и 1964; М. Динић, *Из дубровачког архива I-III*, Београд 1957, 1963 и 1967; G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije I*, Zagreb 1951; Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II-IV*, Zagreb 1984, 1988. и 1993; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415-1460)*, Београд 1997. Значајне податке налазимо код Љубомира Стојановића, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд – Сремски Карловци 1929.

Од српских извора треба поменути Законик цара Душана и Рударски закон деспота Стефана Лазаревића у којима налазимо чланове везане за ковање новца. У питању су одредбе у којима се у првом реду санкционише кривотворење динара. Оне јасно указују на значај који је имало ковање новца у средњовековној Србији. Закони су објављени у: Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1898; Никола Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд 1960; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962. и др.

Нарочито важни подаци о српском новцу сачувани су у Државном архиву Венеције у сенатским одлукама и исписима нотара. Они се односе на задње две деценије XIII и прве деценије XIV века, на време масовног увоза српског новца у Венецију. Реч је углавном о одлукама венецијанског већа упућеним државним надзорницима ковнице, венецијанским званичницима, укључујући и прекоморске, и мењачима у којима се дају упуства у вези са српским динарима. Уредбе се највећим делом односе на забрану оптицаја динара и на њихово повлачење. Захваљујући њима, познати су нам важни подаци о циркулацији, вредности и депресијацији српских динара. Према овим документима, у Венецији је створен посебан уред за контролу рашких гроша, а инспекција је додељена *officialibus de super denariis Brescoe*.

Највећи број одлука објавио је Roberto Cessi, *Deliberazioni del Maggior Consiglio di Venezia I-III*, Bologna 1931-1950. и Исти, *Problemi monetari veneziani fino a tutto il secolo XIV*, R. Academia dei Lincei, Documenti finanziari della Republica di Venezia, Padua 1937. Посебно су обрађене уз коментар у следећим делима: Г. Чремошник, *Развој српског новчарства до краља Милутина*, Београд 1933; F. C. Lane и R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, I – Coins and Moneys of Account*, Baltimore 1985. и Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.

Изузетне податке о српском новцу пружају списи Архива у Болоњи. Иако су делимично објављени још далеке 1898. и у репринт издању 1961. године, они су остали непознати нашој научној јавности. Документи се односе на годину 1305. и у њима се даје низ важних података о улози српског новца. На основу њих сазнајемо да је наведене године српски новац, са бројним емисијама динара са заставом различите вредности, представљао једну од главних монета у Болоњи. У овим списима приказана је истрага градских власти спроведена међу мењачима новца и њени резултати. Цео случај ислеђивања заведен је у Архиви у посебној збирци: *Liber actorum factorum super inquisitione facta de monete raxensi*.

Поменуте податке објавио је Giovanni Battista Salvioni, *Il valore della lira bolognese, dalla sua origine alla fine del secolo XV*, Atti e memorie della Deputazione di Storia Patria per la Romagna 16 (1898), 313-322; Репринт (1961), 13-24. Кратак коментар о улози српског новца у Болоњи дат је у студији F. C. Lane и R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice, I – Coins and Moneys of Account*, Baltimore 1985.

Важна сведочанства о српском новцу налазимо у которском архиву. Реч је о две нотарске књиге из прве половине XIV века. Најстарија очувана књига которских нотара је са делимично сачуваном грађом од 1326. до 1335, док је за другу половину XIV века очувана само једна за кратко раздобље од 1395. до 1400. Ради се претежно о приватноправним писмима у којима налазимо

бројне помене српског новца. Најважнији подаци се односе на вредност српских динара и њихов паритет према другим валутама.

Грађу је објавио Antun Mayer, *Monumenta Catarensia I-II*, Zagreb 1951. и 1981.

Нумизматичка грађа

Мали број објављених остава новца са свим релевантним подацима, збирки и појединачних налаза представља једну од главних кочница у изучавању новчарства средњовековне Србије. Недостатак узорно публиковане грађе јасно се уочава у радовима о српском новцу, а није могао да мимоиђе ни нашу студију.

Оставе новца

Оставе новца представљају прворазредан документ који пружа читав низ важних сазнања о једном раздобљу ковања новца. Упркос овој чињеници, изучавању депоа није пружена довољна пажња. На њихов значај указали су Ш. Љубић у свом *Опису југославенских новаца,* Г. Чремошник у *Развоју српског новчарства до краља Милутина* и Р. Марић у *Студијама из српске нумизматике.* Њихову важност уочио је и С. Димитријевић, али не у довољној мери да би приступио студиозном објављивању бројних депоа који су му долазили до руке.

Сумирајући стање, јасно се види да данас располажемо са малим бројем публикованих остава са аналитички обрађеним материјалом, а да са друге стране постоји читав низ депоа за које су познати само основни подаци – врста новца и број комада. На овај начин је велики број налаза неповратно изгубљен за науку, чиме је нанета велика штета проучавању емисија новца, оптицаја, ковница, њихове организације, метрологије, обима ковања и другог. Мали је број скупних налаза који су цели доспели у музејске збирке или, пре него што су их налазачи распарчали, били пописани са свим потребним подацима. Каснија реконструкција депоа бивала је често хипотетична и унела је још више забуне изостављањем места налаза, непотпуним описом или накнадним допуњавањем са новим емисија, чије присуство често мора бити примљено са резервом. Кључ многих нерешених питања налази се управо у темељном проучавању остава и стога би се, уколико се жели учинити помак у нашим сазнањима, морао променити наш досадашњи однос према овим јединственим документима прошлости.

Објављене оставе новца одсликавају мање или више поједина раздобља ковања новца у средњовековној Србији. Први период ковања у време краља Стефана Радослава документован је јединственим налазом оставе из тврђаве Рас која је откривена приликом археолошких истраживања. Овај налаз је објављен у више наврата са свим потребним подацима.

Време динара са заставом које представља раздобље експанзије српског новчарства узорно је документовано радовима о оставама Тетово, Верона, Рудине, Себиш, Добриште и Тишевица. У питању је мали узорак ако имамо у виду да се динари са заставом појављују у преко 30 депоа новца.

Крстати динари које често срећемо у историјским изворима слабо су познати на основу нумизматичке грађе. Ову лакуну попуњава једино остава из Усја из времена краља Милутина. Са друге стране, време рудничких динара краљевског периода боље нам је илустровано захваљујући објављеним депоима из Крагујевца, Логара, Жабара и „Сент Андреје".

Највећи број обрађених остава потиче из времена Стефана Душана: Обад, Нови Бановци, Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник, Руждавица, Штип и Белово, што је свакако недовољно имајући у виду да је реч о раздобљу највеће новчане продукције у Србији.

Из времена цара Уроша и краља Вукашина располажемо са двема оставама из Коштунића и Стобија, а њихова ковања, као и она цара Душана, налазимо и у млађим депоима.

Време обласних господара документовано је низом важних депоа: Падина, Смедеревска Паланка, Косово Поље, Кичево после 1918, Приштина околина, Балкан, Мало Боњинце и Рудник

XIX век, који јасно одсликавају период феудализације новчарства и посртање динара. Поједини од ових депоа представљају кључ за датовање низа ковања српског новца друге половине XIV века.

Збирке

Један од предуслова за изучавање новчарства представљају збирке новца које пружају увид у настанак и развој новчарства и могућност компаративне анализе материјала. Главни извор грађе представљају *Ойис* Ш. Љубића и *Корйус* о новцима источнојадранских градова K. Stockert, *Die Münzen des Städte Nordalbaniens*, Numismatiche Zeitschrift 43 (1910), 67-128; *Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro*, Numismatiche Zeitschrift 44 (1911), 202-236 и *Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro*, Numismatiche Zeitschrift 45 (1912), 113-148. Њихов једини недостатак чини одсуство већег броја илустрација.

Након ова два дела објављене су мале збирке са врло суженим избором врста. Публиковане су колекције Музеја примењених уметности у Београду, Музеја града Београда, Земаљског музеја у Сарајеву, збирка знаменитог историчара и нумизматичара Ф. Грирсона и друге мање, које само у једном случају прелазе 100 примерака новца (Д. Гај-Поповић, *Збирка срйског средњовековног новца Музеја йримењене умешносши у Београду*, Зборник Музеја примењене уметности 13 (1969), 41-58; С. Новаковић, *Срйски средњовековни новац у кабинешу за новац и медаље Музеја града Београда*, Годишњак града Београда XXXIII (1986), 25-35 и XXXVII (1990), 85-88; Ć. Truhelka, *Verzeichnis des bosnischen, serbischen und bulgarischen Münzen des Landesmuseum in Sarajevo*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 4 (1896), 303-323; Д. Поповић-Гај, *Срйски средњовековни новац*, Нумизматичар 9 (1986), 86-102). Ради се о врло ограниченом узорку ако имамо у виду обим новчане продукције у Србији у средњем веку.

Поред ових, публиковани су делови појединих колекција Народног музеја у Београду: Ј. Петровић, *Десйош Ђурађ Бранковић у свешлу нумизмашике*, Нумизматичар 1 (1934), 10-18 и Исти, *Novac Despota Stefana Lazarevića*, Narodna starina 11.4 (1940), 330-344; Збирка Јовановић: M. Jovanović, *Srpski srednjevekovni novac*, Beograd 1984; и Збирка Димитријевић (С. Димитријевић, *Средњовековни срйски новац*, Београд 1997). Делови ове последње колекције, као и других нашли су место у серији чланака С. Димитријевића, *Нове врсше срйског средњовековног новца*, Старинар IX-X (1959) и *Нова серија нових врсша срйског средњовековног новца I-IX*, Старинар XV-XVI (1966) – XXIV-XXV (1975).

Појединачни налази

Ништа боља ситуација није ни са појединачним налазима новца који представљају кључ за опредељење новца појединим ковницама. На значај публиковања појединачних налаза указао је рад С. Димитријевића, *Срйски средњовековни новац нађен у шоку искойавања на Новом Брду*, Зборник Народног музеја 5 (1967), 271-308. У њему је објављен знатан број врста, у великом броју униката, које могу бити повезане са цеком Ново Брдо. Други налази са простора српске државе нису објављени.

Ову празнину надоместио је већи број примерака новца откривен у понтско-дунавској области: E. Oberländer-Târnoveanu, *Un trésor de monnaies serbes et bosniaques trouvés dans la zone des Bouche du Danube (Note préliminaire)*, Нумизматичар 15 (1992), 69-89, са објављеном библиографијом и у Турн Северину: Ioan Stângă, *Circulațiă monetară la cetatea Severinului (secolele XIII-XVI)*, Cercetări numismatice VII (1996), 149-154. У другим бројним радовима публиковани су спорадични налази српског новца.

МОНЕТАРНИ СИСТЕМ

Основе монетарне политике

Монетарна политика представљала је једно од централних питања за владара, као и за мале комуне које су самостално ковале новац. Из тог разлога је ковање новца, као значајан извор прихода, било строго контролисано и свака администрација је водила рачуна да се оно обавља према њеним замислима. Право на монопол вођења новчане политике задржале су за себе све суверене државе касног средњег века. Тако је новац представљао саме темеље државе – извор прихода и мерило престижа – стуб окупљања заједнице.

Основу за свако ковање новца представљало је поседовање метала, до којег се долазило на два начина, његовим увозом или експлоатацијом руде. Племените метале увозиле су државе са развијеном привредом и трговином, као што су комуне у северној Италији или градови у Холандији, које су захваљујући свом суфициту биле у могућности да их привуку. Са друге стране, вађење руде је за многе земље значило основу њиховог ковања новца. Богата рудна лежишта као Мејсен, Монтиери, Фризах, Јихлава, Иглесиас, Кутна Хора и друга значајно су утицала на монетарну политику земаља на чијим просторима су лежала.

У земљама са исцрпљеним рудницима до ковине се долазило увозом племенитих метала, страног новца или прекивањем старих емисија. Из тих разлога су многе државе охрабривале увоз племенитих метала у разним облицима, а са друге стране забрањивале његов извоз. Зависно од степена развоја економије и услова привређивања, забране су биле различите. Племенити метали су набављани и путем ратовања, уценама и узимањем данка. А уколико држава није била у могућности да набави ковину и да искује довољне количине новца, његов недостатак на тржишту доводио је до поновног враћања на робну размену.[6]

Ради задовољења својих потреба, најчешће приликом вођења ратова или увоза хране, држава је била принуђена да посегне за обезвређивањем новца, алтерацијом састава и тежине.[7] На овај начин она је остваривала значајне приходе.

Не треба заборавити да смањење финоће и тежине новца није било увек у функцији стварања добити, већ често резултат прилагођавања међународном тржишту, на коме су варијације понуде доводиле до пада вредности новца.

Новац је повлачен из оптицаја и извожен у тренуцима неповољног трговачког баланса, што је отварало пут смањењу оптицаја новца, дотоку инфериорног страног новца, опсецању и појави фалсификата. У случајевима поплаве страног новца и могуће појаве фалсификата држава је могла приступити и ковању мање вредних номинала, које су избацивале поменути страни новац (Грешемов закон).[8]

Ритам ковања новца зависио је од дотока метала. Ковнице су стога најчешће биле постављене на местима прилива племенитих метала, као што су рударски центри или погранична места где је прикупљан страни новац. Што се тиче великих емисија, оне су биле повезане са повлачењем старијих номинала и ковањем нових врста, као и са сакупљањем пореза.

Новчане емисије се нису одређивале према потребама локалне економије, већ према политичким разлозима у првом реду приходима државе, финансирању рата и др.[9] Ковање новца је повре-

[6] Day 1987b, 89.
[7] Lane, Mueller 1985, 28.
[8] Lane, Mueller 1985, 31.
[9] Depeyrot 1987, 712.

мено било одређено краткорочним потребама условљеним војним кампањама или потребама сезонске трговине као што је набавка жита. Дугорочне потребе представљало је усмеравање новца на тржишта за одређену робу или на она са вишковима.

Однос према новцу био је одређен његовим „квалитетом". Новчане емисије биле су привилегија државе – власти и право ковања је било чврсто повезано са политичким и административним структурама.[10] Стога је ковање новца било подвргнуто јакој друштвеној контроли, а фалсификатори су били строго кажњавани.

Монетаризација

Процес монетаризације Европе започиње крајем XII и почетком XIII века са порастом новчане економије и слабљењем натуралне привреде. Метални новац постаје основно средство плаћања, али поред њега се и даље задржавају давања у натури и раду, нарочито у слабо развијеним заједницама, као и у раздобљима криза. Улога новца као главног мерила вредности довела је до знатних промена у економији и друштву, али и у менталитету појединца.

Економски и социјални развој као последица пораста популације и урбанизације позитивно су деловали на развој новчане привреде и повећања монетарне масе у оптицају. Чврст новац ће током касног средњег века, и поред развоја трговачких кредита и банкарских депозита, представљати основу европске економије.

Колики је био степен монетаризације средњовековног друштва данас је тешко утврдити пошто недостају кључни фактори за његово израчунавање: бруто национални производ, монетарна маса и степен урбанизације.[11] Он се свакако разликовао од државе до државе, од области до области, као и између градова и великих путних праваца са једне и села са друге стране.[12]

Новац је у Европи у раздобљу од средине XIII до XIX века, према већини аутора, почивао на три основна принципа: 1) на некој врсти триметализма, 2) повећаној вредности племенитих метала у форми новца – златан новац вреди више него тежина метала у њему и 3) коришћењу, у најмањем случају у документима, обрачунског новца, односно нумеричког израза за одређивање цена, плата, ренти и др.[13]

Улога новца

Свака новчана емисија требало је да одговара потребама друштвеног тела или, прецизније, у највећем броју случајева, једном од делова тог социјалног корпуса. Појава и потврда новчаног знака одговарала је консензусу корисника који је почивао на поверењу. Услови и мотивације поверења еволуирају са друштвом у зависности од његових потреба. Треба подвући да ковани новац представља само мањи део капитала, који је акумулиран такође и у металу у виду полуга или предмета, којим се трговало или који се тезаурисао.

Треба имати на уму да свака социјална група, према својој улози, употребљава различите новчане знаке чија вредност варира у зависности од нивоа размене или резерви које акумулирају. У периодима стабилног новца не постоји подељеност око његовог прихватања, док се у раздобљима криза сиромашни слојеви задовољавају ситним новцем, а трговци и властела одбијају његово примање и прихватају и тезауришу само вредан новац.[14]

[10] Depeyrot 1987, 708.
[11] Morrisson 1991, 292.
[12] Hendy 1985, 294-305.
[13] Guerreau 1987, 522.
[14] Belaubre 1987, 507.

Монетарни систем

Монетарни систем средњовековне Европе почивао је на два темеља: византијском и западноевропском, који су представљали подлоге за бројна ковања овог раздобља.

Византијски новчани систем темељио се на римском, чију је основу, установљену 314. године у време Константина I, чинио солид – номизма. Солид 4,54 г представљао је реалну новчану јединицу, стандардне финоће од 24 карата или силикви (1 *libra* = 72 *solidi* = 1728 *siliquae*; 1 *libra* = 327,45 г). Ова основа се задржала све до краја XI века, када је златни новац, номизма хистаменон пао на свега 8 карата, а сребрни, милиаресион и његове фракције, изгубио је преко 50% своје вредности. Новчани систем је обновљен монетарном реформом Алексија I са увођењем нових номинала. Нови стандард иперпирона утврђен је на $20^1/_2$ карата, односно $20^3/_4$ карата тежине злата. Поред ове номинале, уведене су и следеће: електрон аспрон трахеј (од легуре сребра и злата, вредности 8 карата и финоће између 5 и 6 карата), билон аспрон трахеј (од бакра са 6% до 7% сребра) и тетартерон и полутетартерон (од бакра). Међу новоствореним номиналама успостављен је следећи однос: 1 иперпирон = 3 електрон аспрон трахеја = 48 билон аспрон трахеја = 864 тетартерона.[15]

У највећем делу средњовековне западне и централне Европе новац је почивао на основама каролиншког монетарног система створеног од стране Карла Великог. Основу је чинио денар, мали сребрни новац (1 *libra* = 20 *solidi* = 240 *denarii*). Нови денар је тежио 1/192 дела римске либре од 12 унци, као и 1/240 дела нове либре од 15 унци која се темељила на основи германских мера – грену, зрну пшенице. Тежина денара износила је нешто преко 1,70 г.[16] Распадом Каролиншког царства и феудализацијом Европе започета је и дезинтеграција овог јединственог метролошког система, са појавом бројних врста новца различитих вредности и представа. Овај процес алтерације новца у виду смањења финоће и тежине денара, започет у западној и централној Европи у IX, трајао је све до XIII века. Денар је у овом раздобљу знатно изгубио на својој вредности.

Потреба за јачим новцем – реалном монетом – родила се у Европи крајем XII и почетком XIII века, као последица опадања основне новчане јединице денара и потреби за вреднијом номиналом. Она се најраније осетила у Италији. Најуспешнија реформа спроведена је у Венецији, где је око 1200. године уведен грош (*grossus*) тежине 2,178 г и финоће 0.965. Убрзо за Венецијом, већ од 1237. године, бројне италијанске ковнице северно од Рима започињу ковање гроша тежине око 2 г. Грош је уведен током XIII века на широком простору Средоземља, где су многи градови ковали ову номиналу. Нову етапу у освајању тржишта представља стварање још тежих номинала. Тако је у Риму 1253. године искован новац вредности око 4 г. Са своје стране у западној Европи у Француској Луј IX започиње 1266. године ковање гро турнуа (*gros tournois*) тежине 4,22 г и финоће 0.958. Процес увођења теже номинале сребрног новца поступно је спровођен и у осталим деловима Европе, у зависности од развоја привредних и новчаних односа, све до половине XIV века.[17]

Даљи успон економије и трговине довео је до потребе стварања још јачих монета, тако да је у Ђенови и Фиренци 1252. године започето ковање златног новца (*genovino* и *fiorino d'oro*) тежине 3,53 г. Европа је и пре њиховог увођења познавала ковање златног новца, али је оно било ограничено на њене јужне области Италију, Шпанију и Португал под снажним утицајем византијског и особито арапског новчаног система. Фирентински флорин и ђеновино потекли су, за разлику од ранијег европског златног новца, на темељима постојећег новчаног система Тоскане, односно Ђенове. Обе врсте су коване у знатним количинама и убрзо су постале референтна ковања. Овоме је нарочито допринео почетак ковања златног новца у Венецији – дуката – 1284-1285. године истог еталона.[18] Овај развој је довео до стварања трометалног новчаног система базираног на златном, сребрном (*moneta grossa*) и бакарном новцу (*moneta piccola*). Прве две новчане јединице коришћене су за размену на ширем плану, златни на интернационалном, а сребрни на регионалном, док је бакарни био за локалне потребе.

[15] Hendy 1969, 14-25; Hendy 1985, 513-517.
[16] Miskimin 1967, 35-52; Grierson, Blackburn 1986, 194 и 206.
[17] Lafaurie 1973, 49-61; Spufford 1988, 226-233.
[18] Grierson 1973a, 33-44; Lane, Mueller 1985, 276-292; Spufford 1988, 176-178.

Новчана револуција XIII века изникла је на повећању металног стока у Европи доносећи низ иновација. Међу њима, значајну улогу играло је стварање „неметалног" новца – меница коришћених у првом реду од стране италијанских компанија у међународној трговини.

Мутације новца

Крај средњег века у западној и средњој Европи обележен је феноменом мутације новца, чија је вредност кроз цело ово раздобље опадала. На примеру Венеције, који је дао Карло Ципола, видимо да је око 800. године 240 денара садржавало с. 390 г чистог сребра, 1250. њихова тежина је пала на 20 г, а 1500. на свега 6 г. Куповна моћ сребра је, изузев краћих раздобља, временом опадала. Најважније узроке мутације новца представљају, према истом аутору, дугорочни раст потражње за новцем као резултат континуираног пораста популације, исплате у новцу, монетаризација економије, раст државних трошкова и дефицита, притисак одређених социјалних група у правцу профит-инфлација и неуравнотежена исплата.[19] Велика потражња за новцем довела је до неминовног смањења процента племенитих метала у ковини. Ова девалвација сребрног новца била је најчешће узрокована потребом за новцем услед великих исплата, издржавања војске, повраћаја кредиторима и др. Из ових разлога прибегавало се смањењу вредности оних номинала у којима је исплата претходно била договорена.[20]

У друштвима са ограниченим изворима прихода, слабом производњом метала или у друштвима погођеним кризама главно решење за набавку метала за ковање новца представљала је, изван драстичних мера као што су конфискације, претапања блага, и др., девалвација новца. Она је подразумевала смањење било финоће, било тежине, а често и једног и другог, уз задржавање номиналне вредности.[21] Једну од најнепопуларнијих решења код девалвација емисија новца свакако је представљало смањење процента племенитих метала.

На мутације новца у средњем веку деловало је, поред горе наведених фактора, проблем несташице новца. Смањење залиха метала и волумена емисија, нарочито у раздобљу од 1360. до 1460. године, било је повезано са исцрпљивањем рудника и све већим извозом и отицањем новца из Европе. Услед овога су се појавиле новчане врсте мање вредности у односу на потребе, што је неминовно довело до погоршања монетарне економије.[22]

Цене су у раздобљима мутација новца расле прилагођавајући се врло брзо тежини метала – стварне вредности, а не обрачунског новца. Стога се код бележења дуговања захтева исплата у новцу, који је циркулисао када је уговор склапан. Исто тако често обележавање врсте новца говори у прилог о бројним мутацијама новца.[23]

Од ових намерних промена на новцу треба одвојити „трошење" новца у циркулацији хабањем, ношењем или опсецањем, што је доводило до губљења првобитне тежине за око 10%. Стога је некада тежина нових емисија прилагођавана старим. Њихова вредност је износила око 90% старог ковања. Ову алтернативу су примењивали у Венецији у раздобљу од 1350. до 1450. године.[24]

Годишњи губитак новчане масе је износио, према С. Патерсону, 0,02% а полупериод живота једне емисије 35 година. Према овом рачуну, 90% емисије би нестало из оптицаја након једног века.[25] Стога су се бољи комади тезаурисали, а у оптицај су пуштани лакши примерци. Новац је исто тако нестајао из оптицаја тезаурисањем, одвајањем, али и губљењем у пожарима, бродоломима и другим несрећама.

Процес опадања вредности новца у овом раздобљу био је присутан и у Византији. Пад иперпирона био је повезан са буџетским проблемима: обнова Цариграда 1261. године, финансирање рата 1282. (пад иперпирона са 15,5 на 14,8 карата), губљење територија од 1282. до 1288. (прогресивна девалвација), исплата Каталанаца 1303. (вредност иперпирона је спуштена са 13,4 на 11,7 кара-

[19] Cipolla 1963, 413-422.
[20] Lane, Mueller 1985, 25.
[21] Morrisson 1991, 304-308.
[22] Day 1987, 1-54; Guerreau 1987, 523-525.
[23] Miskimin 1963, 67-71.
[24] Lane, Mueller 1985, 30-31.
[25] Paterson 1972, 208: Depeyrot 1987, 712-713.

та) и грађански рат и сужавање државе од 1325. до 1353, када су смањене емисија новца и прекинуто је ковања златног новца. Поред ових момената, на опадање вредности византијског новца утицали су промене вредности новца на тржишту, опадање прихода од трговине, али и психолошки моменти – бежање од сопственог новца.[26]

Појам вредности

Вредност новца се у средњем веку одређивала садржајем племенитих метала.[27] Становништво је примало новац на основи његовог потврђивања на тржишту, куповне моћи, једном речју – поверења. Основну вредност новца одређивале су цена метала и трошкови производње. Поред ове, постојала је мењачка, односно тржишна вредност, која се формирала у зависности од потражње новца. Вредност новца, дакле, сачињавала су четири елемента, односно вредности: метала, трошкова производње, званичне и утилитарне (реткости), које су, све заједно, формирале пету мењачку.[28] Поред трошкова ковања у вредност новца улазио је и краљев, односно државни, комунални профит тзв. *seigniorage*. О његовој висини морало се водити рачуна и требао је бити усклађен са тржишном вредношћу новца. Како је вредност новца била различита од места до места, тако је она могла варирати у зависности од годишњег доба. У Ђенови је новац био скупљи у јулу и августу када су бродови припремани за одлазак на Исток, а затим у септембру пред пут у Каталонију. У Пизи вредност новца је скакала за Ускрс, у време исплате најамника.[29] У оба случаја, реч је о такозваним краткорочном кретању новца (short-term). Дугорочно кретање (long-term) представљало је усмеравање новца на тржишта са вишковима производа. Држава је све чинила да сама одреди вредност новца, али се вредност потврђивала на тржишту.

Код извоза новца, трговци су морали рачунати, дакле, не на вредност новца, већ на вредност метала у новцу, пошто су га они који су га куповали, ковнице или мењачи, примали као ковину. Стога су трговци новац и метал, рачунајући ту и остале трошкове као што је транспорт, извозили ради профита у места где је његова цена била највећа.[30]

Вредност новца у XIV и XV веку била је одређена: ценом производње (метал + ковање), легалном вредношћу – курс одређен од стране владара, комерцијалним курсом – одређиван углавном од стране мењача и куповном моћи новца, итд... Односи између ових вредности су варирали у времену, простору и категоријама новца.[31]

Вредност новца се утврђивала мерењем, јер новац у оквиру једне емисије није имао стабилну тежину. У економски јаким државама чињени су напори ковања новца приближне тежине, што је важило за вреднији новац, нарочито за златан. Тако се у Венецији до 1321. године дозвољавало да се гроши за исплату мере, а од поменуте године грошима је била призната вредност као комада, уколико им тежина није била мања од 10%.[32]

Обележавање вредности на новцу у средњем веку није практиковано. Назив новца се изводио од имена онога ко га је ковао или према представама на новцу.

Однос реалног и обрачунског новца

Постојање више новчаних нивоа условљених трометализмом стављало је надлежне установе пред задатак стварања хармоничних односа између новчаних врста у оптицају. Постављени задатак био је тежак јер је на првом месту златан новац, који је имао међународну подлогу, измицао свакој националној регулативи. Поред овога су међусобни односи између метала варирали у времену и простору у зависности од њихове понуде и потражње. Ови чиниоци су снажно деловали на нестабилност односа између новчаних врста.

[26] Morrisson 1991, 311-315.
[27] Dumas, Barrandon 1982, 11-12.
[28] Lane, Mueller 1985, 49-50.
[29] Mueller 1984, 197.
[30] Mueller 1984, 197.
[31] Guerreau 1987, 521.
[32] Lane, Mueller 1985, 45.

Један од најважнијих проблема развоја средњовековног новчарства представља веза између реалног и обрачунског новца, који је у Европи био изведен из монетарног система створеног од стране Карла Великог (768-814). Обрачунски „невидљиви" новац представља новац који се не налази у употреби и који има порекло у некада стандардној номинали. Његова основна улога била је повезивање новца различите вредности, који се налазио у оптицају, у јединствен систем обрачуна. Тако су и промене вредности новца доводиле до стварања нових обрачунских јединица или су мењале однос старих према основном новцу. Сам новац се може дефинисати, поделити, како предлаже Томазо Зерби, на три врсте: *moneta effetiva* – новац који се користио у плаћању, *moneta numeraria* – основни и везни новац који се обрачунавао у одређеним раздобљима и у појединим деловима економије, и *monete di conto* – обрачунски новац који служи за повезивање у заједнички стандард вредности. Венецијански дукат би, према овој подели, припадао другој и трећој категорији.[33]

Стално обезвређивање вредности новца водило је девалвацији и обрачунског новца.[34]

У Европи је дезинтегрисани монетарни стандард био замењиван било демонетизацијом једне емисије – монометализам, било стварањем два одвојена стандарда, једног базираног на сребру, а другог на злату. Однос између ова два стандарда, који је варирао услед промена на тржишту, као и на новцу, било је тешко сместити у један стабилан паритет. Обрачунски новац био је под сталним притиском промена на тржишту између злата и сребра, дакле флуктуације цене дуката, односно флорина и девалвације новца. Однос према новцу одређивала је, у појединим државама као у Милану влада, док је у другим он препуштан тржишту, као што је то био случај у Фиренци.[35]

Златан новац је у појединим епохама представљао и обрачунски новац. Овај псеудо-обрачунски новац био је, у различитим раздобљима и различитим местима, утемељен на повезивању са признатим златним новцем. Радило се, наиме, о палијативном решењу када је златан новац коришћен као обрачунска јединица у моментима јаке флуктуације сребрног новца.[36]

Европа XIV века имала је у највећем броју случајева биметални монетарни систем, који је често варирао од места до места. Ова разлика је била условљена низом фактора: понудом метала и новца, потражњом, продуктивношћу рудника, комуникацијама, потребама исплате војске, итд... Разлике у ценама између метала и робе у различитим областима представљале су профит трговаца.

Развој монетарног система у Србији

Први српски новац – византијски новчани стандард

Подлогу за ковање новца краља Радослава представљао је новчани систем, чији су темељи постављени монетарном реформом Алексија I 1092. године.

Услед постепеног слабљења политичке и економске моћи византијске државе, уздрмане унутрашњом кризом и спољним опасностима, у другој половини, односно крајем XII века започиње процес девалвације новца – алтерације у виду смањена финоће и тежине. Он се наставља током XIII века. У време Јована III Ватаца (1222-1254) финоћа иперпирона износи од 18 карата за прве емисије до 16 карата за касније.[37] Исто тако и електрон аспрон трахеји прве половине XIII века, познати у документима овог раздобља као мануелати, губе постепено злато у својој легури.[38] Још увек, прве емисије Теодора I Ласкариса (1204-1222) садрже, на први поглед, у легури нешто злата, док су касније коване само од сребра. Опадање вредности се наставља под Јованом III Ватацом додавањем бакра.

Исту судбину доживео је билон аспрон трахеј. Прве емисије Теодора I Ласкариса још увек садрже извесни проценат сребра,[39] да би убрзо затим ова номинала била кована од бакра. Исто важи и за ковања Солунског царства. Тако билон аспрон трахеји Теодора I Анђела (1224-1230)

[33] Zerbi 1955, 13-76: Lane, Mueller 1985, 8-9.
[34] Lane, Mueller 1985, 28.
[35] Lane, Mueller 1985, 40-43.
[36] Guerreau 1987, 524, н. 4.
[37] Hendy 1969, 246-256 и 526-530.
[38] Bertelè 1973, 79-82.
[39] Metcalf 1977, 107-131; Hendy 1985, 525-526, н. 387.

садрже око 0,5% сребра, да би у време Манојла Анђела (1230-1237) са 0,5% пали на 0,2%. Око ових вредности се креће и новац Ивана II Асена (1218-1241) са неких 0,3% сребра.[40]

На овој основи био је постављен новчани система краља Стефана Радослава који је био врло близак ковањима Солунског царства. Први српски новац био је заснован на биметализму: електрон, тачније сребрном аспрон трахеју и билон, односно бакарном аспрон трахеју.[41]

Обнова ковања – венецијански новчани стандард

Након увођења гроша тежине 2,178 г и финоће 0.965, у Венецији око 1200. године, стандард „тешког" сребрног новца је прихваћен у бројним италијанским комунама. У западној Европи ту улогу је преузео гро турнуа, тежине 4,22 г и финоће 0.958, уведен 1266. године, који је извршио јак утицај на новац у земљама северно од Алпа, Немачку, Холандију и друге.[42] У другим државама, као у Чешкој, увођење реалног сребрног новца 1300. године се поклопило са откривањем једног од најбогатијих рудника сребра у Европи у Кутна Хори (Kuttenberg) 1298. године. Тежина прашких гроша је износила 3,89 г, а финоћа 0.937.[43] У другим земљама, као на пример у Пољској, било је више покушаја ковање гроша по узору на прашки. Један од њих је и монетарна реформа спроведена око 1365/7. године под Казимиром Великим (1333-1370) којом је уведен краковски грош и чије је ковање кратко трајало и у малим серијама. Основни разлог за пропаст реформе лежао је у чињеници да ковање новца у Пољској није почивало на богатим рудницима, али ни на извозу производа и увозу сребра у довољним количинама, као што је био случај са Италијом и Холандијом.[44]

У средњем веку био је присутан и један други процес који се огледао у копирању и имитирању јаких новчаних емисија стабилне вредности. Ово је нарочито важило за венецијански новац који је имао важно место у међународној размени. Тако његове имитације налазимо на широком простору од земаља западне Европе преко медитеранског света све до Индије. Иза овог поступка стајала је идеја о прибављању добити. Ово се остваривало повлачењем великих количина официјелних емисија и стављањем, заузврат, њихових имитација било мање тежине, било финоће. На дуже стазе овај процес се негативно одразио на целокупну новчану привреду јер је дошло до притиска на цене метала, смањења обима ковања, па и прекида, као и тезауризације вреднијих примерака новца. Ово је допринело истискивању квалитетног новца из оптицаја сходно Грешамовом закону.

Венецијански златан новац, а нарочито сребрни продро је и у Византију. Према текстовима и налазима, венецијански сребрни новац се од краја XIII века више ценио од иперперона, па чак и византијског сребрног новца басиликона. Честе промене вредности иперпирона довеле су до губљења поверења према овој номинали али и осталим ковањима византијског новца.[45]

У Србији је ковање новца обновљено око 1276. године увођењем динара по узору на венецијанске гроше.[46] Подлогу ковања је чинила експлоатација сребрне руде која се већ више од две деценије вадила у Брскову. Разлози за увођење венецијанског стандарда сасвим су разумљиви. Радило се о новцу који је представљао основну номиналу у циркулацији у залеђу јадранског басена и унутрашњости централног Балкана. И сам обрачунски систем је почивао на венецијанском грошу. О њему нам даје податке једна уредба Тернарије (1268-1293) о течају новца који су требали да примењују службеници царине у Венецији. У њој се, поред осталог новца, спомиње *yperpero de Sclavania [sic] ad grossos xii, sol. xxx*.[47] Иначе први трагови обрачунског система се налазе у једној листини из 1214. године којом се Ђорђе Петранић обавезује да ће платити Петру Богдановићу *yperperos Sclauonie ad pondus Ragusii centum quadraginta*.[48] Обрачунски систем у средњовековној Србији заснивао се на некадашњем византијском златном новцу који ће трајно остати забележен у називу обрачунског новца – перпера.

[40] Metcalf 1977, 107-131.
[41] Иванишевић 1998, 87-95.
[42] Lafaurie 1973, 49-61.
[43] Nohejlová-Prátová 1973, 103-104; Zabinski 1981, 43.
[44] Kiersnowski 1973, 189-197.
[45] Morrisson 1991, 315.
[46] Прве динаре почео је да кује краљ Драгутин. Врсте новца приписане краљу Стефану Урошу I представљају ковања краља Милутина. Види поглавље о новцу краља Милутина.
[47] DMC III, 331; Lane, Mueller 1985, 292-301 и 626-627.
[48] Diplomatički zbornik III, 137 (26. децембар 1214): Чремошник 1933, 24-25.

Основни правци развоја

Корени монетарног система средњовековне Србије почивали су на експлоатацији сребрне руде. Ова основа се задржала током целог периода ковања до 1458. године – самог краја српске државе. Појава првих динара повезана је са радом рудника сребра у Брскову, где су исковане прве емисије новца за време краља Драгутина око 1276. године. Даље ковање новца пратило је отварање нових рудника који су представљали један од главних извора прихода. Иза идеје о ковању новца стајала је жеља да се један део извађеног сребра монетаризује и тако остваре значајни приходи.

Новчани систем у Србији је током свог целокупног постојања био заснован на монометализму – на сребрном новцу. На овим основама био је постављен и рачунски систем који је за основу имао динар који је обрачунаван као перпера (12 динара).

Развој привреде и трговине убрзали су процес монетаризације који се свакако није развијао равномерно. У Приморју економија је већ раније почивала на новчаној размени, док је у унутрашњости натурална привреда још увек играла значајну улогу.[49] Појавом првих новчаних емисија процес монетаризације се убрзао, захвативши у први мах рударске центре и градска насеља. Колики је био степен монетаризације привреде у средњовековној Србији тешко је рећи. Неки аспекти монетарног система као монометализам и ковање само „тешког“ сребрног новца, без емисија ситног, упућују нас на слабо развијену новчану економију. Реални новац као *moneta grossa* је кован за употребу у међународној и унутрашњој размени, али и за локалне потребе. Сличну ситуацију имамо у Пољској XIV века где је кован само сребрни новац, док је потребу за већим новчаним номиналама задовољавао златни новац Угарске и Чешке.[50]

У Србији је било више покушаја стварања и мањих новчаних јединица, фракција динара. Забележено је више врсти које би представљале полудинаре. Реч је о једном ковању Милутина (?) (3.10) и Владислава II (?) (4.4) и три типа цара Душана (6.26-6.28). Поменута ковања фракција динара представљају изузетно ретке емисије. Очигледно је да се ради о малим емисијама које, према нашим садашњим сазнањима, нису имале битног утицаја на циркулацију новца.

Током целог раздобља ковања, све до деспотовине, ковани су углавном динари као најважнија и практично једина номинала. Монетарном реформом деспота Стефана Лазаревића подигнута је њихова вредност – тежина динара и започето је ковање полудинара (?) и обола. Ову политику наставили су деспоти Ђурађ Бранковић и Лазар Бранковић. Ове нове номинале су коване углавном у рударским центрима и градовима: Смедереву, Руднику, Рудиштима и Новом Брду. Стварањем нове јединице значило је да је процес монетаризације захватио дубље корене. Ове промене су свакако изведене под утицајем угарског новчаног система.

У Приморју је новчано тржиште било развијеније, о чему сведоче наводи у историјским изворима, као и употреба и ковање бакарног новца, фолара који је као *moneta piccola*, коришћен као ситнина и замена за вредније номинале.

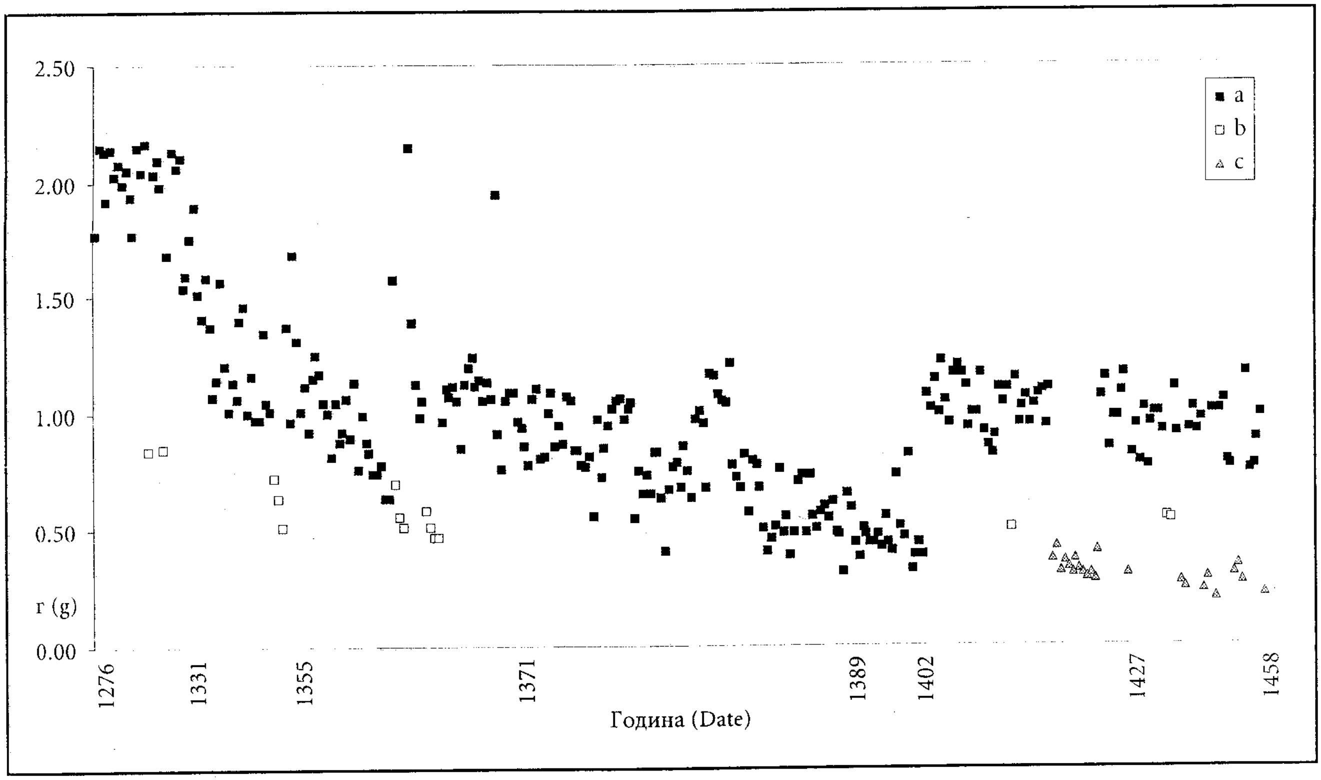
Значајна производња сребра у средњовековној Србији поред важног удела у стварању дохотка имала је негативне последице на развој саме привреде. Домаћа економија се знатно спорије развијала услед великог увоза робе са стране, што је доводило до одлива сребра и злата из земље. Племенити метали су највећим делом посредством дубровачких трговаца отицали у Венецију.[51] Овај негативни тренд био је присутан до краја трајања српске државе.

Монетарни систем средњовековне Србије почивао је на константном приливу метала, а са друге стране је био под јаким притиском унутрашњих и спољних новчаних токова.

Вредност српског новца је, слично другим ковањима овог раздобља, константно опадала. Ова мутација динара започета је убрзо после почетка ковања и наставила се са већим или мањим падовима до самог почетка XV века. Од првобитних теоријских 2,178 г његова тежина је пала на свега 0,40 г (Графикон 1). Обарање вредности динара било је узроковано како унутрашњим разлозима, тако и спољним. Унутрашње разлоге представљали су девалвација динара ради финансирања буџетског

[49] Јиречек, Историја Срба II, 197-199.
[50] Zabinski 1981, 253.
[51] Винавер 1960, 505-512.

Графикон 1: Средње тежине српског новца: а) Динари; b) Полудинари; c) Оболи
Chart 1: Average weights of Serbian coins: a) Dinars; b) Half-dinars; c) Oboli

дефицита, раст потражње за новцем, исплате у новцу и др. Спољне факторе су чинили извлачење сребра из Србије, општи тренд пада новца, флуктуације између цена злата и сребра, итд.

Анализа остава новца показала је још један негативан тренд, а то је константно смањење новчаног стока, које започиње од времена цара Уроша. Овај процес је свакако у корелацији са политичком и економском кризом, али и општим опадањем количине племенитих метала у Европи. У раздобљу од 1325/50. до 1450/75. године европске резерве опале су највероватније за половину.[52]

Нажалост, историјски извори нам не дају посредне податке о монетарном систему и новчаној привреди у Србији те смо принуђени да се ослонимо на мали број података и анализу нумизматичке грађе.

Непосредна сведочанства о алтерацији српског новца пружају мере против српских динара које је предузимала Млетачка република од почетка осамдесетих година XIII до првих деценија XIV века.[53] У почетку је српски новац, први пут поменут 1280. године, мењан тежину за тежину, али је већ од 1294. према српском новцу уведен специјални однос због смањења финоће сребра. Пад вредности динара се наставио толико да је од 1299. године руководилац ковнице био позван да проверава састав новца у оптицају из месеца у месец и да испоставља његову вредност. У позадини ових мера налазио се пад вредности динара са заставом (2.1 и 3.1), једне од најзначајнијих емисија српског средњовековног новца.[54] Ову врсту су ковали засебно краљеви Милутин и Драгутин.

Новчани систем је обновљен око 1310. године од стране краља Милутина увођењем нових динара са крстом, веће вредности, познатих у бројним документима као динари *de cruce*. Уведено је и обележавање новца сиглама ради његове контроле. Са друге стране, краљ Драгутин је у северним српским земљама реконструисао новчарство ковањем динара знатно веће финоће и тежине – вредности (средња тежина 2,18 г према примерцима динара из оставе из Крагујевца), чиме су створена два одвојена новчана система: „Рашки“ у јужним и централним деловима и „Српски“ у

[52] Day 1987a, 56-71.

[53] Поводом ових мера изречена су бројна различита мишљења: Јиречек, Историја Срба II, 202; Чремошник 1933, 65 и 72-79; Динић 1952, 98-99; Марић 1956, 48; Винавер 1960, 503; Историја српског народа I (М. Благојевић), 370-371; Ћук 1986, 30.

[54] Види поглавље о вредности српског новца.

северним деловима. Ова подела ће се задржати и после обједињавања српских земаља, кроз цео краљевски период.

Депресијацију динара наставили су и њихови наследници. За време краља Стефана Уроша III динар је забележио значајан пад. Његово опадање још јачим темпом наставило се током владавине Стефана Душана. Средња тежина његовог крстатог динара (6.1) износила је 1,59 г, док је динар са царем и царицом (6.22), који представља једну од последњих његових емисија, пао на свега 0,98 г.

О драстичном паду вредности српског новца индиректно сведоче и сами извори. Крстати динари краља Душана представљали су, судећи према документима, важно платежно средство у Приморју. Налазимо их поменуте у бројним новчаним трансакцијама овог раздобља. Вести о њима су изузетно бројне у тридесетим и четрдесетим годинама XIV века. После 1342-1348. године подаци о српском новцу се у изворима нагло проређују. Један од могућих узрока био би велики пад вредности српског новца, што је имало за последицу губљења поверења. О паду вредности крстатих динара говори помињање лаких крстатих динара већ 1341. године – *урр. milie de + leves.*[55]

Доласком на престо краљ Душан је наставио са монетарном политиком својих претходника кујући новац по два стандарда: „Рашким" са крстатим динарима и „Српским" са рудничким ковањима. Већ током свог краљевског периода реформисао је новчани систем прекинувши ковање динара са мачем (6.2-6.3). Замењени су новом новчаном врстом динара са шлемом (6.4-6.5) знатно мање финоће и тежине. Финоћа рудничких динара је, према анализи једног примерка врсте 6.2, износила 88,1%, а динара са шлемом типа 6.4 од 75,1% до 74,6%, односно 6.5 од 76,4% до 75,6% (Табела 3). Повлачењем динара са мачем из оптицаја остварена је значајна добит. Процес повлачења новца из циркулације илуструју нам оставе новца похрањене после 1340. године у којима динари са мачем представљају праву реткост. Њихово место су заузели динари са шлемом које налазимо у бројним депоима сакривеним после 1340. године.

О престанку ковања динара са мачем рудничке ковнице сазнајемо посредно из извора. У два тестамента из 1348. године они се спомињу као гроши *dela spada antisi de Rudinicho*[56] и *de Rudinicho antisi.*[57]

Превасходни циљ снижења стопе динара био је повећање волумена ковања. Овај моменат можемо данас сасвим јасно пратити у оставама новца у којима динари са шлемом (6.4 и 6.5) представљају најбројније емисије краљевског периода. Исту слику добијамо уколико упоредимо каталог српског новца Ш. Љубића.[58]

Након крунисања за цара Душан је наново реформисао новчани систем. Финоћа динара је знатно подигнута на ниво раних краљевских ковања. Анализе, додуше само два примерка, дале су финоћу динара са царем који стоји и кога крунишу два анђела, врста 6.9, од 93,4%, а динара са краљем који јаше, врста 6.11, од 90,1% (Табела 3).[59] Ово представља знатну пораст у односу на његова ковања из краљевског периода. Са друге стране, настављено је обарање тежине динара. Колики су били домети ове реформе тешко је просудити без извора и већег броја анализа новца.

Са обарањем вредности динара настављено је чини се врло брзо. О овоме сведоче бројна прекивања прве царске емисије динара са царем кога крунишу два анђела, преко ранијих емисија динара са шлемом (6.4 и 6.5) знатно мањих вредности.[60] Да ли је овде реч о једном општем процесу који је био диктиран монетарном политиком или је реч о издвојеним покушајима обарања вредности и прибављања користи, тешко је рећи на овом ступњу истражености. Даљи тренд обарања динара настављен је током другог раздобља владавине цара Душана са динарима са царом и царицом који стоје и држе крст између себе.

У Котору су такође ковани динари али по сасвим различитој метролошкој основици од оне које срећемо у унутрашњости земље. Рађени су по узору на сродно ковање Дубровника.[61]

Даље токове новчаног система одредио је поступни распад српског царства и владавина самосталих обласних господара. Упркос раздвајању на више целина, новчани системи су остали мање више везани сведочећи о блискости монетарних политика.

[55] HAD, *Div. Not.* VI f. 189' (6. јануар 1341): Динић 1952, 100.
[56] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 100.
[57] HAD, *Test. Not.* V f. 17 (5. фебруар 1348): Динић 1952, 97; Петерковић, Исписи, 2; Ћирковић, Исписи.
[58] Ljubić 1875, 81-93.
[59] Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 13-18.
[60] Гај-Поповић 1970, 316-317; Иванишевић 1990, 150-151.
[61] Metcalf 1979, 200-201.

Основни тренд овог раздобља све до стварања деспотовине представља континуирана девалвација динара испрекидана већим или мањим падовима.

За време цара Уроша настављено је са обарањем вредности динара. Овај ток се није одвијао равномерно у свим областима. У централним и јужним новчани систем је директно био везан за новац цара Душана. Преузета пондерална стопа ће представљати узор за емисије Мрњавчевића и осталих обласних владара. Сасвим другу основу, знатно нижу, налазимо код ковања из северних области. Ову основицу ће касније пратити рудничке емисије жупана Николе Алтомановића (23.3) и кнеза Лазара (24.22-24.24). Бележимо и емисије полудинара испод ових вредности (9.27-9.29) које припадају локалним ковањима и вероватно неким мањим ковницама. Посебну групу чине которске емисије динара и полудинара цара Стефана Уроша.

На основама новчаног система цара Уроша ковање новца започели су многи обласни господари првенствено из јужних области царства: царица Јелена, деспот Угљеша, краљ Вукашин, краљица Јелена, краљ Марко, Андреаш, Јован Драгаш, Констанин Драгаш, Андрија Гропа, Једр (?) и Риг. Карактеристика свих ових ковања представља пад тежине динара на око 1,10 г колико вреде динари царице Јелене, деспота Угљеше и краља Вукашина и др. на око 0,80 г за емисије Андрије Гропе, односно нешто изнад 0,56 г за ковање Рига.

У централним и северним српским земљама новце кују Никола Алтомановић, кнез Лазар и Ђурађ I Балшић, чија новчарства такође следе ковања цара Уроша, односно краља Вукашина. Емисије новца из централних области, Николе Алтомановића (23.1-23.2), кнеза Лазара (24.1-24.2) и Ђурђа I Балшића (26.1), у потпуности копирају изглед динара краља Вукашина са вишередним натписом (12.5 и 12.7) преузимајући његову пондералну основицу. У северним областима налазимо сасвим други новчани систем који је базиран на лакшим динарима. Своје „рудничке" емисије су ковали Никола Алтомановић (23.3) и кнез Лазар (24.22-24.24).

Током седамдесетих година XIV века у централним и северним српским земљама формиране су две самосталне области: држава кнеза Лазара и територије под управом Вука Бранковића. Њихови новчани системи су се развијали практично паралелним токовима – сталним опадањем вредности динара.

Кнез Лазар је након првих емисија кованих по различитим стандардима спустио тежинску основицу испод 0,83 г, док су његове последње емисије тежиле 0,54 г. У истом правцу се развијао и новчани систем Вука Бранковића и њему потчињених феудалаца: Гргура Бранковића, Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрије (?), Стефана Мусића (?), Патријарха и градова Скопља и Призрена. Од стопе од 0,82 г тежине су током времена пале на свега 0,39, па и 0,32 г.

Пад динара у овом раздобљу био је сасвим сигурно узрокован политичком кризом у којој су се нашле српске земље. Девалвација новца је такође забележена и у Дубровнику, Бугарској, Влашкој и Византијском царству. Ради се о једном истом процесу који сасвим јасно указује на повезаност новчаних система.[62]

Треба указати на још један важан моменат за разумевање овог пада новца. Европа касног средњег века била је погођена јаком контракцијом монетарне циркулације која је досегла критичне нивое 1395-1415. и касније 1440-1460. године. Узроке ове кризе, поред демографске и економске депресије, треба потражити у паду рударске производње сребра у Европи и у успоравању дотока афричког злата. Стални дефицит у размени са Истоком повлачио је европско сребро и злато из рудника и оно из оптицаја, као и суданско злато које је доспевало у медитерански круг.[63] Ово смањење понуде племенитих метала било је погоршано његовим отицањем на Исток – Левант, услед сталног дефицита у трговачкој размени.[64] Потреба за новцем је брже расла него што су могли бити набављени племенити метали за њихово ковање.[65]

Ова криза осетила се и на Блиском Истоку. Сасвим јасно се одразила на смањење ковања новца и на повећање цена племенитих метала. У ковницама Француске, Фландрије, Енглеске, медитеранских земаља и градова дошло је до великог смањења производње. Главну извозну робу представљало је сребро чијом се продајом, као и злата, остваривала профит.

[62] Metcalf 1979, 6-7.
[63] Grierson 1957, 75-97; Day 1987, 10.
[64] Day 1987, 1-54; Day 1987c, 537-543.
[65] Lane, Mueller 1985, 24.

Обнова производње наступила је почетком XV века захваљујући новом приливу метала, највероватније са Балкана.[66] У Србији су почетком XV века отворени нови рудници, а стари су повећали своју производњу. Овај тренд раста производње сребра значајно ће утицати на промену новчаног система у Србији.

Кнез Стефан Лазаревић је наставио ковање динара малих тежина спроводећи даљу депресијацију динара који су пали на 0,41 г. Ковани су нешто после 1402. године достигавши тежину од свега 0,39 г.

Повећање производње сребра и драстичан пад динара допринео је да врло брзо после 1402. године деспот Стефан Лазаревић реформише монетарни систем значајним подизањем тежине динара на 1,22 г – 0,82 г. По први пут уведене су и фракције – оболи који су служили као ситан новац за локалну употребу. Домети ове реформе су били значајни за даљи развој новчаног система. О промени новца посредно сазнајемо из једне преписке која се односи на Рудник, из 1407. године, о замени новца – *sovra el fatto dele monede vechie e nove*.[67]

Поред ове реконструкције новчаног система, деспот Стефан Лазаревић је спроводио и друге мере у оквиру фискалне политике. Једна од њих се огледала у наметању протекционизма са циљем повећања државних прихода. У ту сврху су повећане царине и уведене многе „новине“ и „лоши обичаји“ (*novitade, novitates, male usanze*) у вези царина, што је ескалирало у сукоб између деспота и Дубровчана крајем 1416. и почетком 1417. године.[68] Ради даље заштите фиска и новчаног система деспот Стефан Лазаревић је наставио да спроводи своју политику. Ове мере су имале за циљ повећање прихода *ризнице* и чување домаћег новчаног система.

Нова политика српских владара одговарала је другачијом економском структуром у којој се нашла Деспотовина након политичког и привредног окретања ка Угарској. У западној и средњој Европи трговина је добила на замаху ширењем тржишта. На монетарном плану велики број ковница је ковао новац и у случају мањка метала ковнице су се давале у потрагу за њим. Овај спој између економске инфраструктуре и недостатка метала, нарочито у XV веку, одразио се двојако на монетарни систем, с једне стране, фидуцијаризација новца је имала тенденцију опадања – курс се приближавао цени метала, а са друге, мењачи су били у потрази за металом по што повољнијим ценама.[69] Ова еволуција се сударила са старим навикама и потребама краљева или властеле – јака фидуцијаризација, нерегуларне емисије, лимитирање новца у оптицају. Поред овога створила се опозиција између политичке моћи која је сматрала новац као извор прихода и економске моћи која је у новцу видела инструмент чији је слободни оптицај био потребан.[70] Власт је у XV веку покушавала да регулише оптицај новца, да би се убрзо нашла у немогућности да лимитира композицију новчане масе, која је све више продирала из других области.

Сличне тенденције запажамо и у раздобљу Деспотовине чије се новац прилагодио општим монетарним токовима. У овом раздобљу на њеним просторима увелико циркулише новац других држава.

У овом светлу би требали посматрати и ковања Ђурђа Бранковића који кује свој новац по угледу на реформисане динаре деспота Стефана Лазаревића. О повезаности ова два новчана система сведочи податак да су се динари деспота Стефана Лазаревића примали и у области Ђурђа Бранковића. Наиме, дубровачки трговци су се жалили својој влади 1414. године о увођењу „немалих новости“ од стране цариника Трепче, од којих је једна била у томе што су цариници одбијали да се плаћа у новцу „господина деспота“ мада „господин Ђурађ“ хоће да се примају по читавој његовој земљи. Поред овога увели су да се руда може куповати само њиховим новцем. Ове оптужбе упућују да су цариници Богдан Миљеновић и Богиша Радмиловић завели присилан курс новца. [71]

Након што је наследио деспота Стефана Лазаревића 1427. године, Ђурађ Бранковић је наставио да кује новац по угледу на своје раније емисије.

На основу дубровачких докумената позната је финоћа појединих његових емисија из сребрничке ковнице. Ови динари били су 1431. године лошег квалитета – *della cativa e bassa liga di monete* – у свакој литри метала налазиле су се четири унче бакра. Дубровачки гроши су у то време

[66] Day 1987c, 537-543; Spufford 1988, 350.

[67] HAD, *Lett. di Lev.* IV f. 121'-122 (29. јун 1407): Динић 1962, 7-8 и 12.

[68] Веселиновић 1984, 24-30.

[69] Day 1987, 1-54; Day 1987a, 55-71.

[70] Depeyrot 1987, 714

[71] Динић 1967, 7.

ковани од смесе 11 унчи сребра, а само једна бакра на литру. Дубровчанима ови динари смањене вредности нису одговарали, те је Сенат обавестио о томе деспота, а истодобно је забранио давање сребра у ковницу.[72] Годину дана раније цариници Дубровчани су забранили да се сребро кује за новац – *non dando quod cum nouzis ematur argentum iuxta solitum*. Због тога им је одговорено из Дубровника да не смеју уводити никакве новине.[73]

Око 1435. године деспот Ђурађ Бранковић је изменио новчани систем. Ове промене су се огледале у реорганизовању ковања; уведено је обележавање ковница на новцу, подигнута је тежина динара, смањена је његова величина и промењен је стил на новцу. Настављено је са ковањем обола.

Два документа из дубровачког архива обавештавају нас о увођењу нових динара. На основу првог из 1435. године сазнајемо да је деспот издао наређење да се новим новцем – *monete nove* – имају исплаћивати дугови тако да се десет гроша примају за шеснаест гроша дугова. Остали део текста дајемо у преводу М. Динића: „Што се тиче новца – поручивала је влада својим посланицима код деспота – за који хоће да десет гроша вреде и буду исплаћивани трговцима од стране дужника за шеснаест, рећи ћете му: Уверени смо да је његово господство то учинило само за своју величину, част и добар глас желећи да новац буде добар; али хтети и учинити да десет гроша вреди и даје се за шеснаест, из тога произилази сувише велика штета за трговце, јер за десет гроша не могу имати ни купити оно што су раније куповали за шеснаест. И у ранија времена када се вршила замена новца, господари су давали грош за грош. Замолите га понизно да и он нареди и дозволи оптицај гроша за грош, као што је у сличним случајевима чињено и раније, да не би ова мера изишла на штету његовог господства, његових царина и поданика“.[74]

У другом из 1436. године, реч је о једној пресуди донетој у Новом Брду, наводе се *grossi novi de Nouaberda livre cinque et de grossi vechi livra una, onze quatro*.[75]

Из првог писма сазнајемо да је деспот Ђурађ Бранковић одредио присилан курс за старе динаре од 16 старих за 10 нових, желећи тиме да оствари значајну добит. Дубровачки трговци су са своје стране тражили паритет од 1:1, што такође није одговарало реалном односу. Ово писмо нам пружа још један важан податак, а то је да је код замене старих емисија новца за нове даван грош за грош. Разлика између њихове вредности, реч је свакако било о мењању депресираних динара за вредније, представљала је допунски приход за владара.

За време деспота Ђурђа Бранковића имамо јасно посведочено ковање новца у градовима. Ради се првенствено о емисијама из његове престонице Смедерево. У ту сврху је деспот забранио 1445. године Дубровчанима да купују сребро у Смедереву. У осталим местима његова куповина била је дозвољена.[76]

У градовима новац није био кован само од сребра који је потицао из рудника већ и од увеженог страног новца, као што је био случај у многим земљама. О овоме сведочи прекивање једног динара деспота Ђурђа Бранковића (45.12) преко денара угарског краља Сигисмунда (1387-1437).[77]

Последња два ковања српског новца војводе Иваниша и деспота Лазара Бранковића наслањала су се на новчани систем деспота Ђурђа Бранковића.

Обим ковања

О обиму ковања српског средњовековног новца немамо података у изворима. Упркос овој чињеници, волумен емисија би се могао утврдити анализом броја калупа подељен према емисијама и годинама ковања. Овако добијене резултате би затим требало конфронтирати са историјским чињеницама, на основу чега би добили јаснији увид у монетарну политику.

Једну такву анализу калупа спровели смо за прве емисије крстатих динара краља Милутина (3.7) на основу примерака из оставе из Усја.[78] На основу броја калупа аверса и реверса и њихових

[72] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[73] HAD, *Cons. Rog.* IV f. 203' (27. јул 1430), 229' (5. септембар 1430) и 241' (9. октобар 1430): Динић 1955, 81 и 84.

[74] HAD, *Lett. di Lev.* XI f. 251' (8. јул 1435) и 270' (25. септембар 1435): Динић 1962, 67.

[75] HAD, *Div. Not.* XX f. 249' (1. јун 1436): Динић 1962, 78.

[76] *Mon. Serb.* 437: Ljubić 1875, xxii.

[77] Петровић 1934a, 15.

[78] Ivanišević 1996, 113-138.

међусобних комбинација било је могуће израчунати теоријски број калупа који је коришћен за ковање поменуте врсте. Не улазећи детаљно у разматрање величине појединих емисија крстатих динара краља Милутина присутних у остави из Усја, види се да је за ковање аверса коришћено преко 100 калупа, док је за реверсе њихов број био знатно већи. Како је једним калупом аверса било могуће исковати око 30.000 новчића – овај број је сасвим сигурно зависио од квалитета самог калупа и чврстоће легуре новаца[79] – можемо претпоставити да је у раздобљу од само неколико година теоријски могло бити исковано око 3.000.000 крстатих динара.

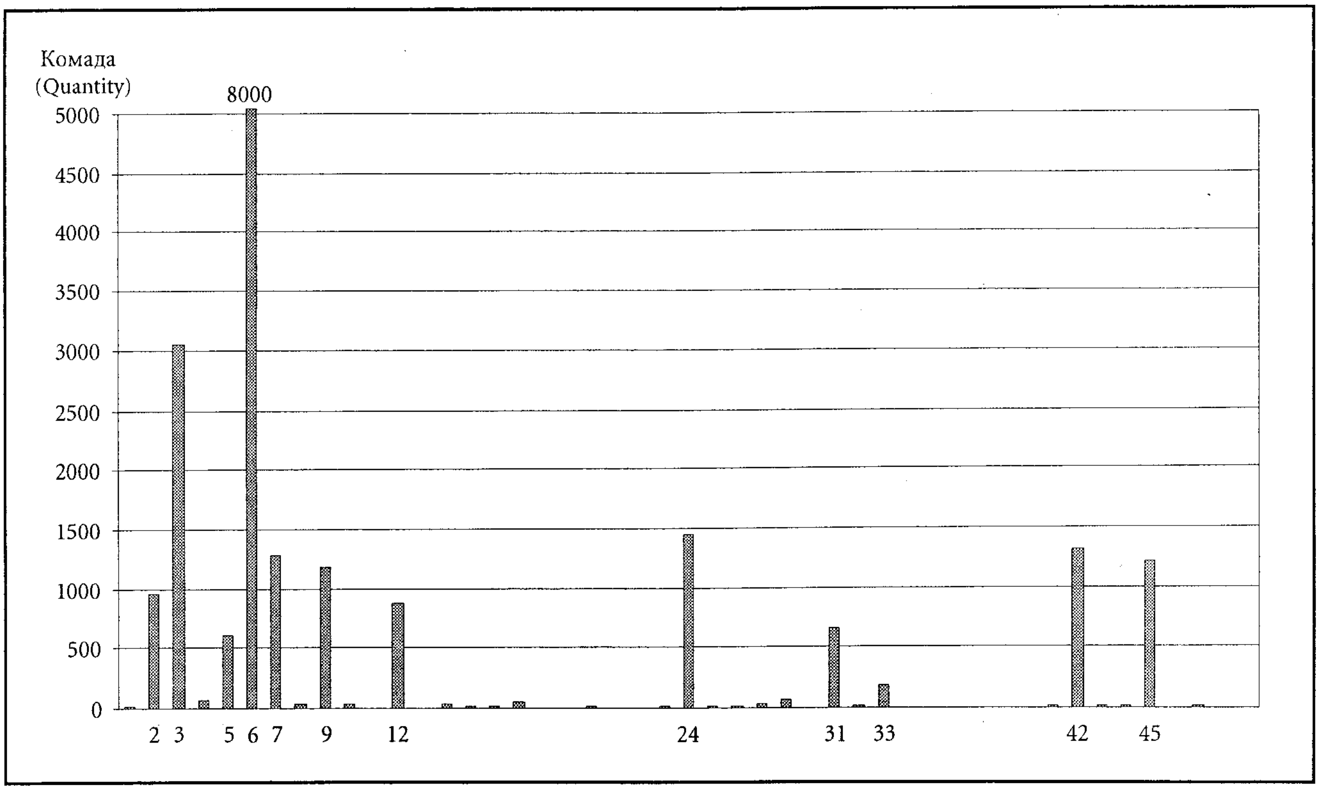
Овај број не би требао да нас изненади јер је у другим земљама број искованих комада био знатно већи. У Енглеској је, на пример, израчунато, на бази проучавања остава и докумената ковница, да је од око 1280. до око 1300. године исковано неких 300 милиона новчића. Треба додати да је већ око 1325. године 2/3 овог новца нестало из циркулације.[80]

О обиму ковања сведоче и подаци из извора. Тако у најстаријој очуваној књизи которских нотара, са делимично очуваном грађом од 1326. до 1335. године, крстати перпери или динари су поменути 125 пута у укупном износу од 31.135,75 перпера или 373.629 динара *de cruce*.[81]

Колика је била новчана продукција у средњовековној Србији тешко је, на бази садашње проучености нумизматичке грађе, рећи нешто више. Подаци које нам пружају оставе новца, збирке и појединачни налази осветљавају поједине аспекте новчане производње. Анализирајући број познатих примерака новца, дошли смо да неких параметра који могу само посредно да укажу на основне правце развоја новчане привреде.

Према њима, најзначајније емисије српског средњовековног новца представљају ковања краља Милутина и нарочито Стефана Душана. За њима следе, хронолошким редом, емисије краљева Драгутина и Стефана Уроша III, цара Уроша, краља Вукашина, кнеза Лазара, Вука Бранковића, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Остала ковања су, судећи према налазима новца, била малог обима и вероватно ограничена првенствено на локалну циркулацију (Графикон 2).

Графикон 2: Број сачуваних примерака новца у оставама, збиркама и појединачним налазима
Chart 2: Number of surviving coins in hoards, collections and single finds

[79] Stewart 1963, 97-106; Stewart 1964, 293-303; Mate 1969, 207-218.
[80] Mayhew 1976, 92-95.
[81] *Mon. Catar.* I: Динић 1952, 89.

О величини емисија краља Милутина и Стефана Душана сведоче бројни помени њиховог новца у изворима, као и налази новца. Ради се о раздобљу највеће експанзије српског динара иза које је стајала добро организована новчана продукција. Она је почивала, сматрамо, у правом реду на значајној монетаризацији сребрне руде, али и на прикупљању страног новца и старих динара ради претапања и ковања нових емисија.

Главну емисију овог раздобља представљају динари са заставом краља Милутина (3.1) који су ковани у великом броју. Преплавили су новчано тржиште јадранског басена, о чему говоре бројне забране Млетачке републике које су имале за циљ њихово повлачење из оптицаја. С тим циљем је у Венецији 1304. године формиран уред за потискивање рашких гроша, на челу са *officialibus de super denariis Brescoe*, коме је додељен задатак за контролу товара приватних галија.[82] Српски новац био је присутан, поред Дубровника и Котора, у Венецији, Болоњи, Апулији, Анкони, Задру и Драчу, где је најчешће стизао посредством дубровачких и которских трговаца.[83]

О његовом значају најважније сведочанство потиче из Болоње. Према овим списима, динари са заставом су 1305. године преплавили новчано тржиште града истиснувши из оптицаја локалну валуту. Посредством бројних трговаца увезене су велике количине динара.[84]

Посредне податке о величини емисија динара са заставом пружају нам оставе новца као и појединачни налази расути од земаља западне Европе до обала Црног мора. Налажени су у оставама новца похрањеним у удаљеним областима у Француској (Сен Мартен д Фресн), Аустрији (Салцбург), Северној Италији (Лурате Абате, Верона, Вилазано, Росола, Телве, Кариболо и Монфалконе), Јужној Италији (Беневенто), Словенији (Мирна), Грчкој (Делфи 1933 и Делфи 1929) и Малој Азији. Депои са новцем краља Милутина су бројни у самој Рашкој, као и у околним земљама (Битољ, Добриште, Постење, Студеница, Тишевица, Дучина, Рудине, Срем или северна Србија, Босна пре 1961, Амнаш и Себиш) (Карта 3). Динари са заставом су похрањивани и у млађим оставама (Међин, Ченад, Грчка, Богумил, Охрид 1965. и Књажево), што само сведочи о њиховој знатној вредности у односу на млађа ковања, као и о великом обиму ковања.

Сличну слику дају и појединачни налази новца које можемо пратити на широком простору од Белгије,[85] преко Цеља[86] до Грчке – Коринта.[87] У Коринту бележимо и налаз једног крстатог динара краља Милутина.[88] Из Румуније и Бугарске потиче већи број примерака новца краља Милутина: Пакуиул луи Соаре,[89] Исакеа,[90] Каварна,[91] Велико Трново[92] и насеље подигнуто на темељима античког Севтополиса.[93]

У Грчкој је српски динар циркулисао паралелно са венецијанским грошем, чији је оптицај у Грчкој започео око 1230-1240. године и трајао до почетка XIII века, када се њихов број проредио. Од 1332. године, када је уведен солдино, гроши су истиснути из оптицаја.[94] Убрзо су нестали и српски динари.

Друго велико ковање свакако представљају емисије новца Стефана Душана. Његови динари су налажени у бројним оставама похрањеним на простору Балкана, углавном у централним зонама (Жабаре, „Сент Андреја“, Београд, Клопче, Ченад, Међин, Грчка, Прилужје, Рудник 1992, Северна Србија II, Југославија 1918-1941, Шоимени, Богодинц, Герман, Нови Бановци, Соко Бања, Шовенихаза, Лазу, Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник, Тулчеја, Доброглед, Валеа Теилор, Храброво, Дружба, Руждавица, Босанска Рача, Смедерево, Кичево 1959, Штип, Нова Варош, Белово, Урошевац, Македонија, Набрђе, Нови Пазар, Гњилане – Урошевац, Драч, Коштунићи, Падина, Косово Поље и др.). У оквиру ових остава посебно место заузимају динари Стефана Душана из депоа у понтско-дунавској области из околине Варне и Добруџе. На овом простору такође су бројни и појединачни налази новца Стефана Душана, који су забележени на већем броју локалитета: Бабадаг, Енисала,

[82] Lane 1966, 248, н. 86.
[83] Чремошник 1933, 52 и 107; Lane, Mueller 1985, 265-267; Ћук 1986, 24.
[84] Salvioni 1961, 13-24; Lane, Mueller 1985, 265-267.
[85] Heymans 1978, 270.
[86] Metcalf 1965, 177; Димитријевић 1981, 18.
[87] Williams, Zervos 1990, 366, бр. 67.
[88] Williams, Zervos 1991, 52, бр. 89.
[89] Iliescu 1977, 158, бр. 169; Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 3a.
[90] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 3a.
[91] Йорданов 1982, 59; Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85, Ba 1.
[92] Дочев 1992, 165-166 и 264.
[93] Пенчев 1984, 159, бр. 2, T. XII.2-3
[94] Stahl 1985, 3-4.

Исакеа, Никулицел, Нуфару, Тулчеа, Адамклиси, Медгидиа, Пакуиул луи Соаре, Каварна, Калиакра, Силистра, Аксаково, Кичево и Варна са околином.[95]

Остале врсте српског новца коване су, ако је судити према оставама новца и појединачним налазима, у знатно мањем обиму. Нађене су у свега неколико остава похрањених ван матичних области: Софија (завршава се са новцима кнеза Лазара и Вука Бранковића), Сот, Зрењанин околина, Банатска Дубица (новци деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића), Босна пре 1896, Филипјакобсалаш, Естергом, Славонска Пожега и Подени (новац деспота Ђурђа Бранковића).

Исту слику дају нам и појединачни налази. Новац цара Уроша бележимо, сасвим изузетно, у Истри код Мутворана[96] и у Бугарској у Рјаховецу.[97] На просторима данашњих Бугарске и Румуније забележени су бројни налази његових улцињских фолара, почев од Турн Северина (2)[98] преко Великог Трнова (4)[99] до Пакуиул луи Соареа (2).[100]

Имајући у виду оставе и појединачне налазе, сасвим јасно се уочава да је ковање српског новца, после 1371. године, иако подељено на више самосталних ковања, било малог обима.

Упркос постојању рудника, њихова активност је у годинама кризе, чини се, била смањена. У последњим деценијама XIV века видно је умањена монетарна маса. На оптицај новца могли су деловати и други фактори. Један од њих је и неуравнотежени трговачки баланс као и велики извоз новца или племенитих метала услед државних потреба, што је исто тако могло довести до унутрашњег смањења оптицаја новца.[101] Овоме је свакако допринела знатна циркулација страног новца у првом реду угарског, а затим и турског.

Вредност српског новца

Сачувани историјски извори пружају мало података о вредности српског средњовековног новца. Стога смо принуђени да се код проучавања овог важног питања, поред извора, ослонимо и на анализу тежина и финоћа новца. Ово нарочито важи за она раздобља за која извори недостају.

Најбоље документоване периоде представљају епохе владавина краља Милутина и Стефана Душана за које је познат већи број докумената у којима се дају паритети српског новца према венецијанским грошима, дукатима и дубровачким динарима. За остале периоде располажемо спорадичним вестима. Подаци о течају српског новца односе се углавном на крстате динаре који су у раздобљу од 1330. до 1340. године представљали једну од важних новчаних јединица у Приморју. У крстатим динарима бележена су бројна пословања, обрачуни, дугови и друго.

У недостатку података о вредностима новца у нашим разматрањима морамо се ослонити на тежине и нарочито финоћу новца. Нажалост, и овде се морамо суочити са малим бројем поузданих квантитативних анализа састава новца, те ће окосницу нашег проучавања представљати тежине новца. Иако овако добијени резултати умногоме заостају за онима што нам пружају извори, у могућности смо да издвојимо неке важне моменте монетарне политике, које посредно потврђују и неки од докумената.

Стално опадање тежине српског средњовековног новца било је, у досадашњим радовима, тумачено као део једног континуираног процеса. При том се губило из вида да се овај тренд депресијације новца није одвијао равномерно у свим раздобљима и у свим областима. Овоме треба додати да су у појединим епохама ти падови тежина били већи, док је у другим његова вредност чак расла. Управо захваљујући овим варијацијама пондералног система, у могућности смо издвојити неке од преломних фаза развоја новчаног система, као што су раздобља криза, монетарне реформе, регионалне мутације и друго.

Вредност новца краља Радослава очигледно је била блиска осталом новцу овог раздобља. Вредност електрон аспрон трахеја кованог од сребра, почетком XIII века, највероватније је износи-

[95] Види поглавље Време цара Стефана Душана и нова ковања.
[96] Димитријевић 1974, 107-108.
[97] Бъчваров 1982, 42-43.
[98] Bărcăcilă 1959, 774-776; Димитријевић 1973, 93; Податаке о броју фолара дугујемо Е. Оберлендер-Тарновеануу.
[99] Дочев 1992, 165-166 и 264.
[100] Iliescu 1977, 159, бр. 171; 162, бр. 38.
[101] Lane, Mueller 1985, 28.

ла, према С. Морисон, 1/12 иперпирона. Односи између осталих номинала би били следећи: 1 иперпирон = 12 номизми трахеја од сребра = 184? или 192? стаменона = 576? тетартерона.[102] Њено мишљење је базирано на неколико анализа, које је спровео Т. Бертеле, према којима тип А Теодора I Ласкариса садржи 67,7% сребра (злато и бакар чине осталих 32,3%), а тип В 94% сребра. Са друге стране новац Теодора I Анђела садржи 41%, односно 42% сребра, док осталих 59%, тј. 58% се дели између злата и бакра.[103]

Исто тако се и тежина новца краља Радослава, у основним цртама, поклапа са емисијама Солунског царства. Тежина византијског новца овог раздобља удаљила се од првобитних вредности и постала је врло нестабилна. И сам иперпирон, као основна номинала, од XIII века имао је неједнаку тежину која је знатно варирала од 5 г до 2,50 г.[104]

Просечна тежина електрон/сребрних трахеја краља Радослава од 2,75 г прати вредности новца Солунског царства. Електрон/сребрни трахеји Теодора I Анђела и Манојла Анђела крећу се у просечним вредностима од 3,16 г до 2,00 г.[105] Имајући у виду снижење племенитих метала у ковини и пад тежине, електрон/сребрни трахеји су претрпели велики пад вредности. Првобитно замишљени као веће новчане јединице свели су се на крају на сребрне номинале.

Билон/бакарни трахеји краља Радослава имају уједначене просечне тежине у распону од 3,54 г до 3,23 г, док је за плочице припремљене за ковање новца вредност нешто већа и износи 3,68 г. И ова номинала краља Радослава прати тежине новца Теодора I Анђела и Манојла Анђела, чији се новац у највећем броју случајева креће у граници од 4 г до 2,50 г.[106]

Обновљени новчани систем са динарима краља Драгутина (2.1-2.3) из периода од 1276. до 1282. године почивао је на новчаном стандарду који је за узор имао венецијански грош тежине 2,178 г и финоће 0.965. Вредности ових првих емисија нису сачуване у изворима те само можемо претпоставити да су биле блиске венецијанским грошима. О овоме непосредно говори једна одлука Млетачке републике од 24. априла 1280. године према којој су надзорници ковнице морали да се закуну да ће давати млетачке гроше за брсковске динаре *pondus per pondus*.[107] На основу ове одлуке може се извести закључак да је финоћа српског новца била приближна оној венецијанских гроша.[108]

Смањење тежине и финоће српског динара започело је убрзо после почетка његовог ковања, већ после 1280. године. Њихов оптицај био је забрањен у Венецији и на њеној широј територији изузев Дубровника. Поменута одлука Великог већа од 3. маја 1282. године гласи:

Quod officiales teneantur incidere denarios grossos regis Raxie, et stracionare in Rivoalto – Millesimo ducentesimo octuagesimo secundo, indictione X, die tercio maii, capta fuis pars: quod addatur in capitulari camerariorum communis et aliorum officialium, qui recipiunt pecuniam pro communi, quod teneantur diligenter inquirere denarios regis Rassie contrafactos nostris venetis grossis, si ad eorum manus pervenerint; et si pervenerint, teneantur eos incidere. Et ponantur omnes campsores, et omnes illi, qui tenent stacionem in Rivoalto, et eorum pueri a XII annis supra ad sacramentum, quod inquirant diligenter bona fide predictos denarios; et si pervenerint ad eorum manus, teneantur eos incidere. Et si alicui persone inventi fuerint de predictis denariis a XII supra, quod illa persona, cui inventi fuerint, perdat decem pro centario de omnibus, quod eis inventi fuerint de illis denariis, et debeant incidi; et hoc stridentur publice illa die vel altera, qua captum fuerit in maiori consilio, quod a XV diebus in antea quilibet, cui inventi fuerint, incurrat penam praedictam, et medietas pene sit invenientis, et medietas sit communis, et deveniat in cameram communis. Et mittantur littere de precepta per sacramentum omnibus rectoribus preter comitem Ragusii, quod omnes denarios predictos, qui ad eorum manus pervenerint, vel eorum officialium, teneantur incidere vel incidi facere, et quod ipsi constrigant gentem suam per illos modos, quibus eis melius videbitur, quod predicti denarii non currant per suos districtus, et incidantur si invenientur; et si consilium est contra, sit revocatum quanum in hoc.[109]

Према овој одлуци, српски динари су се морали пресећи и упутити у ковницу. Толерисано је поседовање 12 динара, док је за држање већих количина била прописана казна у виду одузимања 10%. Остатак је наплаћиван као ковина.[110]

102 Morrisson и др. 1985, 117; Morrisson 1991, 293.
103 Bertelè 1978, 73.
104 Morrisson и др. 1985, 166.
105 Hendy 1969, 425-426.
106 Hendy 1969, 425-426.
107 Papadopoli 1893, 330, чл. 88.
108 Чремошник 1933, 37-39.
109 DMC II, 293-294.
110 Чремошник 1933, 40-41; Lane, Mueller 1985, 262; Ћук 1986, 22.

Само неколико месеци после прве одлуке донета је друга следеће садржине:

Die vigesima nona octubris capta fuit pars: quod occasione destruendi dennarios grossos de Brescoa, addatur in capitulari vicedominorum maris et Ferrarie, quod omnibus tam Venetis quam forensibus de quacunque parte venientibus ad tabulas suas debeant dicere, quando iurant, quod per illud sacramentum teneantur, si habebunt dennarios de Brescoa, eos incidere infra tercium diem; et si sciverint, aliquem aportasse de predictis dennariis, debeant eum manifestare infra tertium diem. Item mittatur precipiendo comitibus Jadre, Ragusii et consulibus Apulie, Dyrachi et Cattari, qui accipiant sacramentum omnibus Venetis illuc euntibus et stantibus ad mercatum, qui non debeant ducere nec mittere denarios de Brescoa, nisi incisos vel ruptos, et si habebunt, teneantur ipsos incidere antequam veniant Venetias in pena decem pro centario, ut est per aliud consilium ordinatum. Item stridetur publice etc.[111]

Према њој, српски динари су се морали пресећи након три дана. Поред овога, наложено је кнежевима Задра и Дубровника, као и конзулима у Апулији, Драчу и Котору, да се сви трговци који раде у поменутим местима морају заклети да неће доносити нити слати брсковске динаре, осим пресечене, у Венецију. Казна је износила 10%.[112]

Једине податке о финоћи српског новца из овог раздобља налазимо у једном дубровачком документу из 1285. године у коме се сума за исплату наводи у српским динарима односно у фином сребру - *marchas argenti fini vel denarios de Brescoa L.*[113]

Године 1290. у Венецији се пооштравају казне у случају примања српског новца укључујући и конфискацију 50% од онога што су купили мењачи новца.[114] Према новој уредби из 1292. године, поново се подвлачи пресецање новца, али овог пута се наводи да је реч о динарима *de Brescoa et de Rassa, et aliam monetam factam ad similitudinem nostre monete non batutam in Veneciis,* што индицира постојање више ковница.[115]

Прве вести о паритету српског новца у Венецији срећемо у добро познатој одлуци од 24. јуна 1294. године, која представља ублажавање ранијих уредби. У њој се дословно каже:

Item quod omnes, qui habent denarios grossos de Brescoa vel de Rassa, teneantur eos portare ad cecam infra dies quindecim, postquam hoc fuerit stridatum, et massarii teneantur eos accipere pro libris XI et soldis V marcham. Item teneantur dicti massari scribere tam prode quam dampnum, quod habebunt de ipsis denariis; et omni quindena debeant dare in scriptis domino duci et consiliariis, et capitibus de XL, prode vel dampnum, quod inde habebunt. Et similiter teneantur omni quindena facere sazum de dictis grossis, ut possit cognosci bonitas ipsorum. Et a predictis XV diebus in antea nullus venetiis vel forensis in districtu Veneciarum, hoc est a Grado ad Caputaggeris, audeat accipere vel dare dictos grossos nisi pro XXVIII denariis quemlibet grossum. Item a predictis grossis pro XXVIII denariis unum, teneantur eos portare ad cecham ex tunc usque ad dies VIII, et dare eos massariis; et massarii teneantur eos accipere pro libris XI et soldis V marcham. Et quicumque fecerit contra predicta vel aliquod predictorum, perdat III denarios parvos pro quolibet grosso. Et qui accusaverit contrafacientes, habeat tercium, si per eius accusacionem veritas scientur, et teneantur de credentia. Et addatur in capitulari dominorum de nocte, quod debeant exigere dictam penam et propter hoc habeant tercium, et reliquum sit communis. Et hoc debeat stridari in Sancto Marco et in Rivoalto et ubicumque videbitur domino duci et suo consilio et capitibus. Et si consilium est contra, sit revocatum quantum in hoc.[116]

У овој одлуци наведени су финоћа српског новца и његов курс. Српски динари су примани у року од 15 дана као цертифициране стерлинг полуге (225 солди за марку), што упућује да је њихова финоћа износила 0.925. Након овог времена могли су се користити у плаћању, али у вредности од 28 денара. Свако ко их је примао морао их је проследити ковници у року од 8 дана, а ако то није урадио и био је ухваћен, губио је 3 пиколија по грошу. Вредност динара је у суштини у слободном оптицају била одређена на свега 25 пиколија.[117] Млетачки грош је вредео 32. Донета је и одлука да надзорници ковнице проверавају вредност српских динара и да обавештавају дужда, већнике и савет четрдесеторице о добити или штети.

[111] DMC III, 12, бр. 54.

[112] Ћук 1986, 28.

[113] HAD, *Div. Canc.* II f. 56 (23. август 1285): Канцелариски и нотарски списи, 145, бр. 383.

[114] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 56, где је испуштен 126. параграф: Lane, Mueller 1985, 264; DMC III, 283, бр. 125-126.

[115] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 57.

[116] Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29.

[117] Lane, Mueller 1985, 264.

У другој уредби од 30. маја 1299. године српским динарима је одређена легална вредност у висини од свега 24 пиколија - *de Brescoa uel de Rassa ... quilibet ipsorum grossorum a dicto termino in antea possit currere pro duobus soldis parvorum ad parvos et non pluri*, односно око 25% мање од венецијанског гроша. Осим тога, надзорници ковнице морали су сваки месец да проверавају да ли је вредност српског новца смањена.[118] Циљ доношења ових ниских курсева било је привлачење новца у ковницу.

Последње одлуке венецијанске владе упућују на неколико важних момената развоја српског новчаног система. Први представља постојање бар два центра где се ковао новац, а други је очигледан пад вредности српског новца. О овом паду не сведочи толико његов курс који је свакако принудан, већ пре свега чињеница да су ковничари били обавезни да редовно проверавају његову финоћу – вредност.

Да је у Венецији примењиван принудан курс, сведоче акта дубровачке владе из 1303. године који дају друге паритете према којим је вредност српског динара била за 10% нижа од венецијанских гроша. У првом акту се наводи: *A modo in antea omnes grossi de Brescua boni de argento debeant currere tantum in dando quantum in recipiendo ad follaros XXVII pro quolibet grosso; et quod nullus homo ipsos possit refutare et quicumque refutaverit, sub pena unius grossi pro quolibet grosso, et quod omnes grossi falsi, ubicumque inventi fuerint, debeant incidi per illos XII qui sunt ad hoc deputati*,[119] а у другој одлуци, донетој у другој половини исте године, стоји: *Moneta Raxe, de Brescoa seu aliqua parte Sclauonie habeat cursum consuetum et expendatur in Ragusio et recipiatur usque ad Nativitatem Domini proximam venturam, sic tamquam falsa moneta, et ab inde in antea, nulla predictarum monetarum expendi possit; et expendatur ad presens usque ad Nativitatem, Venecias pro XXX follaris et Briscuma pro XXVII follaris*. У наставку се дају мере које треба предузети да се спречи оптицај српских динара после Божића.[120]

Изузетне податке о циркулацији и вредности српског новца налазимо у архиви града Болоње. Вести се односе на 1305. годину када су српски динари, познати у локалним изворима као *veneziani di Rassi*, потиснули из оптицаја градски новац. О овим збивањима сведочи следећи документ који носи датум од 28. јуна 1305. године:

Consilium populi et masse populi fecit sapiens et discretus vir dominus Franciscus Esau, judex et vicarius nobilis viri domini Ramberti de Rambertis, honorabilis capitanei populi Bononie, in palacio novo dicti comunis, voce preconum et campanarum sonitu, ut moris est, congregari. In quo quidem consilio interfuerunt ultra quam due partes anzianorum et consullum mensis presentis, ibidem presencium, de quorum consensu, dictus dominus vicarius proposuit infrascripta, super quibus consilium postulavit:

In primis, cum in civitate et comitatu Bononie nunc expendantur veneziani de rassa pro maiori parte tocius monete que erat per civitatem et comitatum Bononie, ita quod quasi tota moneta comunis Bononie scilicet bononini grossi et parvi sunt destructi seu exportati de civitate, ita quod pauci inveniuntur, et multi ex dictis venezianis de rassa inveniuntur falsi, et multi qui valent solummundo duodecim aut sedecim vel decem de octo denarios bononinorum, quod cedit ad magnum dampnum tocius comunis et populi bon. et hominum, arcium populi ipsius, idcirco supplicatur vobis dominis capitaneo et anzianis et consulibus populi Bononie domino defensori et domino proconsuli per consules societatis mercatorum, per ministrales societatis bechariorum, linarolum [*sic*], *pelipariorum merzariorum et aurificum quatenus vobis placeat in consilio populi proponere et in eo facere reformare quod dicti veneziani de rassa solummodo per decem et novem bononinis parvis quilibet ipsorum et quilibet de civitate et comitatu bononie vel aliunde teneantur ipsos dare et recipere in qualibet solutione que de cetero flat tantum pro dicto precio decem et novem bononinorum parvorum quemlibet, hinc ad duos menses proximos, nisi solvens vellet solvere in bononinis grossis vel parvis. Et a dicto termino in antea omnes predicti veneziani de rassa sint baniti in civitate et comitatu Bononie ita quod nullo modo expendi possint, pena cuilibet expendenti seu recipienti et pro qualibet vice ... . Et quod a die presentis reformationis in antea omnes alij veneziani de rassa novi aut falsi sint exbaniti in civitate et comitatu Bononie ita quod nullus possit vel debeat ipsos expendere vel recipere pena cuilibet contrafacienti pro qualibet vice ... quod placeat dicto concilio super predictis generaliter providere.*

[*Omissis*]

[118] Problemi monetari veneziani, xlv, н. 1; DMC III, 453, бр. 26.

[119] HAD, *Ref.* I f. 92' (23. јул 1303): Чремошник 1933, 53; Динић 1952, 99.

[120] HAD, *Ref.* I f. 24 и 24' (7. новембар 1303): Чремошник 1933, 53-55.

In reformatione cujus consilii et masse populi facto partito per dictum d. vicarium de sedendo ad levandum et postmodum ad scruptinium cum fabis albis et nigris datis hominibus dicti consilii per banitores populi et restitutis fratribus heremitanis beati Jacobi strate sancti Donati per dictos consiliarios et numeratis per duos ex anzianis et consulibus populi in presencia dictorum fratrum et dicti consilii, placuit ponentibus fabas albas, qui fuerunt numero ducenti quinqueginta, quod boni veneti de rassa veteres debeant expendi in civitate comitatu et districtu Bononie per viginti denariis bononiniorum parvis pro quolibet usque quo aliud provissum fuerit super predictis per anzianos et consulles populi bononiensis, defensores viginti societatum arcium populi et proconsulem societatis notariorum qui pro tempore fuerint et sapientes quos secum habere voluerint; et quod provissum fuerit per eos vel majorem partem ipsorum reduci debeat ad consilium populi. Et tunc secundum voluntatem dicti consilii procedatur. Et quod isto medio quilibet teneatur eos accipere modo predicto pro quolibet foro quod fiet in civitate Bononie, comitatu, districtu ejusdem quacumque de causa, pena cuilibet renuncianti eos accipere decem solidorum bononinorum pro quolibet dictorum venetorum. Alii vero novi vel falsi sint, et esse debeant exbaniti. Et debeant incidi vel rumpi per campsores mercatores et aurifices civitatis Bononie ad quorum manus pervenerint, pena et banno cuilibet campsori mercatori vel aurifici ad quorum manus pervenerint, qui non inciderent vel non rumperent ipsos, decem solidorum bononinorum pro quolibet dictorum venetorum novorum vel falsorum non incisorum vel ruptorum per eum. Et quilibet possit accusare et denunciare contrafacientes, non obstantibus aliquibus statutis etc. Qui vero posuerunt fabas nigras in contrarium, quibus displicuerunt predicta, fuerunt numero quinquaginta.[121]

Према овом спису, српски динари су чинили знатну новчану масу која је преплавила монетарно тржиште града Болоње, истиснувши локалну валуту. У питању су биле различите емисије динара са заставом, отуда и назив *veneziani di Rassi*, чији је курс у првом тренутку пао, услед нестабилне вредности, са 20 болоњских денара пиколија на 19, да би после два месеца дошло до њихове потпуне забране. Ова забрана је доживела неуспех јер је на тржишту постојала знатна количина новца, нарочито старих рашких гроша, да би градски саветници могли изгласати нижи принудни курс. Уместо тога, били су принуђени да прогласе различите паритете између нових рашких гроша, од којих су неки вредели 18, 16 или само 12 болоњских денара и оних старих који су се примали и даље за 20 денара.[122]

Строга истрага спроведена међу мењачима новца, од којих су половина били странци, довела је до њиховог признања да су увозили рашке гроше, које су куповали по цени од око 42 динара за један флорин, а продавали су их за 30 динара за један златник. Мењачи су остваривали изузетно високу зараду од пуних 12 гроша за један уложени флорин, дакле целих 40%. Према њиховим признањима, увезене су велике количине сребрног новца, тако да је један од учесника унео 200 лира, а други 150 лира у размаку од неколико месеци. Цео случај ислеђивања је заведен у Архиви у посебној збирци: „*Liber actorum factorum super inquisitione facta de monete raxensi*“.[123]

Градска власт није успела забранама да спречи оптицај српског новца већ је прибегла ковању велике количине болоњских гроша у висини од 60.000 лира, чиме је успешно истиснула српске динаре.[124] Верујемо да је том приликом велики број српских динара претопљен.

Ове вести су за наша даља разматрања изузетно важне јер нам говоре о постојању већег броја емисија динара са заставом у првом реду краља Милутина, а затим и краља Драгутина различитих вредности.[125] Поред овога, оне сведоче о значајном присуству српског новца на простору северне Италије. Тако се на основу једног документа од 23. јула 1305. године из поменуте архиве јасно види да је српски новац циркулисао на ширим просторима, а не само Болоње и њеног градског подручја: *Cum per multos bonos et sapientes viros, tam de societatibus populi quam non, quos certum est quod diligunt et semper dilexerunt bonum et pacificum statum comunis et populi Bononie et etiam officium defensoris, ipse defensor interpellatus sit et cotidie interpellatur, ut ipse debeat per se et cum suo consilio taliter providere quod dominus potestas de cetero desistat ab omni processu faciendo ulterius contra aliquos ratione monete de rassa quae dicitur conducta ad civitatem Bononie et comuniter sub uno errore expensa esse tam in civitate Bononie et comitatu Bononie quam in aliis civitatibus et provinciis Romaniole, Tussiae, Lombardie et Marchie*

[121] Salvioni 1961, 16-17.
[122] Salvioni 1961, 13-24; Lane, Mueller 1985, 265-267.
[123] Salvioni 1961, 21.
[124] Salvioni 1961, 13-24; Lane, Mueller 1985, 265-267.
[125] Ivanišević 1993, 203-207.

ita quod aliqua societas nec, boni et honorati homines possint ulterius infamari vel vituperari.[126] Одсјаје ових вести налазимо и дан данас у бројним оставама новца са српским динарима похрањеним на простору северне Италије и суседних области.

Догађаји у Болоњи 1305. године представљали су са монетарног аспекта ванредну ситуацију и управо су ова збивања могла инспирисати Дантеа Алигијерија (1265-1321) да у Божанској комедији, запише познате редове *quel di Rascia, Che male ha visto il conio di Vinegia.*[127]

Подаци о српским динарима из архива Венеције, Болоње и Дубровника сасвим јасно говоре о паду њихове вредности у задње две деценије XIII и почетком XIV века. Реч је превасходно о динарима са заставом српских краљева Драгутина и Милутина (2.1 и 3.1), рађеним по узору на венецијанске гроше. Ови динари су ковани, судећи према изворима, оставама новца и појединачним налазима у великом броју. Циркулисали су на широком простору од западне Европе до обала Црног мора. Динари са заставом представљали су неколико деценија, од 1276. до 1310. године најзначајнију врсту српског новца, ковану у бројним емисијама различитих тежина од око 2,15 г до 1,60 г и финоћа од 0.959 до чак 0.560.[128] Ове велике разлике вредности једне врсте новца – динара са заставом – довеле су на крају до одбијања његовог примања.

Документи овог раздобља јасно наглашавају исплате у добрим динарима – *solidos bresscutanorum grossorum de argento bonorum et legalium et iusti ponderis,*[129] *grossos de Rassa qui sunt boni.*[130] Године 1304. њихова примена је забрањена и добри динари су примани као ковина – *et pecunia de Brescua de argento bono, a modo in antea, debeat currere per bolsonem et debeant a modo in antea grossi de Veneciis et follari currere in omnibus tam in mercacionibus, tam in dando quam in recipiendo, et in omnibus allis expensis.*[131]

У Венецији је из тих разлога формиран уред за потискивање рашких гроша. Године 1304. дат је задатак за контролу товара приватних галија. Инспекција је додељена *officialibus de super denariis Brescoe.*[132] Градским уредима такође је било наређено да претапају рашке гроше.[133] Ове мере је Млетачка република доносила са циљем очувања сопствене монете и стално је вођена борба против лошег новца, нарочито оног који се појављивао у већим количинама. Тако се 1302. Млетачка република обраћа Андронику II у вези са дефектним иперперонима,[134] а 1315. године Велико веће доноси одлуку о испитивању разног новца, међу којим су се налазили *bizanti* (иперпирони), *turonensi* (новац Тура), *unziae* (новац Сицилије) и др.[135]

Краљ Милутин и његов брат Драгутин су истовремено ковали динаре са заставом (3.1 и 2.1), први у Рашкој, а други у северним српским земљама. Вредност њиховог новца није била иста, динари краља Драгутина били су лакши и мање финоће.[136] Ово двојство новчаних система најбоље илуструје један документ из 1309. године из Будима. Реч је о спору око исплате неког дуга од 50 марки сребра. Једна марка сребра рачуна се са 8 солди млетачких гроша *octo soldis Venetorum grossorum argenti pro marca qualibet computatis.* Веровник је тврдио да, у име исплате, примио само једну марку, плаћану са *novem soldos Rexanorum argenteorum pro una marca,* а дужник, противно томе, да је исплатио и осталих 49 марака, и то са *viginti marcas de fino argento et viginti novem marcas in grossis Regis Servie, decem soldos grossorum ipsius Regis Servie pro qualibet marca computando.*[137] Према овом извору, паритет рашких динара према венецијанским грошима је износио 1,125:1, а српских 1,25:1.

Вредност осталих врста новца краља Милутина (3.2-3.6) кованих крајем XIII века није нам позната. Ради се о новцу значајне вредности са средњим тежинама од 2,14 г до 2,00 г. Финоћа јединог анализираног примерка врсте 3.3 дала је висок проценат сребра 95,1% (Табела 3).

Новчани систем је реконструисан око 1310. године напуштањем девалвираних динара са заставом и започињањем ковања нове врсте динара са крстом (3.7). Краљ Милутин је ковао овај тип

[126] Salvioni 1961, 22-24.

[127] Dante Alighieri, *La divina commedia, Paradiso,* XIX.140-141.

[128] Види новац краљева Драгутина и Милутина.

[129] Diplomatički zbornik VII, 22 (9. март 1291): Чремошник 1933, 46-48.

[130] HAD, *Ref.* I f. 88' (1. јун 1303): Петерковић, Исписи, 8; Чремошник 1933, 51-52.

[131] HAD, *Ref.* I f. 89 (15. јун 1303): Петерковић, Исписи, 8; Чремошник 1933, 52-53.

[132] Lane 1966, 248, н. 86.

[133] Lane, Mueller 1985, 267.

[134] Hendy 1985, 529.

[135] Problemi monetari veneziani, 68, бр. 71: Hendy 1985, 530.

[136] Види новац краљева Драгутина и Милутина.

[137] *Mon. Hung.* I, 432-437: Динић 1930, 459; Чремошник 1933, 56-57; Динић 1952, 98-99.

све до краја своје владавине, док је краљ Драгутин врло брзо напустио ову емисију (2.2.2) и започео је ковање динара са мачем (2.4). Вредност првих емисија крстатих динара није забележена у изворима изузев податка из 1312. године о њеној финоћи као стерлинг сребра, 0.925.[138]

Око 1312. године новчани системи су раздвојени на два посебна, „Рашки“ у јужним и централним областима и „Српски“ у северним, и ова подела ће се задржати током целог краљевског периода. Ово одвајање није се огледало само у ковању типолошки различитих врста већ и у посебним новчаним стандардима. Краљ Милутин је наставио ковање новца по узору на раније емисије, док је краљ Драгутин увео нову знатно вишу стопу. Прве емисије крстатих динара краља Милутина (3.7) биле су финоће 0.925, да би проценат сребра у каснијим опао на 78,9% – 77,7%. Просечна тежина ових динара износи 1,93 г. Са друге стране, руднички динари краља Драгутина (2.5) ковани су по вишем стандарду. Анализе финоћа два примерка дале су проценте сребра од 92,94% – 91,4%, док је њихова средња тежина 2,18 г (Остава Крагујевац) (Табела 3). Корене северног новчаног система требало би потражити у отварању рудника сребра на Руднику и локалном пондералном систему.

По овој вишој новчаној стопи новац је ковао и сам краљ Милутин након заузимања Рудника 1316. године. Ради се о његовој врсти 3.9 која је кована по сличном стандарду. Средња тежина ове врсте износи 2,16 г, што надмашује остала његова позна ковања.

Новчани систем средњовековне Србије наставио је да се развија у два одвојена правца. У јужним и централним областима ковани су крстати динари, а у северним Владислав II је наставио да кује новац по угледу на онај његовог оца. Систем није унифициран ни после 1323/4. године, када је краљ Стефан Урош III објединио све српске земље. На Руднику је настављено даље ковање новца по вишој стопи. Промењен је једино тип увођењем нове представе краља који седи на престолу и држи мач положен преко крила (5.2-5.4). Депресијација оба новчана система је настављена током владавине краља Стефана Уроша III.

О високој метролошкој стопи рудничких динара сведочи један изоловани извор из 1324. године у коме стоји да *X yperperi de Rudenico ponderat uncie X*.[139] Према њему тежина рудничких динара, уколико би се радило о унчи дубровачке танке либре, износила би око 2,27 г (сребра).

Вредност крстатих динара позната нам је из једног документа из 1329. године који даје њихов однос према венецијанском грошу од свега 1,9:1. Реч је о продаји жита дубровачкој општини за које је *Bernaldus Umberto de Maiorca* примио 78 либри и 10 унчи *in denariis grossis dela croce bonis de argento pro libr. XLI gross. venet.* Крстате динаре је морао послати двојици Дубровчана да их продају.[140] Ради се о изузетно ниској вредности крстатих динара.

Краљ Душан је наставио монетарну политику свог претходника задржавајући у првом раздобљу своје владавине обе новчане стопе. Истовремено је наставио са обарањем њихових тежина и финоћа, што му је као и његовим претходницима доносило знатну корист. Динар је у овом раздобљу изгубио доста на својој вредности.

Током свог краљевског периода Стефан Душан је унифицирао новчани систем. Динари са мачем (6.2-6.3) замењени су новом емисијом динара са шлемом (6.4-6.5). О овој промени најбоље сведоче оставе новца у којима се сасвим јасно рефлектује ова промена. У депоима похрањеним после 1340. године динари са мачем потпуно недостају, док на њиховом месту налазимо динаре са шлемом. Повлачењем старих рудничких емисија знатно већих тежина и финоће и ковање нових врста по нижој стопи остварена је велика добит. Проценат сребра код једног примерка рудничког динара (6.2) износио је према анализама 88,1%, а код динара са шлемом (6.4-6.5) од 76,4% до 74,9% (Табела 3). Повлачење динара са мачем најјасније илуструје њихова реткост у оставама похрањеним после ове реформе.

Подаци о вредности српског новца, превасходно крстатих динара, забележени су у бројним документима с почетка тридесетих па све до краја четрдесетих година XIV века. Они нам дају различите паритете који су свакако условљени законима понуде и потражње.

Први документи с краја 1330. и почетка 1331. године дају однос крстатог динара према венецијанском грошу од 1,41:1 – *grossos XVII de cruce pro XII de Veneciis*,[141] који крајем исте године и током

[138] HAD, *Div. Not.* I f. 92' (22. мај 1312): Петерковић, Исписи, 4.

[139] HAD, *Test. Not.* III f. 4' (3. август 1324): Динић 1962, 11 и 13; Петерковић, Исписи, 2: *X yperperi de Rudenico ponderat uncie X½*.

[140] HAD, *Div. Canc.* IX f. 63 (20. јун 1329): Ћук 1986, 34 и 179.

[141] HAD, *Aptagi* II f. 31 (15. новембар 1330): Петерковић, Исписи, 2; HAD, *Aptagi* II f. 63' (14. април 1331): Динић 1952, 99.

1332. расте на 1,37:1 – *grossos XVI $^1/_2$ de cruce pro yperpero uno Venetorum*,[142] односно 1,33:1 – *grossis de cruce IIII pro III Venetorum*.[143] Овај последњи курс се стабилизовао и пратимо га све до 1338. године.[144] У овом раздобљу се срећу и други односи међу крстатим динарима и венецијанским грошима: 1333. године – 1,25:1 – *florenum uel ducatum pro grossis triginta de cruce*[145] и 1,69:1 – 18 либри 4 унче *de grossorum argento de cruce pro quodam debito ypp. 216 u gr. 8* [146] и 1336. – 1,50:1 – *ypp. VI LXVI et grossorum VIII venetorum grossorum pro solutione ypp. mille de la croce*.[147] За 1342. годину забележили смо паритет од 1,86:1 – Фирентинац Лорино Ричи је примио почетком октобра од Марина Лукара Бунића *libr. XXIII et. onc. IIII de gross. de + argento*, које шаље у Венецију Бенцију дел Буону. Од продаје Бенцио је требало да прими 125 дуката.[148] У документима у којима се дају ниске вредности крстатих динара, ради се о одређивању њихове цене као метала – сребра.

Поред обичних крстатих динара, налазимо и такозване лаке. Њихова вредност према венецијанском грошу била је 1,45:1 – *ypp. milie de + leves ad rationem grossorum XXXV de + leves pro ducato*.[149]

Извори из овог раздобља бележе и рудничке гроше и њихов однос према крстатим и венецијанским грошима. У једној потврди Андрија Соркочевић се обавезује да ће платити Занину Квирину дуг од 440 (IIICXL) перпера рачунајући *grossos de cruce libram pro yperperis XI et grossis octo*, и предвиђа могућност да се исти дуг исплати и у рудничким грошима: *si autem fuerint grossi de Rudenicho, quamlibet libram pro yperperis XIIII minus II*.[150] Овај документ из 1333. године сасвим јасно указује на разлику између крстатих и рудничких динара. Према овом извору, либра крстатих гроша вредела је 140 млетачких гроша, док је либра рудничких износила 166. Однос крстатог динара према грошу био је 1,71:1, а рудничког 1,44:1. Овде назначен паритет крстатог динара је знатно мањи од уобичајеног 1,33:1. За нас је далеко важније познавање односа између две номинале српског новца, крстатих и рудничких динара, од којих је овај последњи био вреднији.[151]

Према горе наведеном документу, тежина једног крстатог динара би износила 1,27 г (сребра), а рудничког 1,50 г (сребра). Исти однос једне либре рудничких динара – *ad rationem ypp. XIIII minus grossos II$^1/_2$ pro qualibet libra* – дају два списа, један из 1333,[152] а други из 1335. године.[153] Либра крстатих динара према једном документу из 1335. године вреди 11 перпера и 9$^1/_2$ гроша[154] (Табела 1).

Даље тумачење вредности српског новца отежано је из више разлога. Први свакако представља недостатак извора, а други је недовољно проучено новчарство овог раздобља, које је познато само у основним цртама.

Преузимањем царске круне Стефан Душан је реформисао новчани систем. Уведен је читав низ нових врста које су коване у већем броју центара. Тежине првих царских емисија знатно су снижене у односу на претходно раздобље, док је, судећи према обављеним анализама новца, њихова финоћа значајно подигнута. Проценат сребра у ковини једног анализираног примерка динара са царем кога крунишу два анђела (6.9) износио је 93,4%, а врсте са царем који јаше (6.11) 90,1% (Табела 3). Депресијација новца цара Душана настављена је и у другој половини његове владавине, даљим обарањем тежине. Иза ове политике мутације динара стајало је свакако повећање новчане масе у оптицају. Реч је о процесу који је био присутан у бројним државама средњег века. У Византији он је био повезан, као и у Србији, са освајањима.[155]

142 HAD, *Aptagi* II f. 102 (1. новембар 1331) и 128 (16. март 1332): Динић 1952, 99-100.

143 *Mon. Catar.* I, 318, бр. 949 (фебруар 1332); HAD, *Aptagi* II f. 127 (16. март 1332): Динић 1952, 100.

144 *Mon. Catar.* II, 109, бр. 438 (22. септембар 1333); *Mon. Catar.* II, 211, бр. 856 (13. мај 1334); *Mon. Catar.* II, 148, бр. 594 (28. септембар 1334); *Mon. Catar.* II, 154, бр. 619 (27. октобар 1334); *Mon. Catar.* I, 395, бр. 1168 (14. фебруар 1335); *Mon. Rag.* V, 384 (14. март 1335); *Acta Albaniae* I, 234: Динић 1952, 93 и 101; *Mon. Catar.* I, 433, бр. 1310 (14. јун 1335); *Mon. Catar.* I, 433, бр. 1311 (14. јун 1335); HAD, *Div. Canc.* XII f. 137 (31. јул 1335): Петерковић, Исписи, 7 и 11; *Mon. Rag.* V, 385 (1335): Динић 1952, 86, н. 1; *Mon. Catar.* II, 342-343, бр. 1343 (29. октобар 1336); *Mon. Catar.* II, 343, бр. 1345 (31. октобар 1336); *Mon. Catar.* II, 343, бр. 1346 (2. новембар 1336); HAD, *Div. Canc.* XII f. 51 (1338): Петерковић, Исписи, 6.

145 *Mon. Catar.* II, 80, бр. 321 (14. март 1333).

146 HAD, *Div. Canc.* X f. 37' (10. јун 1333): Ћук 1986, 180.

147 HAD, *Div. Canc.* XII f. 211 (3. април 1336): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 7.

148 HAD, *Div. Canc.* XIII f. 119 (3. октобар 1342): Ћук 1986, 35 и 180.

149 HAD, *Div. Not.* VI f. 189' (6. јануар 1341): Динић 1952, 100.

150 HAD, *Aptagi* II f. 203' (24. април 1333): Динић 1952, 96 и 100; Динић 1962, 13.

151 *Mon. Catar.* II, 288, бр. 1113 (15. април 1337).

152 HAD, *Div. Canc.* XII f. 210 (3. март 1333): Динић 1952, 96, н. 33; Динић 1962, 13.

153 HAD, *Div. Canc.* XII f. 200-201 (3. март 1335): Ћирковић, Исписи; Ћук 1986, 142 и 180 (3. март 1336).

154 HAD, *Div. Canc.* XII f. 96' (18. мај 1335): Ћук 1986, 34-35 и 180.

155 Morrisson и др. 1985, 128-129.

Табела 1: Однос срūских динара ūрема венецијанском грошу
Table 1: Ratio of Serbian dinars to the Venetian grosso

Датум		Динари					
		de Brescoa vel de Rassa	*de Regis Rassie*	*de Regis Servie*	*de cruce*	*de Rudenicho*	*de cruce leves*
24.6.1294	a	1,14:1					
		1,28:1					
30.5.1299	b	1,33:1					
23.7.1303	c	1,11:1					
7.11.1303	d	1,11:1					
1309	e		1,12:1				
1309	f			1,25:1			
1329	g				1,90:1		
15.11.1330	h				1,41:1		
14.4.1331	i				1,41:1		
1.11.1331	j				1,37:1		
2.1332	k				1,33:1		
16.3.1332	l				1,33:1		
16.3.1332	m				1,37:1		
19.3.1332	n				1,37:1		
3.3.1333	o					144:1	
14.3.1333	p				1,25:1		
24.4.1333	q				1,71:1	1,44:1	
10.6.1333	r				1,69:1		
22.9.1333	s				1,33:1		
13.5.1334	t				1,33:1		
28.9.1334	u				1,33:1		
27.10.1334	v				1,33:1		
14.2.1335	w				1,33:1		
14.3.1335	x				1,33:1		
14.6.1335	y				1,33:1		
14.6.1335	z				1,33:1		
31.7.1335	aa				1,33:1		
1335	ab				1,33:1		
3.3.1336	ac					1,45:1	
3.4.1336	ad				1,50:1		
29.10.1336	ae				1,33:1		
31.10.1336	af				1,33:1		
2.11.1336	ag				1,33:1		
1338	ah				1,33:1		
6.1.1341	ai						1,45:1
3.10.1342	aj				1,86:1		

Напомене: a) Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29; b) Problemi monetari veneziani, xlv, н. 1; DMC III, 453, бр. 26; c) HAD, *Ref.* I f. 92': Чремошник 1933, 53; Динић 1952, 99; d) HAD, *Ref.* I f. 24 и 24': Чремошник 1933, 53-55; e и f) *Mon. Hung.* I, 432-437: Динић 1930, 459; g) HAD, *Div. Canc.* IX f. 63: Ћук 1986, 34 и 179; h) HAD, *Aptagi* II f. 31: Петерковић, Исписи, 2; i) HAD, *Aptagi* II f. 63': Динић 1952, 99; j) HAD, *Aptagi* II f. 102: Динић 1952, 99; k) *Mon. Catar.* I, 318, бр. 949: Динић 1952, 100, н. 53; l) HAD, *Aptagi* II f. 127: Динић 1952, 100; m) HAD, *Aptagi* II f. 128: Динић 1952, 100; n) HAD, *Aptagi* II f. 128': Динић 1952, 100; o) HAD, *Div. Canc.* XII f. 210: Динић 1952, 96, н. 33; Динић 1962, 13; p) *Mon. Catar.* II, 80, бр. 321; q) HAD, *Aptagi* II f. 203': Динић 1952, 96 и 100; Динић 1962, 13; r) HAD, *Div. Canc.* X f. 37': Ћук 1986, 180; s) *Mon. Catar.* II, 109, бр. 438; t) *Mon. Catar.* II, 211, бр. 856; u) *Mon. Catar.* II, 148, бр. 594; v) *Mon. Catar.* II, 154, бр. 619; w) *Mon. Catar.* I, 395, бр. 1168; x) *Mon. Rag.* V, 384; *Acta Albaniae* I, 234: Динић 1952, 93 и 101; y) *Mon. Catar.* I, 433, бр. 1310; z) *Mon. Catar.* I, 433, бр. 1311; aa) HAD, *Div. Canc.* XII f. 137: Петерковић, Исписи 7 и 11; ab) *Mon. Rag.* V, 385: Динић 1952, 86, н. 1; ac) HAD, *Div. Canc.* XII f. 200' и 201: Петерковић, Исписи 7; Ћирковић, Исписи; Ћук 1986, 142 и 180; ad) HAD, *Div. Canc.* XII f. 211: Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 7; ae) *Mon. Catar.* II, 342-343, бр. 1343; af) *Mon. Catar.* II, 343, бр. 1345; ag) *Mon. Catar.* II, 343, бр. 1346; ah) HAD, *Div. Canc.* XII f. 51: Петерковић, Исписи, 6; ai) HAD, *Div. Not.* VI f. 189': Динић 1952, 100; aj) HAD, *Div. Canc.* XIII f. 119: Ћук 1986, 35 и 180.

У изворима из ове епохе налазимо мали број података о вредности новца. У највећем броју случајева помињу се крстати динари и њихов паритет према дубровачком грошу. Он је 1348. године износио 1,3:1,[156] 1,33:1[157] и 1,5:1.[158] Однос од 1,33:1 налазимо и 1351. године (Табела 2).[159] Најнижу вредност крстатих динара, додуше лаких, наводи један тестамент из 1350. године. У њему се даје однос према дукату од 50:1 – *yperperos 71 grossorum de + facilium quos ipse habet in pignore pro # 17.*[160]

Поред крстатих динара, у документима из 1354-1356. године се наводе вредности царских денара – *denari del imperador de perperi XVIII la libra.*[161] Исти однос нам даје и други извор из 1358. године, из доба владавине цара Уроша, који уместо царских динара спомиње српске гроше – *gross. Sclauonie de yperperos XVIII pro libra.*[162] Тежина царског динара, односно српског, износила би према овим документима 1,51 г (сребра).

Табела 2: Однос срӣских динара ӣрема дубровачком грошу
Table 2: Ratio of Serbian dinars to the Dubrovnik grosso

Датум	Динари		Напомене
	de cruce	*de cruce de peso*	
27.3.1348	1,33:1		HAD, *Test. Not.* V f. 69: Ћирковић, Исписи.
1348		1,30:1	HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190': Динић 1952, 96-101.
1348	1,50:1		HAD, *Test. Blagog dijela* f. 253': Динић 1952, 101.
1348	1,50:1		HAD, *Test. Blagog dijela* f. 271': Динић 1952, 101.
12.12.1351	1,33:1		HAD, *Sent. Canc.* I, f. 65: Динић 1952, 101-102.

Которски динари цара Уроша су ковани по другој, знатно вишој, метролошкој основи. Судећи према анализи једног примерка, ковани су од ковине финоће 85,54% сребра (Табела 3).

За раздобље цара Уроша практично немамо података о вредности српског новца изузев већ поменутог о српским перперама из 1358. и другог из 1364. године у коме се наводи вредност динара *de Sclauonia et de Ragusio ... per li qual denari ly do dar parte de ducati a grossi XXVII et parte a XXVII (!?).*[163] Извори нам не дају ни друге подробније вести о српском новцу, те се у тумачењу вредности новца морамо ослонити искључиво на анализу њихове тежине.

Новац цара Уроша може се поделити у четири основне метролошке групе условљене, како регионалним, тако и хронолошким оквирима.

Прву чине ковања централних и јужних области (9.1-9.10) која се наслањају на новац цара Душана. Реч је о најтежим емисијама новца цара Уроша. Ова ковања ће представљати узор за емисије Мрњавчевића и осталих обласних владара. Средње вредности се крећу од 1,25 г до 0,86 г. Највећи број емисија тежи око 1,15 г до 1,05 г.

У другој групи се налазе емисије које су коване у северним областима царства (9.12-9.25 и 9.26 (?)). Ова група је знатно мањих тежина изузев врсте 9.15 која још увек прати метролошку стопу ранијих ковања. Средње тежине осталих типова се крећу од 0,99 г до 0,64 г. Највећи део ових емисија највероватније је кован на Руднику.

Трећу групу представља посебна скупина која је кована вероватно у једној ковници. Сви примерци потичу из оставе Косово Поље. Ради се о издвојеном ковању тежине од 0,70 г до 0,51 г које представља полудинаре.

[156] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[157] HAD, *Test. Not.* V f. 69 (27. март 1348): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 2.

[158] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 253' и 271' (1348): Динић 1952, 101.

[159] HAD, *Sent. Canc.* I, f. 65 (12. децембар 1351): Динић 1952, 101-102.

[160] HAD, *Distr. Test.* I f. 37' (11. мај 1350): Петерковић, Исписи, 1.

[161] HAD, *Div. Not.* VII f. 113-115 (2. септембар 1354): Ћирковић, Исписи; HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 101-102 (6. децембар 1355): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 9; HAD, *Ref.* XVII f. 145 (22. јун 1356): Петерковић, Исписи, 12.

[162] HAD, *Test. Not.* IV f. 39-39' (14. април 1358): Воје 1983, 98.

[163] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 369 (1. јун 1364): Ћирковић, Исписи.

Последњу групу чине гроши и полугроши которске ковнице. Они су ковани, као и динари цара Душана, по вишој метролошкој основици. Њихова средња тежина износи 1,58 г, а финоћа, судећи према једном измереном примерку, око 86,42% сребра (Табела 3).

После 1360-тих година започео је процес дезинтеграције Српског царства, стварањем у првом моменту зависних, а касније самосталних области. У овом раздобљу појавиле су се и бројне емисије новца у северној Македонији: царице Јелене, деспота Угљеше, краља Вукашина и краљице Јелене. За њима су ковали краљ Марко, Андреаш, Јован Драгаш, Константин Драгаш, Андрија Гропа, Једр (?) и Риг. У осталим српским земљама новце кују Никола Алтомановић, кнез Лазар и Ђурађ I Балшић. Подлогу ових ковања представља новчани систем цара Уроша од кога су преузели метролошку стопу.

У јужним и делом централним областима најзначајније ковање овог раздобља представља новац краља Вукашина, савладара цара Уроша (12.1-12.10). Средња тежина његових ковања је врло блиска емисијама цара Уроша. Тежине његових главних емисија крећу се од 1,15 г до 1,05 г. Сличне вредности су имале и млађе емисије деспота Угљеше од 1,11 г до 0,97 г и царице Јелене од 1,13 до 0,86 г. Проценат сребра у динарима деспота Угљеше је, судећи према анализама, био висок. Мерења једног примерка дала су проценат сребра од чак 98,24% (Табела 3). За време краља Вукашина настављено је са постепеном депресијацијом вредности новца која је спровођена и после 1371. године. Тежина динара жупана Андрије Гропе пала је на 0,84 г – 0,77 г, а Рига на нешто изнад 0,56 г.

На истим темељима почивало је и новчарство жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића, које у потпуности следи ковања цара Уроша, односно краља Вукашина.

Прве емисије Николе Алтомановића (23.1-23.2), кнеза Лазара (24.1-24.2) и Ђурђа I Балшића (26.1) представљају копије динара краља Вукашина са вишередним натписом (12.5 и 12.7), од којих су преузеле и метролошку основицу. Копирање динара краља Вукашина није случајно пошто је посреди једна од најзначајнијих емисија овог раздобља која је кована у великим количинама. Реч је, дакле, о посебној метролошкој основици карактеристичној за некадашње централне области царства.

Сасвим другу ситуацију имамо у северним областима где се новац кује по другој знатно нижој стопи преузетој од „рудничких" динара цара Уроша. У рудничкој ковници новац кује Никола Алтомановић (23.3), а током 1371. и после 1373. године кнез Лазар (24.22-24.24). Њихови динари су типолошки и стилски врло блиски ковањима цара Уроша, као и њихове тежине.

Новчарство кнеза Лазара је на почетку почивало, као што смо видели, на две подлоге – централном новчаном систему који је наслеђен од краља Вукашина са основицом од око 1,00 г и северном који је преузет од ковања цара Уроша и жупана Николе Алтомановића са стопом од око 0,80 г. У првом раздобљу своје владавине кнез Лазар је наставио са ковањем новца по узору на централни новчани систем (24.3-24.6). Након извесног времена снижена је метролошка основица динара испод 0,83 г, да би постепено била спуштена на свега 0,54 г.

Из последњег раздобља ковања кнез Лазара, из 1388. године, располажемо подацима о вредности две врсте његовог новца. У првом случају ради се о динарима из Плане за које се даје њихов однос према либри – *grossi de Plana perperi LXXXXVI che vano perperi LIIII per libra*,[164] а у другом је реч о српским грошима - *scilicet uncias novem argenti fini valoris perperorum XXVII de Sclavonia.* Према овим изворима, М. Благојевић је утврдио да је један динар из Плане био тежак око 0,50 г сребра, а српски динар 0,75 г.[165]

Прве емисије куће Балшића, Ђурђа I, имале су за основу новац краља Вукашина. Након смрти Ђурђа I, Балшићи су своју власт превасходно окренули ка југу, ка Приморју. Наставили су да кују новац у Скадру, а затим у Бару. Њихове нове емисије гроша имале су за основу други новчани систем који се укоренио у приморским крајевима. Ковани су гроши веће тежине од око 1,17 г до 1,04 г. Проценат сребра динара Балше III износио је, према једној анализи, 80% (Табела 3).

У изворима је забележена вредност новца Балше III. У Корчуланском законику стоји: *Quod grossi de Scutari cum S. Marco currant in Curzula pro parvulis XXX pro quolibet; et grossi Balse vel Volch boni pro parvulis XXIV pro quolibet, et nemo possit refutare eos pena perp. II.*[166]

[164] HAD, *Div. Canc.* XXVII f. 182' (Прилог) (30. новембар 1388): Благојевић 1981, 50-52.

[165] HAD, *Sent. Canc.* XXVII f. 18 (1. децембар 1388): Благојевић 1981, 51-52.

[166] Корчулански законик, чл. 151 (11. мај 1424): Ljubić 1875, 159.

Новчани систем Вука Бранковића са стално присутном депресијацијом динара развијао се у сличном правцу као онај кнеза Лазара. Почетна метролошка стопа новца Вука Бранковића од 0,82 г указивала би на нешто каснији почетак ковања. Током времена тежине емисија су пале на 0,40 г.

Емисије Вука Бранковића могу се издвојити у три основне метролошке групе. Прву чини засебна типолошка група динари типа 31.1-31.3 са средњом тежином од 0,80 г до 0,70 г. која је кована највероватније у првој фази ковања. Другу представљају врсте (31.4, 31.6-31.7 и 31.14) које су емитоване по тежинској основици од 0,85 г до 0,80 г, а трећу остала ковања вредности од 0,70 г до 0,40 г.

Посебност ове области представља појава бројних емисија локалних феудалаца, патријарха и градова, која за типолошки и метролошки узор имају новац Вука Бранковића. Позната су ковања за: Гргура Бранковића, Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрију (?), Стефана Мусића (?), Патријарха и градове Скопље и Призрен. Највећи део ових емисија можемо сврстати у треће раздобље ковања Вука Бранковића. Њихове средње тежине крећу се од око 0,73 г до 0,32 г.

Кнез Стефан Лазаревић је наставио ковање новца по угледу на свог оца, кнеза Лазара, примењујући даљу депресијацију динара. Тежина његових емисија из кнежевског периода (42.1-42.15) креће се од 0,73 г, односно 0,55 г до 0,41 г. После добијања титуле деспота 1402. године, Стефан Лазаревић је спровео монетарну реформу којом је подигнута вредност динара. Ова реформа није изведена одмах после 1402, или не бар у свим ковницама, о чему сведочи постојање више врста динара (42.16-42.19) који су ковани по старој основици. Њихова средња тежина износи од 0,44 г до 0,39 г. Разлози за промену вредности динара лежали су у његовој великој обезвређености. Нови динари (42.20-42.54) су ковани по различитим стопама од 1,22 г до 0,82 г. Нисмо у могућности ове различите стопе повезати са одређеним областима, пошто новац деспота Стефана Лазаревића није још увек одређен према ковницама. Овом изменом новчаног система уведени су и оболи који су представљали ситан новац за свакодневну употребу. Средња тежина ових номинала се креће од 0,42 г до 0,29 г. Поред обола биле су уведене, ако је судити према тежинама новца, и емисије полудинара тежине око 0,51 г.

Ђурађ Бранковић је ковао засебно новац у својој области. Његов новчани систем био је ослоњен на реформисане динаре деспота Стефана Лазаревића, укључујући и ковање обола. Динари Ђурђа Бранковића из раздобља до 1427. године (45.1-45.7) тежили су од 1,17 г до 0,85 г, а оболи 0,31 г.

Након преузимања престола Србије Ђурађ Бранковић је наставио да кује динаре по угледу на своје раније емисије. Њихова тежина је у односу на ранија ковања смањена. Динари деспота Ђурђа Бранковића ковани у Сребрници били су финоће 0.666 – у свакој литри метала налазиле су се четири унче бакра, тј. једна трећина.[167]

Око 1435. године новчани систем је промењен. Измењен је стил новца, плочице су смањене и започето је обележавање ковница. Поред овога, подигнута је и тежина новца. Динари ковани у овом раздобљу су нешто већих просечних тежина од 1,10 г до 0,77 г, а полудинари око 0,55 г.

И у овом раздобљу је настављено са ковањем малих номинала обола тежине од 0,35 г до свега 0,20 г.

У исто време појавио се велики број ковања динара у бакру која сведоче о политичкој и економској кризи у којој се нашла српска држава.[168]

Последњим ковањима новца припадају емисије војводе Иваниша и деспота Лазара Бранковића које се наслањају на новчани систем деспота Ђурђа Бранковића. Тежине њихових динара крећу се у границама од 0,99 г до 0,88 г, а обола деспота Лазара Бранковића 0,22 г.

[167] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[168] Димитријевић 1959, 27-36.

Табела 3: Сасӣав ковине ӣојединих врсӣа срӣског новца[169]
Table 3: Content of the alloy of certain types of Serbian coins

Ковања	Теж. г	Ag %	Cu %	Au %	Библиографија
Драгутин - 2.1 (вар. S1)		96		0,75	Чремошник 1933, 60.
Драгутин - 2.1 (вар. S3?)	1,911	57±0,8		Неодр.	Gordus, Metcalf 1969, 63-77, бр. 7.
Драгутин - 2.1 (вар. S4)	1,79	80			Чремошник 1933, 61-62.
Драгутин - 2.1 (вар. S?)	1,56	56			Чремошник 1933.
Драгутин - 2.4	1,665	84,1±1		0,013	Gordus, Metcalf 1969, 63-77, бр. 8.
Драгутин - 2.5		92,94			Чремошник 1933, 60.
Драгутин - 2.5	1,783	91,4±1,5		0,075	Gordus, Metcalf 1969, 63-78, бр. 9.
Милутин - 3.1 (вар. V1)	2,097	95,9±1,1		0,32	Gordus, Metcalf 1969, 63-76, бр. 2.
Милутин - 3.1 (вар. V2?)	2,027	91,4±1,6		0,003	Gordus, Metcalf 1969, 63-76, бр. 3.
Милутин - 3.1 (вар. V5)	2,181	90,4±1,3		0,013	Gordus, Metcalf 1969, 63-76, бр. 4.
Милутин - 3.1 (вар. V5)	1,85	89±0,9		0,021	Gordus, Metcalf 1969, 63-77, бр. 5.
Милутин - 3.1 (вар. V5a)	1,61	81±1,1		Неодр.	Gordus, Metcalf 1969, 63-77, бр. 6.
Милутин - 3.3	1,827	95,1±1,1		0,47	Gordus, Metcalf 1969, 63-76, бр. 1.
Милутин - 3.7	1,708	78,9±0,6		0,31	Gordus, Metcalf 1969, 63-78, бр. 10.
Милутин - 3.7	1,792	77,7±1,1		0,096	Gordus, Metcalf 1969, 63-78, бр. 11.
Душан - 6.2	1,865	88,1±0,8		0,024	Gordus, Metcalf 1969, 63-78, бр. 12.
Душан - 6.4	1,384	74,9±1,2		0,12	Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 15.
Душан - 6.4	1,574	74,6±1,2		0,056	Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 16.
Душан - 6.4	1,503	74,9±1		0,073	Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 17.
Душан - 6.4	1,430	75,1±1,1		0,15	Gordus, Metcalf 1969, 63-80, бр. 18.
Душан - 6.5	1,753	75,6±1		0,011	Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 13.
Душан - 6.5	1,706	76,4±0,8		Неодр.	Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 14.
Душан - 6.9	1,624	93,4±0,9		0,030	Gordus, Metcalf 1969, 63-80, бр. 19.
Душан - 6.9	1,52	неодр.		0,6	Gordus, Metcalf 1969, 63-80, бр. 20.
Душан - 6.11	1,24	90,1±1,4		0,45	Gordus, Metcalf 1969, 63-80, бр. 21.
Душан - 6.30	1,60	85,54	14,37	0,07	Ljubić 1875, xxvi, Душан врста C b 3.
Урош - 9.30	1,38	86,42	13,09	0,487	Ljubić 1875, xxvi, Урош врста E I a 2 или 5.
Угљеша - 11.5	1,09	98,24	1,41	0,34	Ljubić 1875, xxvi, Оливер врста III 2.
Балша III - 29.1-2	0,98	80,00	19,98	0,01	Ljubić 1875, xxvi, Балша III врста I.
Л. Тиеполо имит. - 25.1	1,235	75,5		0,56	Gordus, Metcalf 1969, 63-80, бр. 22.
Ђ. Дандоло имит. - 25.1	1,22	52,7		0,89	Gordus, Metcalf 1969, 63-81, бр. 23.

[169] Постоје бројне недеструктивне методе анализе састава новца од којих многе дају неодговарајуће резултате јер захватају само површински слој, односно код активирања сребра приказују елементе који маскирају већину трагова. Најпотпуније резултате пружа активизација са брзим неутронима произведеним у циклотрону, која даје детекцију главних бакарних легура и адаптирана је за проучавање сребрног новца са примесама и билона: Metcalf 1978, 101-118; Morrisson и др. 1998, 52-70.

КОВАЊЕ НОВЦА

У средњовековној Србији, богатој рудом сребра, ковнице или цеке, како их називају у писаним изворима и на новцу, биле су лоциране у првом реду у рударским центрима. Каснијим развојем новчаног система и монетаризацијом привреде ковнице су отваране по трговима и градовима.

Подаци о цекама су ретки и односе се углавном на разрешнице закупаца ковница дубровачких грађана. Других докумената о њиховој организацији, раду, обиму ковања, емисијама и другом практично да нема. Стога се морамо ослонити на фрагментарне и посредне вести које говоре о постојању ковница у појединим местима, врстама новца проистеклим из одређених цека, а сасвим изузетно о раду самих ковница.

Приходи

Рудници и рударска насеља представљала су за владара значајан извор прихода. Он се, према В. Винаверу, састајао од следећих намета: урбуре, намета на производњу метала, царине, уколико се метал извози као роба, увозне царине на текстил, стакло, зачине и сл. и разних пијачних такса убираних на рудничком тргу.[170]

Регална права од експлоатације руда, која је убирао владар у Србији, износила су обично 10%, у најбољем случају 12,5%.[171] Слично је било и у другим областима Европе. Тако је у Немачкој приход износио углавном једну десетину – *Bergzehnten*, а у Чешкој и Угарској једну осмину. У Италији је пракса била нешто другачија и варирала је од места до места и од епохе до епохе. Тако су се у Монтијерију права на намет кретала од једне четвртине извађене руде у XII до једне осмине у XIII столећу када је руда била исцрпљена. У Иглесиасу приходи Пизе, под чијом се управом налазио рудник, износили су једну дванаестину.[172]

Владар је у Србији имао права и на извозну царину од метала који се транспортовао каравнима; царина на трговачку робу је износила 2%, док је за сребро била већа. Од увезене робе припадао му је, по старим обичајима, намет у висини од 10% вредности стране робе. Владар је, дакле, имао најмање пет разних врста дажбина од рударских места, укључујући ту и непосредни порез од становништва сваког града.[173]

Наравно да ово нису били једини приходи владара. Главни извор државне благајне представљао је приход од дажбина зависног становништва. Основни државни намет представљало је *соће* наведено као *доходак царски* у 198. члану Душановог законика, у коме је прописана и његова висина: кабао жита или 1 перперу у новцу, који су убирани по кући. У давања државној благајни спадао је и *десеӣак* од производа на земљи, док су мање приходе чинили *ӣозоб* – обавеза исхране владаревих коња и пратилаца, *оброк* – давање хране владару и његовој пратњи, *ӣравнина* и *жировнина* – за коришћење пашњака и шума.[174] Поједини порези, као *оброк* претворени су за време Српске

[170] Винавер 1960, 483.

[171] Јиречек, Историја Срба I, 286; Винавер 1960, 483; Веселиновић 1984, 10 и даље.

[172] Spufford 1988, 128-129.

[173] Винавер 1960, 484.

[174] Божић 1956, 9-35; Веселиновић 1995, 211-217.

деспотовине у новчану дажбину у висини од 4 гроша годишње коју је давала свака кућа у Зети, а највероватније и у осталим областима. Крајем XIV века, услед неповољних политичких прилика изазваних турским упадима и запоседањем српских земаља, уводе се нови порези ради исплате годишњег харача и опремања војске за султана. У ту сврху уведена је *унча*.[175] Поред поменутих прихода, ту су се налазили и други као што су дубровачки данак, глобе, разна натурална давања и друго.[176] Сви ови приходи сливали су се у државну, владареву благајну.

Благајном српских владара, познатој као *кућа, кућа краљева или царева* – *camera domini regis*, односно *ризница*, управљао је чиновник који је, у краљевском раздобљу, имао титулу *казнац* или *велики казнац* (*comes camerarius*).[177] Он се налазио на челу једног разгранатог апарата, почев од дворске ризнице до тргова и властелинстава, који је имао улогу убирања царина, дажбина и осталих прихода. У оквиру ове канцеларије вођени су порески спискови. Након проглашења царства и увођења византијског церемонијала финансијама руководи *протовестијар*, чија је главна улога контрола прихода, расхода и спровођење фискалне политике. Под његовом јурисдикцијом свакако се налазило и вођење монетарне политике која је представљала, нарочито у периодима великих мутација динара, значајан извор прихода за државну благајну. Са првим падом Српске деспотовине угасило се звање протовестијара. Од 1445. године на челу финансија стоји нови чиновник који носи сликовиту титулу *челник ризнички*.[178]

Висина прихода српске средњовековне државе није нам позната те о њеном богаству можемо само наслућивати у пописима остава које су српски владари и властела остављали на чување у Дубровнику. Деспот Ђурађ Бранковић је 1441. године похранио племенитих метала у новцу, полугама и посудама у вредности од око 160.000 дуката.[179]

О значају прихода који се остваривао путем ковања новца сведоче законске одредбе у Законику цара Душана и Рударском закону Стефана Лазаревића које су регулисале ковање новца у средњовековној Србији. Оне се односе искључиво на право ковања и на кривотворење новца. Из ових ставова јасно се види жеља владара да заштити своја регална права.

У Законику цара Душана из 1349. године две одредбе се односе на ковање новца. У питању су чланови 168 и 169:[180]

О златарѣхь.

Златара оу жоупахь и оу ꙁемли царства ми нигдѣ да иѥсть; раꙁвѣ оу трьговѣхь, гдѣ ѥсть поставило царство ми динаре ковати.

О златарѣхь.

Ꙗште ли се обрѣте златарь освѣинь градовь и трьговь царства ми оу коемь селѣ; да се тоꙁи село распе, и златарь иждеже

У Рударском закону Стефана Лазаревића из 1412. године, који садржи одредбе везане за рударство у Новом Брду и делове статута Новог Брда, налазимо два члана:[181]

Ѡ ковнице с8д^{s}

Ꙁаконь є и за динарѣ щѡ се ковоу оу цекє . тко га палачи, или трабосїа . да моу се пал^{s}ць ѡтсече . и да платї глобе, Ν҃ . перпер:

Ѡ глобахъ

Щѡ бывають глобе оу мѣстоу ѡт плоча и трабосанїа и динара . илї є ѡт прѣкоупе хлѣба или винних^{s} . и ѡт граганѣ кои би се нашли вино продаваюки . или лои или коже износеки из града на двѡрь и щѡ є ѡ продагахъ и коуплагах ѡт них, . дѣл воеводѣ . а дроугы кнеꙁоу . а трети поур^{s}гарѡм:

Кривотворење новца је према Законику цара Стефана Душана, члану 169, било строго кажњавано – спаљивањем златара. Ове одредбе налазимо и у другим средњовековним законима и статутима, а потичу из римског права, где је фалсификовање златног новца било кажњавано најстрожом казном (*Codex Theodosianus*, 21, 1, 5).[182] Ова казна *laese maiestatis* – атентата на владара представљала

[175] Божић 1956, 55-72.
[176] Веселиновић 1995, 210 и 217.
[177] Благојевић 1997, 28 и даље.
[178] Јиречек, Историја Срба II, 206-207 и 362-363; Историја српског народа I (М. Благојевић), 536; Веселиновић 1995, 205-209.
[179] Винавер 1960, 507.
[180] Законик Стефана Душана, 133-134.
[181] Закон о рудницима, 52 и 55.
[182] Hendy 1985, 320-324.

је реликт некадашњег политичко-религиозног консензуса.[183] Сличну одредбу налазимо и у дубровачком статуту из 1337. године: *Et quicumque fraudaverit seu falsificaverit, seu fecerit vel fieri fecerit similem monetam et pejoris argenti, comburetur ita quod moriatur.*[184]

У време деспота Стефана Лазаревића ова одредба је видно ублажена. Уместо смртне казне за фалсификаторе било је предвиђено сакаћење и новчана глоба. Сличну одредбу срећемо у ранијем члану дубровачког статута из 1272. године – *Et quicunque contrafecerit de dicta moneta, vel alio quecunque modo de ipsa acceperit, amputetur sibi manus dextra, ita quod a brachio penitus separetur. Et quicunque trabocaverit de dicta moneta usque in L, solvat comuni ypeprera X. Et si trabucaverit a L yperperis supra, perdat quartum.*[185]

Рудници

Експлоатација сребрне руде у средњовековној Србији чинила је, као и у другим деловима Европе, окосницу новчане продукције.

Експанзија рударства и експлоатације у првом реду сребрне руде започињу у Европи у другој половини XII века. Раније откривени рудници, као они у Фризаху у Корушкој још у XI веку и Монтијерију у Тоскани око 1150. године повећали су своју продукцију у поменутом раздобљу. Најзначајнији рудник откривен је у Фрајбергу код Мајсена у Саксонији 1168. године, чија је производња у доба највећег процвата износила око 4 тоне сребра годишње. Отварање нових лежишта и рудника се шири, што ће Европи све до почетка XIV века обезбедити значајне количине сребра. Почетком XIII века са радом започиње рудник Јихлава чија је годишња производња од 1253. до 1278. године под Отокаром II износила 4 тоне и више руде. На Сардинији започиње вађење сребра у рудницима Иглесиас, који су око 1250. године давали значајне количине метала. Поред ових рудника сребро се добијало у Шемнизу и Спишу у Угарској, Штајерској, Калабрији и другим областима. Најбогатији рудник откривен је 1298. године у Кутна Хори чија је производња, почетком XIV века, износила 20 тона сребра годишње, да би на врхунцу експлоатације досегла читавих 25 тона.

Рудници су се, због технологије вађења руде и прераде, брзо исцрпљивали. У XIII веку то се десило са онима код Фрајберга, Фризаха и Монтиерија, а после 1340. године пад производње бележе рудници у Иглесиасу, а за њима следе они у Кутна Хори.[186]

Слично другим земљама, и у Србији започиње, средином XIII века, експлоатација руде отварањем рудника у Брскову, чије име срећемо први пут у изворима 1254. године. Крајем XIII и почетком XIV

Карта 1: Рудници сребра у средњовековној Србији
Map 1: Silver mines in medieval Serbia

[183] Depeyrot 1987, 709.
[184] *Rag. Stat.*, 218.
[185] *Rag. Stat.*, 218.
[186] Spufford 1988, 109-126.

века број рудника се повећава, тако да већ 1293. налазимо први помен Рудника, а 1303. године Трепче, Рогозне и Грачанице. Већ 1308. године краљ Милутин је, према подацима једног путника, имао 7 рудника. Међу њима се налазило највероватније и Ново Брдо које је отворено између 1304. и 1319. године. У овом раздобљу експлоатација руде започиње у Подрињу у Трешњици, чији први помен налазимо 1312, и у Липнику 1319. године. До средине XIV века рударска производња се шири даље. У Копаоничкој области отварају се рудници Копорићи, Плана и Остраћа, а јужније од њих са радом започиње Јањево, чије прве помене налазимо 1346. године. У XIV веку отворени су рудници у северној Македонији: Кратово и Злетово. У другој половини XIV века са радом је започео рудник Железник код Кучева, у источној Србији.

Нови замах отварању рудника крајем XIV и почетком XV века инициран је поскупљењем сребра на европском и блискоисточном тржишту услед његове велике несташице.[187] Висока цена сребра оправдала је улагања и у мање исплатива налазишта. Највећи број рудника отворен је у региону Копаоника: Запланине (1400), Ливада (1405), Беласица (1423), Ковачи (1426), Бело Брдо (1438); Подриња: Црнча која је позната већ од 1367. године, Зајача (1412), Бохорин и Крупањ (1415); и Рудника: Селца. Средином XV века отворен је рудник Рудишта надомак Београда (Карта 1).[188]

Рудници су се услед технологије вађења руде и прераде исцрпљивали након само неколико деценија рада те су многи од поменутих, углавном мањих центара, затворени током средњег века. У XVI веку остали су активни једино већи рударски комплекси као што су Сребрница, Рудник, Трепча, Ново Брдо, Кратово и Злетово. Међу њима најзначајније место заузимало је Ново Брдо са важном ковницом.[189]

Производња сребра

Производња сребра је у Србији у другој половини XIII века била сасвим сигурно скромна, да би се са отварањем нових рудника крајем столећа и нарочито почетком XIV века знатно повећала. Иако су подаци о продукцији сребра у овом раздобљу ретки, можемо претпоставити да је она била значајна. О овоме посредно сведочи замашна новчана продукција која је, судећи према оставама новца и налазима, била на завидном нивоу. Српски новац је у раздобљу краља Милутина продро далеко на запад Европе, а био је присутан и у осталим деловима континента. Висок тренд продукције задржао се током краљевског раздобља да би у време цара Душана доживео зенит. У овом периоду бележимо знатан извоз новца у понтско-дунавску област.

У другој половини XIV века производња сребра била је смањена ако је судити према дубровачким архивским књигама у којима се трговина сребром спомиње ређе него у претходном раздобљу, као и према налазима новца.

Крајем XIV и почетком XV века повећава се производња и експлоатација добија нови замах отварањем нових рудника и копова. Производња сребра у Србији је у првој половини XV века била на свом врхунцу, о чему сведоче бројни трговци који су походили Србију и значајне количине сребра у промету које се помињу у историјским изворима.[190]

Значајан проблем не само српске привредне историје, већ и европске, представља питање производње сребра у средњовековној Србији. Изворних података о продукцији нема те о њој можемо само судити на основу посредних вести. У ту сврху располажемо подацима о владарским приходима од појединих рудника које се наводе у уговорима или у мање поузданим казивањима савременика.

На основу закупа Сребрничке царине из 1417. године, која је износила 3100 литара финог сребра, односно 1016 кг и о њеној производњи с почетка XVI века, С. Ћирковић је претпоставио да је производња Сребрнице на врхунцу износила 5-6 тона сребра годишње.[191] В. Винавер је, полазећи

[187] Винавер 1960а, 74-93: даје податке о ценама сребра у Дубровнику и о њиховом расту крајем XIV и почетком XV века.

[188] Јиречек 1959а, 50-56; Динић 1955 и 1962; Kovačević 1960, 248-258; Ћирковић 1997, 81-85.

[189] Ћирковић 1997, 97-103.

[190] Kovačević 1960, 250.

[191] Ћирковић 1976, 94; Ћирковић 1997, 94.

од истих извора и наративних података Ивана Капистрана, који је навео да је Сребрница 1455. године давала 30.000 дуката прихода, предложио доњу границу производње од 2,5 тоне.[192]

За највећи рудник и привредни центар на нашем простору Ново Брдо располажемо само подацима из пера путника. Бертрандон д ла Брокијер, који је 1433. године путовао кроз Србију, слушао је да Ново Брдо доноси велики приход српском деспоту у висини од 200.000 дуката. Неких двадесет година касније, 1455, овај рудник је, према Ивану Капистрану, давао годишње 120.000 дуката. На основу ових вести и структуре прихода В. Винавер је израчунао да висини ових примања одговара производња сребра која није могла бити нижа од 7 тона годишње у успешним раздобљима експлоатације.[193] Србија је, судећи према овим проценама које се односе на два свакако најважнија рудника у првој половини XV века, била значајан произвођач сребра. Доња граница њене експлоатације у успешним годинама, имајући у виду рад и других мањих рудника, није била, можемо слободно рећи, испод 12 тона. Она је вероватно била и већа имајући у виду слику производње ове руде у Европи.

Тако је према П. Спафорду повећање производње сребра у Србији на самом почетку XV века допринело превладавању монетарне кризе у Италији проузроковане недостатком овог племенитог метала. Сребро је извожено посредством Дубровника највећим делом у Венецију, али и у друге градове Италије, у Фиренцу, Пезаро и у места у јужној Италији и на Сицилији. Посредством у првом реду Венеције сребро је извожено и у удаљене области у Енглеску, док је злато из Србије директно одлазило у Венецију. Већ 1402. године обнавља се ковање гроша у Фиренци, 1404. године у Ђенови сребрног новца, а 1407. године су у Венецији скинуте забране на извоз сребра.[194] Овај племенити метал је извожен и у Угарску, где се у Пожуну 1430. године помиње сребро *de Rascia*.[195]

Нова велика новчана криза и недостатак сребра задесили су Европу после 1435. године. У овом раздобљу престао је са радом велики број ковница на широком простору западне, централне и јужне Европе. Венеција је и у овом периоду мањак сребра надоместила његовим увозом из Србије и Босне.[196] Након пада главних рудника у Србији – Новог Брда 1455. и Сребрнице 1460. године – у руке Османлија Венеција је осетила последице кризе која је пуних 30 година успорила и зауставила привреду Европе. Године 1462. у Венецији је престало ковање гроша који је, када је уведен око 1200. године, представљао један од новчаних еталона Европе средњег века.[197] Заузимањем централног Балкана Турци су прво спречавали извоз племенитих метала, а након успостављања своје администрације и потпуно га зауставили.

Сребро је из Србије извожено као роба у форми новца и полуга – комада (*peciae, peçe*). Вредност полуга је била одређена финоћом, а на највећој цени је било сребро које је садржавало известан проценат злата – *argentum de glama, argentum indoratum*. Жиле сребра са златом вађене су у рудницима у Брскову, Новом Брду и Јањеву.[198]

Од сребра су израђивани посуде и накит који су имали, поред естетске вредности, своју тржишну цену. Посуде и накит од племенитих метала обављали су монетарну функцију у виду тезаурисаних вредности, као што је то био случај са покладима које су српски владари остављали на чување у Дубровнику.

У покладу краља Вукашина остављеног код дубровачког властелина Павла Барабића било је 295 литара финог сребра што је одговарало суми од 5.600 перпера дубровачких гроша или 2.212,5 венецијанских дуката.[199] Далеко веће благо склонио је Вук Бранковић 1394. године у Дубровнику. Радило се о покладу у износу од 1.880 литара финог сребра и 14 литара и 7.5 унчи златних предмета, све укупне вредности 15.000 дуката.[200] Ове депозите надмашује онај деспота Ђурђа Бранковића. У предатом покладу 1441. године Дубровчанима било је 50.000 дуката, 334 кг злата у полугама, око 112 кг гламског сребра, милион аспри, преко 973 кг белог сребра и око 114 кг позлаћених и посребрених пехара, чаша, чинија, тањира и других предмета. Вредност овог поклада износила је око 160.000 дуката.[201]

[192] Винавер 1960, 486-487.
[193] Винавер 1960, 487-489.
[194] Day 1987c, 537-543; Spufford 1988, 350.
[195] Калић 1971, 57.
[196] Spufford 1988, 351-352.
[197] Spufford 1988, 356-360.
[198] Винавер 1960, 499-502; Voje 1970, 15-43.
[199] Ћирковић 1979, 154.
[200] Спремић 1994, 43.
[201] Спремић 1994, 258.

Организација ковница

Подаци о ковницама средњовековне Србије више су него оскудни. Они се односе углавном на помињање новца који се везује за одређене цеке, а ретко на њихове закупце. На основу ових вести, као и података које нам пружа нумизматичка грађа, у могућности смо пратити постојање појединих цека, а сасвим ретко радње везане за њихову организацију.

Ковнице су, судећи према изворима, даване углавном у закуп предузетницима који су очекивали добит од посла. Већ од самих почетака ковања динара имамо податке о њиховом закупљивању као што је то био случај са брсковском ковницом 1280. године.[202] Следећи примери су из 1370. године за призренску цеку краља Вукашина[203] и 1371. за Рудник кнеза Лазара.[204] Њихов највећи број је познат за ковнице у области Бранковића на основу признаница које су издали Мара и Ђурађ Бранковићи за низ година: 1411, 1412, 1414. и 1423. за Трепчу[205] и 1411. за Приштину.[206] Најпотпунији подаци су забележени за закупце новог рударског средишта и цеке у Сребрници деспота Стефана Лазаревића за годишта 1417.[207] и 1431.[208] Последњи податак се односи на 1441. годину када је деспот Ђурађ Бранковић дао у закуп једну ковницу у „Албанији". [209]

Закупци ковница су водили прописану монетарну политику водећи рачуна о финоћи и тежини емисија. Сасвим је извесно да је било закупаца или других лица из ковница који су, на своју руку, смањивали вредност новца и тиме остваривали додатни профит. Смањење вредности новца било је и део монетарне политике владара и феудалаца. Извори нам дају неколико примера о драстичном смањењу вредности новца. Године 1362. појавили су се лоши которски динари цара Уроша са примесама бакра чији је пријем у Дубровнику био забрањен – *grossi de Cataro sunt falsi et de ramo, captum fuit, et firmatum, quod nullus audeat accipere de dictis grossis de cataro, accipere nisi III pro I de Ragusio, salvo incissos pro argento fracto, sub pena valoris dictorum grossorum vel amittendi dictos grossos catarenses.*[210]

Познат нам је случај Мароја Вучинића, цариника кнеза Лазара, који је 1371. године држао под закупом Рудник. Он је због израде лажних гроша био затворен и кажњен са сто литара сребра.[211] Највише жалби нам је остало за Сребрничку ковницу, где је у више наврата израђиван лош новац. Најречитији је пример из 1431. године када је у овој ковници био кован новац мале финоће 0.666 – у свакој литри метала налазила се једна трећина бакра. За ову работу су били окривљениariници војвода Богдан и Радослав Занчић.[212]

Да би се смањиле самовоље у ковницама и ради контроле ковања, емисије новца биле су обележаване сиглама у виду разних знакова и слова. На основу ових ознака, које су представљале потпис одговорних лица у ковници или одређену ковницу, било је могуће извршити административну контролу новца.

Прве сигле на динарима се појављују већ на првим емисијама. Обележавање новца се врши једноставним ненаметљивим симболима у виду тачака, кружића, цветова, цртица, крстића и других знакова по угледу на венецијанске гроше. Прве емисије динара су ретко обележене словним ознакама.

Промене наступају око 1310. године када је краљ Милутин реорганизовао ковање новца увођењем нове врсте крстатих динара који су заменили посустале динаре са заставом. Овом приликом уведена је и нова административна организација ковања. Започето је обележавање новца словним ознакама и оно ће трајати кроз цео краљевски период и раздобље цара Душана. Већ у време цара Уроша обележавање емисија словним и другим знацима ће полако замирати. Од овог времена биће обележене само понеке добро организоване емисије новца коване у великим серијама.

[202] HAD, *Deb. Not.* I f. 101' (25. мај 1282): Канцелариски и нотарски списи, 78, бр. 195: Инцерт старије листине од 3. јуна 1280.

[203] Јиречек 1962, 136-137.

[204] HAD, *Lam. de foris* I f. 14 и 15 (22. и 26. април 1371): Динић 1962, 6, н. 18 и 20.

[205] Повеље и писма I/1, 161-167, бр. 163-164, 166 и 172.

[206] Повеље и писма I/1, 161, бр. 163.

[207] HAD, *Lett. di Lev.* VI f. 39' и 41 (18. август 1417); HAD, *Lam. pol.* II f. 153' (25. мај 1418): Динић 1955, 64-69.

[208] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[209] HAD, *Div. Not.* XXV f. 88': Hrabak 1953, 193.

[210] HAD, *Ref.* XIX f. 68 (18. април 1362): Петерковић, Исписи, 23 и 26; Mon. Rag. III, 180.

[211] HAD, *Lam. de foris* I f. 14 и 15 (22. и 26. април 1371): Динић 1962, 6, н. 18 и 20.

[212] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

Навешћемо динаре краља Вукашина са представама Христа на престолу и вишередним натписом и поједина ковања кнеза Лазара. Посебно место међу динарима кнеза Лазара заузима новобрдска врста са сликама Христа у мандорли и кнеза који стоји, означена са низом сигли у виду птица, змија, биљки, звезда и других симбола.[213]

Значење сигли, у првом реду словних је, на овом нивоу истражености, далеко од разрешења. Поједине од њих су сасвим сигурно означавале ковнице, на шта су указали Р. Марић[214] и Д. М. Меткалф,[215] док су друге обележавале ковнице и закупце, односно само закупце – руководиоце ковница.

Иако је познат велики број словних ознака које се јављају на средњовековном српском новцу до сада ниједна није могла бити повезана са неком од личности задуженом за ковање новца. Изузетак представља једна обол деспота Ђурђа Бранковића, врста 45.28, кован у Смедереву који је обележен сиглама n-S. Израду овог обола можемо везати за Стефана Реметеја који је био ковничар деспотове цеке у Угарској у Нађбањи, данашњем Баиа Маре.[216] На основу постојања овог обола можемо претпоставити да је Стефан Реметеј извесно време водио послове и у цеки Смедерево.

Новац је у српским ковницама био кован *al marco* – тежина је одређивана за групу новца, а не за сваки појединачни примерак. Ово можемо закључити на основу велике диспропорције тежина новца, што сасвим јасно указује да се није вршила прецизна контрола плочица припремљених за ковање, односно да се није водило рачуна о уједначавању њихове тежине.[217]

Закупци цека су организовали ковање тако што су ангажовали мајсторе, почев од калупара до ковничара. Тако се у тужби, датираној 15. августа 1370. године, дубровачког властелина Марина Бенешића против својих земљака и ортака Јакова Соркочевића и Ћиве Пуцића у закупу призренске царине краља Вукашина спомиње тражење мајстора у Новом Брду за призренску ковницу – *Io Maroie de Benesa faço mio protesto a Ser Jache de Sorgo et a Ser Giue de Poça, digando aly dity: vuy saue, como conparasemo la diuana (sic) la douana (sic) de Prisrino a insemble tuty, in chomo apar per la pouela de miser lo re, si che io Maroie andi per volenta de tuty ni diuanary in Nouaberda per trouar maistri per la cecha, et io Maroie tornando indrido con li maistri in Prisrino ordinamente si me incont(r)o in lo camin Bogde Çirisma e lo dito Bogdeñ de Çirisma per mal, che ne voliva a tuty ni nuy douanari, si me de a my Maroie chason, et non abiando cholpa nygun a ni chaxon niguna, si me tolse perperi VC a questi di, che pagi; io voyo, che vuy me refese le duy parte.*[218]

О променама мајстора сведочи директно и сам новац. Наиме, јасно се види да се стил на новцу често мења, што указује на смене резача калупа, а вероватно и других мајстора. Ово пратимо на динарима краљевског периода, где је за релативно кратко време дошло до низа различитих стилских обрада аверсне представе Христа који седи на престолу. Још је израженије раздобље деспота Стефана Лазаревића, чије новчарство краси велики број представа различитих иконографских предложака и стилске обраде.

Процес ковања новца

У историјским изворима нису забележени подаци о процесу ковања новца у средњовековној Србији. Можемо претпоставити да је организација ковања била слична оној у Дубровнику, Венецији и другима градовима Италије и Средње Европе. Експанзија рударства довела је до отварања бројних ковница које су, у раздобљу новчаног бума у касном средњем веку, производиле велике количине новца мерене милионима примерака. Ова велика продукција претворила је велике ковнице у праве „фабрике" са производним ланцем.

Организација ковнице је била подељена на административно особље и раднике одређених специјалности. О контроли рада ковнице и квалитету новца бринули су руководиоци ковнице (*Massarii monete, magistri* или *domini monetae, conductores*), који су најчешће били приватни трговци

213 Божиновић 1998, 166.

214 Марић 1956, 117-128.

215 Metcalf 1981, 165-177; Види поглавље о ковању новца цара Стефана Душана и о врсти 6.9.

216 Pohl 1982, 55 и 82; Види поглавље о новцима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића.

217 Ivanišević 1996, 113-138.

218 Јиречек 1962, 136-137.

који су закупљивали ковницу на једну, пет и више година. Били су задужени да новац обележавају тајним ознакама ради каснијег позивања на одговорност.[219]

Сам процес ковања новца се одвијао у три фазе: резање калупа, припрему плочица и ковање новца. Рад у ковници се сводио на следеће операције које су обављали за то одређени мајстори: проверавање приспеле сировине – метала (*Ponderatores – pesantores*), њено пречишћавање (*Affinatores*), прављење слитака (*Infonditores*), провера њиховог квалитета (*Sazator*), ковање плоча и исецање плочица (*Magister* или *gastoldio* и *operarii*), проверавање тежине плочица (*Mendatores*), чишћење плочица (*Blanchizati*) и ковање новца (*Monetarii*). Калупи (*ferri*) су ковани (*Faber*), а затим резани (*Intaiator*). Цео рад у ковници, свака операција уредно је записивана (*Scribanus*). Рад у ковници био је строго контролисан на свим нивоима (*Inquistor*).[220]

Награђивање радника у ковници зависило је од сложености посла. Трошкови ковања Дубровачке ковнице су 1356. године према одлуци Великог већа били распоређени на следећи начин:[221]

Oncie 11 AR fini ad yp. 16 1/2 libra venit	*ad yp. 15 gr. 1 1/2*
Magistris propter facere grossos	*pro libra gr. 5*
Officialibus	*pro libra gr. 1*
Protomagro	*pro chonis fl. 23*
Pro schaçimento AR ad faciendu nergas	*pro libra gr. 2 1/2*
et ramo et gorgolis	*pro libra gr. 2 1/2*
Suma	*libra yp. 16 gr. 1*
Remaneat comuni de superfluo	*pro libra gr. 3*

У књизи надзорника дубровачке ковнице – *Quaderno deli merchadanti dela çecha* – за 1422. годину стоји да ковничари (*zechieri*) добијају по 1 грош од сваке исковане литре сребра, а остали радници заједно са својим старешином (*maistri dela zecha*) по 8 гроша по литри за послове израде новца – *manifatura, gitar in verge, per cogni, schadimento de flaoni*.[222]

Процес ковања новца се у Србији свакако одвијао као и у савременим ковницама у Дубровнику, Италији и средњој Европи, а две или више радњи могао је обављати један мајстор. Ово је нарочито важило за мање радионице.

Висок домет појединих емисија динара, као што су прва ковања краљева Драгутина и Милутина – изузетна стилска обрада и квалитетно ковање – и избор западних предложака, сасвим јасно указују на иностране мајсторе. И у каснијим раздобљима они су долазили са стране, а највећим делом из Приморја из Дубровника и Котора. Велики број златара из приморских градова који је радио у Србији могао је бити ангажован на пословима ковања новца.

Део поступка ковања новца можемо реконструисати на основу налаза који су припадали ковници новца краља Радослава са тврђаве Рас. Наиме, на овом локалитету су током археолошких истраживања нађени слитци (2), плочице припремљене за ковање новца (11) и недорађене и неистањене плочице (9) (Слика 1).[223] Захваљујући овим налазима, у могућности смо сагледати део процеса ковања новца који се односио на припрему плочица. Слитци, који су били ливени у калупима, су исецани у плочице, које су затим истањиване. Овако добијене плочице су потом опсецане ради дотеривања прописане тежине. Њихово опсецање је извођено прилично грубо, на шта указују неправилне ивице на плочицама, као и на већ искованом новцу.

У ковницама је поред ковања новца вршено болање полуга сребра које су затим коришћене као роба. Обележавање полуга је започето у Италији тек у другој половини XIII века. Познато је да су у Венецији у раздобљу од 1273. до 1362. године сребрне полуге обележаване у цеки калупима за ковање гроша. Финоћа ових полуга износила је 11 oz. 14 d, тј. 0.965 и била је једнака оној венеци-

[219] Travaini 1988, 39-60; Stahl 1988, 97-104.

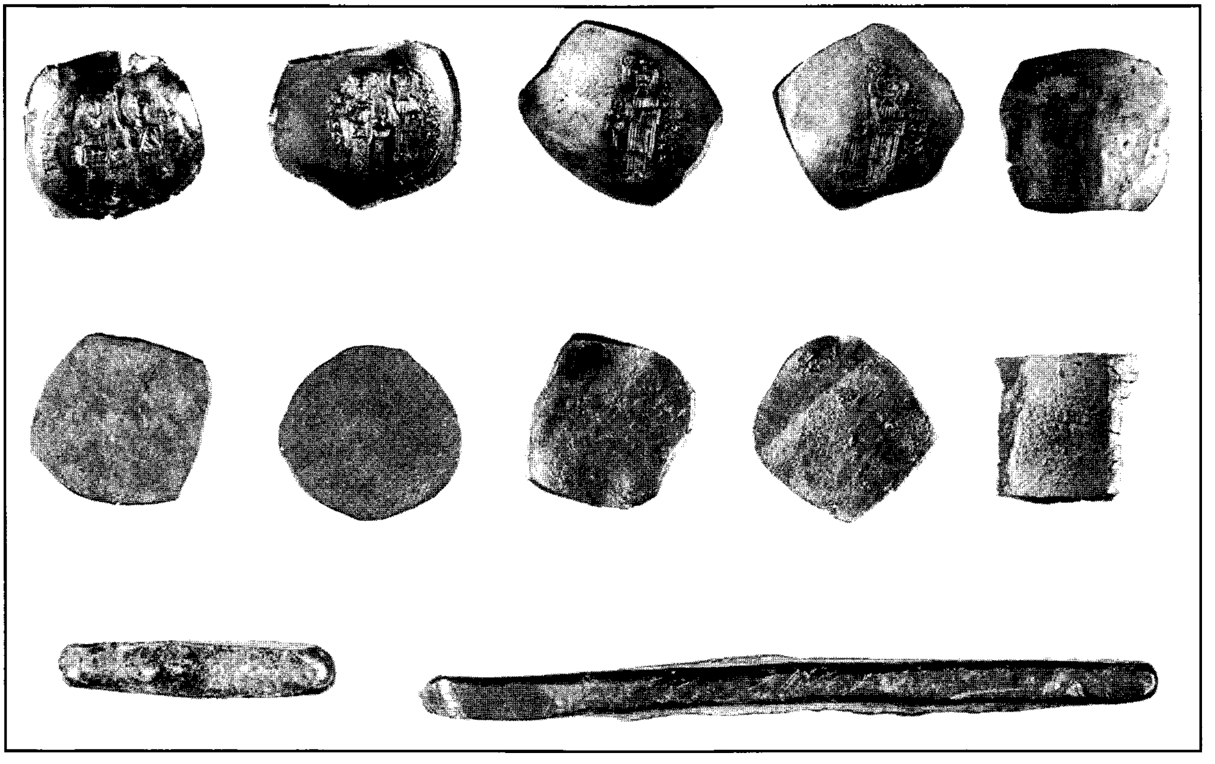
[220] Stahl 1988, 97-104.

[221] HAD, *Ref.* XVII f. 4' (30. јун 1356): Петерковић, Исписи, 12; *Mon. Rag.* II 155-156.

[222] Динић 1963; Динић 1976, 87-88.

[223] Popović 1976, 115-119; Поповић 1977, 37-54; Gaj-Popović 1976, 121-132; Гај-Поповић 1985, 102-118; Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.

Слика 1: Билон трахеји, плочице и слитак за ковање новца краља Стефана Радослава
Illustration 1: Billon trachea, flans and ingots for minting coins of King Radoslav

јанских гроша.[224] Исто је чињено и у осталим градовима Италије и земљама, попут Енглеске, Немачког царства и другим.

Сребро је болано у Босни у време краља Твртка II, који је 1428. године увео обележавање сребра ради контроле и наплате извоза.[225] Сасвим је извесно да је иста пракса била примењивана у Србији, где је у ковницама смештеним уз руднике, градове или тргове вршено болање сребра у ковницама новца. У ту сврху су коришћени калупи за ковање новца. На основу података о болању сребра можемо посредно добити информације о раду појединих ковница у Србији што представља важно сазнање у недостатку писаних споменика. Тако се Дубровчани из Приштине жале у више наврата 1420, 1428. и 1440. године, да им је сребро одузето или опљачкано приликом транспорта у Дубровник зато што није било болано.[226]

Израда калупа

Калупи су резани помоћу финих шила или пунци за слова и поједине представе. Како су били тешки за обраду, калупи су коришћени до крајњих граница. Налазимо их често регравиране и оправљане да би били употребљени за ковање нових емисија.

Резач калупа (*Intaiator, intagliator, incisor, sculptor cuneorum*) представљао је део најважнијег особља у ковници. Често је један резач задовољавао потребе великих ковница, као што је то био случај у Венецији која је до 1301. године имала само једног мајстора, када му се придружује његов син.[227] Слично је било и у Фиренци, где 1332. године налазимо само једног мајстора, који је уз то био стар и слабог вида, што се, наравно, одразило на квалитет калупа. Новац је био лоше резан и пун грешака.[228] Исто је важило и за Француску у којој у касном средњем веку налазимо једног реза-

[224] Spufford 1988, 217-218: Problemi monetari veneziani, бр. 19, 20, 54, 125 и 140.

[225] Спремић 1994, 624-625.

[226] Ковачевић-Којић 1975, 57.

[227] Stahl 1988, 102.

[228] Travaini 1988, 39-60.

ча калупа по ковници.[229] Ови мајстори су били тражени и често су се селили из ковнице у ковницу у потрази за већом зарадом.

Средњовековни калупи су били углавном од гвожђа и састојали су се из два дела: доњег, непокретног, који је био причвршћен за постоље и горњег, покретног на који се ударало чекићем. Доњи калуп је најчешће носио отисак аверса, а горњи променљивог реверса. Горњи калуп се, услед трпљења удараца, трошио два пута брже. Проучавањем извора и нумизматичких налаза израчунато је да је помоћу једног калупа реверса било могуће исковати 15.000, односно 20.000 комада сребрног новца. За калуп аверса овај број треба помножити са два.[230] Овај број је зависио од квалитета самог калупа, чврстоће легуре новца и деформација које су трпили.

Средњовековни калупи српског новца нису до сада откривени из простог разлога што су официјелни калупи након употребе уништавани да би се спречило фалсификовање новца. Њихов облик можемо поуздано реконструисати на основу једног нешто млађег калупа који је служио за кривотворење акчи Бајазита II (1481-1512). У питању је рад локалног златара који је делао у Трговишту.[231] Горњи калуп, за аверс, у облику је ваљка, димензија 12.3 х 2 цм, који се благо сужава ка врху, а доњи, за реверс, у форми наковња, величине 11.3 х 2.6 цм, са усадником за углављивање у чврст ослонац (Слика 2).

Представе и словне ознаке на калупима су гравиране, али су за њихову израду коришћене и пунце, на шта је указао Р. Божиновић на основу делимичне анализе оставе из околине Приштине из времена кнеза Лазара. Употребљаване су за отискивање слова, сигли, као и појединих представа.[232]

Пунце су коришћене у Дубровнику, као и у Босни. У одредби Великог већа Дубровачке републике из 1356. године назначено је да су званичници ковнице дужни да чувају пунце којима се праве калупи и да се са њима може радити само у ковници.[233] Друга вест се односи на Босну. Према њој, дубровачки сенат 1365. године дозволио је златару Радоју да за босанског бана Стефана Твртка изради калупе и пунце – *minori consilio Radoe aurifici data fuit licentia, quod possit facere inter cunia et ponzonos XII ad faciendum monetam pro servitio domini bani Bosne, que feramenta debeant operari in Bossina. Et preceptum fuit Radoe predicto, quod, factis dictis ferris, debeat huic consilio presentare, et plura ferra non facere sub pena manus*. Приликом наручивања калупа било је јасно назначено које ће се представе наћи на новцу – Христа на једној страни и бана са мачем на другој – *cunia cum Christo ab uno latere et ab alio cum bano cum spata*.[234]

Калупи су, како видимо, могли бити поручивани са стране и затим коришћени у локалним ковницама. На исти начин је дубровачки сенат 1385. године дозволио Улцињанима израду калупа у Дубровнику за ковање фолара за употребу у њиховом граду – *Quod idem de Dulcinio possint facere fieri cuneos folarorum suorum expendendorum in sua civitate a Milçe aurifice*.[235]

Треба додати да су пунцама обележаване старе емисије новца које су повлачене у ковницу ради провере. У Дубровнику је 1372. године одређено „да свако ко има фоларе мора да их донесе да се пунцирају у присуству три чиновника уз казну да им се касније фолари непунцирани одузимају".[236]

Пунцирање новца вршено је и у Србији. У остави из Богомила, места између Велеса и Прилепа, похрањеној између 1346. и 1355. године, динари са заставом краља Милутина и динари цара Душана били су контрамаркирани ознаком у виду слова **М**.[237] Да ли је овде реч о акцији званичних или локалних власти, тешко је на овом ступњу истражености грађе одговорити.

Код српског новца се на горњем калупу – реверса – налазила представа владара, а на доњем – аверса – представа Христа, која је била код највећег броја емисија непроменљива. Овај распоред

[229] Bompaire 1987, 585.

[230] Stewart 1963, 97-106; Stewart 1964, 293-303; Mate 1969, 207-218.

[231] Ivanišević 1999a, 139-147.

[232] Божиновић 1998, 164-165.

[233] HAD, *Ref.* XVII f. 4' (30. јун 1356): Петерковић, Исписи, 12; *Mon. Rag.* II, 155-156.

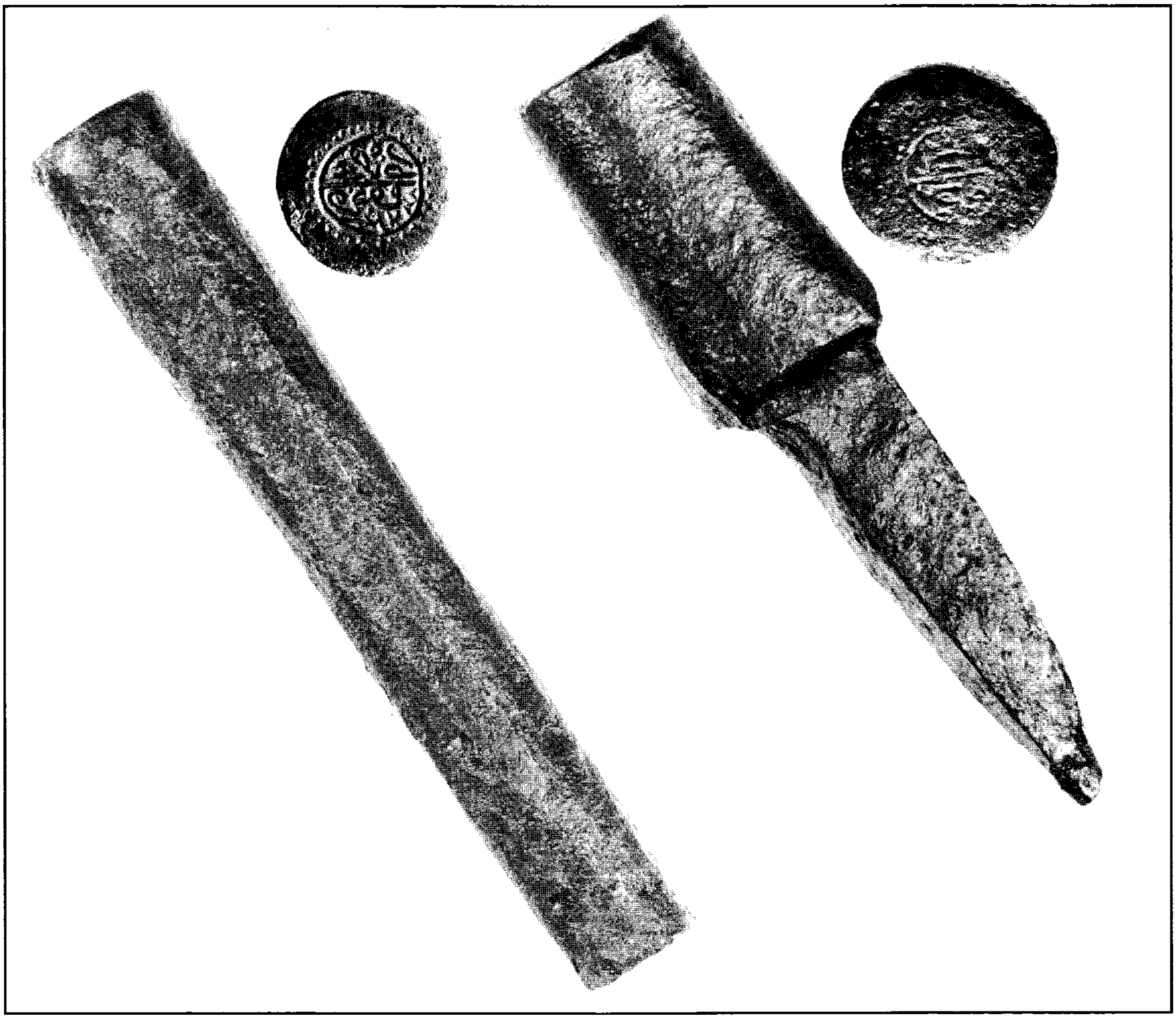
[234] HAD, *Ref.* XXII f. 12 (19. март 1365): Петерковић, Исписи, 26.

[235] HAD, *Ref.* XXVI f. 72' (14. јун 1385): Петерковић, Исписи, 13 и 18.

[236] HAD, *Div. Canc.* XXXI f. 108 (28. мај 1372): Петерковић, Исписи, 9, 11 и 28.

[237] Димитријевић 1981, 22-23.

Слика 2: Калуп за кривотворење акчи Бајазита II (1481-1512). Рад златара из Трговишта
Illustration 2: Die for counterfeiting of akches of Bayezid II (1481-1512). Work of a goldsmith from Trgovište

калупа нам је потврдила анализа динара са заставом из велике оставе из Постења[238] и динара са крстом из депоа из Усја.[239]

Нешто другачију слику ковања новца имамо за новац из времена кнеза Лазара. Наиме, овде је, према првим истраживањима, распоред горњег и доњег калупа био обрнут.[240]

Ковнице

Прва ковница средњовековног српског новца налазила се у тврђави Рас, где је кован новац краља Стефана Радослава. Њено постојање је посведочено открићем полуоткованих трахеја, плочица за новац и слитака.[241] Појава ковнице у тврђави Рас могла је бити везана, како је то претпоставио М. Поповић, за краљеву ризницу.[242]

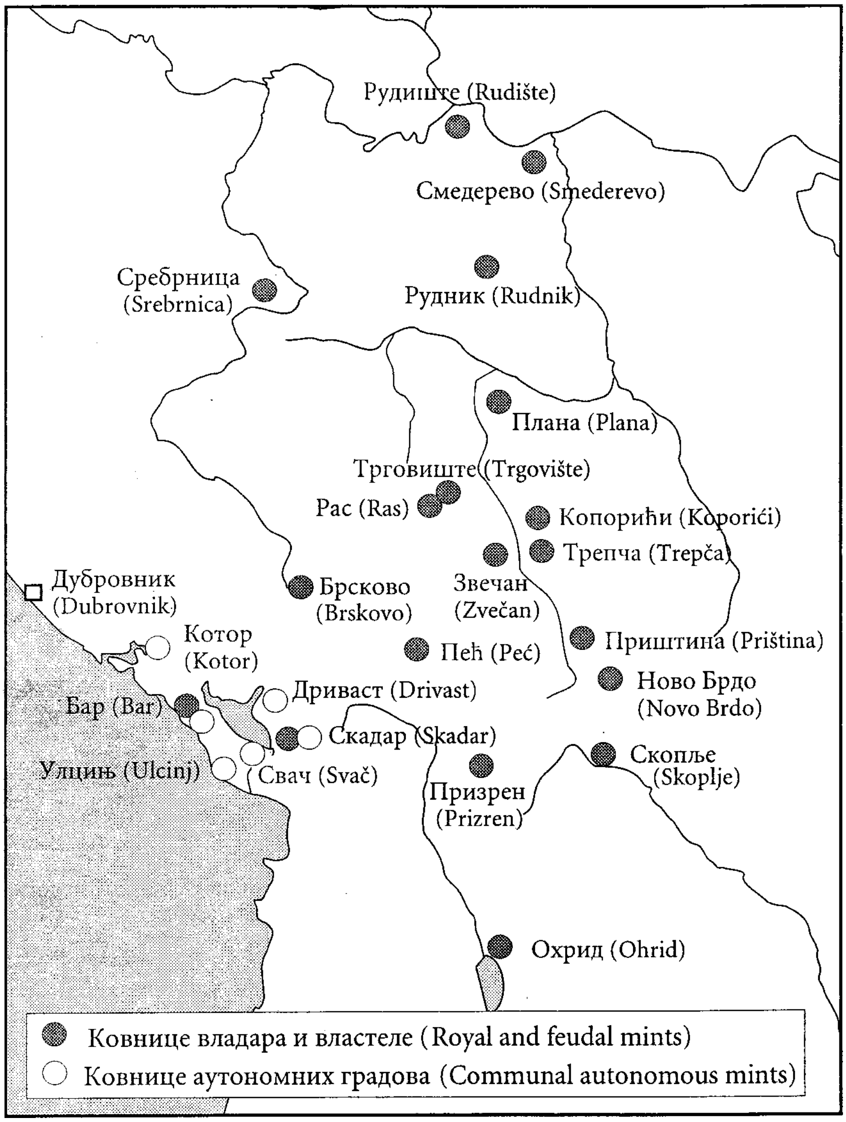
[238] Обрада оставе из Постења је у току.
[239] Ivanišević 1996, 113-138.
[240] Божиновић 1998, 159 и 164.
[241] Popović 1976, 115-119; Поповић 1977, 37-54; Gaj-Popović 1976, 121-132; Гај-Поповић 1985, 102-118; Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.
[242] Popović 1999, 304.

Промена новчаних токова након појаве „новог“ европског новца гроша и развој привреде са рударством као главном граном у Србији представљали су камен темељац обновљеног новчарства у Србији. Тако су и прве ковнице динара отворене, како смо више пута истакли, у рударским центрима, који ће током целог периода ковања новца остати њихова главна упоришта. Развојем и монетаризацијом економије новац ће се ковати у трговима и градовима. Подлогу њиховог ковања представљаће успон трговине и привреде иза које ће стајати и даље, на првом месту, сребро из богатих рудника.

Главне ценке припадају првој категорији везаној за руднике: Брсково, Рудник, Ново Брдо, Трепча, Копорићи, Плана, Сребрница и Рудишта. Другу су чиниле оне отворене у урбаним центрима: Скопље, Призрен, Звечан, Охрид, Трговиште?, Пећ, Приштина, Скадар, Бар и Смедерево. Посебну групу представљали су аутономни градови у Приморју Котор и Улцињ, који су емитовали новац у име цара Душана и Стефана Уроша. Ове комуне су, поред Бара, Скадра, Дриваста и Свача, имале засебне емисије фолара за локалну употребу (Карта 2).[243]

Ковање динара је започело у Брскову седамдесетих година XIII века. О постојању цеке у овом месту сведочи први непосредни помен динара *de Brescoua* у дубровачком царинском статуту из 1277. године.[244] На основу уредби Венецијанске републике из 1292, 1294. и 1299. године у којима се спомињу гроши *de Brescoa et de Rassa*,[245] односно *de Brescoa vel de Rassa*,[246] узима се да је поред Брскова отворена нова цека. Директну потврду ове вести представља наредна из 1303. године у којој се наводе *moneta Raxe, de Brescoa seu aliqua parte Sclauonie*.[247] Према Г. Чремошнику, у обзир би долазила ковница на Руднику која се у изворима наводи деценију касније.[248] Да се ради о овој ковници можемо наслутити из једног спора из 1309. године који се водио око исплате једног дуга. У њему се спомињу рашки динари краља Милутина и српски краља Драгутина који је почетком XIV века држао Рудник.[249] Прве сигурне податке о динари-

Карта 2: Ковнице новца у средњовековној Србији
Map 2: Mints in medieval Serbia

[243] Stockert 1910, 67-128; Stockert 1911, 202-236; Stockert 1912, 113-148.

[244] Stat. carin. Dub., чл. 8 (29. септембар 1277): Чремошник 1933, 37.

[245] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 57.

[246] Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29; Problemi monetari veneziani, xlv, н. 1; DMC III, 453, бр. 26.

[247] HAD, *Ref.* I f. 24 и 24' (7. новембар 1303): Чремошник 1933, 53-55.

[248] Чремошник 1933, 53-55.

[249] *Mon. Hung.* I, 432-437: Динић 1930, 459; Чремошник 1933, 56-57; Динић 1952, 98-99.

ма кованим на Руднику – *grossi de Rutnico* – имамо из 1315.[250] и 1316. године.[251] Ова ковница ће радити дуго све до пропасти српске државе.

У првој половини XIV века новац је кован, сасвим је извесно, у већем броју цека које још увек не можемо са сигурношћу одредити. Динари из новобрдске ковнице – *de Nouaberda* – посведочени су тек 1350. године, иако је сасвим извесно да је ова цека, имајући у виду значај овог рударског центра, започела са радом раније.[252] У овом раздобљу новце су издавали градови у Приморју; Котор кује гроше за цареве Душана и Уроша, који има и једну емисију полугроша, а Улцињ фоларе за Уроша.

Поступним раслојавањем новчарства и његовом феудализацијом започиње отварање већег броја мањих ковница које су радиле за обласне владаре и феудалце. Већ у време цара Уроша, ако је судити по једном новооткривеном динару, отворена је ковница у Звечану. Године 1368. помињу се у изворима перпери из Копорића – *de Choporich* – рударског места у копаоничкој области,[253] а 1370. године закупци цеке у Призрену.[254] У овом раздобљу је и жупан Андрија Гропа ковао новац у Охриду.[255] Нешто касније у једном документу из 1388. године налазимо динаре из Плане – *de Plana*.[256] Овом периоду припадају новци ковани у Скопљу и највероватније у Пећи. Цека у Скопљу је, сматрамо, имајући у виду значај овог града, започела ковање знатно раније. У Приморју Балшићи су емитовали новац прво у Скадру, а након његовог губитка у Бару.

Прва половина XV века представљала је раздобље експанзије рударства у Србији коју је пратио рад бројних старих и нових ковница. На основу издатих закупнина Маре и Ђурђа Бранковића потврђен је рад цека у Приштини, око 1410. године[257] и у Трепчи од око 1410. до 1423. године.[258] Ове цеке су свакако радиле и раније. Године 1411. Српској држави је припојена Сребрница важан рударски центар у коме је раније постајала ковница. Њен рад је обновљен 1417. године. У другој четвртини XV века започеле су са радом ковнице у престоници Смедереву и у малом рударском средишту у Рудиштима код Београда.

У вези са ковницама познате су нам, како видимо, само фрагментарне вести и ретке врсте новца са јасно обележеном цеком, на основу којих тешко можемо следити њихову активност у дужем временском периоду. Ретки су изузеци, попут ковница Рудник и Ново Брдо, чији рад пратимо дужи низ деценија. Са друге стране, постоји велики број цека о чијем постојању дознајемо на основу усамљене вести или само једне емисије новца, као што је то случај са ковницом у Звечану.

Рас

Остаци ковнице краља Стефана Радослава откривени су током археолошких истраживања тврђаве Рас. Том приликом су пронађени: два слитка, 11 плочица за новац, 9 недорађених и неистањених плочица и скупни налаз 17 полуотkованих трахеја краља Радослава (Слика 1). Ови налази недвосмислено указују да је у оквирима тврђаве Рас радила ковница новца. Да ли је она представљала и једину ковницу у овом раздобљу тешко је рећи на основу сачуване нумизматичке грађе.

У њој су израђени сасвим је извесно полуотковани билон/бакарни трахеји са представама краља кога благосиља Христ – врста 1.2, који су сви откoвани истоветним калупом. Новац се, судећи према ванредној очуваности, није налазио у оптицају. Ковници Рас можемо, са резервом, приписати и трахеје са сликама Богородице и владара – врста 1.3. Наиме, од 7 познатих примерака, 5 потиче са Раса, а један је откупљен у Новом Пазару.[259]

Ови јединствени налази слитака и плочица су показали да је технологија ковања била позната у Србији у раном XIII веку свакако посредством византијских ковничара. На ову везу јасно упућу-

[250] HAD, *Div. Not.* II f. 37' (20. јануар 1315): Петерковић, Исписи, 4.

[251] HAD, *Div. Not.* II f. 92 (26. септембар 1316): Динић 1962, 12.

[252] HAD, *Distr. Test.* I f. 71' (24. април 1350): Динић 1962, 38, н. 8; 77, н. 36.

[253] HAD, *Test.* VI f. 38 (6. август 1368): Ћирковић, Исписи.

[254] Јиречек 1962, 136-137.

[255] Битракова-Грозданова 1971, 201-206.

[256] HAD, *Div. Canc.* XXVII f. 182' (Прилог) (30. новембар 1388): Благојевић 1981, 50-52.

[257] Повеље и писма I/1, 161, бр. 163

[258] Повеље и писма I/1, 161-167, бр. 163-164, 166 и 172.

[259] Popović 1976, 115-119; Поповић 1977, 37-54; Gaj-Popović 1976, 121-132; Гај-Поповић 1985, 102-118; Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.

ју стил новца, избор представа и метролошка основица, који су директно преузети са новца Солунског царства. Калупе за новац краља Радослава израдили су солунски мајстори.[260]

Налаз остатака ковнице у тврђави Рас помогао је да се одбаци раније уврежено мишљење да је новац краља Радослава био кован у Солуну. Било је сасвим природно да краљ Радослав кује новац у Србији како је монетарна политика била уско везана за државу и њен фиск у чијој је непосредној надлежности било емитовање новца.

Брсково

Експлоатација сребрне руде започета је у Брскову пре средине XIII века. Први податак о овом месту налазимо у једној повељи краља Уроша I од 23. августа 1254. године којом је Дубровчанима дата дозвола да „греду на Брсково“.[261] Брсково је било на врхунцу у XIII и XIV веку да би већ у другој половини XIV столећа почело да опада.[262] Као рударски и трговачки центар остало је активно све до седамдесетих година XIV века.[263]

У Брскову је отворена прва ковница „новог“ српског новца. Први посредан помен брсковских динара односи се на 1276. годину. У једној потврди издатој 1281. године Обрад Лонго је потврдио да му је Леонард де Кокоте вратио 25 солди брсковских динара још пре пет година.[264] Брсковски динари се први пут изравно помињу 1277. године у Дубровачком царинском статуту.[265]

О устројству брсковске ковнице немамо података ако изузмемо онај у коме се помиње њен закуп 1280. године:

Die XXV. madii (1282). Ragusii etc. Pasqua Volcassii ostendit unam cartam notarii, que sic incipit: Salutifere incarnationis domini anno millesimo ducentesimo octuagesimo, mense iunii, tertio die intrante. Nos quidem Thomas Dragonis, Marcus Gaçulani et Marcus Basilii Dragonis fatemur debere Pasce, filio Velcassii de Ragusio mille centum quadraginta duos perperos denariorum venetorum et sex denarios pro societate mercati et seçce Briscoe etc., ut in dicta carta continetur. Quam cartam notarii suprascriptam cum pleno vigore et tota potestate sua dictus Pasca dedit prenominato Marco Basilii, ut ipse Marcus etc. Hec autem etc. testis Martolus de Zereua, iudex.[266]

Други подаци у изворима из овог раздобља, као и они из прве две деценије XIV века често помињу брсковске динаре. Најзначајнији су они који нам саопштавају које врсте новца су коване у Брскову. На основу ових докумената можемо определити и датовати поједина ковања српског новца. Године 1281. помињу се динари са крстом и љиљанима, као и динари са мачем *s. dr. gross. de Brescoa ducentos, de quibus fuerunt s. dr. gross. centum septaguinta de denariis de cruce et de lilio et residui triginta soldi fuerunt de denariis de macia,*[267] 1283. динари са заставом – *denarii de Brescoa de bandera*[268] и 1312. крстати динари – *grossi de Brescoua de la cruce.*[269] Ове две последње врсте представљале су главно ковање брсковске ковнице. Њена продукција је, судећи према честим поменима динара са заставом и касније динара са крстом, у изворима и налазима новца на широком простору Европе, била значајна. Последњи пут се динари из ове ковнице помињу индиректно 1316. године, што свакако не значи да је ова ковница престала са радом.[270] Иза динара са крстом који се често спомињу у изворима све до средине XIV века стајала је поред осталих ковница и брсковска. Сам рудник у Брскову био је активан све до седамдесетих година XIV века.[271]

[260] Иванишевић 1998, 87-95.
[261] Повеље и писма I/1, 18-19, бр. 21.
[262] Динић 1955, 14.
[263] Воје 1983, 94-99.
[264] HAD, *Deb. Not.* I f. 61 (3. јул 1281): Канцелариски и нотарски списи, 52, бр. 93.
[265] Stat. carin. Dub., чл. 8 (29. септембар 1277): Чремошник 1933, 37.
[266] HAD, *Deb. Not.* I f. 101' (25. мај 1282): Канцелариски и нотарски списи, 78, бр. 195: Инцерт старије листине од 3. јуна 1280.
[267] HAD, *Deb. Not.* I f. 42 (27. фебруар 1281): Канцелариски и нотарски списи, 44-45, бр. 68.
[268] HAD, *Div. Canc.* I f. 130 (22. јун 1283): Канцелариски и нотарски списи, 107, бр. 307.
[269] HAD, *Aptagi* I f. 40 (24. јул 1312): Динић 1952, 87.
[270] HAD, *Div. Not.* II f. 92 (26. септембар 1316): Динић 1962, 12.
[271] Воје 1983, 95.

Рудник

Прве сигурне вести о Руднику потичу из 1293. године, које га лоцирају у „Сремску земљу" краља Драгутина.[272] У овом центру, који је најдуже радио од свих српских средњовековних рудника, вађени су сребро, олово и нарочито бакар.

Врло брзо након почетка експлоатације започето је ковање новца. О раду нове ковнице посредно нам казују извори који поред брсковских динара наводе постојање рашких, као и оних из других делова земље. Ради се о уредбама Венеције из 1292, 1294. и 1299.[273] и одлуци Дубровника из 1304. године.[274] Узима се да се ове вести односе на ковницу Рудник која је припадала Драгутину. Након његове абдикације и предаје престола Рашке брату Милутину 1282. године Драгутин је наставио да кује новац у својој области.

Први помен динара из Рудника – *de Rutnico* односи се на годину 1315.[275] Након овог датума, *grossi de Rudinico* често се помињу у изворима прве половине XIV века што указује да је ова ковница у поменутом раздобљу повећала производњу. О овоме такође сведоче бројни налази динара опредељени као рудничке емисије у оставама новца похрањеним махом у северним српским земљама (Табеле 5 и 6; Карта 4). Главну емисију рудничке ковнице представљали су динари са мачем који се спомињу у једном тестаменту из 1348. године као динари *dela spada antisi de Rudinicho*.[276]

Рудничка ковница је за време краљевског периода ковала новац по вишем новчаном стандарду од брсковске. Сви динари који су потицали из ове ковнице су били веће финоће и тежине. Његову тежину нам даје један документ из 1324. године – *X yperperi de Rudenico ponderat uncie X.*[277] Ову разлику у вредности подвлаче и други извори. У једном уговору из 1333. године каже се да се обавеза има исплатити *grossos de cruce libram pro yperperis XI et grossis octo*; ако би се обрачун извршио у рудничким грошима, тада се има платити за либру 14 перпера мање два гроша.[278] И један податак из которског архива такође наводи да је руднички грош имао већу вредност: поверилац тражи да му се дуг врати у рудничким перперама, док оптужени тврди да је примио крстате.[279] Због разлике у вредности и каснији документи из 1348. године посебно наводе једне, а посебно друге – *grossi dela spada antisi de Rudinicho libra I, onçe III. Et anchora de grossi dela + ligir ypp. LI*[280]

Супротно досадашњим мишљењима, чини се да је Рудник и за време цара Душана играо значајну улогу. Томе би у прилог ишле бројне емисије новца које могу бити повезане са радом ове ковнице. Она је била значајна и у време цара Уроша.

Руднички динари се помињу наново 1367. године,[281] а 1371. налазимо шире вести о ковници, када се овај центар за кратко време нашао под влашћу кнеза Лазара. У питању је спор са цариником Маројем Вучинићем који је био оптужен да израђује лажне гроше, због чега је овај био затворен и претрпео је штету од стотину литара сребра.[282]

Ова ковница је радила и у време кнеза Стефана Лазаревића, о чему сведоче помени динара *de Rudnicho* 1390.[283] и 1402. године.[284]

У XV веку са ренесансом рударства у Србији рудничка ковница је ушла у фазу свог највећег успона.[285] Последњи пут се спомиње 1407. године у једном спору између дубровачке владе и Јакова Водопића, цариника у Руднику, у коме се као предмет спора наводе, поред осталих рђавих обичаја – *mala usanza* и замена новог новца за стари – *sovra el fatto dele monede vechie e nove.*[286]

[272] Динић 1962, 3.

[273] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 57; Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29; Problemi monetari veneziani, xlv, н. 1; DMC III, 453, бр. 26.

[274] HAD, *Ref.* I f. 24 и 24' (7. новембар 1303): Чремошник 1933, 53-55.

[275] HAD, *Div. Not.* II f. 37' (20. јануар 1315): Петерковић, Исписи, 4.

[276] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[277] HAD, *Test. Not.* III f. 4' (3. август 1324): Динић 1962, 11 и 13; Петерковић, Исписи, 2: *X yperperi de Rudenico ponderat uncie X½*.

[278] HAD, *Aptagi* II f. 203' (24. април 1333): Динић 1952, 96 и 100; Динић 1962, 13.

[279] *Mon. Catar.* II, 288, бр. 1113 (15. април 1337).

[280] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[281] HAD, *Ref.* XXII f. 18' (13. јул 1367): Писма и упутства I, 166, бр. 166.

[282] HAD, *Lam. de foris* I f. 14 и 15 (22. и 26. април 1371): Динић 1962, 6, н. 18 и 20.

[283] HAD, *Test. Not.* VII f. 176' (8. јул 1390): Динић 1962, 12.

[284] HAD, *Test. Not.* IX f. 19' (7. август 1402): Динић 1962, 12.

[285] Динић 1962, 6.

[286] HAD, *Lett. di Lev.* IV f. 121'-122 (29. јун 1407): Динић 1962, 7-8 и 12.

И поред тога што немамо вести о овој ковници, она је наставила са радом све до средине XV века. У овој цеки су искованi динари деспота Ђурђа Бранковића са именом ковнице на реверсу **РꙊДННКЬ**.

Ново Брдо

Ново Брдо заузима посебно место у развоју привреде у Србији, као највећи рудник сребра на простору централног Балкана у средњем веку. Ново Брдо је започело са радом у време краља Милутина између 1303. и 1319. године, да би већ средином XIV века спадало међу најважније рударске центре у Србији.[287] Представљало је један од главних рудника царева Душана и Уроша. За овог последњег није познато да ли је до краја своје владавине убирао приходе или је то у каснијим годинама чинио кнез Лазар.[288]

Иако први помен новобрдског новца налазимо 1350. године као динара *de Nouaberda*,[289] верујемо да је ова ковница започела са радом знатно раније. У овој цеки су могле бити коване бројне емисије динара са крстом за које се у изворима не наводи порекло. Слаба проученост нумизматичке грађе за ово раздобље не допушта нам да неке од емисија повежемо са радом ове цеке.

Ново Брдо је било свакако најважнији рудник сребра кнеза Лазара. Он овим сребром дарује Раваници годишње 150 литара сребра, а Дренчи 50 литара.[290] Из ове ковнице потиче његова најзначајнија емисија динара са представама Христа на престолу и владара који стоји и држи скиптар и са обележеним именом цеке. О значају ковнице у Новом Брду говори податак да су у овај рударски центар 1370. године дошли цариници краља Вукашина да траже раднике за ковницу у Призрену.[291]

Вести у изворима о овој ковници су ретке крајем XIV века и њих надомешта сам новац. Тако су поједине емисије динара кнеза Стефана Лазаревића обележене са сиглама NOV или једноставније NO, али и само N.

У првој половини XV века долази до експанзије рударства, а главно место припашће Новом Брду. Овај рудник је, према В. Винаверу, имао производњу од најмање 7 т у успешним годинама производње.[292] О значају производње сребра сведочи увођење протекционистичких мера од стране деспота Стефана Лазаревића. Он је у тежњи да повећа своје приходе увео нове фискалне мере у Новом Брду због којих је дошао у сукоб са Дубровником. Најтежи спор избио је 1419. године због одузимања једне велике пошиљке сребра.[293] Деспот Стефан Лазаревић је увео и монопол на продају сребра, због чега су се Дубровчани жалили и захтевали су да могу слободно куповати сребро „неприсиљени да га узимају само од једног". Деспот се изговарао да не може одобрити ранију слободу – *franchisia usata* – куповање сребра због „великих издатака које је имао у ова времена и још их има".[294] Спровођене су и мере заштите самог новчаног система. Тако су и одредбе Закона деспота Стефана Лазаревића које се односе на Ново Брдо забрањивале кривотворење новца.[295]

Слично свом претходнику и деспот Ђурађ Бранковић је наставио са самосталним вођењем новчане политике. Због овога је дошао у сукоб са дубровачким трговцима. Спор је избио око замене старог новца за нови. Одређени паритет од 16 према 10 није одговарао Дубровчанима који су тражили 1 према 1.[296]

Овој ковници можемо приписати две врсте динара деспота Ђурђа Бранковића са именом цеке, као и низ других ковања, углавном обола деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Ради се о примерцима, неки од њих представљају уникате, који су откривени током археолошких истраживања овог града.[297] Значајна појава српских динара и обола, поред осталог страног новца,

[287] Динић 1962, 37-38.
[288] Писма и упутства I, 160: Динић 1962, 30-40.
[289] HAD, *Distr. Test.* I f. 71' (24. април 1350): Динић 1962, 38, н. 8; 77, н. 37.
[290] Законски споменици, 764 и 769: Динић 1962, 40.
[291] Јиречек 1962, 136-137.
[292] Винавер 1960, 487-489.
[293] Динић 1962, 54-56: заплењена количина сребра морала је износити око 1200 литара.
[294] Споменици српски I, Примедбе XXIV: Динић 1962, 58.
[295] Закон о рудницима, 52 и 55.
[296] HAD, *Lett. di Lev.* XI f. 251' (8. јул 1435) и 270' (25. септембар 1435): Динић 1962, 67.
[297] Димитријевић 1967а, 271-308.

само потврђују да је степен монетаризације урбаних центара попут Новог Брда достигао висок степен. Из овог раздобља имамо и већи број помена динара *de Nouaberda*, односно *de Nouamonte*.[298]

Године 1441. Ново Брдо су освојили Турци и држали су га до 1444, кад је поново прешао у српске руке, да би остао под њиховом влашћу све до 1455. године.[299]

Трейча

Први помен Трепче налазимо 1303. године у попису католичких парохија у Србији, где се ово место наводи поред Брскова, Рудника, Рогозне и Грачанице.[300] Рудник у Трепчи био је активан кроз цео XIV век, а свој максимум је, судећи према броју података у изворима, достигао у првој половини XV века.[301]

Ковница у овом рударском центру се спомиње тек почетком XV века, али је извесно да је она са радом почела раније. Ту је, према М. Динићу, ковао новац Вук Бранковић. Према истом аутору, из Трепче потиче сребро које је 1395. године послато на чување у Дубровник – укупно 1880 литара у вредности од 15.000 дуката.[302]

О постојању ковнице у Трепчи, значајном рударском центру, сведочи низ издатих разрешница: 1411. године Мара и Ђурађ Бранковић разрешују Дубровчанина Богишу за „царину у Трепчи и у Приштини и цеку“;[303] 1412. Мароја Нањешковића за „део од ковнице у Трепчи“;[304] 1414. Ђурађ Бранковић разрешује Богдана Миленовића са браћом и Богишом Радмиловићем који су држали „у мене царину и ковницу за годиште“,[305] а 1423. Степшу Тврдисалића за „нашу царину и ковницу с уценом“.[306]

Трепча је до 1455. године остала у оквирима српских земаља, али је као област Вука Бранковића остала у посебном положају према Турцима. Познато је да је турски „склав“ почетком марта 1436. задржао сребро из Трепче, а 1438. године је ухапсио једног трговца јер његов цар „нипошто не дозвољава да се сребро извози, већ да остане у његовој ковници“.[307]

У овој ковници је господин Ђурађ Бранковић ковао своје динаре, а пре њега су то чинили и други, пре свих Вук Бранковић.[308] Које су емисије произашле из ове ковнице данас је тешко дати одговор имајући у виду слабу истраженост нумизматичке грађе.

Кошор

Котор је представљао један од најзначајнијих привредних центара у Приморју са развијеном трговином и пословним везама са унутрашњошћу земље. Посредством Котора извожено је и сребро из Србије.

Которска општина је ковала сопствени новац, фоларе за локалну употребу. Подаци о раду ове ковнице очувани су у Которском статуту. Према одредбама статута, служба два ковничара је трајала 6 месеци, а плата им је износила 10 перпера, а казна за одбијање после 25 перпера: *De electione cechariorum: item elligantur per sex menses duo legales et experti cecheri super monetam civitatis faciendam. Et habeat ipsorum quilibet pro salario yperperos decem; et quicumque in hoc offitio esse noluerit, solvat de pena yperperos vigintiquinque*.[309]

У време цара Душана которска општина започиње ковање гроша са именом цара Душана и ту своју политику наставља и у наредном раздобљу са емисијама гроша и полугроша за цара Уроша. Ове емисије су настале у време привредног успона града, а њихову подлогу је чинило сребро из

[298] HAD, *Distr. Test.* X f. 61 (17. април 1434); HAD, *Div. Not.* XX f. 249' (1. јун 1436); HAD, *Test. Not.* XIII f. 80 (9. фебруар 1441) и XIV f. 44' (20. април 1445): Динић 1962, 77-78.

[299] Динић 1962, 60-61.

[300] Јиречек, Историја Срба II, 108; Динић 1967, 3, н. 1.

[301] Динић 1967, 3.

[302] Динић 1967, 4.

[303] Повеље и писма I/1, 161, бр. 163.

[304] Повеље и писма I/1, 161-162, бр. 164.

[305] Повеље и писма I/1, 163, бр. 166.

[306] Повеље и писма I/1, 167, бр. 172.

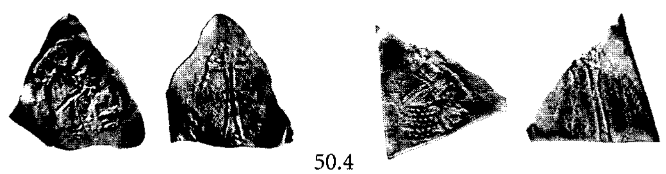
[307] Динић 1967, 4.

[308] Димитријевић 1975b.

[309] *Stat. Cath.*, чл. 14: Синдик 1950, 100.

Србије. Гроши су за основу имале динаре суседне Дубровачке републике од којих су, судећи према тежинама, били нешто лакши. Просечна тежина которских емисија цара Душана је износила 1,64 г наспрам вредности дубровачких динара који су 1348. године тежили 1,75 г, а 1356. 1,67 г.[310]

Слика 3: Неопредељени динари из времена Вука Бранковића - врста 50.4
Illustration 3: Uncertain dinars from the time of Vuk Branković - type 50.4

50.4

Финоћа которских динара је била нешто испод 0.900. Према анализама два примерка которских гроша, онај кован у име цара Душана садржавао је 85,54% сребра, 14,37% бакра и 0,07% злата, а цара Уроша 86,42% сребра, 13,09% бакра и 0,487% злата (Табела 3). Судећи према овим вредностима новчана политика општинских власти била је уравнотежена. Године 1362. појавили су се кривотворени и од бакра израђени которски гроши. Дубровачки сенат је забранио њихову употребу пошто су *falsi et de ramo*, одредивши им при томе курс мањи од 3 гроша за 1 дубровачки *nisi III pro I de Ragusio* изузев *salvo incissos pro argento fracto.*[311]

Улцињ

Слично Котору, и у Улцињу је радила комунална ковница која је задовољавала локалне потребе за ситним новцем, фоларима. Радило се углавном о анонимним ковањима са изузетком једне серије емисија које су емитоване у име српског владара, будућег цара Уроша.

Звечан

У великој остави из околине Приштине, која је откривена почетком 1990-тих година, налазила су се два динара цара Уроша са представама на аверсу шлема са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом, а на реверсу са ведутом града и около натписом **ЗВЄЧАНЬ**(?) – **ГРАДЬ**. Ова два динара представљају једину потврду да је у овом важном стратешком месту постојала ковница новца. Реч је о изузетним примерцима новца који су само потврдили да је ковање новца у средњовековној Србији било врло раширено.

Охрид

На основу динара кованих за жупана Андрију Гропу господара Охрида узима се да је у овом граду постојала ковница новца. На његовој првој врсти забележено је име града.[312] Да ли је ова ковница радила и у претходном раздобљу тешко је рећи.[313]

Копорићи

Ковница у Копорићима је позната захваљујући једном тестаменту из 1368. године у коме се наводе *yppos. quingentos de Choporich.*[314] Вести о овом руднику у области Копаоника су малобројне. Судећи према њима ова ковница је вероватно радила једно краће време.[315]

[310] Решетар 1924, 386; Metcalf 1979, 196.
[311] HAD, *Ref.* XIX f. 68 (18. април 1362): Петерковић, Исписи, 23 и 26; *Mon. Rag.* III, 180.
[312] Битракова-Грозданова 1971, 201-206.
[313] Димитријевић 1975, 185-221: неоправдано је приписао овој цеки ковања већег броја феудалаца.
[314] HAD, *Test.* VI f. 38 (6. август 1368): Ћирковић, Исписи.
[315] Јиречек 1959а, 52-53.

Плана

Још један рудник у Копаоничкој области, али нешто северније, имао је своју ковницу.[316] У једном писму из 1388. године забележени су динари из Плане, као и њихова вредност – *grossi de Plana perperi LXXXXVI che vano perperi LIIII per libra.*[317] На основу ових података М. Благојевић је израчунао да је тежина једног динара из Плане износила 0,50 г сребра.

Призрен

Призрен је представљао снажан трговачки центар смештен на важној раскрсници путева. О његовој важности сведоче подаци о постојању ковнице новца. Њено деловање је посведочено на основу изворне грађе. Године 1370. забележено је да су дубровачки властелини Марин Бенешић, Јаков Соркочевић и Ђиве Пуцић, закупци призренске царине и ковнице краља Вукашина, тражили у Новом Брду мајсторе за ковање новца – *maistri per la cecha.*[318] Ова ковница је, према С. Димитријевићу, наставила свој рад и у време Ђурђа I Балшића, када је овај град, 1372. године, прешао у његове руке.[319] Новац је у Призрену кован и после 1378. године у време Вука Бранковића све до 1396. године. Из овог последњег раздобља потичу три врсте „градског" новца које су рађене по узору на ковања Вука Бранковића и остале тадашње властеле.

Скопље

Из истог периода потичу и две „градске" врсте Скопља које су коване до 1392. године када је Скопље заузето од стране Турака. Оне су врло блиске призренским динарима.

Имајући у виду значај овог града, претпостављамо да је ова ковница радила и раније. У овом граду је могла бити смештена цека новца у време цара Душана.[320]

Трговиште

У Трговишту је постојала у време Вука Бранковића мања ковница новца која је посведочена налазом два уникатна динара у овом месту (50.4).[321] Реч је о посебној „ванредној" емисији новца искованој, судећи према карактеру новца, из нужде. Новац је кован у плитком рељефу на троугаоним плочицама. На аверсу се налази представа шлема са два рога, док је на реверсу приказан двоструки крст. Оба предлошка су изведена основним линијама (Слика 3).

Пећ

Трећи град који је у овом периоду такође могао имати ковницу јесте Пећ. У овом граду је, према С. Душанићу, кован новац са натписом на реверсу **ПАТЬРѢАРЬХ** у последњој четвртини XIV века.[322]

Приштина

Развој Приштине као привредног центра био је одређен њеним положајем. Смештена на раскрсници важних путева у непосредној близини два велика рударска центра Новог Брда и Трепче, Приштина је постала средиште трговине сребром. Њен убрзани развој почиње крајем XIV и почетком XV века са растом експлоатације сребра. Управо из овог периода потичу и вести о цеки

[316] Јиречек 1959а, 52; Динић 1955, 7.

[317] HAD, *Div. Canc.* XXVII f. 182' (Прилог) (30. новембар 1388): Благојевић 1981, 50-52.

[318] Јиречек 1962, 136-137.

[319] Димитријевић 1966, 132-133.

[320] Види одељак о ковању Стефана Душана, а посебно врсту 6.9.

[321] Иванишевић 1990а, 59-62.

[322] Душанић 1969, 129-136; Душанић 1989, 21-28.

у Приштини. У њој се налазила ковница новца господина Ђурђа Бранковића, која је посведочена око 1410. године на основу разрешнице Маре и Ђурђа Бранковића издате Дубровчанину Богиши крајем 1411. године за „царину у Трепчи и у Приштини и цеку".[323]

Цека у Приштини започела је са радом и раније. За сада овој ковници можемо приписати једну врсту кнеза Стефана Лазаревића на основу сигле PR коју налазимо на аверсу једног динара. Да је реч о ознаци ковнице сведочи постојање друге врсте која је обележена са сиглама NO. Ова ковница је радила за кнеза Стефана Лазаревића од 1396. године, када је овај добио знатан део земаља Вука Бранковића, све до поновног успона породице Бранковић.

Скадар

У Скадру су, поред бројних емисија анонимних фолара, ковани динари Балше II Балшића, Ђурђа II Страцимировића и Константина Балшића. Реч је о емисијама које на предњој страни имају представу св. Стефана заштитника града Скадра и натпис S STEFAN – SCVTARI. Након преласка Скадра у руке Венеције 1391. године ковница Балшића је, судећи према изворној грађи и нумизматичком материјалу, премештена у Бар.

Бар

Ковница у Бару је започела ковање гроша за Ђурђа II Страцимировића 1391. године након губитка Скадра. О њеном раду и ковању новца за Балшиће посредно нас обавештава један тестамент из 1452. године у коме се наводи – ... *per Antiuari quando lauoraui la cecha de li grossi de Balsa per mio pagamento.*[324] О овој ковници говори један старији документ из 1437. године у коме се наводе барски гроши.[325] У питању су динари који на аверсу имају, уместо св. Стефана, представу св. Лаврентија.

На ковницу Бар би се односио, како је то претпоставио Б. Храбак, и податак о закупу ковнице деспота Ђурђа Бранковића у „Албанији" – *ceche Albanie per ipsos empte a domino dispoto Georgio.* Њу су под закупом, 1441. године, држали Дубровчани Богета Миловановић и Јакоб Приможић. Њих двојица су за овај посао склопила уговор са дубровачким златаром Јакшом Миладиновићем, који је за рад у ковници добио трећину добити од ковничке царине.[326]

Сребрница

Рудник Сребрница постоји од средине XIV века. Налазио се у саставу босанске државе све до 1411. године када је уступљен деспоту Стефану Лазаревићу од стране угарског краља Сигисмунда.[327]

Деспот Стефан Лазаревић је приликом преузимања рудника увео нов царински систем, чиме је дошао у сукоб са трговцима. Већ 1414. године завео је, чини се, порез на некретнине трговаца.[328]

О отварању нове ковнице 1417. године сазнајемо из преписке о закупу сребрничке царине. Овом приликом царина је дата у закуп Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопићу за 3000 литара сребра. Цариници су, доплативши још 100 литара, добили монопол на промену сребра, које се обављало искључиво у ковници.[329] Отварање нове ковнице је обележено, према С. Радојчићу, једном врстом динара деспота Стефана Лазаревића са натписом: **НОВА ЦЕКА ГНА ДЕСПОТА**.[330]

[323] Повеље и писма I/1, 161, бр. 163.
[324] HAD, *Test.* XV f. 46 (31. март 1452): Ћирковић, Исписи.
[325] HAD, *Div. Not.* XXI f. 127 (15. април 1437): Ћирковић, Исписи.
[326] HAD, *Div. Not.* XXV f. 88': Храбак 1953, 193.
[327] Динић 1955, 50-57.
[328] HAD, *Lett. di Lev.* VII f. 100 (6. март 1414): Динић 1955, 62.
[329] HAD, *Lam. pol.* II f. 153' (25. мај 1418): Динић 1955, 64-69.
[330] Радојчић 1937, 45-46.

Ковање новца у сребрничкој ковници често је било предмет жалби Дубровчана. Тако су 1430. године цариници Дубровчани забранили да се сребро кује за новце – *in non dando quod cum nouzis ematur argentum iuxta solitum*. Из Дубровника им је одговорено да по питању новца – *pro novzis* – не смеју уводити никакве новине и да их укину уколико су их завели.[331] Наредне године у Сребрници је кован новац лошег квалитета – *della cativa e bassa liga di monete* – у свакој литри метала налазиле су се четири унче бакра,[332] а 1435. године у Сребрници су неки Дубровчани кривотворили деспотов новац – *pro monetis despoti que falsificantur*.[333]

После првог пада деспотовине 1439. године Сребрницу су заузели Турци. Већ 1444. године враћена је назад Србима, да би исте године прешла у руке Босанаца.[334] У овом раздобљу Дубровчани су се трудили да приволе босанског краља Стефана Томаша да укине ковницу у Сребрници тврдећи да новце нису ковали ни краљеви Твртко „Стари", Дабиша, Остоја и Стефан Остојић.[335] У преговорима из 1446. године о закупу ковнице краља Стефана Томаша један од захтева будућих цариника Дубровчана био је да дубровачки новац не може бити у оптицају у Босни и да све сребро пролази кроз њихове руке. На ове мере њихова влада је деловала оштро захтевајући да се ствар сведе на старо и уобичајено стање.[336]

У овом раздобљу сребрничка царина била је подељена између Босне и Србије.[337] О подели прихода сведочи заједнички новац деспота Ђурђа Бранковића и краља Стефана Томаша (46.1). Према М. Динићу, овај новац је кован у време када је Сребрница била под босанском влашћу, а сам деспот Ђурађ је имао удела у добити од царине и држао је свог цариника.[338]

Године 1449. Сребрница је опет у рукама босанског краља, да би 1451. припала Србима под чијом влашћу остаје до 1458. године.[339]

Сребрница је имала своју посебну меру *pondus de Srebernica*, чија нам вредност није позната.[340]

Смедерево

Деспот Ђурађ Бранковић је подигао у Смедереву нову престоницу у којој је сместио ковницу новца. Из ове цеке произашле су бројне врсте динара и обола деспота Ђурђа Бранковића и једина позната ковања Лазара Бранковића. Ковница у Смедереву је радила до 1458. године. У њој је рад био прекинут од 1439. до 1445. године након првог пада Смедерева у турске руке.

Рудишта

Рудишта, смештена у близини Београда, помињу се у изворима средином XV века.[341] У овом руднику експлоатисани су сребро, злато и други метали. Рудишта су имала и своју посебну меру *pondus de Rudista* чија нам је вредност непозната.[342]

У овом малом рударском центру постојала је ковница новца. Из ње потиче једна емисија обола деспота Ђурђа Бранковића и једна врста динара војводе Иваниша. Овој ковници, према М. Динићу, треба приписати и заједнички новац Ђурђа Бранковића и Јанка Хуњадија, који је кован после преласка овог рудника 1453. године у посед угарског краљевског намесника.[343]

[331] HAD, *Cons. Rog.* IV f. 203' (27. јул 1430), 229' (5. септембар 1430) и 241' (9. октобар 1430): Динић 1955, 81 и 84.

[332] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[333] HAD, *Cons. Rog.* VI f. 24 (13. децембар 1435), 25 и 15 (17. децембар 1435): Динић 1955, 80.

[334] Динић 1955, 74-76.

[335] Решетар 1924, 637; Динић 1955, 52.

[336] HAD, *Lett. di Lev.* XIII f. 199 (4. јул 1446), 212', 213' и 214 (24. август 1446). *Cons. Rog.* X f. 21' (20. август 1446): Динић 1955, 77-78.

[337] HAD, *Lam. de foris* XXI f. 42: Динић 1955, 78.

[338] Динић 1955, 80.

[339] Динић 1955, 79-85.

[340] Динић 1955, 100.

[341] Храбак 1956, 99-106; Динић 1962, 24.

[342] Динић 1962, 24.

[343] Динић 1962, 24-26.

ΗΜΑΡΤΟΝ ΠΑΡΑ
ΔΟΥΣ ΑΙΜΑ ΑΘΩΟΝ
ΤΙ ΠΡΟΣ ΗΜΑΣ
ΣΥ ΟΨΗ

НОВЧАРСТВО

Краљевски период 1228-1346. – Наслеђе Византије и окретање „новом" европском новцу

Основни правци развоја

Прво раздобље ковања новца у средњовековној Србији носило је обележје два новчана система. Прва монета је настала по угледу на ковања Византије која су вековима уназад на просторима Балкана представљала са својим златником – номизмом – и осталим номиналама синоним за новац. Дубоко укорењена на овом простору била су узор новим државама које су стваране на тлу ослабљеног Царства. Нагли настанак ковања новца у Србији носио је са собом и брзи прекид. Управо у овом међувремену дошло је до важних промена новчаних токова на ширим просторима југоисточне Европе окретањем ка Западу. Нови српски новац био је одраз једног другог света и новчарства поникло на темељу реформе Карла Великог и обликованог на прагу економске револуције у XIII веку. На овим основама рођен је динар који је пратио судбину српске државе до њеног краја.

Почетак ковања новца у Србији везује се за краља Стефана Радослава (1228-1234). Његова духовна и политичка повезаност са грчким светом, оличеним у моћном Солунском царству, одредила је смернице његовог деловања. Једну од тих тековина представљало је ковање новца. Оно је започето у времену када су на темељима јединственог византијског новчаног система успостављена нова ковања, као последица оснивања низа држава након пада Цариграда 1204. године. Емитовање новца, поред економске оправданости, представљало је, за сваку од нових држава, покушај настављања традиција несталог Царства.

Узор за ковања краља Радослава чинио је византијски новац, који је на просторима средишњих делова Балкана у XII и првој половини XIII века представљао, судећи према нумизматичким налазима, основу монетарне циркулације. Већ у северним областима, у Подунављу, византијски новац је полако уступао место средњоевропском, са емисијама угарског и нарочито фризашког новца кованог од квалитетног сребра.[344]

Новчани систем краља Радослава почивао је, слично осталим ковањима овог раздобља, на биметализму. Емитоване су две номинале: електрон, тачније сребрни аспрон трахеј и билон, односно бакарни аспрон трахеј.[345] Његово новчарство је било малог обима, о чему сведоче ретки налази новца, који су циркулисали искључиво на простору српске државе. Главни ареал оптицаја новца краља Радослава представља централни део земље са облашћу Рас у епицентру.[346] Да је реч о ковању новца које је могло имати шири значај, говори налаз једног трахеја из Сарда, у непосредној близини Скадра.[347]

Са силаском краља Радослава са политичке сцене у Србији је прекинуто ковање новца. Његови наследници краљ Стефан Владислав I (1234-1243) и Стефан Урош I (1243-1276) нису, ако је судити према досадашњим налазима, ковали новац. Емисије приписане краљу Владиславу I[348] од стране

[344] Иванишевић 1998, 87-88.
[345] Иванишевић 1998, 87-95.
[346] Иванишевић 1998, 87-95.
[347] Spahiu 1976, 158, T. VII.3.
[348] Ljubić 1875, 30-34: краљ Стефан Владислав I врсте I-III.

ранијих истраживача припадају Владиславу II (1316-c.1325),[349] а оне додељене Урошу I краљу Милутину (1282-1321).[350]

У раздобљу након прекида ковања новца 1234. године и његовог поновног успостављања 1276. године дошло је до видних промена. Границе утицаја посусталог византијског новчаног система су померене ка истоку уступајући место „новом" средњоевропском новцу оличеном у стабилном венецијанском грошу. Успон трговине у XIII веку допринео је стварању нове теже номинале сребрног новца која је одговарала повећаном обиму размене.

Ове промене зона утицаја новчаних система на нашим просторима најбоље илуструју писани споменици. Византијски златници су још у првој половини XIII века играли значајну улогу у Приморју. Тако у једној погодби из 1232. године стоји да се Дубровник обавезује на годишњи данак Венецији у висини од 100 старих златних перпера праве тежине – *yperperos aureos ueteros recti ponderis centum*.[351] Исти уговор између два града склопљен је 1236. године.[352] Нема сумње да је у питању иперпирон – византијски златан новац којим су обављане веће новчане трансакције. Већ у другој половини XIII века његово место преузео је венецијански грош, а спомен на ранији новчани систем остао је трајно забележен у називу обрачунског новца – перпера. Дубровник је већ 1252. године свој данак од 112 златних перпера исплатио у венецијанским грошима – *libras ducentas denariorum venetorum quinquaginta et quattuor, nominatim pro centum yperperis auri ueteribus recti ponderis pro censu siue tributo et duodecim yperperis regalie nostre*.[353] Венецијански грош је постао главно платежно средство у Приморју, а његов утицај се постепено ширио у залеђе и у унутрашњост Балканског полуострва.

Било је сасвим природно да српски краљ Драгутин, који је обновио ковање новца, узме за подлогу венецијански грош. Већа тежина гроша у односу на новац земаља у окружењу Србије одговарала је потребама државе краља Драгутина.[354] Иза идеје о ковању новца стајале су чињенице да новац представља значајан извор прихода и мерило престижа. Основу ковања чинила је експлоатација сребрне руде и потреба да се један њен део монетизује. Створен је новчани систем заснован искључиво на монометализму – ковањима од сребра и који ће трајати све до пропасти српске средњовековне државе. Овде треба посебно нагласити да сребро из рудника, како ћемо даље видети, није представљало једини извор метала. За ове потребе претапан је, као и у другим земљама, страни новац, као и старије емисије домаћег новца које су повлачене из оптицаја.

Динар створен од стране краља Драгутина имао је за подлогу венецијански грош тежине 2,178 г и финоће 0.965 од кога се разликовао само по натпису на реверсу.[355] Узор није био, дакле, само метролошки систем, већ и предложак новца. Имитирање златног и сребрног новца других земаља и комуна представљало је у Европи краја средњег века општу појаву.

Динар је брзо напустио свој узор и започео самосталан ход који ће обележити константан пад тежине динара, а каткад и финоће. Преузета иконографска решења ће се дуго задржати. Имитирање венецијанског гроша трајаће без прекида до око 1310. године, када ће заставу заменити двоструки крст, да би касније била додата круна на главу владара. Паралелно са овим типовима кованим углавном у јужним и средишњим деловима земље, уведена су и нова иконографска решења која су трајала током целог краљевског периода. Можемо слободно рећи да је новчарство краљева Драгутина, Милутина, Владислава II, Стефана Уроша III и Душана чинило, како по новчаном систему, тако и по избору представа, заокружено раздобље ковања новца у средњовековној Србији (Табла 1).

[349] Марић 1956, 13-25 и 78.

[350] Види поглавље о ковању новца краља Милутина, посебно део о динарима са заставом.

[351] Писма и упутства, 23, бр. 18.

[352] Писма и упутства, 31, бр. 22.

[353] Дипломатички зборник IV, 498.

[354] Бугарски аутор Иван Сотиров тврди, крајње произвољно без познавања историјских чињеница и нумизматичке грађе, да су српски краљеви Драгутин и Милутин почели да кују новац 1284. године у Новом Брду после „српске анексије бугарских области". Њихова ковања су окарактерисана као бугарске имитације! И. Сотиров помера рад ковнице Ново Брдо у средину XIII века! и наводи да је Ново Брдо бугарска царска ковница у којој је већ цар Михаило Асен заједно са својом мајком у периоду од 1246-1256. године ковао новац по узору на венецијанске гроше. Анализирајући калупе новца из два налаза пронађена у Тишевици и њеној околини, без потврде он даље тврди да су из ове ковнице изашле емисије бугарских царева Константина Тиха (1257-1277), Ђорђа I Тертера (1280-1292) и Михаила Шишмана (1323-1330) (Sotirov 1997, 57-70; Sotirov 1999, 103-119).

[355] Metcalf 1979, 219.

Појава сопствене сребрне монете, поред општег развоја привреде и трговине, утицала је и на процес монетаризације, који се свакако није развијао равномерно у свим деловима државе. Степен новчане размене био је далеко развијенији у Приморју у односу на унутрашњост земље, где је натурална размена још увек играла значајну улогу.[356] Процес монетаризације се појавом првих домаћих врста свакако убрзао, захвативши у први мах рударске центре и већа насеља.

Чини се да су у првој етапи развоја новчарства управо рударска средишта, која су уједно представљала и главне економске центре, одиграла важну улогу у формирању новчаног система. Први центар је свакако Брсково, смештено у јужном делу земље, чије име срећемо први пут у изворима 1254. године. Овде је отворен први рудник сребра и ту је започето ковање новца. Крајем XIII и почетком XIV века број рудника се повећава, тако да је већ 1308. године краљ Милутин имао, према подацима једног путника, 7 рудника.[357] Међу новим ковницама најзначајнији је био Рудник који се налазио на северу земље.

Важан чинилац у развоју новчаног система представљала је подела краљевине која је уследила након абдикације краља Драгутина 1282. године у корист брата Милутина. Овом чину претходио је споразум између два брата према коме је краљ Милутин био одређен за краља, док су престо након његове смрти требали да наследе Драгутинови синови, вероватно Владислав.[358] Овим уговором Драгутин је добио на управу територије на северу земље заједно са Рудником, значајним рударским центром.

Након 1282. године новчани систем се наставио развијати у истом правцу са паралелним емисијама новца за краљеве Милутина и Драгутина, са представом Христа на аверсу и владара коме св. Стефан предаје заставу на реверсу. Ова ковања су се једино разликовала у натписима. Заједничке емисије су се задржале све до сукоба два брата, у чијој позадини се налазило наследство. Рат је избио најкасније 1301. године након кога је, по свему судећи, дошло до поделе новчаних система, која се у први мах огледала у раздвајању тежина.

Време динара са заставом и извоз сребрног новца

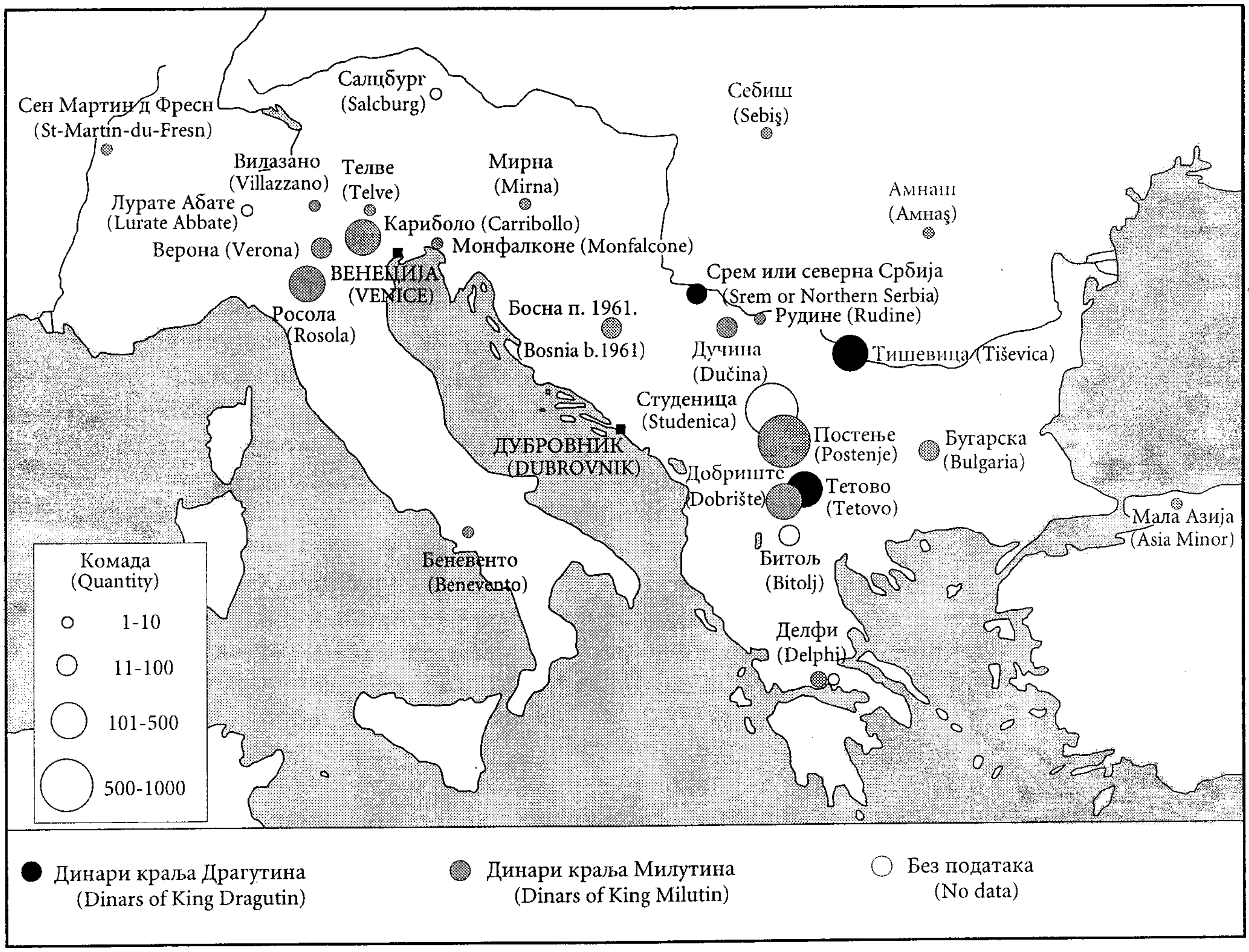
Појава динара са заставом – *denarii de Brescoa de bandera*[359] – неспојиво је везана са ширењем експлоатације сребра и повећањем производње племенитих метала у Србији крајем XIII века. Врло брзо је, заједно са сребром, постао тражена роба и предмет трговине. Овоме су свакако погодовале околности на међународном тржишту племенитих метала јер је управо крајем XIII и почетком XIV века сребро представљало изузетну коњуктурну робу која се извозила из Европе на Исток. Овом тренду су погодовале високе цене сребра на тржишту блискоисточних земаља из којих се заузврат увозила разна роба и нарочито злато. На челу овог великог посла налазили су се италијански предузетници са Венецијом на челу, који су имали своје трговачке експозитуре на целом простору медитеранског света и у свим значајнијим трговачким центрима Европе.[360] Венеција је у овом раздобљу привлачила сребро из осталих делова Европе. Током шездесетих и седамдесетих година XIII века сребро је махом увожено из Немачке, а крајем века и почетком наредног овај метал је пристизао и из осталих крајева: Чешке, Угарске, других области централне Европе, Холандије и источне Француске.[361]

Управо у овом раздобљу забележен је обиман извоз новца из средњовековне Србије највећим делом, преко Дубровника, у Венецију. Одлив племенитих метала посведочен је подацима из архива у Венецији, Болоњи и Дубровнику, као и бројним налазима српског средњовековног новца у оставама у северној Италији и другим областима које гравитирају овој регији (Карта 3).

Вести о српским динарима су изузетно бројне управо у време његове највеће експанзије, односно извоза. Ради се о документима из архива Млетачке републике који почев од 1280. године па све

[356] Јиречек, Историја Срба II, 197-199.
[357] Ћирковић 1997, 81.
[358] Историја српског народа I (Љ. Максимовић), 437-439.
[359] HAD, *Div. Canc.* I f. 130 (22. јун 1283): Канцелариски и нотарски списи, 107, бр. 307.
[360] Spufford 1988, 132-156.
[361] Spufford 1988, 137-138.

Карта 3: Оставе са српским динарима са заставом похрањене између 1280. и 1325. године
Map 3: Hoards with Serbian dinars 'de bandera' deposited between 1280 and 1325

до 1320-тих година пружају низ важних података о српском новцу, најчешће о његовој вредности. Они су служили како службеницима, тако и мењачима да проверавају вредност новца, односно да га мењају. Уредбама је контролисан прилив страног новца ради заштите домаћег новчаног тржишта.[362] Тако је већ 1282. године наложено свим венецијанским званичницима укључујући и прекоморске, а изузимајући оне у Дубровнику, да забране течај српског новца на њиховој територији, а приспеле динаре да предају ковници.[363] Исте године следила је нова уредба према којој је одређено кнежевима у Задру и Дубровнику и конзулима у Апулији, Драчу и Котору да се не смеју слати брсковски динари изузев пресечених.[364] Наредна вест, из 1290. године, обзнањује да се казне пооштравају у случају примања динара подразумевајући одузимање половине купљеног новца.[365] Четири године касније ублажене су раније уредбе доношењем одлуке у којој је прописана вредност динара, као и његова финоћа 0.925. Одређен им је курс од 28 пиколија, а у случају скривања и не предавања ковници курс од 25. Поређења ради треба рећи да је венецијански грош вредео 32 пиколија. Поред овога одређено је да надзорници ковнице проверавају вредност српских динара.[366] Године 1299. вредност им је смањена на 24 пиколија, а надзорницима ковнице је поновљена претходна одлука о потреби проверавања његове вредности.[367]

[362] Metcalf 1979, 220.

[363] DMC II, 293-294; Чремошник 1933, 40-41; Lane, Mueller 1985, 262.

[364] DMC III, 12, бр. 54; Чремошник 1933, 41-42.

[365] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 56, где је испуштен 126. параграф: Lane, Mueller 1985, 264; DMC III, 283, бр. 125-126.

[366] Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29.

[367] Problemi monetari veneziani, xlv, н. 1; DMC III, 453, бр. 26.

Све донете уредбе Млетачке републике биле су у функцији заштите сопственог новчаног система од прилива динара који су били изложени, судећи према овим вестима, сталној депресијацији тежине, а свакако и финоће. Главни циљ Републике био је да очува високи стандард свог новца – гроша. У ту сврху створен је посебан уред на челу са *officialibus de super denariis Brescoe* за контролу рашких гроша, који је био активан у прве три деценије XIV века. Тако је 1304. године дат задатак за контролу товара приватних галија.[368] Градски уреди су добили наредбу да претапају рашке гроше.[369]

О важности циркулације српског новца на подручју северне Италије изузетне податке пружају архивски подаци града Болоње. Према овим списима, српски динари познати као *veneziani di Rassi* потиснули су 1305. године из оптицаја градски новац преплавивши монетарно тржиште града. Градске власти су покушале да ограниче његову вредност и да га забране, али су услед притиска тржишта морале да одустану од првобитне намере и да одреде различите паритете између самих рашких динара. Тако су нови динари имали течај од 18, 16 или само 12 болоњских денара, а стари, вреднији задржали су се на старом паритету од 20 денара. Писани споменици дају важне податке и о ареалу циркулације српских динара који није био ограничен само на Болоњу и на њено градско подручје већ на ширу територију – *in aliis civitatibus et provinciis Romaniole, Tussiae, Lombardie et Marchie.*[370]

Историјски извори пружају, поред података о вредности новца, важно сведочанство о интензитету трговине и увозу великих количина српских динара у раздобљу од 1280. до 1320. године на просторе северне Италије. Главну улогу је играла Венеција где су динари претапани ради ковања гроша који су затим извожени на Исток. Судећи према вестима из Болоње, као и знатном броју остава новца, српским динарима се такође трговало. Они су продавани уз профит, иако је њихово поседовање било најчешће санкционисано. У ове послове били су укључени трговци из разних крајева северне Италије.

На простору Италије нађен је већи број остава новца са српским динарима. Ради се у највећем броју случајева о динарима са заставом краља Милутина, а у мањем краља Драгутина. Остале врсте српског новца у овим налазима јављају се спорадично. На основу ових депоа можемо пратити ареал и раздобље циркулације који се поклапају са подацима из извора. Најстарији налаз, датован венецијанским грошима, представља депо из Вероне са 3479 гроша, који је похрањен око 1284. године. Удео српског новца са 37 динара је више него скроман, као и у налазу из Телва, где је нађен, међу осталим новцем, један динар краља Милутина. Тек у оставама из прве деценије XIV века порашће учешће српског новца. Тако у депоу из Росоле налазимо 117 српских динара, а у остави из Карибола 240. У наредној деценији њихов број опада, што је разумљиво, јер је око 1310. године прекинуто ковање динара са заставом. И поред тога они се и даље налазе у циркулацији, о чему сведоче оставе из Монфалконеа, Вилазана, Беневента и Лурате Абате, похрањене у другој деценији века. За разматрање оптицаја новца нарочито је важан налаз из Беневента са југа Италије. У питању је новац који је на овај простор доспео из северне Италије пошто су у њему, поред 9 српских динара, нађени гроши Мерана са емисијама Маинарда II и његових наследника (1259-1335) и града Падове (Табела 4). Област северне Италије је представљала главну зону оптицаја српског новца, где је он претапан, али и извожен преко алпских превоја даље на север. Овим путем су доспели српски динари са заставом у оставе новца у Француској у месту Сен Мартин д Фресн и у Аустрији у Салцбургу (Карта 3), као и појединачни налази једног динара у Белгији[371] и једног динара краља Милутина (?) у Велехраду у Чешкој.[372]

Српски новац овог раздобља извожен је и у друге области. Посредством Дубровника, Котора и бројних трговаца српски динари су налазили пут према западној обали Јадранског мора, али и даље према источном Медитерану и Црном мору. Њихов течај је посведочен у Апулији, Драчу и Котору на основу поменуте забране примања српских динара коју је 1282. године млетачка влада проследила конзулима поменутих градова.[373]

[368] Lane 1966, 248, н. 86; Ћук 1986, 33.
[369] Lane, Mueller 1985, 267.
[370] Salvioni 1961, 13-24; Lane, Mueller 1985, 265-267.
[371] Heymans 1978, 270.
[372] Radoměrsky 1956, 106, бр. 1908.
[373] DMC III, 12, бр. 54.

Табела 4: Састав остава похрањених између 1280. и 1311. године

(Приказани су само налази који садрже већи број српских динара, као и они са тачно одређеним емисијама српског новца)

Table 4: Content of hoards deposited between 1280 and 1311

Ковања	Оставе								
	a	b	c	d	e	f	g	h	i
СРБИЈА									
Драгутин - 2.1.1		1							
Драгутин - 2.2.1	11	2							2
Милутин - 3.2		1							
Драгутин - 2.1.2	21	8			19		11	11	
Милутин - 3.1		26	67	56	8	36	106	229	15
Неодређен									1
ВЕНЕЦИЈА									
Е. Дандоло (1192-1205)	+								
П. Зиани (1205-1229)	21	64						7	
Ј. Тиеполо (1229-1249)	62	225						12	
М. Моросини (1249-1253)	8	69						3	
Р. Зено (1253-1268)	110	1225		1				63	2
Л. Тиеполо (1268-1275)	70	710		2			1	31	6
Ј. Контарини (1275-1280)	38	706		1			2	44	6
Ђ. Дандоло (1280-1289)		441					3	65	10
П. Градениго (1289-1311)							4	108	58
Неодређен (1229-1311)					1				
МЕРАНО									
Маинард II (1259-1274)							2	3	
Маинард II и наследници (1274-1335)							6	540	
СЕВЕРНОИТАЛИЈАНСКИ ГРАДОВИ		1					1165	3	
ФРИЗАХ				86					
ФРАНАЧКЕ ДРЖАВИЦЕ									560
Укупно:	+341	3479	67	146	28	36	1300	1119	660

Оставе: a) Тетово (око 1280); b) Верона (око 1284); c) Дучина (после 1301); d) Босна пре 1961 (1300/10); e) Срем или северна Србија (1300/10); f) Бугарска (1300/10); g) Росола (1300/10); h) Кариболо (1310); i) Делфи 1929 (1311)

Његов оптицај пратимо и на простору Грчке, где су нађене две оставе у Делфима, као и појединачни налази једног динара са заставом[374] и једног са крстом[375] краља Милутина из Коринта. Најудаљенији налаз представља један динар са заставом краља Милутина који потиче из депоа са оријенталним новцем и басиликонима Андроника II и Михајла IX (1295-1310) нађеног на обали Црног мора у Малој Азији. Западној црноморској регији гравитирају појединачни налази динара краља Милутина из данашње Румуније и Бугарске из Пакуиул луи Соареа,[376] Исакее[377] и Каварне.[378] Циркулисали су и на простору средишње Бугарске, о чему сведоче налази једне оставе са опсеченим динарима са заставом (остава Бугарска), три динара *de bandera* из насеља подигнутог на темељима античког Севтополиса[379] и једног примерка из Великог Трнова.[380] О значају циркулације српских динара у кнежевини Видин говори чињеница да су они на овим просторима имитирани. У налазу из Тишевице похрањеном око 1325. године нађен је велики број имитација динара са заставом краља Драгутина, укупно 40 примерака. Њихова средња тежина износи 1,29 г, што је знатно ниже од вредности званичних емисија.[381]

[374] Williams, Zervos 1990, 366, бр. 67.

[375] Williams, Zervos 1991, 52, бр. 89.

[376] Iliescu 1977, 158, бр. 169; Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 3a.

[377] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 3a.

[378] Йорданов 1982, 59; Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85, Ba 1.

[379] Пенчев 1984, 159, бр. 2, Т. XII.2-3.

[380] Дочев 1992, 165-166 и 264.

[381] Пенчев 1983.2, 15-41; Пенчев 1983.3, 27-41.

Мањи део је извожен копненим путем преко северних српских земаља према Трансилванији како то показују депои из Себиша и Амнаша.

Овде се не завршава прича о циркулацији динара са заставом које налазимо похрањене у другим, такође бројним, оставама млађег датума. Овде је реч о посебном феномену – тезауризацији новца од квалитетног сребра наспрам савремених емисија мање вредности. Овај тренд смо уочили на већем броју остава склоњених ван простора под доминацијом српског новчаног система, углавном изван територије српске државе. Овај моменат је од велике важности за тумачење монетарног система јер указује, како ћемо даље видети, на контролисану унутрашњу новчану политику.

У првом раздобљу у оставама похрањеним након престанка њиховог ковања динари са заставом појављују се у већем броју депоа заједно са венецијанским грошима. То су већ поменути налази из северне Италије, из Мећина у Херцеговини, Ченада у Банату и са непознатог места у Грчкој. Ове последње три оставе датују се у другу четвртину XIV века (Карта 4). Нешто млађе су оставе из Богумила и Охрида, обе из Македоније (Карта 5). Најмлађи налаз потиче из Књажева код Софије са 20 динара са заставом краља Милутина који је на основу венецијанских гроша датован у 1370-1380. годину (Карта 7). Ови бројни налази говоре о дугом задржавању динара са заставом овога путе не у циркулацији, већ као тезаурисаног новца – блага. Ово не би требало да чуди јер се радило о највећој емисији српског средњовековног новца кованој у раздобљу од 1276. до око 1310. године, преко 30 година. Динари са заставом представљали су у правом смислу речи „нови" европски сребрни новац.

Сасвим другу слику добијамо када анализирамо оставе новца похрањене на простору српске средњовековне државе. Већ на први поглед уочавамо да су оставе састављене у првом реду од домаћег новца (Рудине, Дучина, Студеница, Срем или северна Србија, Постење и Добриште). Исто тако, распон присутних ковања се у овим налазима ограничава у највећем броју случајева на најновије емисије. Из овога можемо извести два, по нама, кључна закључка. Први је да је у домену новчане политике примењиван протекционизам који се огледао у очигледном повлачењу емисија страног новца, његовог претапања за потребе ковања локалне валуте. Ово је представљало устаљену праксу у епохи позног средњег века. О овом чину би сведочио запис Р. Марића на једној цедуљици у Кабинету за новац Народног музеја у Београду на којој налазимо податак да је један српски динар са заставом био прекован преко венецијанског гроша. Састави остава похрањених у матичним земљама указују да су депои јасно издиференцирани и да садрже, у највећем броју случајева, последња ковања (Табеле 4 и 5). Ово сведочи о повлачењу из оптицаја старијих тежих и тиме вреднијих емисија ради претапања и ковања нових динара мање вредности. Овај поступак монетарних власти био је још јасније изражен у каснијим раздобљима.

Из овога јасно следи да српски новац није кован искључиво од новог сребра који је потицао из бројних рудника већ да је један део племенитих метала, свакако мањи, прибављан прикупљањем страног новца и старијих емисија домаћег.

Време крсташих и рудничких динара и смањење ареала оптицаја

Дефинитивна промена новчарства наступила је после 1310. године, када је напуштено ковање динара са заставом и започето емитовање нове врсте динара са крстом – *grossi de Brescoua de la cruce*.[382] Краљ Милутин је ковао овај тип све до краја своје владавине, док је краљ Драгутин врло брзо напустио ову емисију и започео ковање динара са мачем. Овим чином новчани системи су, како ћемо видети, раздвојени на два посебна: „Рашки" са крстатим динарима и „Српски" са рудничким емисијама. Први је био ограничен на јужне и централне делове земље са Брсковом у првом раздобљу, касније вероватно и другим ковницама, а други на северне области са цеком Рудник. Одвајање новчаних система било је радикално јер је новац кован по одвојеним новчаним подлогама и са различитим представама. Краљ Милутин је наставио своја ковања следећи раније узоре, док је Драгутин реформисао новац увођењем нове знатно више пондералне стопе. Главно ковање краља Милутина

[382] HAD, *Aptagi* I f. 40 (24. јул 1312): Динић 1952, 87.

представљали су крстати динари чије су прве емисије биле финоће стерлинг сребра 0.925, да би проценат у њима касније опао на 78,9% – 77,7% (Табела 3). Просечна тежина ових динара износи 1,93 г. Појава крстатих динара означила је нову организацију ковања у средњовековној Србији – почело је редовно обележавање новца сиглама, ради контроле емисија.

За разлику од динара *de cruce* краљ Драгутин је увео нову врсту са владаром који стоји и држи скиптар са крстом и са, по први пут, легендом исписаном ћириличним писмом. Њихова финоћа је била приближна првим емисијама крстатих динара и износила је 92,94% и 91,4% сребра (Табела 3), док им је тежина била знатно виша чак 2,18 г, судећи према примерцима из оставе из Крагујевца. Ову вишу новчану стопу задржао је и краљ Милутин приликом заузимања Рудника 1316. године све до 1319. године, односно 1320. године када је некадашње области Драгутина освојио угарски краљ Карло Роберт. Из овог раздобља би потицао грош Карла Роберта који имитира руднички динар краља Милутина.

Корене северног новчаног система требало би потражити у локалном пондералном систему. О дубини ове поделе сведочи чињеница да ће се она задржати током целог краљевског периода, а обележиће и наредна раздобља.

Новчани систем средњовековне Србије наставио је да се развија у два одвојена правца и после смрти краља Милутина. У јужним и централним областима ковани су крстати динари, а у северним Владислав II је наставио да кује новац са представом владара који стоји и држи скиптар са крстом, по угледу на онај његовог оца краља Драгутина.

Систем није унифициран ни после 1323-1324. године, када је краљ Стефан Урош III Дечански објединио све српске земље. На Руднику је настављено даље емитовање новца по вишој стопи. Промењен је једино тип увођењем нове представе краља који седи на престолу и држи мач положен преко крила – *grossi dela spada*.[383] Уведена је, поред ћириличне, и латинична легенда.

Новчарство краља Стефана Душана директно се ослања на ковања Стефана Уроша III са наслеђеном „рашком" метролошком основицом, са једне стране, и „српском", са друге. Ова подела се сасвим јасно прати у историјским изворима који јасно наглашавају разлику између крстатих и рудничких динара (Графикон 3). Тако се у једном документу из 1333. године наводи да либра крстатих гроша вреди 140 гроша млетачких, а либра рудничких 166. Однос крстатог гроша према венецијанском новцу био је, дакле, 12:7, а рудничког 12:8,3.[384]

Након 1310. године долази до смањења ареала оптицаја српског новца, да би после 1320. године био још више сужен. Циркулација нових крстатих и рудничких динара ограничава се углавном на просторе српске државе и суседних области. Крстати динари краљева Милутина, а особито Стефана Уроша III и Душана представљали су једно од главних новчаних врста у Приморју. У Дубровнику и Котору забележене су бројне новчане трансакције у динарима *de cruce*.[385] Поред њих, налазимо поменуте и рудничке који су колали паралелно са крстатим. Српски новац, а нарочито сребро, и даље се извози као ковина у Венецију, традиционално тржиште племенитих метала. О овоме сведоче бројни документи. Тако је 1333. године један Дубровчанин послао у Венецију 117 либри сребра у крстатим грошима и преко 70 либри новобрдског и другог сребра за 127 либри гроша *in ducatis de auro*.[386]

Српске динаре овог раздобља ретко налазимо у циркулацији изван матичних области (Карта 4). Разлог за смањење њиховог оптицаја можемо пронаћи у значајним промена до којих је дошло на новчаним тржиштима централне Европе. Наиме, у првој половини XIV века златан новац се све више користи у новчаним токовима, тако да већ од друге четвртине века он игра значајну улогу у размени, поглавито у исплати већих сума. Тако у Приморју почев од тридесетих година, судећи према архивској грађи, златан новац се све чешће користи у новчаним трансакцијама.[387] Ово се поклапа са реформом спроведеном у Венецији 1328. године и преласком са сребрног на златни стандард. Од овог тренутка ковање дуката је премашило производњу гроша.[388] Некако у исто време око 1320. године дошло је до открића рудника злата код Кремница, што је иницирало почетак ковања златног новца

[383] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[384] HAD, *Aptagi* II f. 203' (24. април 1333): Динић 1952, 96 и 100; Динић 1962, 13.

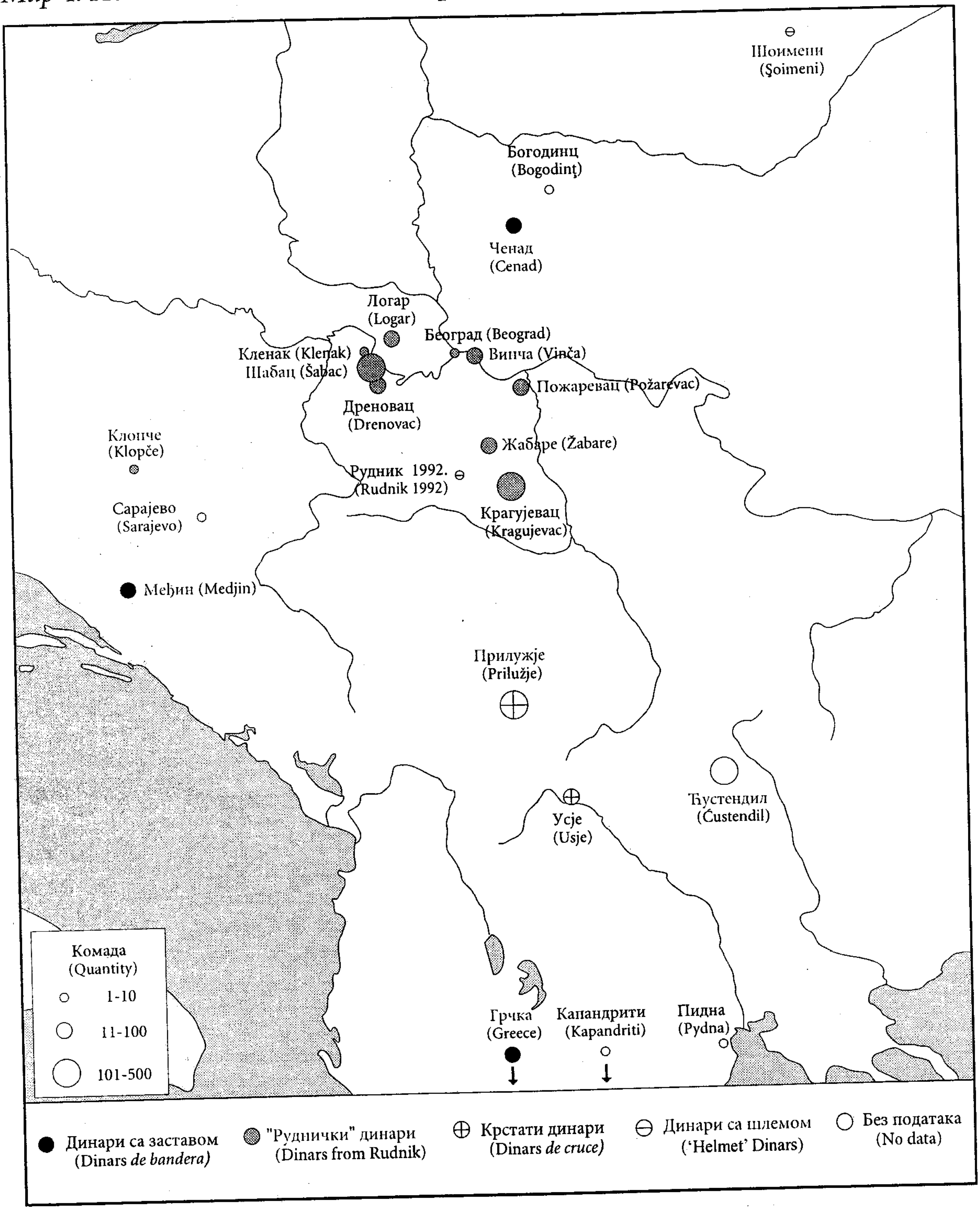
[385] Динић 1952, 86-112.

[386] HAD, *Div. Canc.* X f. 23 (12. мај 1333): Ћук 1986, 34 и 179.

[387] Динић-Кнежевић 1992, 37-38.

[388] Lane, Mueller 1985, 286-292; Spufford 1988, 271 и 283-284.

Карта 4: Оставе са српским динарима похрањене између 1315. и 1346. године
Map 4: Hoards with Serbian dinars deposited between 1315 and 1345

у Угарској 1328. године. Златник је кован по истој стопи – тежини и финоћи – као фирентински флорин и венецијански дукат. Његова тежина је износила 3,56 г, а финоћа $23\,^3/_4$ карата.[389] Појавом златног новца на тржишту сребрни новац је изгубио у међународној размени на ранијем значају.

Сама циркулација новца на тлу српске државе била је ограниченог обима. Оставе новца јасно показују да је оптицај новца био сконцентрисан на матичне области самих ковница. У северном

389 Spufford 1988, 267-269.

Табела 5: Састав остава похрањених између 1311. и 1331. године
Table 5: Content of hoards deposited between 1311 and 1331

Ковања	Оставе											
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l
СРБИЈА												
Драгутин - 2.2.1				1								
Драгутин - 2.1.2	24	4		94				1				
Драгутин - 2.1.2 имит.				40								
Милутин - 3.1	670	263		90			1					
Милутин - 3.1 имит.	1	1										
Драгутин - 2.2.2			1									
Милутин - 3.7	7	11	83	2			1				+	
Милутин - 3.7 имит.				1								
Драгутин - 2.4						1						
Драгутин - 2.5					36	1	49	1	4	+		
Милутин - 3.9		1?			144		44	1	1		+	
Владислав II - 4.1						1		16	3			
Владислав II - 4.2							1			+		
Стефан Урош III - 5.2								69	4	+	+	3
Стефан Урош III - 5.3										+	+	1
Стефан Урош III - 5.4										+		
ВЕНЕЦИЈА												
П. Зиани (1205-1229)		1										
Ј. Тиеполо (1229-1249)		4										
Р. Зено (1253-1268)		2		3								
Л. Тиеполо (1268-1275)	1	5										
Ј. Контарини (1275-1280)	2	7	2	1								
Ђ. Дандоло (1280-1289)		4	3	2								
П. Градениго (1289-1311)	2	7	7									
Л. Тиеполо имит. (врста 25.1)		2										
Ђ. Дандоло имит.				126								
Неодређен имит.				110								
БОСНА												
П. и М. II Шубићи (1304/5-1312)		4										
СЛАВОНИЈА												
Ладислав IV (1272-1290)									12			
БУГАРСКА												
Ђ. Тертер (1280-1292)				1								
М. Шишман (1323-1330)				181								
Неодређен		6										
Укупно:	707	322	96	652	180	3	96	88	24	+	+	4

Оставе: a) Постење (1311/5); b) Добриште (1311/5); c) Усје (1315/20); d) Тишевица (1325); e) Шабац (1316/21); f) Кленак (1316/25); g) Крагујевац (1316/25); h) Логар (1321/25); i) Дреновац, Шабац (1321/25); j) Винча (1325/31); k) Пожаревац (1325/31); l) Северна Србија I (1325/31)

делу државе колао је практично само новац рудничке цеке, како то показују оставе из Шапца, Кленка, Крагујевца, Логара, Дреновца код Шапца, Винче, Пожаревца, Северне Србије I, Жабара, „Сент Андреје“ и Београда? (Карта 4). У питању су емисије краљева Драгутина, Милутина, Владислава II, Стефана Уроша III и Душана проистекле из рудничке ковнице. Са друге стране, у централним и јужним областима налазимо крстате динаре. Тако налаз из Усја код Скопља садржи искључиво крстате динаре краља Милутина уз један динар краља Драгутина, а велики депо из Прилужја код Косова Поља динаре *de cruce* краљева Милутина, Стефана Уроша III и Душана и мањи део динара са шлемом краља Душана (Табеле 5 и 6). У питању су две јасно одвојене новчане зоне чију оквирну граничну линију можемо повући дуж реке Западне Мораве.

Табела 6: Састав остава похрањених између 1331. и 1346. године
Table 6: Content of hoards deposited between 1331 and 1346

Ковања	Оставе											
	a	**b**	**c**	**d**	**e**	**f**	**g**	**h**	**i**	**j**	**k**	**l**
СРБИЈА												
Драгутин - 2.2.1						1						
Драгутин - 2.1.2					48		1					
Милутин - 3.1						8	24					
Милутин - 3.7					1			17				
Стефан Урош III - 5.1					1			109				1
Стефан Урош III - 5.2	22	3										
Стефан Урош III - 5.4	2											
Душан - 6.1					1	1	1	287		3		
Душан - 6.2	20	17	6	1								
Душан - 6.3	4	11	4									
Душан - 6.4								20		5		4
Душан - 6.5									4	11	230	2
Душан - 6.7										1		
Неодређен	7								2			
ВЕНЕЦИЈА								22				
П. Зиани (1205-1229)						3	1					
Ј. Тиеполо (1229-1249)						10	7					
Р. Зено (1253-1268)						20	7					
Л. Тиеполо (1268-1275)				1	2	17	12					
Ј. Контарини (1275-1280)						27	31					
Ђ. Дандоло (1280-1289)					1	16	25					
П. Градениго (1289-1311)				1		54	131					
М. Зорзи (1311-1312)						1						
Ђ. Соранзо (1312-1328)				1		192	2					
Ф. Дандоло (1328-1339)						75	4					
Б. Градениго (1339-1343)							1					
СЛАВОНИЈА												
Бела IV (1235-1270)					1							
Стефан V (1270-1272)					6							
Ладислав IV (1272-1290)					68							
Андрија III (1290-1301)					1							
УГАРСКА												
Карло Роберт (1307-1342)												96
ДУБРОВНИК						6						
БОСНА												
П. и М. Шубићи (1299-1304/5)						1						
Стјепан II Котроманић (1314-1353)				16		1						
ЧЕШКА												
Вацлав (1300-1305)												1
Јан I (1311-1345)												7
Укупно:	55	31	10	20	130	433	247	455	6	20	230	111

Оставе: a) Жабаре (1331/40); b) „Сент Андреја" (1331/40); c) Београд (?) (1331/40); d) Клопче (1331/53); e) Ченад (1331/5); f) Мeђин (1331/40); g) Грчка (1340/5); h) Прилужје (1340/5); i) Рудник 1992 (1340/5); j) Северна Србија II (1340/5); к) Југославија 1941-1945 (1340/5); l) Шоимени (1340/5)

Време динара са шлемом и нова политика

Краљ Душан је током свог краљевског периода унифицирао новчани систем увођењем нове врсте динара са шлемом. Том приликом је изведено радикално повлачење из оптицаја старих емисија новца са мачем рудничке ковнице зарад нових емисија динара са шлемом мање вредности. Ковањем нових врста по нижој стопи представљало је за државну благајну значајну добит. Не треба заборавити да су старије емисије биле знатно теже и да је њихова финоћа, судећи према додуше малобројним анализама, била већа. Проценат сребра рудничког динара износио је 88,1%, а динара са шлемом од 76,4% до 74,9% (Табела 3). Овај велики захват јасно се рефлектује у оставама новца (Рудник, Северна Србија II, Југославија 1918-1941, Шоимени, Нови Бановци, Соко Бања, Шовенихаза, Босанска Рача и Смедерево). Тако депои похрањени након 1340. године, после увођења нове врсте са шлемом, практично не садрже старије емисије рудничких динара са владарем који седи и држи мач положен преко крила (Табеле 6, 10 и 11).

Изведена реформа се огледала у смањењу тежине и финоће емисија и била је обележена новим представама на новцу. Постојале су, поред два мања ковања, две главне емисије новца које су се разликовале на основу натписа. Прва, лакша је била обележена легендом MONITA REX STEFAN, а друга тежа, са STEFANVS DEI GRA REX. Тежа врста би могла припадати првој фази ковања рудничке ковнице ако је судити на основу њене пондералне стопе и налаза једне мање оставе управо са Рудника у којој је било похрањено 6 динара. Четири примерка које смо имали прилике да прегледамо припадају поменутој емисији (Рудник 1992). Нажалост, састави осталих депоа из овог раздобља не дозвољавају нам да јасно издвојимо емисије динара са шлемом и да их припишемо одређеним ковницама.

Организација ковања

Номинале

Краљевски период дели се на два јасно разграничена новчана система која ће у Србији добити различита обележја. Тако је краљ Радослав приликом започињања ковања новца преузео, поред општих одлика византијског новчарства, монетарни систем који се базирао на биметализму. Ковао је електрон, тачније сребрне аспрон трахеје који су одговарали потребама ширег тржишта и билон, односно бакарне аспрон трахеје, за локалну употребу.[390] Тиме се његово новчарство уклопило у постојеће привредне токове у којима су византијски новци играли значајну улогу, о чему говоре бројни налази новца, у првом реду из тврђаве Рас.[391]

Обнова ковања новца у последњој четвртини XIII века била је одраз промењених новчаних односа и привреде Србије. Уведено је новчарство ослоњено искључиво на монометализам који је био условљен са једне стране значајним богатством сребрне руде, а са друге степеном монетаризације. Управо су ова два елемента, знатне количине сребра и слабо развијено новчано тржиште, одиграли пресудну улогу у стварању тешког новца гроша – динара који ће бити кован до краја српске државе 1458. године. Динар је у потпуности одговарао потребама друштва и задовољавао је размену у ширим размерама, отуда његово присуство на удаљеним тржиштима, као и на локалном нивоу. Поред динара, који је представљао практично једину номиналу у употреби, бележимо покушаје стварања његових фракција – полудинара. Овој номинали одговарале би две изузетно ретке врсте новца, познат је по један примерак од сваке, које су опредељене као ковања краља Милутина – врста 3.10 тежине 0,84 г и Владислава II – врста 4.4 тежине 0,85 г (Графикон 3).

У Приморју које је улазило у састав српске државе постојали су развијенији новчани односи, где налазимо у циркулацији бакарни новац. О значајном присуству фолара на овом подручју сведочи један податак из Дубровника из 1294. године. Ради се о наредби према којој се, због велике количине кривих монета, забрањује коришћење стамена *de Dyrachio et Romania*, фолара *de Armenia et Turchia, novos et veteres*, затим бакарних новаца без натписа и слике, пробушених, званих *capucie* и нових фолара учињених на стари облик.[392]

[390] Иванишевић 1998, 87-95.
[391] Ivanišević 1999, 420-421.
[392] Решетар 1924, 123 и 481-483.

Метрологија

Ковања краља Радослава имала су за подлогу новац Солунског царства.[393] Тако су се и тежине српског новца кретале у оквирима емисија Теодора I Анђела и Манојла Анђела. Електрон/сребрни трахеј краља Радослава је са својом просечном вредношћу од 2,75 г био врло близак новцима Солунског царства, чије су се емисије кретале између 3,16 г и 2,00 г.[394] Већу пондералну стопу имали су билон/бакарни трахеји краља Радослава са просечним тежинама између 3,54 г и 3,23 г. Ове вредности одговарале су ковањима солунских владара и њиховим емисијама између 4 г и 2,5 г.[395] Прво раздобље новчарства у Србији карактерише значајна диспропорција тежина новца која се код билон/бакарних трахеја креће од 4,68 г до 1,99 г. Овај велики распон одговарао је општим тржишним приликама насталим након пада Цариграда. О овоме сведочи тежина самог византијског иперпирона, стуба новчаног система који је, почев од XIII века, имао врло неуједначену стопу. Она се кретала од 5 г до свега 2,5 г.[396]

Приликом обнове ковања новца краљ Драгутин је свој динар везао за једну од најстабилнијих монета средњег века, за венецијански грош. Радило се о стандарду који је већ био увелико прихваћен и радо приман на подручју Приморја, у његовом ширем залеђу, као и у унутрашњости Балкана. Венецијански грош је већ средином XIII века истиснуо византијски новац са овог подручја да би почетком XIV века представљао директан узор за нову номиналу византијског сребрног новца – басиликон.[397]

Претпостављамо да су први српски динари били по вредности врло блиски венецијанским грошима тежине 2,178 г и финоће 0.965. Ову теоретску вредност динара поткрепљују тежине и финоће првих емисија српских динара које се приближавају овим границама. Тако прва ковања краља Драгутина врсте 2.1.1, 2.2.1 и 2.3 теже око 2,15 г, што је врло блиско венецијанском грошу. Финоћа динара је, судећи према једној венецијанској уредби из 1280. године, била приближна грошу. Према овом документу, надзорници ковнице морали су да дају венецијанске гроше за брсковске динаре *pondus per pondus*.[398]

Врло брзо након почетка ковања дошло је до обарања вредности динара смањењем његове тежине, као и финоће. Динар је постепено губио своју тежину. Овај пад био је испрекидан новчаним реформама спроведеним око 1310. године. Краљ Милутин је у Рашкој увео крстати динар чије су прве емисије имале већу тежину од посусталог динара са заставом, а Драгутин је са своје стране, у Србији, започео ковање нове врсте са владарем који седи и држи мач и касније владара који стоји. Ово последње ковање означило је увођење новог знатно вишег стандарда и раздвајање новчаних система на рашки у јужним и централним областима и српски у северним. Ова подела ће остати током целог краљевског периода. Динар је после ових реформи наставио да губи тежину, а овај процес се паралелно одвијао у обе новчане зоне. Ово јасно указује на осмишљено вођену монетарну политику која се огледала у контролисаној депресијацији динара (Графикон 3).

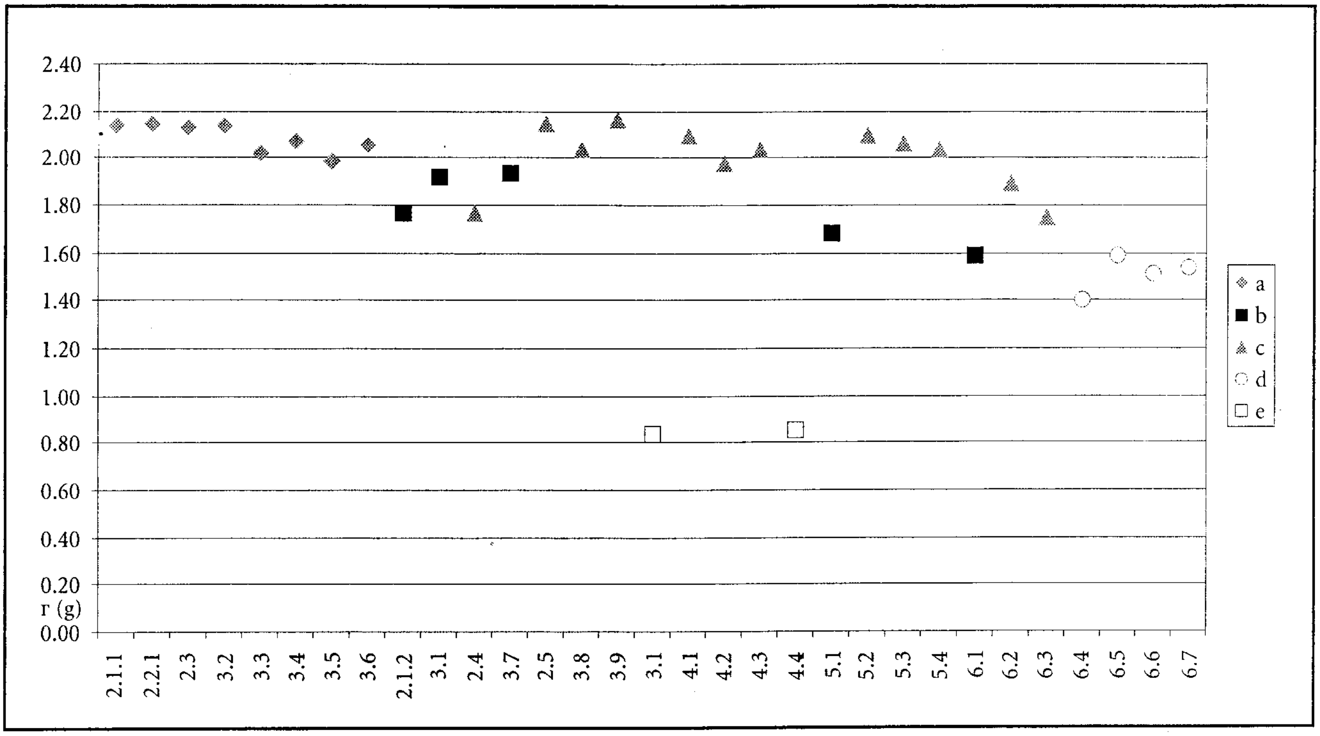
Главне емисије новца

О значају и величини емисија српског новца нису сачувани подаци те смо приморани да овај важан сегмент монетарне политике сагледамо на основу остава новца, појединачних налаза и колекција (Графикон 2).[399]

Најзначајнију емисију овог раздобља представљају несумњиво динари са заставом краљева Драгутина и Милутина ковани од 1276. до 1310. године. Сачувани број увелико премашује све остале

[393] Иванишевић 1998, 87-95.
[394] Hendy 1969, 425-426.
[395] Hendy 1969, 425-426.
[396] Morrisson и др. 1985, 166.
[397] Hendy 1985, 531.
[398] Papadopoli 1893, 330, чл. 88; Чремошник 1933, 37-39.
[399] Добијени резултати морају бити примљени критички. Сачуване оставе, које представљају највећи део обрађеног материјала, не морају увек одражавати обим ковања услед многих фактора који су могли утицати на њихово формирање. Поменимо пример оставе из Смедеревске Паланке чијим проналаском је битно измењена слика о ковању новца у време цара Уроша и кнеза Лазара.

Графикон 3: Средње тежине новца краљевског периода:
a) Ране емисије динара; b) Касне емисије динара коване у централним и јужним областима; c) Касне емисије динара коване у северним областима; d) Динари са шлемом; e) Полудинари.
Chart 3: Average weights of coins of the royal period:
a) Early dinars; b) Late dinars minted in central and south territories; c) Late dinars minted in north territories; d) 'Helmet' dinars; e) Half-dinars

врсте. Најбројнија су ковања краља Милутина са низом емисија, о чему сведочи велики број остава новца похрањених на широком простору од југоисточне Француске до Мале Азије. Велика новчана маса је била плод ширења експлоатације сребрне руде и повећања производње на крају XIII и почетком XIV века. Део сребра потицао је од прикупљеног страног новца и старијих емисија домаћег. Значајном делу продукције припадају крстати динари краљева Милутина, Стефана Уроша III и Душана, као и руднички динари краљева Драгутина, Милутина, Стефана Уроша III и у нешто мањем обиму Душана. Његове рудничке емисије видно заостају за крстатим динарима. Поред поменутих ковања, један од највиших обима производње имали су динари са шлемом краља Душана који после динара са заставом чине најбројније емисије. Знатна новчана маса динара са шлемом била је заснована на претапању ранијих емисија, махом рудничких динара.

Остале врсте новца краљевског периода представљају мале емисије услед чега нам је онемогућено да потпуније сагледамо њихову хронологију, ареал распростирања, ковнице и место у новчаном систему.

Иконографија

Представе на новцу српских краљева одраз су времена и прилика који су уткани у настанак и развој новчарства. Тако је краљ Радослав, духовно повезан са византијским светом, у свему опонашао ковања моћног Солунског царства, у првом реду Манојла Анђела (1230-1237). У потпуности су преузета иконографска решења која су код српског новца, као што је то случај са врстом на којој су представљени св. Константин и краљ Радослав, пресликана са новца Манојла Анђела. Део заслуга припада свакако и организацији ковања и мајсторима калупарима који су, судећи према стилу и обради, потицали из Солуна.[400]

[400] Иванишевић 1998, 91-93.

Обнова ковања у задњој четвртини XIII века носила је са собом нови печат. Имитирање венецијанског гроша имало је у први мах економску позадину, иза које се видно назирала државна симболика. Представа Христа на аверсу и св. Стефана који предаје заставу краљу на реверсу, поред тога што је указивала на везу између Христове небеске власти и краљеве земаљске, носила је јасну политичку поруку. У овом светлу треба посматрати и место представа на новцу где је аверс био одређен у првом реду за слику Христа, а друга страна, реверс за слику владара. Овај редослед налазимо у наруџби бана Босне Стефана Твртка којом је 1365. године поручена у Дубровнику израда калупа са сликама Христа на једној страни и бана са мачем на другој – *cunia cum Christo ab uno latere et ab alio cum bano cum spata.*[401]

Слике Христа на престолу на једној страни новца и владара, са светитељем или самог, на другој постаће „канон" по коме ће се обликовати практично све емисије новца краљевског периода. Само једном приликом, изузетно, на предњој страни наћи ће се приказ Богородице.

Представа Христа на трону била је у време настанка српског динара са својом вишеслојном симболиком дубоко укорењена у свести појединца. Преузета је са венецијанског гроша чије представе воде директно порекло из византијске иконографије, што је, свакако допринело, да се ова решења дуго задрже на српском новцу. Далеке узоре ових представа налазимо на новцу почев од времена Василија I (867-886) – слика Христа на престолу[402] и Михајла IV (1034-1041) – представа арханђела Михајла који предаје цару лабарум.[403] Спаситељ је често приказиван, за разлику од владара, како седи на престолу, што је имало у схватањима Византинаца важно место.[404] Представа престола са високим наслоном вуче дубоке корене из античког света, где је *solium* био резервисан за богове. Овом чину је придаван изузетан значај јер је за властодршце у Римској републици и касније Царству био одређен престо без наслона – *sella aurea.* Ову традицију ће изменити тек први хришћански цар Константин I (306-337) који ће бити приказан како председава на *solium*-у.[405] Ова хијерархија престола, која се у Византији манифестовала ретким сликањем на новцу владара на престолу, биће задржана у српском новчарству следећи античке узоре. Тако су српски краљеви, цареви, властела и деспоти приказивани како седе искључиво на престолу без наслона.

Слика Христа на престолу неће иконографски еволуирати, али ће доживети низ стилских обрада које су кључ, поред осталих елемената, за праћење развоја новчарства. Обрада представе носи карактеристике одређеног раздобља, проткана умећем и надахнућем калупара. Са последњом емисијом краљевског периода биће унета иновација која ће се огледати у додавању, на појединим емисијама динара са шлемом, балдахина – небеског свода – изнад престола.

Сасвим изузетно, у овом раздобљу и у целом српском новчарству, јавља се слика Богородице која седи на престолу са високим наслоном и држи љиљанов цвет симбол невиности и чистоте.[406] Овенчана је круном на глави чиме је изражена њена глорификација као Богородице – краљице. Приказивање Богородице на западу на новцу XI и XII века везано је са развојем њеног култа.[407] Ради се о представи која је, као и она приказана на реверсу овог новца са краљем који седи и држи мач и копље са заставом, директно преузета из западних извора.

Другу иконографску тему у овом раздобљу представљају прикази владара, где јасно пратимо суочавања источних и западних предложака. У једном и другом случају реч је о еху античких традиција и слике која ће се са јачањем улоге владара преносити током целог средњег века у европском свету.

Прво место заузима владар који прима заставу, а касније крст од св. Стефана заштитника владарске династије Немањића. Ради се о омиљеној представи на новцу која ће трајати током целог краљевског раздобља, а наћи ћемо је, додуше ретко, и касније. Символика представе на новцу одсликава поимање места владара на земљи и његово саображење са небеском власти. Она вуче своје корене из византијске иконографије у којој су чести прикази владара и њихових заштитника. Ова препознатљива симболика и идеја о власти јасно је приказана још на првим српским ковањима краља Радослава.

[401] HAD, *Ref.* XXII f. 12 (19. март 1365): Петерковић, Исписи, 26.
[402] Grierson 1973, 146-154, T. XXX.1-2.
[403] Grierson 1973, 110-111, T. LVIII.2.
[404] Grierson 1973, 108.
[405] Dumas 1978, 231-232.
[406] Димитријевић 1966, 115-119, сл. 1-4: Представа је погрешно протумачена као краљица која седи на престолу.
[407] Pastoureau 1978, 253.

Друге корене носи представа владара који седи на престолу и држи скиптар и глоб са крстом. Узоре овом иконографском предлошку, који свакако није био стран Византији, можемо везати за западне узоре. Након прекида са античком традицијом прве слике краља на трону појављују се прво на печатима цара Отона III (983-1002), а касније и на новцу Фридриха Барбаросе (1152-1190).[408] Ова два извора, у првом реду печати, а затим и новци представљали су предложак за поменуту емисију. Верујемо да су печати били главна инспирација јер су ове представе красиле само мање номинале новца.[409] Увођење овог иконографског предлошка на „нови" европски новац – грош припада међу првима управо српском новчарству у време краља Драгутина око 1280. године. Радиће се о једном од омиљених мотива европског новчарства који ће тек стећи популарност са емисијама Карла II (1285-1309) познатим као карлини. Ова емисија биће изузетно популарна и често имитирана.[410] У Француској ова представа се појављује 1290. године на златном новцу Филипа IV.[411]

Истим узорима припадају и остале представе владара на престолу који држи само скиптар, скиптар и мач положен преко крила, усправљен мач и копље са заставом или само усправљен мач. Код тумачења ових слика задржаћемо се на мачу, једној од инсигнија краљеве власти, који ће у овом раздобљу представљати уобичајен мотив на српском новцу. Мач је материјализовао небеску правду коју је краљ делио на земљи,[412] али и победе владара.[413] Овај симбол се на Западу често јавља на новцу, док ће у Византији, иако присутан, бити мање истицан из разлога што није чинио део царских инсигнија. Са друге стране, у западним земљама мач је био део обреда владарске инвеституре. Краљевским инсигнијама припадало је и копље са заставом које се јавља, поред усправљеног мача, на јединственом динару краља Милутина рађеном по западним узорима. Овај мотив се у европском новчарству јавља рано. Налазимо га приказаног на новцу Отона I (1170-1184).[414] Копље је у Србији имало карактер инсигније, где га налазимо код Стефана Немање, родоначелника владарске лозе.[415]

Византијском кругу припадала би представа владара који стоји и држи скиптар. Кована је у време Драгутина и Владислава II. Стојећа фигура владара представљала је у византијском новчарству почев од времена македонске династије и нарочито њихових наследника омиљен мотив, који ће се дуго задржати.[416] Срећемо га и у Бугарској на новцима Теодора Светослава (1300-1321) врло блиским српским ковањима.[417] На новцима Драгутина и Владислава II, представљањем круне са љиљанима и одсуство акакије, подвучени су јасно, за разлику од ковања Теодора Светослава, западни упливи.

Појава шлема са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом на новцу у време краља Душана означило је раскид са ранијим предлошцима у којима је краљ имао, после Христа, централно место. У бити овај знак је само представљао даљу материјализацију ратничких инсигнија присутних у ранијим ковањима и њихово свођење на језик симбола. Изабран је шлем који је као ознака витештва јасно истицао ратнички карактер слике. У овом раздобљу, додуше само изузетно, појављује се и шлем као хералдички симбол. Реч је о једној варијанти динара са шлемом на којој се налази представа троугаоног штита на коме стоји шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом – врста 6.5.3 (Слика 6).[418]

Срйски уйицаји

Новац средњовековне Србије је поред примања утицаја са стране и сам својим бројним ковањима зрачио и представљао узоре за суседне државе. Највећи утицај оставио је на новчарство суседне Босне. Корени босанског новчаног система почивали су, као и у Србији, на експлоатацији сребрне руде. Први помени трговине сребрном рудом датирају из 1339. године, када се наводе у једној повељи бана Стјепана II Котроманића (1314-1353). Иако се рудници у изворима наводе тек средином

[408] Dumas 1978, 235.
[409] Ову представу срећемо на денарима угарског краља Ладислава IV (1272-1290): Huszár 1979, 69-70, бр. 369 и 377.
[410] Engel, Serrure 1964, 1385-1386.
[411] Dumas 1978, 234-241.
[412] De la Perrière 1978, 281.
[413] Марјановић-Душанић 1994, 34.
[414] Dumas 1978, 237-241.
[415] Марјановић-Душанић 1994, 34.
[416] Grierson 1973, 107.
[417] Јурукова, Пенчев 1990, 99-106.
[418] Петровић 1934b, 33; Димитријевић 1963, 101, сл. 13 и 14: остава из Руждавице.

XIV века – Остружница 1349. и Сребрница 1352. године[419] – сасвим је извесно да је ковање новца почело коју деценију раније.

Поједине емисије новца бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) имале су за директан узор ковања краља Стефана Душана његових динара са шлемом и челенком – врсте 6.4 и 6.5[420] и динара са владарем који седи и држи мач положен преко крила – врста 6.8.[421] Иконографски утицај српског новчарства је неспоран.[422]

Приликом започињања ковања новца у Босни и одређивања подлоге за ковање преузета је тежинска основица српског новца и то рудничких емисија. Најтежа ковања Стјепана II Котроманића са владарем који стоји и држи у једној руци усправљен мач, а у другој скиптар са крстом имају средњу вредност од 1,86 г која је врло блиска рудничким динарима краља Душана врсти 6.2 са средњом тежином од 1,89 г. Не можемо прихватити тезу Д. М. Меткалфа да је за стандард био узет венецијански грош.[423] Овоме се противи у првом реду сама тежина гроша која је далеко већа од босанских динара. Поред овога, у периоду о којем је реч венецијански грош је са ових простора био већ увелико потиснут и замењен другим ковањима.

1. Стефан Радослав (1228-1234)

Краљ Радослав је ковао две номинале електрон/сребрни трахеј – једну врсту 1.1 и билон/бакарни трахеј – три типа 1.2-1.4.[424] Узор за ове емисије представљају ковања солунске државе, која се по свом елегантном стилу сасвим јасно издвајају од осталог византијског новца овог раздобља. Директне аналогије са појединим емисијама Солунског царства омогућују прецизније датовање појединих емисија краља Стефана Радослава. Приказивање поједних детаља: стеме, манијака, лороса, дивитисиона и других, такође је преузето са поменутог новца.

Прва врста електрон/сребрни трахеј **1.1** са попрсјем арханђела Михајла на аверсу и Христа који благосиља краља на реверсу за узор има ковање Манојла Анђела Комнена Дуке (1230-1237) – његов билон трахеј тип D.[425] На поменутом трахеју по први пут се јавља попрсје арханђела Михајла који држи мач и канију. На тетартеронима Исака II (1185-1195) представа арханђела Михајла са скиптром или копљем и глобом са двоструким крстом стилски је различита.[426] Представа на реверсу је преузета са новца Теодора I Анђела – сребрни трахеј тип C и билон трахеј тип E (Овај последњи можда припада ковању Манојла Анђела)[427] и Манојла Анђела – билон трахеј тип A.[428]

Друга врста билон/бакарни трахеј **1.2** са само искованим реверсом – Христа који благосиља краља – у потпуности одговара претходном ковању. Познато је 17 примерака ове врсте и сви потичу из оставе новца нађене на Расу. Ова врста се разликује од претходне по томе што за подлогу има билон/бакар.

Аверс треће емисије **1.3** Стефана Радослава са попрсјем Христа Емануела преузет је са новца Теодора I Анђела – билон трахеја типова A и G.[429] Сребрни трахеј тип B Манојла Анђела са истим аверсом стилски је удаљен и он се разликује од свог осталог новца Манојла Анђела.[430] Што се тиче реверса – Богородица благосиља краља – сличан налазимо на новцу Манојла Анђела – сребрни трахеј тип A,[431] али је и он стилски различит. Као узор наше врсте 1.3 послужило је свакако неко раније ковање, као што су бројне емисије Јована III Ватаца (1222-1254) или Јована II Комнена (1118-1143).

Врста **1.4** са св. Константином и краљем, има како је то јасно уочио М. Ф. Хенди, за директну аналогију новац Манојла Анђела – билон скифат тип D са кога је чак преузет и начин приказиванја

[419] Ћирковић 1997, 81.

[420] Аверс са високим полукружним наслоном престола: Rengjeo 1959, 67-69, бр. 747, 749, 764 и 779, T. XIII; Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом: Rengjeo 1959, 69, бр. 780-781, T. XIII; Троугаони штит на коме стоји шлем са челенком: Rengjeo 1959, 69, бр. 779, T. XIII.

[421] Rengjeo 1959, 69-71, бр. 783, 788, 789 и даље, T. XIV.

[422] Stockert 1923, 10-13.

[423] Metcalf 1979, 227-233.

[424] Недељковић 1969, 31-39; Gaj-Popović 1976, 121-132; Гај-Поповић 1985, 102-118; Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.

[425] Hendy 1969, 276, T. 39.7.

[426] Hendy 1969, 145, T. 21.10-11.

[427] Hendy 1969, 268-270, T. 37.5-6 и 38.5.

[428] Hendy 1969, 275, T. 39.3.

[429] Hendy 1969, 269-271, T. 37.7-9 и 38.8-9.

[430] Hendy 1969, 275, T. 39.2; Grierson 1982, 257 и 262: наводи да М. Ф. Хенди у Dumbarton Oaks Catalogue-у IV опредељује овај новац као могуће ковање Арте.

[431] Hendy 1969, 274-275, T. 39.1.

вања браде светитеља.[432] Аверс са Христом који седи на престолу представља један од најчешћих мотива на новцу, који се такође јавља и код Теодора I Анђела на сребрном трахеју – тип А,[433] на коме налазимо исти положај десне руке и билон трахејима типови В и D.[434]

Почетак ковања новца краља Стефана Радослава, стилски уједначеног, можемо на основу директних аналогија његових врста 1.1 и 1.4 са новцем Манојла Анђела, ставити у 1230. годину. Исто би важило и за врсту 1.3, док би тип 1.2 представљао најмлађу и последњу емисију кована на крају његове владе. Да је реч о последњој емисији, сведочи његово ковање само калупом реверса. Очигледно је да се ради о емисији новца искованој на брзину, из нужде. Краљ Радослав је започео ковање новца 1230. године после нестанка Теодора I Анђела са политичке сцене и слабљења Солунског царства. Овај закључак поткрепљује почетак ковања новца бугарског цара Ивана II Асена, које М. Ф. Хенди датује такође након 1230. године, после победе код Клокотнице.[435]

Опонашање стила новца Солунског царства сасвим јасно указује на корене новчарства краља Радослава. Стилска сличност упућује нас на то да су калупи израђивани од стране солунских мајстора или њихових ученика у Солуну или у самој Србији.[436] Новац је, сасвим сигурно, кован у Србији. Тезу да је прво кован у Солуну, а касније у Србији морамо одбацити,[437] јер је фискална политика за коју је емитовање новца уско везано била у директној надлежности и контроли државе. Стога не видимо никакве разлоге, било политичке, економске или монетарне, за њихово ковање у Солуну. Питање у колико и којим ковницама у Србији је новац кован остављамо отвореним. За сада је једино извесно да је једна ковница постојала на Расу и да су поједине емисије, као врста 1.2 без аверсне представе и Христа који благосиља краља, на реверсу, управо ту и коване. Наиме, на овом локалитету је, поред других појединачних налаза новца краља Радослава билон/бакрених трахеја типова 1.3 и 1.4, нађена и једна остава новца од 17 билон/бакарних трахеја врсте 1.2 откованих само калупом реверса. Сви примерци потичу из једног калупа, што недвосмислено говори о томе да је овај новац кован на Расу. Ковање новца без једног калупа упућује на то да је ковница била без одређених мајстора. У том тренутку на Расу није било резача калупа способног да доради поломљени калуп уколико је овај био оштећен или да изради нови уколико је уништен или изгубљен. Да се на Расу заиста налазила ковница, недвосмислено упућују налази 10 плочица припремљених за ковање новца, 9 недорађених и неистањених плочица и две полуге – слитка (Слика 1).

Распоред налаза билон/бакарних трахеја типа 1.3 Богородица која крунише краља – од 7 познатих примерака 5 је нађено на Расу,[438] а један је наводно набављен 1940. године у Новом Пазару у кујунџијској радњи[439] – упућује да су и ови примерци могли бити ковани у Расу. За преостали примерак из Ермитажа није познато место налаза.[440]

Налази остала два типа 1.1 и 1.4 нам не указују на могућу ковницу, уколико као критеријум прихватимо територијалну распрострањеност налаза новца. За тип 1.1, електрон/сребрни трахеј, од 4 позната примерка од којих се два примерка налазе у збирци Народног Музеја у Београду[441] и по један у Ермитажу[442] и колекцији Недељковић,[443] за ниједан новчић није познато место налаза. За примерак из збирке Недељковић, власник вели да наводно потиче из околине Призрена, где је нађен 1929. године, у групи неидентификованог бакарног чанкастог новца.

За тип 1.4, свети Константин и краљ, познато је 12 комада, од којих је 4 нађено на Расу,[444] а један у Сарди, у непосредој близини Скадра.[445] За остале примерке није познато место налаза.[446] Недостатак

[432] Hendy 1969, 297 и 407, Т. 39.7 и 51.7-8.

[433] Hendy 1969, 268, Т. 37.1-2.

[434] Hendy 1969, 269-270, Т. 37.10-12 и 38.3-4.

[435] Hendy 1969, 296-297, Т. 46.10-11.

[436] Metcalf 1979, 211.

[437] Недељковић 1969, 38; Gaj-Popović 1976, 125; Гај-Поповић 1985, 107.

[438] Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.

[439] Збирка Недељковић: Недељковић 1969, 31-39, сл. 3; Гај-Поповић 1985, 112, тип II, бр. 1.

[440] Ермитаж бр. 151: Димитријевић 1969, 203-206, Т. I.3-4; Гај-Поповић 1985, 112, тип II, бр. 2.

[441] Петровић 1938, 16; Марић 1962, 24; Гај-Поповић 1985, 108, тип Ia, бр. 1-2.

[442] Гај-Поповић 1985, 108, тип Ia, br. 3: Ермитаж бр. 150.

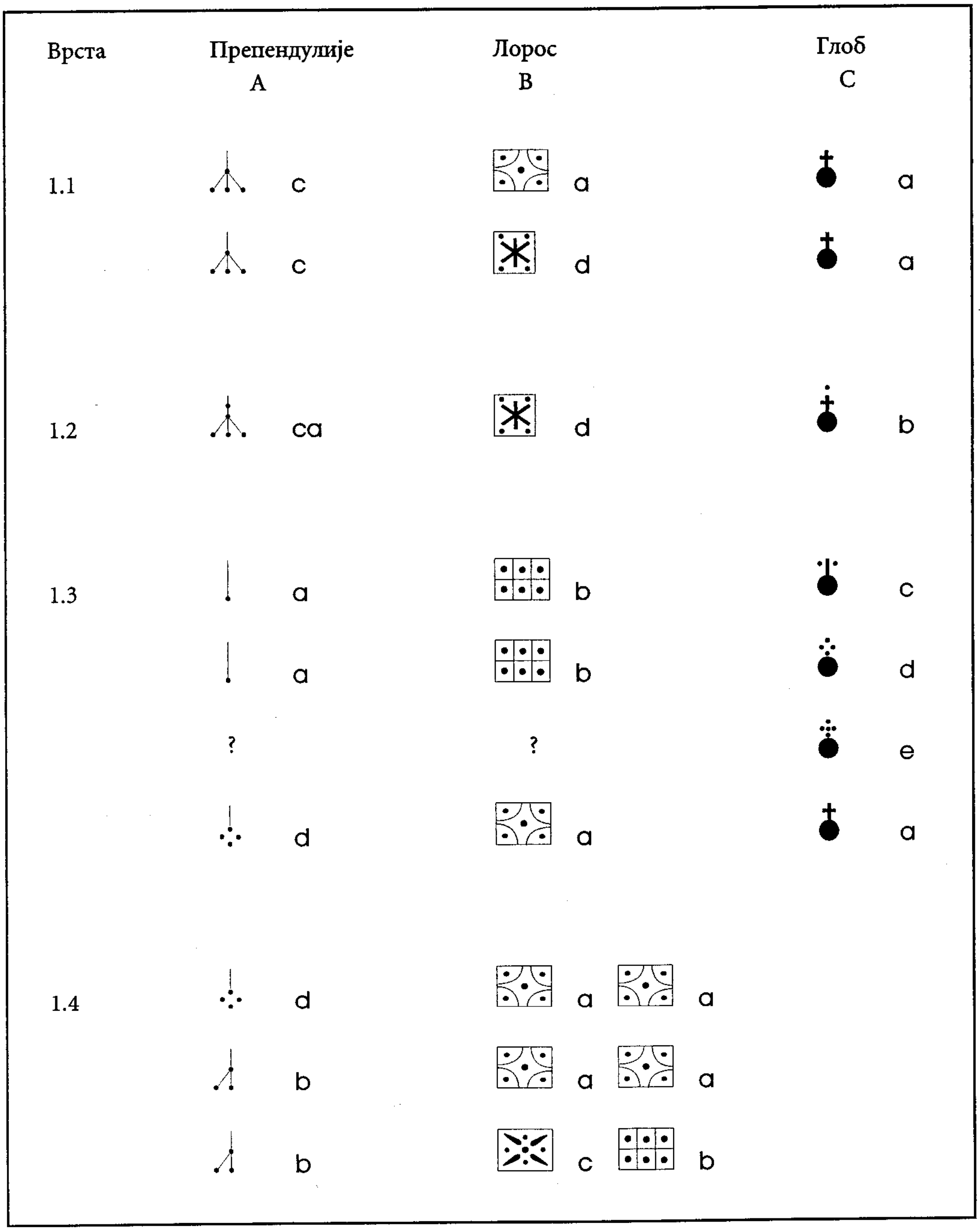
[443] Недељковић 1969, 31-39; Гај-Поповић 1985, 109, тип Ib, бр. 1.

[444] Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 417-436.

[445] Spahiu 1976, 158, Т. VII.3.

[446] По један примерак потиче из следећих збирки: Археолошки Музеј Сплит: Stockert 1914, 195-196: Гај-Поповић 1985, 113, тип III, бр. 1; Kunsthistorisches Museum, Beč: Münsterberg 1924, 35: Гај-Поповић 1985, 113, тип III, бр. 2; Arheološki Muzej Zagreb бр. 1061: Švob 1933, 25-28: Гај-Поповић 1985, 113, тип III, бр. 3; Колекција Grierson: Hendy 1969, 297-298, Т. 47.1: Гај-Поповић 1985, 113, тип III, br. 6; Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, Pariz, бр. 1984-1011; British Museum, Лондон, бр. 1968 1-3-1: Metcalf 1979, 355, Т. 3.24 и аукција Tkalec, 23. октобар 1992, бр. 556.

Табела 7: Прикази ӣреӣендулија, лороса и глоба са крсӣом на новцу краља Радослава
Table 7: Representations of pendilia, loros and globus cruciger on the coins of King Radoslav

података за највећи број новца и њихова већа дисперзија него код прва два типа, не дозвољава везивање ових примерака за неку од ковница.

Сигле – Емисије новца краља Радослава обележене су, слично византијском новцу овог раздобља, различитим представама препендулија, лороса и глоба, које представљају ознаке ковања. Прве две емисије 1.1 и 1.2 са идентичним реверсом обележене су сличним представама препендулија (Ac), које се јављају само на овим врстама, лороса (Ba и Bd) и глоба (Ca и Cb). Другачије су обележене врсте 1.3 и 1.4 које можемо сматрати засебним емисијама. Врсту 1.3 карактеришу једноставне препендулије – са једном ниском (Aa), док се код врсте 1.4 јавља други тип са две (Ab). Поред овога јавља се и трећа представа препендулија са једном ниском која се завршава са четири крстообразно постављена бисера (драга камена) коју срећемо и на једној и на другој врсти (Ad). Њу прати иста представа лороса (Ba). Исте представе препендулија и лороса код појединих варијетета врста 1.3 и 1.4 указују на блискост ове две врсте новца краља Радослава (Табела 7).

2. *Стефан Драгутин (1276-1282/1316)*

Краљ Драгутин је доласком на престо 1276. године започео ковање динара по угледу на венецијанске гроше који су већ увелико представљали најважније платежно средство на источним обалама Јадранског мора и у унутрашњости Балканског полуострва. Ковао је од 1276. године све до своје смрти 1316. године шест основних новчаних врста. Ковање новца је наставио и после 1282. године, када је престо Рашке уступио свом брату Милутину. Област којом је Драгутин управљао после абдикације обухватала је северне крајеве српске државе у чији је састав улазио и значајан рударски центар Рудник. Врло брзо, 1284. године, Драгутин је проширио своју област добијањем Мачванско-Босанске бановине, а почетком деведесетих година XIII века припојио је Кучевско-Браничевску област. Овим територијама краљ Драгутин је владао самостално са свим правима једног суверена.[447]

Новчарство краља Драгутина можемо поделити на три периода. У првом раздобљу од 1276. до 1282. године Драгутин је заузимао престо Рашке и у том времену ковао је 4 новчане врсте: 2.1-2.3 и једну која се спомиње у изворима, а до данас је остала непозната. Друго раздобље омеђено је његовом абдикацијом 1282. године након које је наставио ковање врста 2.1 и 2.2 паралелно са краљем Милутином све до њиховог сукоба до којег је дошло најкасније 1301. године. Исте године Драгутин је изгубио Рудник, те не треба искључити могућност да је смањио, па и прекинуо ковање новца. У трећем раздобљу, које можемо оквирно ставити око 1311. године, у време помирења између браће, било је напуштено ковање типолошки сличних врста и започето самостално емитовање новца са новим емисијама 2.4 и 2.5.

Главно ковање краља Драгутина представља његов динар са заставом, врста 2.1, који је емитован дуги низ година у већем броју емисија. Чини се да је продукција ове врсте била највећа у другом периоду њеног ковања, после 1282. године. Друга емисија по важности био је његов руднички динар са владаром који стоји и држи скиптар са крстом, тип 2.5. За овим ковањем следио је, такође руднички динар, са владарем који седи на трону и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила – врста 2.4. Остале емисије краља Драгутина представљале су, ако је судити на основу малог броја сачуваних примерака, ефемерна ковања.

Прво раздобље одређују четири новчане емисије динара са св. Стефаном који краљу предаје заставу 2.1, односно двоструки крст 2.2, представом краља који седи на трону и држи скиптар и глоб са двоструким крстом 2.3 и краља са мачем која се спомиње у изворима. Стилска и метролошка уједначеност прве три врсте, као и појављивање у најстаријим оставама српског новца: Тетово, Верона и Амнаш, одређује их као прве емисије динара (Табела 4).

Прва два ковања 2.1 и 2.2 са сликама Христа на престолу и владара који прима заставу, односно двоструки крст од св. Стефана могу се поделити на две подемисије које се разликују стилом и третманом представа.

У засебну групу издвојили смо емисије **2.1.1** и **2.2.1** које се јасно разликују од варијанти 2.1.2 и 2.2.2 кованих углавном после 1282. године, другачијим стилом, појединим детаљима, постављеним легендама и тежинама. Владар је на првим емисијама представљен без браде, са дугом косом и најчешће са крстом на грудима. Код врсте 2.1.1 скраћеница S за *sanctus* се налази издвојена, између заставе и главе светитеља, а код типа 2.2.1 легенда REX је постављена целом висином новца (Слика 4). Обе ране емисије 2.1.1 и 2.2.1 С. Димитријевић је определио као ковање Драгутина као савладара његовог оца Уроша I.[448]

Слика 4: Врсте 2.1.1-2 и 2.2.1-2
Illustration 4: Types 2.1.1-2 and 2.2.1-2

[447] Историја српског народа I (Љ. Максимовић), 439-442.

[448] Димитријевић 1968, 119-121; Димитријевић 1977, 128.

Врста 2.1.1 представља ретку емисију – познато је свега пет примерка од којих је један нађен у остави из Вероне,[449] док је тип 2.2.1 кован у већој количини о чему сведочи његова заступљеност у низу остава: Тетово, Верона, Амнаш, Делфи 1929, Тишевица, Међин и Охрид 1965.

Обе врсте су коване, судећи према изворима из овог раздобља, у Брсковској ковници, која се једина спомиње у овом периоду. Први помен српског новца наведен је у Дубровачком царинском статуту 1277. године у члану који одређује таксе на извоз робе. Према њему од свих врста новца у Дубровнику једино су били слободни од извозне царине – *denariis grossis de Veneciis et de Brescoa.*[450] Следећу вест налазимо у предлогу Млетачког већа из 1280. године у којој се наводе динари *de Brescoa.*[451] О оптицају српских динара нешто раније, 1276. године индиректно говори једна потврда из 1281. године којом се потврђује враћање дуга у динарима *de Brescoa.*[452]

Обе најстарије емисије су дело, чини се, истог резача калупа. Његово остварење би била и врста 2.3, као и касније емисије краља Милутина 3.2-3.5.[453] Њему би можда могли да доделимо, ако је судити на основу стила, и врсту 3.6.

Средња тежина прве врсте 2.1.1 износи 2,14 г (2),[454] а друге 2.2.1 – 2,15 г (25), што ова ковања сврстава међу најтеже емисије српског новца.

Сигле – Ове две емисије новца обележене су једноставним ознакама као што су кружићи.

У овом раздобљу кована је и друга емисија врсте 2.1 – **2.1.2** (варијанта 0), која представља директну имитацију венецијанског гроша. Својим чистим стилом ови динари су врло блиски свом узору. Да је у питању једно од првих ковања динара говори њено присуство, заједно са врстом 2.2.1, у најстаријој остави српских динара из Тетова. Овом би ишла у прилог и средња тежина новца од 2,17 г (12) измерена на основу дела оставе из Тетова која се чува у Народном музеју у Београду.[455] Ово ковање ће своју пуну експанзију доживети тек у наредном раздобљу, после 1282. године.

Врста **2.3** са Христом на престолу и владарем који седи на трону и држи скиптар и глоб са двоструким крстом, представља ретку емисију, ковану највероватније пред крај првог периода ковања краља Драгутина, око 1280. године. Овај тип је представљао прототип за већи број емисија краља Милутина 3.3-3.5.[456] Узор овог ковања, за разлику од претходна два, треба потражити у представама са средњоевропских печата и новца. Ова емисија се помиње у признаници Марије *de Chau* из 1281. године као динари *de cruce et de lilio.* Поред овог типа спомињу се и динари *de macia,* које би тешко могли препознати у данас јединој познатој врсти краља Драгутина који држи мач – нашој врсти 2.4, свакако каснијег датума. Обе врсте поменуте у признаници су коване у Брскову.[457]

Са средњом тежином од 2,13 г (3) врста 2.3 спада међу најтеже емисије.

Сигле – Ова врста је обележена знацима у виду тачкица и крстића.

Друго раздобље ковања датује се после уступања престола од стране Драгутина млађем брату краљу Милутину. Сасвим је извесно да је у овом периоду настављено ковање динара са заставом 2.1 и са крстом 2.2 које су емитоване паралелно са сличним динарима краља Милутина.

Најважнија емисија краља Драгутина – динари са заставом **2.1.2** (варијанте 1-4) – кована је преко две деценије. У овом дугом временском периоду динари са заставом су доживели бројна издања о чему сведоче различита обрада и стил новца, тежина и финоћа.[458]

Прва класификација ковања на више емисија извршена је на основу анализе новца из оставе Постење који се чува у Музеју Рас у Новом Пазару (24 динара са заставом краља Драгутина и 655 краља Милутина). На основу стилских одлика, система ознака, метрологије и заступљености у другим депоима издвојили смо 4 различите емисије врсте 2.1.2 краља Драгутина и 8 емисија врсте 3.1 краља Милутина. Прве четири емисије једног и другог владара су стилски и метролошки врло

[449] Димитријевић 1977, 126: Колекција Димитријевић; Музеј Bottacin Падова; Колекција Недељковић; Историјски музеј Београд и Веронска остава.

[450] Stat. carin. Dub., чл. 8 (29. септембар 1277): Чремошник 1933, 37.

[451] Papadopoli 1893, 330, чл. 88; Чремошник 1933, 37-39.

[452] HAD, *Deb. Not.* I f. 61 (3. јул 1281): Канцелариски и нотарски списи, 52, бр. 93.

[453] Јовановић 1980, 177-179.

[454] У загради је дат број измерених комада.

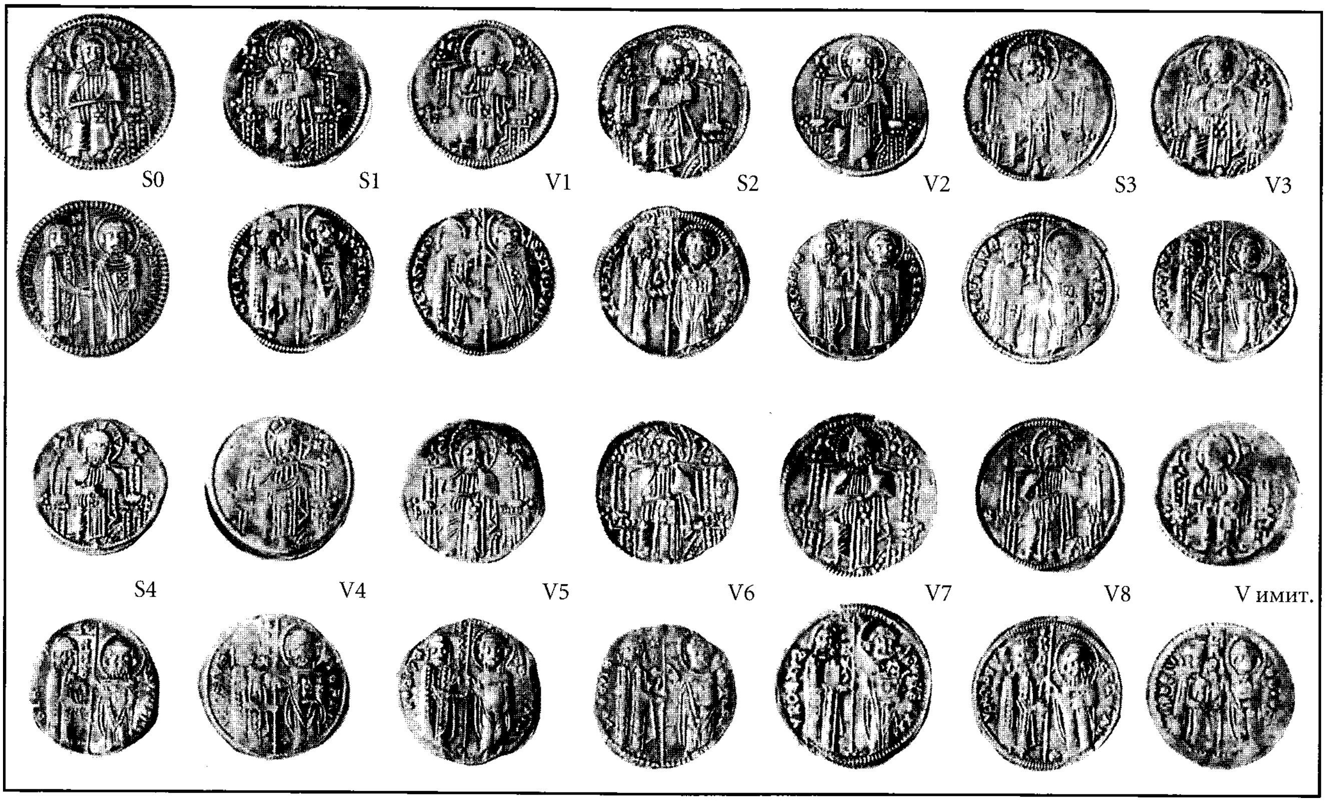
[455] Радић, Иванишевић 2000; Јовановић 1980, 171: даје средњу тежину од 2,20 г. У једном и у другом случају ради се о пробраним примерцима из оставе која је бројала далеко већи број српских динара.

[456] Димитријевић 1957, 98-99.

[457] HAD, *Deb. Not.* I f. 42 (27. фебруар 1281): Канцелариски и нотарски списи, 44-45, бр. 68.

[458] Недељковић 1970, 287-308: Аутор је покушао да издвоји емисије новца, али је његова подела произвољна.

Слика 5: Емисије динара са заставом краљева Драгутина и Милутина
Illustration 5: Issues of dinars 'de bandera' of kings Dragutin and Milutin

блиске и издвајају се једино на основу натписа: STEFANVS R/E/X S STEFAN и VROSIVS R/E/X S STEFAN, што сасвим јасно наводи да се ради о серијама које су коване истовремено за две различите личности, у нашем случају за краљеве Драгутина и Милутина. Мање стилске разлике у оквиру прве две емисије одраз су одступања у хронологији ковања ових емисија (Табела 8; Слика 5).

Првом ковању динара са заставом краља Драгутина, емитованом пре 1282. године, припада раније поменута емисија (SO) која је позната захваљујући остави из Тетова. У питању је новац који је најближи свом узору како по самом стилу, тако и по пондералној основици. Њена средња тежина од 2,17 г увелико надмашује остала ковања динара са заставом краљева Драгутина и Милутина.

У прве две заједничке емисије (S1-S2 и V1-V2) сврстане су варијанте које су по свим одликама блиске венецијанским грошима и најочигледније припадају првим серијама, на шта нас упућује, поред највеће тежине у односу на остале емисије, њихова заступљеност у најстаријим оставама новца Верона, Рудине и Себиш. Прву емисију Драгутина (S1) и Милутина (V1) издвојио је још Г. Чремошник, на основу анализе оставе из Вероне похрањене 1284. године, познату у каснијим радовима као тип са веронским словима. За обе емисије је навео да су хронолошки блиске.[459] Са своје стране, С. Димитријевић је претпоставио, на основу изврнуте легенде која се јавља код појединих примерака ове емисије, постојање заједничког новца Милутина и Драгутина, што морамо одбацити.[460] Реч је о једноставној замени распореда натписа, што потврђују саме представе на новцу: краља и св. Стефана. Када би се радило о заједничком новцу тада би била представљена оба владара.

Даљи след емисија динара са заставом пратимо кроз њихов развој који се огледа у удаљавању од првобитног узора. Представе на новцу се схематизују, слова се трансформишу и постају неправилна, умножавају се знаци како на аверсу тако и на реверсу, док тежина новца почиње да варира у односу на првобитне емисије, са сталном тенденцијом опадања. Међу последњим ковањима је свакако емисија 4, која представља најудаљенији стилски и метролошки тип. Поред овога она је представљала директан узор за прву емисију (?) Михајла Шишмана (1323-1330). Ова сличност

[459] Чремошник 1933, 26.

[460] Чремошник 1933, 28-30; Ову тезу заступа и С. Димитријевић: Димитријевић 1977, 129 и 134.

Табела 8: Распоред емисија динара са заставом краљева Драгутина и Милутина у појединим оставама новца
Table 8: Issues of dinars 'de bandera' of kings Dragutin and Milutin in some coin hoards

Врста	Вар.	Оставе					
		Тетово (око 1280)	Верона (око 1284)	Рудине (1291)	Себиш (1290/1300)	Постење (1311/1315)	Тишевица (око 1325)
2.1	S0	21					
2.1	S1		8			2	
3.1	V1		26	3	4	16	
2.1	S2					7	
3.1	V2				3	275	1
2.1	S3					6	41
3.1	V3					30	48
2.1	S4					9	53
3.1	V4					11	17
3.1	V5					202	16
3.1	V6/V7					70+35	8
3.1	V8					7	
2.1	имит.						40
3.1	имит.					1	
2.1	S?		1			8	

је навела Теодора Герасимова и В. Пенчева да претпоставе да је прва емисија Михајла Шишмана кована у Србији.[461] Ову тезу морамо одбацити као ничим утемељену. Ради се, што је и иначе била пракса, о калупару који је резао калупе за новац српских, а касније и бугарског владара. Исто тако, калупи су могли бити поручени у Србији, а новац искован у Бугарској. Велики хијатус који се јавља између ковања Драгутина и Милутина, са једне стране и Михајла Шишмана, са друге, отвара проблем датовања обе групе новца. Његово разрешење лежи у проучавању целокупног новчарства овог раздобља, поглавито остава новца.

Ову емисију такође спомиње Г. Чремошник који је закључио, на основу њене мале тежине и финоће сребра од 0.800, да се она помиње у писаном документу из 1309. године из Будима.[462] Поред ове емисије – варијанте Чремошник је издвојио још неке мање лаке динаре са заставом, на основу чега је сасвим исправно оценио да је у раздобљу краља Драгутина постојала девалвација новца.[463]

Динари са заставом краља Драгутина налажени су у великом броју остава: Тетово, Верона, Битољ, Амнаш, Студеница, Срем или северна Србија, Росола, Карироло, Сен Мартин д Фресн, Постење, Добриште, Тишевица, Логар и др.

Забележени појединачни налази новца краља Драгутина више су него скромни. На основу познатих података бележимо њихову циркулацију која је сконцентрисана углавном на простор српског Подунавља.[464] Познати су налази из Срема, Сремске Митровице, Нових Бановаца, Земуна[465] и Хајдучке Воденице.[466] Бележимо њихов оптицај и у суседним областима. Динари са заставом су нађени у Румунији у местима Прилипац у Банату[467] и Сигешоара у Трансилванији.[468]

Динари са заставом се само једном помињу у писаним изворима као *denariis de Brescoa de bandera* и то 1283. године када започиње њихово значајније ковање.[469]

Метролошка анализа је са своје стране пружила додатне податке о овим емисијама. Вредност најтеже емисије динара са заставом краља Драгутина S0 коване пре 1282. године износи 2,17 г.

[461] Герасимов 1940, 88-89; Пенчев 1983.3, 32.
[462] *Mon. Hung.* I, 432-437: Динић 1930, 459; Чремошник 1933, 56-57; Динић 1952, 98-99.
[463] Чремошник 1933, 63-64.
[464] Metcalf 1979, 222.
[465] Димитријевић 1981, 26.
[466] Ercegović-Pavlović 1986, 75, T. VI.7.
[467] Chirila, Gudea, Moldovan 1972, 80, бр. 48, T. XII.18; Bălănescu 1984, 134.
[468] Димитријевић 1981, 17-18.
[469] HAD, *Div. Canc.* I f. 130 (22. јун 1283): Канцелариски и нотарски списи, 107, бр. 307.

Следеће серије теже мање и крећу се од 2,15 г до оквирно 2,00 г. Код осталих оне постепено опадају, да би се задржале у оквирима од 2,00 г до 1,80 г. Најлакшу представља емисија S4 која тежи свега 1,42 г ако је судити према примерцима из оставе Тишевица. Овај пад очигледно указује на удаљавање од првобитног новчаног система заснованог на венецијанском грошу, а варирање тежина емисија на нестабилан и променљив монетарни систем.

Поред овога запазили смо да су динари са заставом краљева Драгутина и Милутина истог стила, различитих тежина и вредности. Ово може да указује да је новац кован у различитим цекама, а да су калупи израђивани у једном центру, вероватно Брскову. Тешко је замислити да су у једној цеки коване две идентичне емисије за два краља различитих тежина и финоћа. У прилог постојања одвојеног ковања говоре оставе које садрже новац оба владара. Тако у оним из северних области (Срем или северна Србија и Тишевица у близини Враце) доминирају емисије краља Драгутина, а у оставама из Рашке (Постење у области Рас и Добриште у Македонији) ковања краља Милутина. Исти је случај и са имитацијама новца; на југу се имитира новац краља Милутина (Постење), док је на северу искључиво реч о новцу краља Драгутина (Тишевица). Поред овога, приликом анализе калупа новца из оставе из Постења нисмо открили мешање калупа аверса емисија краљева Драгутина и Милутина. Како се ради о малом узорку који смо имали прилике да проучимо, остаје нам да ово проверимо на далеко већем броју примерака да бисмо са сигурношћу могли тврдити да су динари са заставом краљева Драгутина и Милутина ковани у засебним центрима.

Двојство метролошких система најбоље илуструје поменути писани документ из 1309. године из Будима у коме се наводи један спор око исплате неког дуга. У њему се прави јасна разлика између рашких динара краља Милутина и српских краља Драгутина. Први су имали течај од 1,125 динара за један венецијански грош, а други од 1,25 динара.[470]

Ковање динара са заставом, како то сведоче у првом реду извори, затим оставе новца и сам развој врсте, започело је за време краља Драгутина после 1276. године. Након абдикације и уступања престола млађем брату Милутину 1282. године на сабору у Дежеви, ковање овог типа се наставило са емисијама за новог краља Милутина, али и за Драгутина. Постојање овог последњег ковања може се објаснити задржавањем важне позиције старог краља. Наиме, према одредбама споразума из Дежеве, које се не могу сасвим поуздано реконструисати, краљ Милутин био је одређен за краља, док су престо требали да наследе Драгутинови синови, вероватно Владислав.[471] Драгутину су остављене и територије на управу. О поштовању прве одлуке сведочи приказивање краља Милутина на фрескама на којима је увек насликан сам. Иако се сматра да је краљ Драгутин пристао да не носи краљевску титулу, незванично је и даље називан краљем. О овом двојству најбоље говори приказивање ова два владара у краљевским одеждама у Ариљу, у Драгутиновој капели на Ђурђевим Ступовима и на једној икони која се данас чува у Ватикану. Заједничке емисије су се очигледно задржале све до сукоба два брата у чијој позадини се налазило наследство. Сукоб је кулминирао ратом који је избио најкасније 1301. године. До измирења је дошло 1311. или 1312. године. Рат између два брата могао би представљати камен међаш када престаје ковање динара са заставом за краља Драгутина и наставља се само оно за краља Милутина (емисије V 5-8). Са доста вероватноће можемо претпоставити да једну од тачака споразума из Дежеве, који нам није у целости познат, представља одређивање прихода Стефану Драгутину. Из овога би проистекло и право на ковање новца.

Сигле – Врста 2.1.2 је била обележена мањим бројем симбола најчешће у виду кружића, тачкица и звездица. Поједини примерци су били, према Ш. Љубићу, обележени словним ознака.[472]

Други тип кован у овом раздобљу представља врста **2.2.2** која је емитована, за разлику од сличне врсте краља Милутина 3.7, у малој серији.[473] И овде је реч, као и код претходног ковања, о паралелној емисији. Позната су свега два примерка ове емисије, од којих је један нађен у остави крстатих динара краља Милутина откривеној у Усју код Скопља. Њено појављивање можемо ставити, слично крстатим динарима краља Милутина – врсти 3.7 око 1310. године. Ковање врсте 2.2.2 је

[470] *Mon. Hung.* I, 432-437: Динић 1930, 459; Чремошник 1933, 56-57; Динић 1952, 98-99.

[471] Историја српског народа I (Љ. Максимовић), 437-439.

[472] Ljubić 1875, 59-62: краљ Стефан Драгутин врста IV. Ове ознаке, карактеристичне за каснија ковања, налазимо поменуте само овде, те их треба примити са резервом.

[473] С. Димитријевић датује ову врсту између 1276-1282. године: Димитријевић 1968, 119-121.

убрзо затим било прекинуто и започето је издавање нове 2.4.[474] Ове две емисије су повезане стилским одликама. Наиме, поједини аверси са представом Христа на престолу дело су истог калупара.

Средња тежина динара врсте 2.2.2 износи 2,20 г. (2).

Сигле – Примерак из оставе из Усја обележен је тачкицама.

У трећем раздобљу од око 1310. до 1316. године коване су две врсте 2.4 и 2.5.

Појавом нове врсте **2.4** са владарем који седи на престолу и држи мач Драгутинова ковања се одвајају од новца краља Милутина. У прилог познијег датовања ове врсте говори више чињеница: стилска сличност са претходном врстом 2.2.2, појављивање у оставама из прве половине и средине XIV века, мања тежина у односу на ранија ковања и, као најважније, помен у изворима 1312. и 1313. године. Треба напоменути да је динар са мачем краља Драгутина датован, од стране С. Димитријевића, у раније раздобље у време око 1281. године.[475] Он је ову врсту изједначио са динаром који се спомиње у признаници Марије *de Chau* под називом *de macia*.[476]

Аверс врсте 2.4 у потпуности одговара стилу аверса претходне Драгутинове врсте динара са крстом 2.2.2 из оставе из Усја и сасвим је извесно да их је радио исти резач калупа. Динар врсте 2.2.2 из оставе Усје носи исте сигле, по једна тачка испод лаката и код десне ноге, као један примерак врсте 2.4 објављен код Љубића.[477] Стилску везу налазимо и са наредним ковањем Драгутина врстом 2.5. Реч је о аверсима који су дело једног калупара.

Врсту 2.4 налазимо похрањену у свега две оставе, од којих је једна склоњена у области краља Драгутина, а друга северно од ње. Први је депо из Кленка у Срему из којег су до нас доспела свега три динара следећих врста: 2.4, 2.5 и 4.1. Остава је склоњена, судећи према присутним примерцима, између 1316. и 1325. године. Други депо је из Обада из средине XIV века, где наша врста 2.4 представља најбројнији тип српског новца, што би могло да нас наведе да ову врсту датујемо у касније раздобље. Овом закључку се нарочито противе друге бројне оставе из истог периода, друге четвртине и средине XIV века, у којима врста 2.4 потпуно изостаје. Један примерак врсте 2.4 нађен је на локалитету Бресница код села Велики Поповац у близини Петровца на Млави.[478]

Врста 2.4 представља значајно ковање на шта нас упућује велики број примерака обрађен у каталогу Ш. Љубића.[479]

Датовање типа 2.4 у прву четвртину XIV века потврђују извори који помињу ову врсту 1312. и 1313. године као *moneta de la maça*,[480] *grossi de la maça*, односно *boni grossi de la maça*.[481]

Чини се да је Драгутин брзо напустио паралелну емисију крстатих динара са краљем Милутином и започео самостално ковање новца са новом врстом динара са мачем приближно исте тежине. На ово би указивали писани споменици у којима се, некако у исто време, појављују и крстати динари и динари са мачем, сведочећи о њиховом истовременом ковању и циркулацији.

На основу расположивих података, у првом реду остава новца које гравитирају северним областима (Кленак и Обад), можемо претпоставити да је врста 2.4 кована у ковници на Руднику и да је представљала узор за касније рудничке динаре Стефана Дечанског и Душана. У питању је једна од првих емисија рудничке ковнице.

Тежина наше врсте у знатној мери заостаје за претходним емисијама краља Драгутина и представља његово најлакше ковање – средња тежина 62 примерка износи свега 1,76 г.

Сигле – Емисије су обележене различитим сиглама: М-Е и М-С или О и тачкама на аверсу, док на реверсу срећемо поред тачака, звездице, крст или крин. Комбинацију знакова на овом типу *-* и +-+ налазимо и у наредној емисији Драгутина 2.5 кованој на Руднику.

Последње ковање Драгутина представља динар са представом владара који стоји и држи скиптар са крстом у једној руци, док му друга почива на грудима – врста **2.5**.[482] Њеном појавом промење-

474 Ivanišević 1996, 120-121.

475 Димитријевић 1957, 98-99; Димитријевић 1977, 128.

476 HAD, *Deb. Not.* I f. 42 (27. фебруар 1281): Канцелариски и нотарски списи, 44-45, бр. 68; Димитријевић 1957, 98-99; Димитријевић 1977, 128.

477 Ljubić 1875, 62: краљ Стефан Драгутин врста Va, бр. 2, T. V.19; Ivanišević 1996, 120-121.

478 Податак дугујем Драгану Јацановићу кустосу Народног музеја у Пожаревцу на чему му се, овом приликом, захваљујем.

479 Ljubić 1875, 62-65: краљ Стефан Драгутин врста V.

480 HAD, *Aptagi* I f. 5 (5. септембар 1312): Петерковић, Исписи, 2.

481 HAD, *Div. Canc.* V f. 74' (11. септембар 1313): Чремошник 1933, 57-58.

482 О определењу ове врсте Драгутину видети Марић 1956, 13-25; Димитријевић 1957, 77-81; Са друге стране, подела и датовање емисија ове врсте, као и оне Владислава II, коју је дао Љ. Недељковић, је потпуно произвољна: Недељковић 1971, 17-28.

на је метролошка основица увођењем тежег динара који је премашивао вредност венецијанског гроша. Средња тежина динара врсте 2.5 из оставе из Крагујевца износи 2,18 г. Ова основица задржаће се код каснијих ковања, његовог сина Владислава II и краљева Стефана Дечанског и Душана. Реч је о новчаном систему који има другачије корене од оног у Рашкој и повезан је, највероватније са локалним пондералним системом.

Прве емисије овог ковања имају доста сличности са претходном врстом 2.4. Аверси су стилски толико блиски да можемо претпоставити да их је радио исти калупар. Код каснијих ковања стил се деградира.

Врста 2.5 је налажена искључиво у оставама новца (Шабац, Кленак из Срема, Крагујевац, Логар, Дреновац код Шапца и Винча) које гравитирају Драгутиновим областима и ковници Рудник (Табела 5; Карта 4). Врста 2.5 представља прву емисију коју можемо са сигурношћу определити као рудничко ковање. Наиме, руднички динари се први пут помињу 1315. године у једном уговору. Ради се о продаји половине куће на Руднику за *yperperis 45 de grossis de Rutnico.*[483] Следећу вест о рудничком новцу имамо већ из наредне, 1316. године, пола године после смрти Драгутина.[484]

Сигле – Врста 2.5 је обележена различитим сиглама: словима Λ/C – -/T и C-N на аверсу и A-M на реверсу и знацима: звездица, крст, цвет и круна који се јављају углавном на реверсу.[485]

3. Стефан Урош II (Милутин) (1282-1321)

Краљ Милутин је током своје владавине значајно ојачао српску државу. Проширио је њене границе ка југу и југоистоку освојивши византијске територије у северној Македонији. За време краља Милутина Србија је доживела привредни полет; повећана је производња сребра, роба, а трговина је доживела успон. О успешној владавини краља Милутина и финансијски оснаженој држави сведочи његова велика градитељска активност на зидању и обнови многобројних цркви, која се није ограничила само на Србију. Позната је његова ктиторска улога у подизању цркве у Хиландару и манастира у Цариграду, Јерусалиму и Солуну.[486]

Дуга и успешна владавина краља Милутина имала је свакако свог одраза у монетарној политици. Ковано је 10 основних врста са бројним емисијама.[487]

Новчарство краља Милутина можемо поделити на два основна раздобља: време динара са заставом – *de bandera*[488] од 1282. до око 1310. године и време динара са крстом – *de cruce*[489] од око 1310. до 1321. године. У питању су новчане врсте које су емитоване у већем броју емисија. У оквиру ових периода ковани су паралелно и други типови које, услед малог броја сачуваних примерака у оставама, нисмо у могућности подробније одредити, као ни њихов однос према динарима са заставом, односно крстом.

У овом раздобљу отворени су бројни нови рудници, а вероватно и нове ковнице, које се не могу идентификовати. О постојању већег броја цека посредно указују писани споменици. Тако се у уредбама Венеције из 1292. године помињу динари *de Brescoa et de Rassa,*[490] а 1294. године *de Brescoa vel de Rassa.*[491] О раду већег броја ковница најречитији је документ из Дубровника, из 1303. године, у коме се наводи новац *Raxe, de Brescoa seu aliqua parte Sclauonie.*[492]

Најважније ковање у овом раздобљу је динар са заставом – 3.1, који представља уједно најбројнију врсту српског средњовековног новца. Кован је у дугом периоду у великом броју разнородних

[483] HAD, *Div. Not.* II f. 37' (20. јануар 1315): Петерковић, Исписи, 4.

[484] HAD, *Div. Not.* II f. 92 (26. септембар 1316): Динић 1962, 12.

[485] Марић 1956, 22-23: изводи, на основу сигли, да је ова врста, као и динари рудничке емисије Владислава II, кована у већем броју ковница: Ариље, Рудник и једна неодређена цека. Мислимо да нема довољно елемената да ове сигле, за сада, доделимо некој од поменутих ковница.

[486] Историја српског народа I (Љ. Максимовић; С. Ћирковић), 437-475.

[487] Пре неколико година објављен је један динар краља Милутина на коме се на аверсу налази представа Христа на престолу, а на реверсу, наводно, краља Милутина и краљице Симониде, који између себе држе лабарум: Максић 1987, 111-117. Иконографски, ова врста има за узор савремене емисије басиликона византијских царева млађег датума, док је аверсна представа преузета са српских динара. Недовољно убедљива аргументација аутора, лоше фотографије, као и немогућност да дођемо до овог скоро објављеног примерка како би се уверили у његову аутентичност били су довољни разлози да овај динар не уврстимо у наш преглед ковања.

[488] HAD, *Div. Canc.* I f. 130 (22. јун 1283): Канцелариски и нотарски списи, 107, бр. 307.

[489] HAD, *Div. Not* I f. 189 (22. мај 1311): Петерковић, Исписи, 4.

[490] Problemi monetari veneziani, 58, бр. 57.

[491] Problemi monetari veneziani, 59-60, бр. 60; DMC III, 360-361, бр. 29.

[492] HAD, *Ref.* I f. 24 и 24' (7. новембар 1303): Чремошник 1933, 53-55.

емисија. Друго по важности ковање јесте крстати динар 3.7. За њим следи руднички крстати динар 3.9, док су динари са краљем који седи на трону 3.3-3.5 представљали, судећи према броју сачуваних примерака, мала ковања. Преостале врсте чиниле су спорадичне емисије.

У овом раздобљу на простору Македоније коване су и имитације венецијанских гроша. Два примерка су нађена у остави из Добришта.[493]

Прво раздобље чине емисије које своје директне узоре имају у ковањима краља Драгутина. Врста 3.1 наставља Драгутинов тип 2.1, врста 3.2 – 2.2, а врсте 3.3-3.5 и 3.10 – 2.3. Ово раздобље захвата сигурно више различитих периода ковања која не можемо прецизније датовати. Врста 3.1 је кована током целог овог времена, док су врсте 3.3-3.6 и 3.10 емитоване само у првом делу до око 1290/1300. године.

Врста **3.1** динара са заставом представља велику емисију новца ковану од 1282. до око 1310. године, скоро 30 година. Реч је о врсти која је кована у бројним емисијама различитих тежина и финоћа.

Ова врста је, у целости или само њене поједине емисије, опредељивана у досадашњим радовима као ковање краља Уроша I (1243-1276). Проблем је лежао у тешкоћи одређења легенде VROSIVS R/E/X S STEFAN која је могла бити приписана како краљу Урошу I, тако и краљу Милутину. Ш. Љубић је, у свом каталогу новца, све емисије овог типа приписао Урошу I. Основни критеријум његове класификације, која није била базирана на стилу и метрологији емисија, представљали су знаци на аверсу и реверсу новца који су били протумачени као ознаке јединственог система, односно ковања.[494] Сасвим друго мишљење изрекао је Ј. Бруншмид, који је све емисије доделио Милутину.[495] Г. Чремошник је са своје стране расподелио емисије овог ковања на оба владара.[496] Ово становиште је остало прихваћено до данашњих дана од стране највећег броја нумизматичара.[497] У новије време В. Јовановић је поново актуализирао проблем атрибуције овог ковања, на основу анализе оставе из Тетова, изневши претпоставку да би све емисије требало приписати краљу Милутину.[498]

Тражећи одговор на питање атрибуције динара са заставом, приступили смо компаративној анализи њених бројних емисија.

Прва анализа је обухватала стил новца, односно утврђивање узора у венецијанском грошу, од којих су се српски гроши разликовали једино на основу легенде на реверсу. На темељу овога утврдили смо да српски новац копира стил венецијанских гроша који се по први пут појављује на новцу дужда Ранијера Зена (1253-1268), у чије је време очигледно дошло до промене резача калупа – *Intaiator*-а. Овим поређењем стилова добили смо као *terminus post quem* 1253. годину када је могло започети ковање новца у Србији, што искључује увређено мишљење неких аутора да је ковање почело већ 1243. године.[499]

Следећи корак у стилској анализи представљало је издвајање емисија врсте 3.1 и њихових варијанти. Овај приступ чинио је главну полугу у разрешењу проблема, тим пре што су краљу Урошу I додељиване различите варијанте овог ковања, чиме је показана недоследност и неодређеност у опредељењу емисија овом владару. Важне резултате пружила је и компаративна анализа ових емисија са оним краља Драгутина које се разликује једино по натпису STEFANVS R/E/X S STEFAN.

На основу овога издвојено је 8 основних емисија врсте 3.1 (V1-V8).[500] Групе V1-V4 имају, како смо истакли у одељку о новчарству краља Драгутина, своје директне паралеле у Драгутиновим динарима са заставом – тип 2.1.2 емисијама S1-S4, док се групе V5-V8 јављају само за краља Милутина (Слика 5).

Прва емисија врсте 3.1 V1 је стилски и метролошки врло блиска типу краља Драгутина 2.1.2 S1.[501] Њу је већ раније, на основу оставе из Вероне, Г. Чремошник сасвим исправно доделио краљу Милутину.[502] Да се ради о првој емисији говори њено појављивање у најстаријим оставама српског новца: Верона, Рудине и Себиш у којој чини најбројнију монету (Табела 8). Поред овога,

[493] Види поглавље о анонимним ковањима - врста 25.1.1.

[494] Ljubić 1875, 38-47: краљ Урош I врста III.

[495] Brunšmid 1904, 182, н. 3.

[496] Чремошник 1933, 30 и 32.

[497] Овде дајемо краћи преглед атрибуција новца краљу Урошу I уз навођење којим нашим емисијама одговарају: Марић 1956, 27-49 и 75, Т. IX.2 и XIII.5-6: наша 2. емисија, Т. IX.3: 2. емисија; Гај-Поповић 1969, 43, бр. 1: 1. емисија, бр. 2: 4. емисија; Недељковић 1970, 287-308, А група: 2. емисија, В група: 3. емисија, С група: 4. емисија; Димитријевић 1977, 128, Т. I.1-2: 2. емисија; Metcalf 1979, 358, Т. 7.1: 1. емисија; Новаковић 1986, 26-27, бр. 1-3: 2. емисија.

[498] Јовановић 1980, 169-180.

[499] Покушај да се један динар са заставом веже за ковање Стефана Првовенчаног (1196-1228) не почива на чврстој аргументацији и представља антиципацију касније улоге српског новца (Душанић 1991, 73-77).

[500] Недељковић 1970, 287-308: Аутор је извршио поделу на већи број емисија које је оквирно датовао. Ова подела и датовање нису засновани ни на једном чврстом темељу, те се не могу прихватити.

[501] Јовановић 1980, 177-179; Ivanišević 1993, 203-207.

[502] Чремошник 1933, 26; Димитријевић 1977, 139.

реч је о најтежој емисији чија је вредност незнатно испод венецијанског гроша и судећи према анализама састава новца о ковању са највећим процентом сребра од чак 95,9%. Висок проценат сребра има и паралелна врста краља Драгутина од целих 96%. Све остале групе садрже мањи удео сребра који пада, за поједина ковања, на свега 56% (Табела 3). За овим ковањем следи емисија V2 која се директно наслања на претходну.

Даљи редослед емисија, изузев прве две (V1-V2) и последње (V8), нисмо успели прецизно да утврдимо услед малог броја обрађених остава, необављене анализе калупа и финоће новца.

Последњу емисију представља варијанта (V8) која је стилски блиска новој врсти крстатом динару 3.7 на којој краљ прима од св. Стефана крст уместо заставе. Поред овога, оба ковања су обележена истим сиглама. Тако један динар са заставом из оставе из Добришта носи исте сигле, – R на аверсу и V на реверсу, као прва емисија крстатих динара 3.7.[503] Да се заиста ради о последњој емисији најбоље сведочи динар са заставом, из збирке Ковачевић бр. 166, који је кован са истим калупом аверса као динара са крстом из оставе из Усја бр. 21, што јасно говори о редоследу врста новца и емисија.[504]

Динари са заставом само се један пут, 1283. године, помињу по имену у изворима као динари *de Brescoa de bandera*.[505] Разлог за њихово даље не навођење у писаним документима представља, сматрамо, то што се под уопштеним појмовима динари *de Brescoa* и *de Rasia* с краја XIII и почетка XIV века, могу подразумевати управо динари са заставом. Судећи према истим изворима ова врста је кована у Брскову, док би касније емисије могле бити производ и других цека, имајући на уму да је у време краља Милутина радио већи број рудника.

О постојању различитих емисија динара са заставом најупечатљивије говоре подаци из архива града Болоње. Наиме, 1305. године динари са заставом – *veneziani di Rassi* – преплавили су тржиште града истиснувши том приликом локална ковања. Даље се наводи постојање старих рашких гроша који су вредели 20 и 19 болоњских денара и нових који су се мењали по 18, 16 или само 12 болоњских денара.[506] Међу овим динарима налазе се наше емисије динара са заставом. Други важан закључак који можемо извести из овог документа јесте да је већ до 1305. године постојао велики број емисија што би указивало да су динари са заставом прешли свој зенит производње.

Динари са заставом краља Милутина налажени су на широком простору почев од југоисточне Француске до обала Црног мора у бројним оставама новца: Верона, Рудине, Битољ, Себиш, Телве, Дучина, Босна пре 1961, Студеница, Срем или северна Србија, Бугарска, Росола, Мирна, Кариболо, Сен Мартин д Фресн, Делфи 1929, Мала Азија, Монфалконе, Вилазано, Беневенто, Постење, Добриште, Тишевица и др.

Средња тежина динара са заставом износи 1,92 (787), с том разликом што најтежа емисија, уједно и прва V1 има вредност од 2,13 г, а једна од најлакших V4 свега 1,61 г (Примерци из оставе Тишевица).

Сигле – Прве емисије динара са заставом су обележене, слично првим ковањима краља Драгутина, једноставним ознакама на аверсу или реверсу: тачкама, кружићима, звездицама, цветовима, криновима и другим. Ове сигле имитирају ознаке ковничара које срећемо на истовременим венецијанским грошима. Неке касније емисије бивају сигниране словима, попут емисије V6 на којој срећемо слово B или последње V8 са R на аверсу и V на реверсу. Срећемо и друге словне ознаке које помиње Ш. Љубић у свом каталогу и које припадају различитим серијама овог великог ковања.[507] На крају ћемо додати да не постоји јединствен систем обележавања динара са заставом краља Милутина, већ да је свака емисија за себе сигнирана ознакама, тако да се поједине ознаке често понављају од емисије до емисије. Исто тако треба истаћи да највећи број примерака ове врсте није обележен никаквим симболима.

Врсте **3.2, 3.3, 3.4** и **3.5** чине јединствену групу новца, којој можемо придодати типове 3.6 и 3.10 сличног стила израде. Врсте 3.2 са представом краља који прима двоструки крст од св. Стефана и 3.3 са владарем који седи на престолу и држи скиптар и глоб са двоструким крстом, представљају најстарија ковања у овој групи. Прва је датована на основу оставе из Вероне похрањене око 1284.

[503] Марић 1956, 169-233, бр. 158, Т. XXXVIII/XXXIX.12.

[504] Радић 1994, 20, бр. 1; Ivanišević 1996, 117 и 129, бр. 21.

[505] HAD, *Div. Canc.* I f. 130 (22. јун 1283): Канцелариски и нотарски списи, 107, бр. 307.

[506] Salvioni 1961, 16-17.

[507] Ljubić 1875, 38-47: краљ Урош I врста III: Поједини динари дати у каталогу припадају, судећи према сиглама, млађим емисијама динара са крстом.

године у најстарији период ковања краља Милутина. Истом времену припада и други тип који представља у суштини наставак ковања динара краља врсте 2.3 – динара *de cruce et de lilio*, поменутог у изворима 1281. године. Друге две врсте новца из ове групе, 3.4 и 3.5 такође са сликом владара који седи на престолу и држи скиптар и глоб са двоструким крстом, представљају, судећи према њиховој обради и тежини, нешто млађа ковања.[508] Цела ова група новца 3.2-3.5 је, према В. Јовановићу, рад истог калупара чије дело су и калупи за емисије краља Драгутина – врсте 2.2.1 и 2.3.[509] На основу ових чињеница динаре врста 3.2-3.5 можемо датовати у прве две деценије владавине краља Милутина.[510]

Ова група новца представља у односу на динаре са заставом мало ковање. Примерци ове групе новца забележени су у само две оставе новца: врста 3.2 у већ поменутој остави из Вероне и врсте 2.3 или 3.3, примерак је фрагментован тако да се не може установити којој од ове две врсте новца припада, и 3.5 у растуреној остави из Амнаша похрањеној између 1285. и 1314. године. Један примерак врсте 3.4 нађен је током археолошких ископавања манастира Милешева,[511] а други у источној Румунији у месту Пакуиул луи Соаре.[512] Из исте области из Исакее потиче и један динар врсте 3.5.[513]

Средње тежине ове групе новца крећу се у распону вредности раних ковања краља Милутина: врста 3.2 – 2,14 г (3), 3.3 – 2,02 г (10), 3.4 – 2,07 г (13) и 3.5 – 1,99 г (18).

Сигле – Као и остале најстарије емисије српског новца и ова група је обележена ситним симболима.

Врста **3.6** са представом Богородице краљице[514] на аверсу и краља који седи на престолу и држи усправљен мач и копље са заставом, припада свакако претходној групи новца.[515] Истог су стила и метролошке основице. Средња тежине 4 примерка од 2,05 г сврстава ову врсту у пређашњу групу супротно мишљењу С. Димитријевића који је ово ковање поистоветио са динарима са мачем,[516] нашим типом 2.4 који се помињу у изворима 1312. и 1313. године.[517]

Друго раздобље ковања краља Милутина одређено је увођењем крстатих динара са св. Стефаном који краљу предаје двоструки крст **3.7**, добро познатих из дубровачких и которских извора. Појавили су се после динара са заставом који су, током дугог периода ковања и бројних емисија различитих финоћа и тежина, изгубили доста на својој вредности и угледу, што представља један од основних разлога њиховог повлачења и ковања нове врсте.

Крстати динари представљају прву емисију новца која је у целости обележена словним ознакама.

Потребно је поменути да постоје још две раније врсте крстатих динара. Прва је краља Драгутина 2.2.1, а друга краља Милутина са крунисаним владарем 3.2, које су стилски удаљене од нашег типа. Обе врсте су коване у XIII веку.[518]

Почетак ковања крстатих динара краља Милутина можемо поуздано одредити на основу сачуваних извора.[519] Њихов први помен потиче из 1311. године. У једној признаници дужник се обавезује да ће до Божића платити 410 перпера у грошима *de cruce*.[520] Вести о њима се појављују већ наредне 1312. године и том приликом се говори о продаји жита за гроше *de cruce sterlin*.[521] Овај последњи податак је за нас изузетно важан јер посредно саопштава да су прве емисије крстатих динара биле финоће сребра стерлинг стандарда 0.925. Други документи из исте године пружају додатне податке о месту њиховог ковања. За ове динаре се вели да су *de Brescoua de la cruce*,[522] односно *de Brescouanis de la cruce*.[523] На основу сачуваних докумената ковање крстатих динара можемо поуздано ставити око 1310. године. Ковани су од сребра стерлинг стандарда 0.925 у Брскову.

Средња тежина динара са крстом износи 1,93 г (137).

[508] HAD, *Deb. Not.* I f. 42 (27. фебруар 1281): Канцелариски и нотарски списи, 44-45, бр. 68.

[509] Јовановић 1980, 177-179.

[510] Димитријевић 1977, 140.

[511] Археолошка истраживања манастира Милешева (Д. Минић).

[512] Iliescu 1977, 158, бр. 169; Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 3a.

[513] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 3a.

[514] Pastoureau 1978, 251-271.

[515] Димитријевић 1966, 115-119; Не ради се о представи краљице на аверсу већ Богородице.

[516] Димитријевић 1977, 141.

[517] HAD, *Aptagi* I f. 5 (5. септембар 1312): Петерковић, Исписи, 2; HAD, *Div. Canc.* V f. 74' (11. септембар 1313): Чремошник 1933, 57-58.

[518] Димитријевић 1977, 128 и 140.

[519] Динић 1952, 86-112.

[520] HAD, *Div. Not* I f. 189 (22. мај 1311): Петерковић, Исписи, 4.

[521] HAD, *Div. Not.* I f. 92' (22. мај 1312): Петерковић, Исписи, 4.

[522] HAD, *Aptagi* I f. 40 (24. јул 1312): Динић 1952, 87.

[523] HAD, *Aptagi* I f. 12 - друга пагинација (5. новембар 1312): Динић 1952, 87.

Сигле – Увођењем нове врсте новца 3.7 – крстатих динара, у Србији је реорганизовано ковање тако што је започето са систематским обележавањем емисија сиглама. Сви крстати динари сигнирани су словима на аверсу и реверсу. Слова каткад, као у претходним врстама, прате и мањи знаци: кружићи, тачке, звездице и друго. Означавање новца уведено је, без сумње, ради ефикасније контроле закупаца ковница и емисија.

Захваљујући остави новца из Усја, која је детаљно публикована, у могућности смо да ближе определимо крстате динаре краља Милутина и издвојимо неке од основних хронолошких група.[524] Оне су одређене на основу стилских одлика новца, сигли, метрологије и анализе остава новца. Прва група је могла бити јасно издвојена. Друге две укључују бројне емисије које нисмо могли прецизније хронолошки раздвојити па смо били принуђени да их дамо заједно, у недостатку поузданијих репера за њихово разврставање.

Прва емисија крстатих динара обележена је са сиглом R на аверсу и најчешће V на реверсу. Стил ове емисије и самостално појављивање у бројним оставама сасвим је јасно одваја од осталих. Представе Христа на аверсу и владара и свеца на реверсу дело су једног калупара и ради се свакако о најквалитетнијој обради ове врсте новца. Његов стил налазимо само на овој емисији крстатих динара. Поменути калупар радио је и последњу емисију (V8) динара са заставом 3.1, која је била обележена истим сиглама као и прва емисија крстатих динара.

Потврду да крстати динари са сиглама R/V представљају прву емисију сведоче и оставе новца. Тако у два велика депоа динара са заставом, Постење са 670 динара и Добриште са 263, налазимо искључиво крстате динаре наше прве емисије, у првој 7, а у другој 12 примерака. Исту ситуацију бележимо у остави из Тишевице.

Даљи след емисија крстатих динара, добијен првенствено на основу примерака из оставе из Усја, није лако одредити. Стил ових примерка је врло близак и једино их одвајају комбинације сигли и тежине. Чини се да се овде ради о једном резачу калупа или више њих блиског стила рада, те смо их уврстили у једну хронолошку групу којој припада већи број емисија. У оквиру друге хронолошке групе издвајају се, на основу комбинација сигли, две подгрупе. Прва без сигли, као и са сиглама Т, А-N и ур-ош на аверсу које се јављају у комбинацији углавном са истим ознакама на реверсу Т-R, N-O и А, док другу чине динари са сиглама В- и N- на аверсу, од којих се прва јавља у комбинацији са словима С и ређе А на реверсу, а друга само са сиглом О. Ова последња емисија спада у најлакше у налазу. Стил ове две подгрупе је близак.

Трећу хронолошку групу, у коју смо такође укључили већи број емисија, издвојили смо на основу упоредне анализе остава овог раздобља. Ту спадају у првом реду емисије које се јављају у познијим налазима. У остави из Прилужја код Косова Поља, похрањеној знатно после оставе из Усја, налазимо крстате динаре са сиглама које не срећемо у оставама из Постења, Добришта, Тишевице, а само делимично су присутне у налазу из Усја. Исте сигле носи и једна група динара наводно из оставе из Ченада и из скупног налаза из Падине, обе познијег датума. Ову последњу групу чине динари са следећим сиглама на аверсу и реверсу: B-/E-, G-, NP и -P, P-/N-O, M-A/N-O и T-V/N-O и T-R (Табела 9). Посредну потврду о томе да се ради о најмлађим емисијама крстатих динара краља Милутина јесте сигла T-V/T-R, коју налазимо на каснијим крстатим динарима краља Стефана Уроша III из оставе из Прилужја.[525] Оставе из Прилужја и Ченада описане су само сумарно, без фотографија, тако да нисмо у могућности рећи нешто више о стилу ове последње групе која укључује већи број емисија.

Примерак из оставе из Крагујевца са сиглама Р-Е/П-О, чини се, представља засебну емисију.

Распоред емисија у оквиру остава не мора бити условљен само хронолошким следом емисија, већ може бити диктиран и дистрибуцијом новца из локалних ковница. Територијална блискост најважнијих анализираних остава – Постење (Нови Пазар), Добриште (Тетово), Усје (Скопље) и Прилужје (Косово Поље) – претпоставља јачи утицај првог фактора. Да ли су крстати динари ковани и у другим ковницама изузев Брскова које се помиње у изворима, тешко је рећи на основу расположивог материјала. У Рашкој је, у овом раздобљу, сребрна руда експлоатисана у већем броју рудника: Рудник, Трепча, Јањево, Липик, Ново Брдо и др.[526]

[524] Ivanišević 1996, 113-138.

[525] Димитријевић 1981, 8, бр. 16.

[526] Ћирковић 1997, 81.

Табела 9: Распоред сигли на крсташим динарима краља Милушина (3.7) у йојединим осшавама новца:
Table 9: Secret marks on dinars 'de cruce' of King Milutin (3.7) in some coin hoards:

Сигле		Оставе							
Аверс	Реверс	a	b	c	d	e	f	g	h
-	V-	1	1						
R-	-		1		1				
R-	V-	6	2		5				
R-	-V		8	2	14				
R-	(?)-(?)				1				
-	T-R				7				
T-	T-R				3				
-T	-				1				
-T	T-R				9				
-T	(?)-T				1				
A-N	A-				3				
A-N	N-O				3				
A-N	T-R				3				
N-A	A-				2				
ур-ош	A-				1				
ур-ош	N-O				6			1	
ур-ош	N?-O				1				
ур-ош	T-R				2				
ур-ош	(?)-V?				1				
B-	A-				2			2	
B-	C-				11				
B-	C?-				1				
N-	O-				4				
-N	(?)-				1				
P-E	П-О					1			
B-	E-							2	
B-	G-							3	
B-	NP						1		
B-	-P							1	
P-	N-O						1	1	
M-A	I-O						1	1	
M-A	H-O						1		
T-V	N-O						2	1	
T-V	T-R							2	1
?	?							3	
Имитације				1					
Укупно:		7	12	3	83	1	6	17	1

Оставе: a) Постење (1311/5); b) Добриште (1311/5); c) Тишевица (1325); d) Усје (1315/20); e) Крагујевац (1316/25); f) Ченад (1331/5); g) Прилужје (1340/5); h) Падина (1375)

Овом периоду припадају и две друге врсте динара са заставом 3.8 и 3.9 на којима св. Стефаном предаје крунисаном краљу заставу. Ради се о последњим емисијама краља Милутина.

Врста **3.8** са представом владара са круном који стоји и прима заставу од св. Стефана чини ретко ковање, услед чега располажемо са мало чврстих ослонаца за њено ближе одређење. Она представља наставак динара са заставом од кога се разликује по томе што је краљ крунисан. Могуће је да се ради о прелазном типу између врсти 3.1 и 3.9.

Њена тежина од 2,04 г (7) сврстава је у ране емисије краља Милутина. Ако прихватимо тезу да се ради о прелазном типу онда се ова тежина уклапа у ону наредне емисије 3.9 коване по вишој

стопи на Руднику. Није искључено да се ради о емисији кованој после врсте 3.9, на шта би нас упућивале тежине. Не треба такође одбацити могућност да се ради о ковању краља Стефана Уроша III.[527]

Нису познати сигурни налази врсте 3.8 у оставама, што отежава њено датовање. Наводно се један примерак налазио у депоу из Добришта.[528] С. Димитријевић је из састава ове оставе избацио поменути тип с правом јер је био пробушен.[529] Исти аутор наводи налаз једног примерка у Босни.[530]

Сигле – Ова емисија је слично ранијим врстама обележена комбинацијом симбола. Бележимо словне ознаке попут М-О.

Врста **3.9** типолошки се наслања на ранија ковања и представља једну од последњих емисија новца краља Милутина. Присуство у оставама новца откривених у северној Србији, директне аналогије са емисијом угарског краља Карла Роберта датоване у 1319. годину[531] и њена тежина која одговара вишој рудничкој стопи говоре у прилог да се ради о емисији новца кованој на Руднику.[532] Врста 3.9 је кована у раздобљу после 1316. године, када је краљ Милутин запосео земљу Драгутиновог наследника Владислава II до 1319, односно 1320. године када је некадашње области Драгутина освојио угарски краљ Карло Роберт. Из овог раздобља би потицао и динар Карла Роберта који имитира руднички динар краља Милутина врсту 3.9.

Овај тип је налажен искључиво у оставама сакривеним на простору северне Србије: Шабац, Крагујевац, Логар, Дреновац код Шапца, Пожаревац и Смедерево. У остави из Шапца представља најбројнију емисију са 144 примерака, а у депоу из Крагујевца чини, заједно са рудничким динаром краља Драгутина типом 2.5, основно ковање.

Висока тежина ове врсте од 2,16 г (49) јасно указује да се ради о емисији кованој по рудничком стандарду.

Сигле – Ова емисија је слично претходној, обележена ситним ознакама, као и словима: Р-Т, A-N/R-V, A-N, А-М и другим. Словне ознаке А-М налазимо на претходној емисији Драгутина – врсти 2.5 рудничке ковнице, а симболе у виду кружића о-о, које срећемо на реверсу ове врсте, налазимо и на динарима Владислава II, такође из рудничке ковнице – врсти 4.1.[533]

Врста **3.10** иконографски је идентична емисијама 3.3-3.5, на основу чега је, иако без легенде, опредељена, од стране С. Димитријевића, као српско ковање – новац краља Милутина.[534] Судећи према тежини од 0,84 г представљала би фракцију – полудинар. Ова изузетна емисија, познат свега један примерак, усамљени је доказ о развоју новчаног система у време краља Милутина у више праваца.

4. Стефан Владислав II (1316/1321-с.1325)

Краљ Драгутин је непосредно пред своју смрт 1316. године поставио свога сина Владислава II за владара у северним српским земљама. Убрзо после смрти Драгутина, краљ Милутин је запосео области Владислава II кога је затворио и тиме онемогућио у евентуалном остварењу планова – преузимања круне Рашке. Владислав II се ослободио ропства тек после смрти свога стрица 1321. године, након чега је завладао очевим областима, где је обновио и учврстио своју власт. Владао је кратко до око 1325. године, када му се у изворима губи траг.[535]

Владислав II је ковао 4 новчане врсте: три динарске и једну полудинарску, које представљају све заједно ретке емисије новца. Прве две са владарем који стоји и држи скиптар са крстом – врсте 4.1 и 4.2 – рађене су по угледу на последњу емисију новца његовог оца краља Драгутина 2.5. Оне представљају прва ковања краља Владислава II. Трећу врсту чини динар са владарем који седи на трону и држи скиптар са крстом – врста 4.3, а четврту полудинар са краљем који седи и држи усправљен мач – врста 4.4 која је само хипотетички опредељена као ковање Владислава II.

527 Димитријевић 1977, 139 и 142.
528 Марић 1956, 36 и 222, бр. 149, Т. XXXVIII/XXXIX.6: Наводи да је поменути примерак пробушен.
529 Димитријевић 1981, 6-7 и 36-38.
530 Димитријевић 1977, 139.
531 Марић 1956, 37-38; Huszár 1979, 84, бр. 499.
532 Димитријевић 1977, 141-142.
533 Димитријевић 1977, 142.
534 Димитријевић 1966, 119-121.
535 Историја српског народа I (С. Ћирковић), 472 и 496-499.

Главно ковање представља врста 4.1, а за њом следи тип 4.2. Последњи динар краља Владислава II врста 4.3 чини малу емисију и она је по свему судећи кована на крају његове владавине. Полудинар тип 4.4 познат је само на основу једног примерка.

Прве две врсте **4.1** и **4.2** са владарем који стоји и држи скиптар са крстом настављају рудничка ковања краља Драгутина задржавајући исте представе и метролошку основицу.[536] Обе врсте су коване на Руднику након преузимања власти над очевом државом, са прекидима, све до његовог заузимања од стране краља Стефана Уроша III Дечанског крајем 1323. године.[537] Два документа, први из 1316. године, а други из 1322. спомињу ове врсте као динаре *de Rutnico*,[538] односно *Rudinico*.[539] Не треба искључити могућност да су коване или барем једна од њих, како то претпоставља Р. Марић, одмах након предаје власти од стране оца 1316. године све до Милутиновог освајања које се одиграло убрзо након смрти Драгутина.[540]

Постоји већи број емисија ових динара од којих се неке издвајају искривљеним натписом и шематизованим представама, као што је случај са појединим ковањима врсте 4.1. Ради се, највероватније, о последњим емисијама.[541]

Ове динаре налазимо искључиво у оставама новца похрањеним у северним деловима земље: Кленак, Логар и Дреновац код Шапца – врста 4.1 и Крагујевац и Винча – врста 4.2.

Средња тежина врсте 4.1 износи 2,09 г (16), а врсте 4.2 – 1,98 г (5).

Сигле – Прва врста је обележена поред мањих ознака и словима М-А? на аверсу или Λ-В, односно В-Λ на реверсу. Прву сиглу срећемо на Драгутиновом рудничком динару 2.5 у измењеном облику М-А.

Следеће ковање представља врста **4.3** са владарем који седи на трону и држи скиптар са крстом. Она се типолошки разликује од претходне две и рађена је по угледу на новац краљева Драгутина и Милутина на којима владар седи и држи скиптар са крином и глоб са крстом.

За разлику од претходне две врсте 4.1 и 4.2 легенда на новцу је исписана латиницом. Време и место њеног ковања је тешко одредити. Могуће је да се ради о емисији новца кованој после губитка Рудника од 1324. до 1325. године.

Средња тежина два измерена примерка износи 2,04 г.

Сигле – Ова емисија је обележена словном ознаком L.

Посебан проблем представља четврта врста **4.4** са владарем који седи и држи усправљен мач, коју смо са резервом определили, следећи С. Димитријевића, као емисију српског новца и ковање Владислава II на основу скраћеног натписа на реверсу V-.[542] По стилу ова врста би могла припадати и краљу Милутину.

Њена тежина од 0,85 г говори у прилог да је реч о полудинару.

5. *Стефан Урош III (Дечански) (1321-1331)*

Убрзо после доласка на власт краљ Стефан Урош III Дечански је, крајем 1323. године, потиснувши краља Владислава II из Рудника, објединио све српске земље. Владао је до 1331. године када га је свргао његов син Душан.[543]

Краљ Стефан Урош III је наставио монетарну политику својих претходника краљева Милутина, Драгутина и Владислава II прихватањем две различите новчане стопе „Рашке" са крстатим динарима и „Српске" са рудничким динарима са мачем. Ова подела се јасно уочава у писаним документима из овог времена у којима се помињу било динари *de cruce* или *de Rudinico*. Њу потврђу-

[536] Марић 1956, 13-25; Недељковић 1971, 17-28: Определење и датовање новца Владислава II, које је дао Љ. Недељковић, морају се одбацити јер су произвољна.

[537] Историја српског народа I (С. Ћирковић), 498.

[538] HAD, *Div. Not.* II f. 92 (26. септембар 1316): Динић 1962, 12.

[539] HAD, *Ref.* VII f. 113 (12. новембар 1322): Динић 1962, 12 и 23.

[540] Марић 1956, 16-25: У прилог овог датовања наводи Крагујевачку оставу у којој, поред бројних рудничких динара краља Драгутина, налазимо само један динар Владислава II. Састав оставе, сличност врста и очуваност новца указују, према Р. Марићу, на кратак временски размак између ових емисија.

[541] Димитријевић 1970, 59-64, сл. 1-4; Зајић 1998, 148-149.

[542] Димитријевић 1970, 64-67.

[543] Историја српског народа I (С. Ћирковић), 496-510.

ју и оставе новца, где се у оним похрањеним на северу земље налазе искључиво тежи руднички динари, а у централним лакши крстати динари.

Главне емисије Стефана Уроша III представљају, са једне стране, његови крстати динари са владарем који прима двоструки крст од св. Стефана – врста 5.1, а са друге његови руднички новци са владарем који седи и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила – врста 5.2. Ради се о значајним ковањима која су циркулисала на посебним територијама, први у јужним и централним деловима земље, а други у северним областима државе. Ови динари су ковани у великом броју емисија обележених бројним сиглама. Поред ова два типа у северним областима коване су и две ретке врсте 5.3 и 5.4 такође са представом владара који седи на трону и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила. Легенде на ова два ковања исписане су за разлику од врсте 5.2 – латиницом.

Главну емисију Стефана Уроша III чини његов крстати динар – врста **5.1** који представља наставак Милутинове врсте 3.7 од које се разликује једино по томе што краљ није гологлав већ носи рачвасту круну.[543] Натпис на реверсу је исти. Врста 5.1 је кована, слично крстатим динарима краља Милутина, делом у Брскову. У бројним документима из овог раздобља се спомињу крстати динари најчешће као гроши *de cruce* не наводећи, као што је то било приликом почетка њиховог ковања, да су из Брсковске ковнице.[544] Изостављање ковнице могао би бити знак да је ова емисија кована у већем броју цека.

Крстате динаре краља Стефана Уроша III не налазимо тезаурисане у савременим оставама са севера земље. Исто тако не располажемо ни једним депоом из раздобља ковања врсте 5.1 који би ближе определио место ковања ове врсте. Посредан закључак можемо извести на основу оставе из Прилужја код Косова Поља која је садржавала преко 100 примерака врсте 5.1. У другим депоима ова емисија је присутна само спорадично са по једним примерком (Ченад, Шоимени, Нови Бановци, Соко Бања, Лазу, Нуфару, Соколник и Руждавица), односно са два (Падина).

Захваљујући дубровачком архиву, позната нам је вредност последњих емисија крстатих динара краља Стефана Уроша III. У уговорима о плаћању соли из 1330. и 1331. године наводи се однос крстатог динара према венецијанском грошу: *grossos XVII de cruce pro XII de Veneciis*.[546] Један други уговор из јуна 1329. године даје нешто нижу вредност крстатих динара. Према њему је *Bernaldus Umberto de Maiorca* продао жито дубровачкој општини и за то примио 78 либри и 10 унчи *in denariis grossis dela croce bonis de argento pro libr. XLI gross. venet.*[547]

Крстати динари краља Стефана Уроша III су ковани по нижој метролошкој стопи од исте врсте краља Милутина. Њихова средња тежина износи 1,68 г (63) наспрам 1,93 г.

Сигле – Ова емисија је обележена бројним словним ознакама на аверсу и на реверсу. Најбројнију емисију представља она обележена словним ознакама M-B на аверсу и S на реверсу. Поред њих јављају се и следеће: N-G, N-O, M-Ю, Ю-M, P-R, T-R и друге. Поједине сигле као M-Ю, Ю-M и T-R су од раније познате са крстатих динара краља Милутина врсте 3.7. Очигледно је реч о емисијама проистеклим из истих ковница, односно о ковањима под контролом истих закупаца.

Динари са владаром који седи на трону и држи скиптар и мач – врсте **5.2-5.4**, представљају емисије које су коване на Руднику.[548] Одликује их другачија представа и метролошка основица. Преузимањем Рудника крајем 1323. године краљ Стефан Урош III је задржао вишу рудничку стопу наставивши са ковањем новца али са другачијим представама. Захваљујући једном познијем извору – тестаменту Томе Петрање – из 1348. године познат је њихов изглед, ради се о динарима са мачем – *grossi dela spada antisi de Rudinicho*.[549]

Ове врсте се у изворима помињу као руднички гроши.[550] У тестаменту *Syme de Marcho de Schimusiça* наводи се њихова тежина – *Yperperi X de Rudinicho ponderat uncie X*.[551] Уколико би се ради-

[543] Марић 1956, 39-40; Димитријевић 1957, 83-91.

[544] HAD, *Div. Canc.* VIII f. 23' (14. октобар 1325): Петерковић, Исписи, 7; *Mon. Rag.* V, 213-215 (1326): Динић 1952, 86, н. 1; HAD, *Test.* V f. 254 (1328): Петерковић, Исписи, 5; HAD, *Test. Not.* III, f. 40 (16. април 1329): Динић 1952, 96 и 104-108 и Динић 1962, 13; HAD, *Test. Not.* III f. 42' (20. јун 1330); HAD, *Aptagi* II f. 72 (27. мај 1331): Динић 1952, 92.

[546] HAD, *Aptagi* II f. 31 (15. новембар 1330): Петерковић, Исписи, 2; HAD, *Aptagi* II f. 63' (14. април 1331): Динић 1952, 99.

[547] HAD, *Div. Canc.* IX f. 63 (20. јун 1329): Ћук 1986, 34 и 179.

[548] Димитријевић 1957, 91-96.

[549] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[550] HAD, *Test. Not.* III f. 40 (16. април 1329): Динић 1952, 96 и 104-108.

[551] HAD, *Test. Not.* III f. 4' (3. август 1324): Динић 1962, 11 и 13; Петерковић, Исписи, 2: *X yperperi de Rudenico ponderat uncie X$^1/_2$*.

ло о дубровачкој танкој литри,[552] онда би 120 рудничких гроша тежило укупно 273,20 г – 10 унчи, а један грош 2,276 г.

Средња тежина рудничких динара, врста 5.2-5.4, који су доспели до нас износи за врсту 5.2 – 2,10 г (86), 5.3 – 2,06 г (5) и 5.4 – 2,04 г (6). Тежине ових врста варирају што је разумљиво имајући на уму мали број примерака. Стога ћемо се задржати на најстаријем и најбројнијем типу 5.2 који даје, у зависности да ли новац потиче из разних колекција или остава, различите вредности. Примерци набројани у каталогу Ш. Љубића, не рачунајући оштећене комаде, теже просечно 2,04 г (33), док они из оставе Жабари 2,17 г (22). Као што видимо, реч је о врсти која је нешто лакша од гроша наведених у поменутом тестаменту, уколико прихватимо тежину од 2,276 г која је одређена у односу на дубровачку танку либру. Ово тим пре што се вредност новца, имајући у виду његову нестабилност, одређивала поред нумеричког односа, тежински чиме се позајмилац штитио од девалвације новца, али и од опсецања плочица. Постоји могућност, коју не би требало искључити, да је у тестаменту реч о рудничкој пондералној јединици, која би тиме била нешто нижа од дубровачке танке литре.

Да се ради о емисији рудничке ковнице сведоче, бројне оставе новца из северних области у којима налазимо похрањене наше врсте 5.2-5.4 (Логар, Дреновац код Шапца, Винча, Пожаревац, Северна Србија I, Жабаре, „Сент Андреја“ и Смедерево).

Сигле – Врсте 5.2-5.4 обележене су различитим словним знацима, поред емисија без сигли. Словне ознаке су различите од оних забележених на врсти 5.1.

Врста 5.2 је означена великим бројем слова на аверсу: L-P, O-P, P-, P-B, n-P, итд., док на реверсу налазимо само сиглу n, врста 5.4 сиглама P-B, P-R и P-T, а тип 5.3 само са P-B коју такође срећемо и на врсти 5.2. Понављање појединих сигли јасно указује да се ради о блиским емисијама новца, од којих неке као већ поменуте налазимо на каснијим ковањима краља Душана. Тако сиглу P-B срећемо на следећим врстама 5.2-5.4 и 6.1-6.2, сиглу P на 5.2, 6.1-6.2 и 6.4, итд. Да ли се ради о истим ковницама или закупцима или једном и другом остаје отворено питање. Одговор може пружити само свеобухватна анализа новца овог раздобља.

Царски период 1346-1371. – Експанзија ковања и почетак раслојавања новчаног система

Основни правци развоја

У царском периоду новчани систем је наставио даље да се развија кроз појаву нових емисија. У питању је обимна новчана продукција и велике емисије новца које су биле у сразмери са ширењем српске државе на рачун ослабљеног Византијског царства. Овим циљевима је била подређена новчана политика која се управо заснивала на повећању монетарне масе. Ово је чињено сукцесивном депресијацијом динара, о чему сведочи значајан пад тежине новца. Динар је на крају владавине цара Душана знатно изгубио на својој вредности.

Већ за време његовог наследника цара Уроша дошло је до важних промена на унутрашњем политичком плану које су се одразиле на новчану политику. Започео је процес слабљења централне власти и осамостаљивања феудалаца. Овај чин је неминовно довео до промена новчаног система који се манифестовао кроз његово раслојавања и појаву феудалних ковања.

Време цара Стефана Душана и нова ковања

Стефан Душан је након крунисања за цара 1346. године реформисао новчани систем подизањем вредности динара. Нови динари са владарем који стоји и кога крунишу анђели познати у литератури као „крунидбени“, средње тежине 1,40 г, имали су већу финоћу него претходне емиси-

552 Ћирковић 1997а, 147.

Табела 10: Састав остава са ћириличним емисијама цара Душана похрањених између 1345. и 1355. године
Table 10: Content of hoards with Cyrillic issues of the Emperor Dušan deposited between 1345 and 1355

Ковања	Оставе						
	a	b	c	d	e	f	g
СРБИЈА							
Милутин - 3.7		1					
Милутин - 3.9		1					
Стефан Урош III - 5.2		2					
Душан - 6.1	1	2					
Душан - 6.2-3		4					
Душан - 6.4	12	12				7	
Душан - 6.5	9	14					
Душан - 6.8	11	9				1	
Душан - 6.9		74	169	6	3	112	1
Душан - 6.10	5	152	2	3	15	7	84
Душан - 6.11	14	323	2	2	2	1	142
Душан - 6.12	1						
Душан - 6.16.1		1					
Душан - 6.18		1					
Душан - 6.21		2	3		2	49	112
Душан - 6.22			6		2	96	107
Душан - 6.24					2?	1	1
Душан - неодређен		8					
Неодређен							1
ВЕНЕЦИЈА							
J. Тиеполо (1229-1249)			1				
P. Зено (1253-1268)			8				
Л. Тиеполо (1268-1275)			2				
J. Контарини (1275-1280)			4				
Ђ. Дандоло (1280-1289)			1				
П. Градениго (1289-1311)			6				
Ђ. Соранзо (1312-1328)			4				
Ф. Дандоло (1328-1339)			1				
БОСНА							
Стјепан II Котроманић (1314-1353)	209	3					
Стјепан II Котроманић имит.	5						
НЕОДРЕЂЕН	1	9					
Укупно:	268	618	209	11	24	274	448

Оставе: а) Босанска Рача (1350/5); b) Смедерево (1350/5); c) Кичево 1959 (1350/5); d) Штип (1350/5); e) Нова Варош (1350/5); f) Белово (1350/5); g) Урошевац (пре 1355)

је краљевског периода – динари са шлемом и челенком (Табела 3).[553] Високе вредности сребра задржане су и код динара са вишередним натписом и динара са краљем на коњу. Ове три емисије су чиниле окосницу овог раздобља.

Поред ових врста постојао је и читав низ других које су представљале наставак ранијих ковања из краљевског период, као и новоуведене врсте. Однос између ових ковања није још ни приближно расветљен. Оно што тренутно можемо наслутити је постојање, као и у ранијем раздобљу, више новчаних зона. Прву би чиниле јужне и централне области где су циркулисали динари са ћириличним легендама, а другу северне области са динарима са латиничним натписима (Табеле 10 и 11; Карта 5).

Последњем раздобљу припадали би динари са царем и царицом који између себе држе крст. Реч је такође о бројним емисијама са ћириличном легендом које су играле важну улогу у цирку-

[553] Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 13-18.

Табела 11: Састав остава са латиничним емисијама цара Душана похрањених између 1345. и 1355. године
Table 11: Content of hoards with Latin issues of the Emperor Dušan deposited between 1345 and 1355

Ковања	Оставе											
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l
СРБИЈА												
Драгутин - 2.1.2	1	1	4	3								
Милутин - 3.1			1									
Драгутин - 2.4	9											
Стефан Урош III - 5.1		1	1		1	1		1				1
Душан - 6.1		10	12			2	1					1
Душан - 6.1 имит.		1	1									
Душан - 6.2		1										
Душан - 6.3		1										
Душан - 6.4		122	51	9	4	44	19	8				21
Душан - 6.5		54	18	20		25	5	1				10
Душан - 6.5 имит.		1				1						
Душан - 6.4-5 имит.		2										
Душан - 6.6		1										
Душан - 6.7		4				2						1
Душан - 6.8	2	30	33	8	2	28	16	6	1	1		17
Душан - 6.9						4	2					
Душан - 6.12			1		1	9	8	3				3
Душан - 6.13			2	1	2	45	29	4		1		10
Душан - 6.13 имит.								1				
Душан - 6.14						1	1					
Душан - 6.16.2						8						2
Душан - 6.17						2						1
Душан - 6.18						23	18	2			1	6
Душан - 6.19						87	22	9	2	1	2	6
Душан - 6.19 имит.						1		6				
Душан - 6.20						2	1					
Слуга Бранко - 8.1					1							
ЧЕШКА												
Премисл Отокар (1253-1278)	1											
Вацлав (1300-1305)	12											
БОСНА												
Стјепан II Котроманић (1314-1353)						1	1					3
СЛАВОНИЈА												
Бела IV (1235-1270)	3											
Стефан V (1270-1272)	6											
Ладислав IV (1272-1290)	18											
Андрија III (1290-1301)	2											
УГАРСКА												
Бела II (1131-1141)	1											
Бела III/Бела IV (1172-1270)	1			+								
Бела IV (1235-1270)	2											
Ладислав IV (1272-1290)	1											
Карло Роберт (1307-1342)	12	183		+								
Лудвиг I (1342-1382)		5		+								
БУГАРСКА												
И. Александар (1331-1371)					9		1		1			
ЗЛАТНА ХОРДА (1298-1301)	3											
НЕОДРЕЂЕН												5
Укупно:	74	417	124	41	20	286	124	41	4	3	3	87

Оставе: a) Обад (после 1346); b) Нови Бановци (1346/50); c) Соко Бања (1346/50); d) Шовенихаза (1342/82); e) Лазу (1331/71); f) Нуфару (1351/2); g) Генерал Кантарџијево (1351/2); h) Соколник (1351/2); i) Тулчеја (1351/2); j) Доброглед (1351/2); k) Валеа Теилор (1351/2); l) Руждавица (1350/5)

лацији. У двема великим оставама новца Белово и Урошевац представљене су са великим бројем примерака. Исто можемо рећи и за паралелне емисије са латиничним легендама које су, судећи према оставама новца похрањених на подручју Варне и Добруџе, чиниле значајна ковања. Поред ових емисија, треба поменути и динаре са владарем који седи на престолу и држи мач положен преко крила, као и царске динаре са шлемом и челенком које су заузимале важно место у новчаној продукцији царског периода. Остала ковања била су споредног карактера и могуће је да представљају емисије мањих цека.

Новчани систем је у овом раздобљу, како смо на почетку напоменули, доживео пад губљењем тежине и вредности. Последњи динари са царем и царицом који између себе држе крст и са ћириличним легендама ковани су на мањим плочицама. Средња тежина ових динара пала је за врсту 6.21 на 0,96 г, а за 6.22 на 0,98 г.

Са ковањима Стефана Душана српско новчарство је достигло свој зенит. Његови динари, по броју сачуваних примерака, знатно превазилазе сва остала раздобља. Степен монетаризације се у овом раздобљу свакако повећао и новац је играо значајну улогу у привредном животу. О овоме сведочи и појава полудинара са представом главе владара на предњој страни.

У овом раздобљу настављено је са даљим извозом сребра према традиционалним тржиштима, у првом реду према Приморју. Монетизовано сребро је извожено и у друге суседне области, у Угарску, како нам указују оставе новца Обад, Нови Бановци и Шовенихаза, али и на удаљене територије.

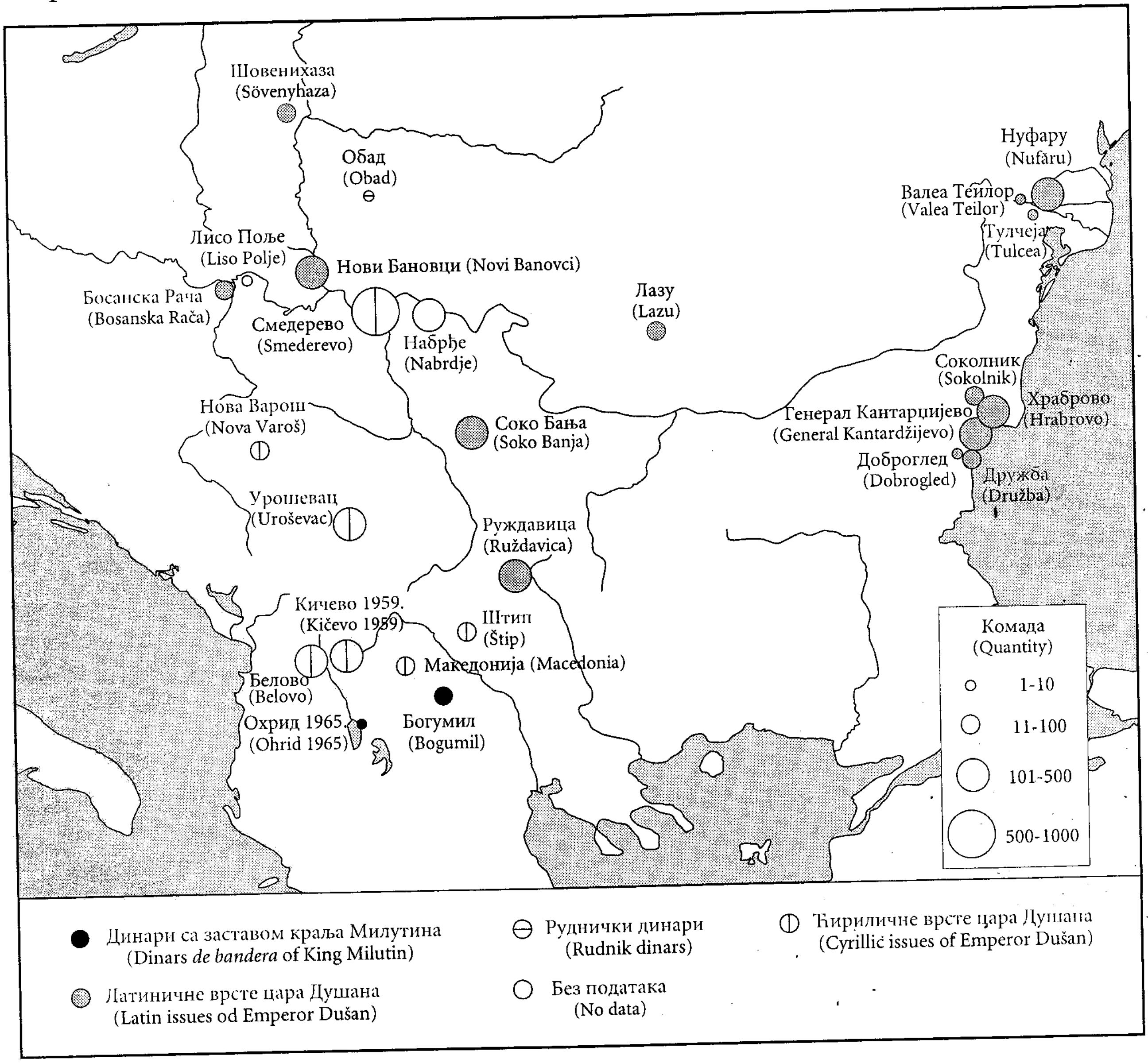
Нарочито је значајан извоз српског новца на простор понтско-дунавске области, где је откривен велики број остава новца са српским динарима, као и знатан број појединачних налаза. На ширем простору Варне откривено је 5 остава новца (Генерал Кантарџијево, Соколник, Доброглед, Храброво и Дружба), а у области Добруџе – на територији Делте Дунава три депоа (Нуфару, Тулчеја и Валеа Теилор) са неколико стотина динара цара Душана.

На овим просторима нађен је и велики број појединачних налаза динара Стефана Душана. Забележене су следеће врсте: 6.1 – Никулицел;[554] 6.2(?) – Исакеа;[555] 6.4 – Енисала,[556] Исакеа,[557] Никулицел (3),[558] Северна Добруџа[559] и Пакуиул луи Соаре;[560] 6.5 – Адамклиси (?),[561] Северна Добруџа[562] и Добруџа;[563] 6.8 – Исакеа[564] и Никулицел;[565] 6.9 – Енисала,[566] Тулчеа[567] и Варна околина;[568] 6.10 – Силистра;[569] 6.11 – Варна околина;[570] 6.19 – Енисала (2),[571] Нуфару (2)[572] и Силистра[573] и имитација врсте 6.19 – Исакеа.[574] Поред ових познат је и велики број неопредељених врста новца Стефана Душана из следећих места: Бабадаг (1),[575] Адамклиси (1),[576] Медгидиа (1),[577] Каварна (2),[578] Калиакра (13),[579] Силистра (1),[580] Јужна Добруџа (5),[581] Аксаково (1),[582] Кичево (1)[583] и из околине Варне (3).[584]

Сви ови налази јасно указују да су српски динари играли значајну улогу у циркулацији новца на простору Црноморског региона и Доњег Дунава. Српски динари су у овим областима опсецани и контрамаркирани низом знакова, чиме је била потврђена њихова вредност од стране

[554] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 4a.
[555] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 3b.
[556] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 2a.
[557] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 3c.
[558] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 4a и 4b.
[559] Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Aa 8a.
[560] Iliescu 1977, 159, бр. 170; Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 3b.
[561] На подацима се захваљујем Е. Оберлендер-Тарновеануу.
[562] Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Aa 8b.
[563] Oberländer-Târnoveanu 1992, 85, Ac 1.
[564] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 3d.
[565] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 4b.
[566] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 2c.
[567] Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Aa 6a.
[568] Димитријевић 1963, 113, бр. 7 (остава Руждавица); Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 87, Bd 7.
[569] Димитријевић 1963, 107, бр. 3 (остава Руждавица); Oberländer-Târnoveanu 1992, 86, Bb 1d.
[570] Димитријевић 1963, 109, бр. 7 (остава Руждавица); Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 87, Bd 7.
[571] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 2a и 2b
[572] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 5.
[573] Димитријевић 1963, 111, бр. 8 (остава Руждавица); Oberländer-Târnoveanu 1992, 86, Bb 1a.
[574] Oberländer-Târnoveanu 1992, 83, Aa 3e.
[575] Oberländer-Târnoveanu 1992, 82, Aa 1.
[576] Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 1.
[577] Oberländer-Târnoveanu 1992, 84, Ab 2.
[578] Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85, Ba 1.
[579] Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85, Ba 2b.
[580] Oberländer-Târnoveanu 1992, 86, Bb 1b.
[581] Кузев 1988, 107-108; Oberländer-Târnoveanu 1992, 86, Bc 1.
[582] Кузев 1988, 106; Oberländer-Târnoveanu 1992, 86, Bd 1.
[583] Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 87, Bd 5.
[584] Кузев 1988, 107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 87, Bd 7.

Карта 5: Оставе са српским динарима похрањене између 1346. и 1355. године
Map 5: Hoards with Serbian dinars deposited between 1346 and 1355

локалних власти.[585] Опсецањем њихова тежина је сведена на ниво локалне стопе величине око 1,10 г. Највећа концентрација српских динара забележена је на простору између Калиакре и Варне – територије номинално под византијским царством – која се налазила између 1347. и 1386. године под влашћу деспота Добротице. Новац је са овог простора дистрибуиран даље у унутрашњост и према северу ка Доњем Дунаву.

Увозом велике количине српског новца у понтско-дунавску област утољена је, према Е. Оберлендер-Тарновеануу, глад за сребрним новцем која се осетила као последица пада производње сребрног новца у Византијском царству и престанка ковања дирхема Златне хорде на Криму. Доток новца био је додатно отежан услед рата који је 1344. године избио између Ђенове и Златне хорде.

Оставе су похрањене током 1351-1352. године као последица рата између Византије и Ђенове и поморске експедиције против царских градова, што је довело до протеривања Византије са њених територија и до заузимања Варне од стране Бугара.[586]

585 Бъчваров 1987, 27-40.

586 Oberländer-Târnoveanu 1992, 78-89.

Велики одлив српског новца у регион Црног мора и Доњег Дунава отвара низ питања везаних у првом реду за економске контакте између ових области и српског царства.[587]

Динаре Стефана Душана налазимо и у другим деловима Румуније у Турн Северину – врсте 6.1, 6.4-6.5, 6.8 и 6.13,[588] Крајови – врсте 6.5 и 6.18[589] и на северу у Клужу – врста 6.5.[590]

У време цара Стефана Душана појавило се прво самостално ковање једног феудалца. У питању је новац Бранка Растислалића (с.1340-с.1350), који је држао под својом влашћу територије у српском Подунављу са Браничевом и Кучевом као главним центрима. Реч је о малим ковањима која су имала за узор савремене краљевске и царске динаре са шлемом и челенком.

Време цара Уроша и посустајање динара

Владавину цара Уроша, за разлику од његових претходника, одредило је неумитно распадање државе. Убрзо после доласка цара Уроша на престо Српско царство је изгубило значајне територије на југу, део Тесалије и јужног Епира и мањи број градова на југоистоку земље. Изгубљене су и области у Подунављу – Браничево и вероватно Кучево – којима су управљали Растислалићи као вазали угарског краља Лудовика I.

Процес осамостаљивања области унутар српског царства наставио се после 1360. године, превасходно на територијама јужно од Скопља. Серском облашћу управљала је удовица цара Душана царица Јелена. У западним крајевима, старим рашким земљама значајну улогу је играо кнез Војислав Војиновић, а у Доњој Зети Балшићи.

У јужним областима уздигли су се Вукашин, који је 1365. године проглашен за краља и савладара од стране цара Уроша, и његов брат деспот Угљеша. Угљеша је преузео области царице Јелене. Сарадња савладара трајала је кратко, тако да већ 1367. године краљ Вукашин иступа самостално. У овом раздобљу од централне власти одметнули су се и Балшићи.

Крајем шездесетих година XIV века областима кнеза Војислава Војиновића, изузев Горње Зете коју су преузели Балшићи, завладао је његов синовац Никола Алтомановић.[591]

Заједно са процесом осамостаљивања обласни господари су започели самостално да кују новац. То су чинили: царица Јелена, деспот Угљеша, краљ Вукашин, краљица Јелена, Никола Алтомановић и Ђурађ I Балшић.

И поред губитка дела територија, цар Урош је и даље владао значајним областима. Ковао је бројне врсте новца које су се највећим делом наслањале на ранија ковања. Његово новчарство се одликовало великим бројем врста које су коване, судећи према оставама новца, у малим серијама. За време цара Уроша дошло је до евидентног смањења новчаног стока. У оставама новца из раздобља после 1355. године и даље значајну улогу играју ковања цара Душана (Табела 12; Карта 6).

Мања новчана продукција везана је за смањење производње сребра. Ради се о општем тренду присутном на ширем европском плану. Производња сребрног новца доживела је зенит у Европи у првој половини XIV века. Први знаци мањка сребра осетили су се већ око 1340. године, да би након 1360. дошло до пада новчане продукције у Европи. Овај процес је у посредној вези са смањењем производње сребра у значајном руднику Аргентијера на Сардинији после 1340. и са његовим исцрпљивањем око 1365. године. У овом раздобљу посустала је производња и у некада највећем европском руднику у Кутна Хори. На овај негативан тренд утицали су, поред дефицита у размени метала са Истоком и сталним одливом сребра из Европе, пад производње сребра, хабање новца, губљење, нестајање сребра у технолошком процесу претапања новца и тезауризација. Новац је тезаурисан тако што су велике количине претапане и затим су од сребра израђиване посуде.[592]

[587] Авдев 1988, 32-40.

[588] Bărcăcilă 1959, 774-776; Димитријевић 1973, 93; Stângă 1996, 150, бр. 26; Податке за остале врсте дугујем Е. Оберлендер-Тарновеануу.

[589] На подацима се захваљујем Е. Оберлендер-Тарновеануу.

[590] Димитријевић 1973, 107.

[591] Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 566-592; Михаљчић 1989, 36-190.

[592] Spufford 1988, 339-347.

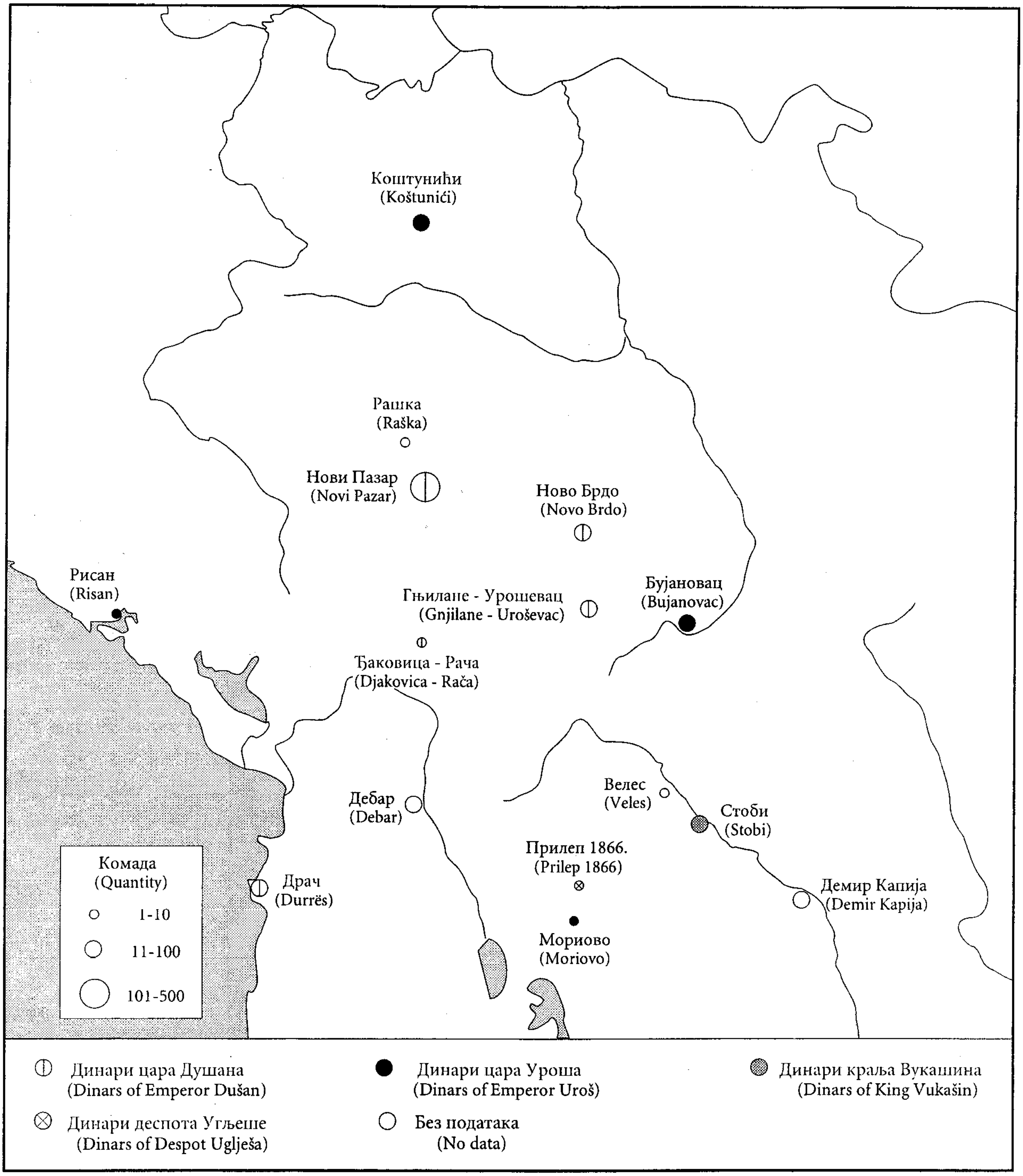
Табела 12: Састав остава похрањених између 1355. и 1371. године
Table 12: Content of hoards deposited between 1355 and 1371

Ковања	Оставе										
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k
СРБИЈА											
Душан - 6.1											1
Душан - 6.8	1						1				1
Душан - 6.9	63						3				
Душан - 6.10	33		8				2				
Душан - 6.11	8	7	4				7	1			
Душан - 6.21	49	1	3	2			3	7	2		3
Душан - 6.22	93	10	11	1					3		1
Душан - 6.23			1								
Душан - 6.24			1								
Урош - 9.1							2				
Урош - 9.1-2										1	
Урош - 9.6							1				
Урош - 9.7	1				25						9
Урош - 9.10	3						1			1	
Урош - 9.10 имит.											1
Урош - 9.18								19			
Урош - 9.19								24			
Урош - 9.22								8			
Време Уроша - 7.2				1							
Време Уроша - 7.3				4							4
Време Уроша - 7.5		1									
Време Уроша - 7.6			5								
Време Уроша - 50.1											1
Угљеша - 11.1					1						1
Угљеша - 11.5						7					1
Вукашин - 12.1										1	
Вукашин - 12.5									4		34
Вукашин - 12.7											7
ВЕНЕЦИЈА											
Л. Тиеполо (1268-1275)											3
Ј. Контарини (1275-1280)											1
П. Градениго (1289-1311)											1
Ђ. Соранзо (1312-1328)											2
Ф. Дандоло (1328-1339)											5
А. Дандоло (1343-1354)											5
Л. Тиеполо имит. (врста 25.1)											9
ВИЗАНТИЈА											
Алексије I Комнин (1081-1118)							1				
Укупно:	251	19	33	8	26	7	21	59	9	3	90

Оставе: a) Нови Пазар (1355/60); b) Гњилане-Урошевац (1355/71); c) Ново Брдо (1355/71); d) Нови Пазар (?) (1360/70); e) Бујановац (1365/71); f) Прилеп 1866 (после 1365); g) Драч (1355/71); h) Коштунићи (1365/71); i) Ђаковица-Рача (1365/71); j) Мориово (1365/71); k) Стоби (1365/71)

Најзначајније емисије цара Уроша представљају његови динари са владарем који седи на престолу и са представом шлема са челенком. Важну улогу играли су и динари са владарем на коњу, као и динари са царем и царицом који између себе држе крст. Реч је о ковањима из централних и јужних области. Поред ових емисија, у северним деловима земље развијало се засебно новчарство са посебним ковањима. Ове емисије су познате захваљујући двема оставама новца похрањеним на северу земље – Коштунићи и Смедеревска Паланка. У оквиру овог последњег депоа био је похрањен велики број нових врста динара цара Уроша кованих по нижој тежинској основици. Главна ковања

Карта 6: Оставе са српским динарима похрањене између 1355. и 1371. године
Map 6: Hoards with Serbian dinars deposited between 1355 and 1371

представљали су динари са представом попрсја Христа на аверсу и владара на коњу на реверсу, као и динари са шлемом и челенком, на једној страни, и владара и владарке који стоје и држе крст између себе на другој. Ове емисије су коване на крају владавине цара Уроша.

У овом раздобљу је настављено са ковањем полудинара који представљају и даље ретке емисије. Поред ових емисија, постоји и низ других које, услед малог броја примерака, тешко можемо јасније хронолошки и територијално определити.

Из овог раздобља потиче низ ковања са именом цара Душана која представљају тзв. имобилизиране врсте. Ради се о емисијама које су коване, ако је судити према оставама новца, после смрти цара Душана, између 1360. и 1375. године. У питању су динари и полудинари са представа-

ма Христа који седи на престолу, ретко Христа на супеданеуму, и цара и царице који држе крст, односно владара на престолу. Ове емисије имитирају ковања цара Душана се јединoм разликом што су коване на малим плочицама тежине од око 1,00 г до свега 0,46 г. Поједине од ових врсти, у нашем случају теже, могу се везати за територију Македоније, док би лакше биле коване у некој од ковница из централних делова земље. Ове последње емисије су нађене у великом броју – преко хиљаду примерака – у великој остави са Косова Поља похрањеној око 1371-1375. године. Из овог налаза потичу и већ поменути полудинари цара Уроша који су ковани у знатно мањој количини. Реч је о свега 68 полудинара.

Ковања обласних господара

Обласни господари су, поред вођења самосталне политике, приграбили и регално право ковања новца. Оно им је доносило знатне приходе, поготову што су се под њиховом влашћу налазили важни рударски центри и тргови који су им омогућили ковање новца. У овом периоду новац су емитовали царица Јелена, деспот Угљеша, краљ Вукашин, краљица Јелена, жупан Никола Алтомановић и Ђурађ I Балшић.

Најзначајнија личност овог периода био је свакако краљ Вукашин који је ковао велики број врста и емисија новца. Његови динари са вишередним натписом представљали су једну од главних новчаних јединица овог раздобља која је кована у великим количинама. Ове динаре налазимо похрањене у низу остава у којима чине једно од главних ковања. Ова емисија се по својој структури јасно издваја од осталих ковања овог раздобља. Наиме, она је била организована као велике емисије краљевског и царског периода, о чему сведочи велики број сигли којима је била обележена.

Новчарства осталих обласних господара била су знатно мањег обима. Чини се да је деспот Угљеша имао већу новчану продукцију од Николе Алтомановића и Ђурђа I Балшића, чије се емисије ретко јављају у депоима новца. Динари царице Јелене и краљице Јелене представљају ефемерна ковања – познато је свега неколико примерака.

Ареал циркулације новца обласних владара био је ограниченог карактера и сконцентрисан углавном на матичне области. Изузетак су чиниле емисије краља Вукашина које налазимо похрањене на широј територији изван његове државе.

Организација ковања

Номинале

Главну номиналу српског новца представљали су и даље динари који су наследили новчану стопу краљевског периода. Упркос изведеној монетарној реформи 1346. године када је побољшана финоћа новца, настављено је са даљом депресијацијом динара. У овом раздобљу започето је ковање полудинара који су за време цара Душана били јасно обележени. На аверсу је била представљена глава владара, док су се на реверсу налазили монограм и натпис, односно крст. У питању су мале емисије које нису имале значајног удела у циркулацији. И даље су динари представљали главну номиналу. Пред крај владавине цара Душана започето је ковање емисија динара на мањим плочицама са представом цара и царице који између себе држе крст. Радило се о динарима умањене вредности.

У време цара Уроша настављено је са истом новчаном политиком. Поред динара ковани су и полудинари са представом Христа који седи на престолу на аверсу и шлемом са челенком, односно владарем и владарком који држе крст, на реверсу. Овој групи можемо прикључити и имобилизиране полудинаре са именом цара Душана коване у време цара Уроша и његових наследника.[593]

[593] Димитријевић 1959a, 133-136: Опредељује ове врсте као „трећаке", које повезује са грошима „*de tercio*" који се наводе у једном дубровачком документу (HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 27' (22. јул 1354); Metcalf 1979, 304-305: са своје стране претпоставља да се појам гроши „*de tercio*" односи на смањене венецијанске солдине уведене 1353. године.

Засебној групи ковања припадају новци ковани у приморским градовима. Реч је о локалним аутономним емисијама градова Котора, Бара, Улциња, Скадра, Дриваста и Свача који су махом ковали фоларе за свакодневну употребу. Град Котор је започео ковање динара за време цара Душана и наставио је њихово емитовање и за време цара Уроша. На аверсима ових динара приказани су цар Душан, односно цар Урош како седе на престолу. У време цара Уроша ковани су и полудинари са представом главе владара. Поред Котора, и град Улцињ је ковао новац са представом српских владара – будућег цара Уроша. У овом случају се радило о емисијама бакарног новца – фолара.

Обласни господари су ковали, за разлику од царева Душана и Уроша, само једну номиналу – динаре.

Метрологија

Динар је на почетку царског периода 1346. године реформисан значајним повећањем финоће. Са 74,6% до 76,4% сребра колико су имале краљевске емисије динара са шлемом и челенком финоћа је подигнута на 93,4% сребра за нову врсту са представом цара који стоји и кога овенчавају анђели (Табела 3). Њена средња тежина износила је 1,40 г и одговарала је управо вредностима лакше емисије динара са шлемом и челенком. Нешто већу подлогу имали су динари са вишередним натписом од 1,47 г, док су динари са царем на коњу тежили испод овог просека 1,37 г. У овим оквирима су се кретале прве емисије царског периода тако да смо за динар са владарем који седи на престолу и држи мач положен преко крила забележили исту вредност од 1,37 г. Верујемо да су прве емисије царског новца биле нешто теже од овде приказаних вредности. Не треба заборавити да су овде збројене све емисије једног ковања заједно. Хронолошке емисије у оквиру ових ковања, као што је случај са динарима са заставом, нису још издвојене.

Током десетогодишњег раздобља од 1346. до 1355. године емитован је значајан број емисија новца са сталном тенденцијом смањења тежине. Тако последње емисије којима свакако припадају динари са царем и царицом који између себе држе крст имају средњу тежину од свега 0,96 г – врста 6.21, односно 0,98 г – врста 6.22. Код ових ковања се јасно уочава да постоји низ различитих емисија. Прве су имале свакако већу вредност и она се кретала око 1,20 г да би за поједине – последње пала и испод 0,80 г (Оставе из Белова и Урошевца). Тежине полудинара кретале су се у следећим границама од 0,72 г до 0,51 г (Графикон 4).

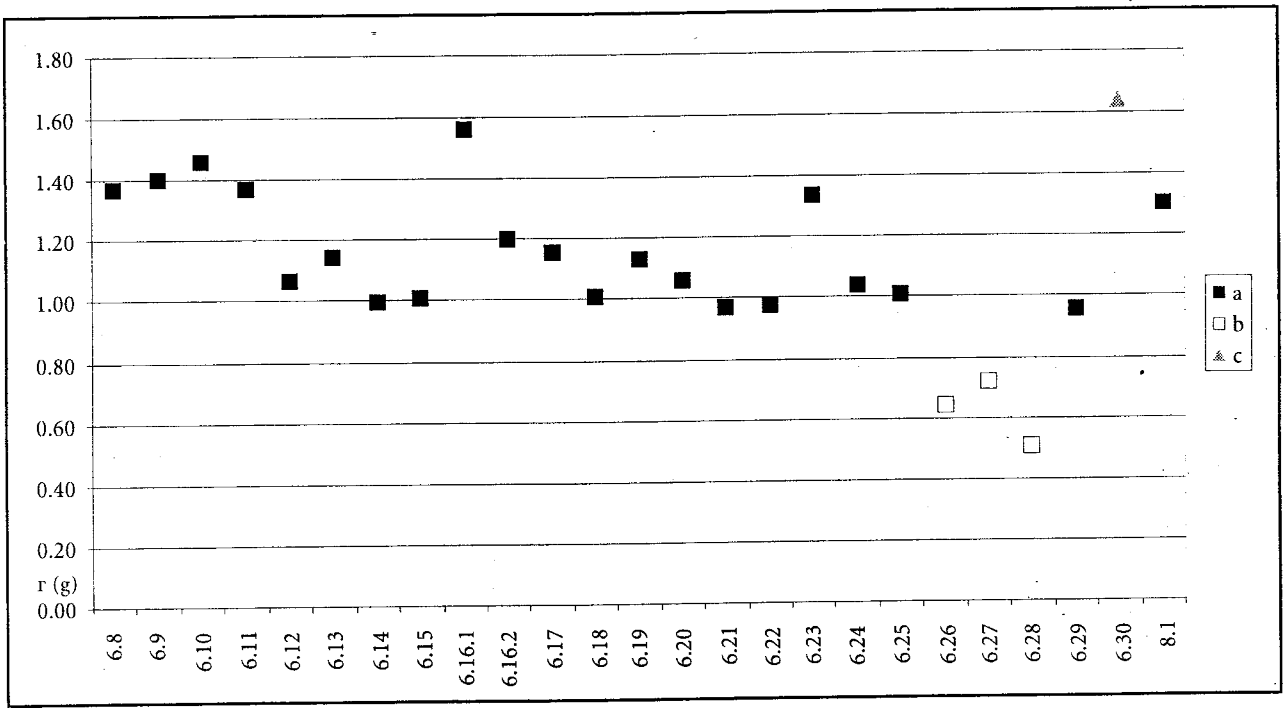
Цар Урош је наследио ослабљени динар и на овој основи наставио је даље ковање. Прва ковања су имала вредност испод 1,20 г и кретала су се у највећем броју случајева између 1,15 и 1,05 г. Како се његова монетарна политика није битно разликовала од политике његовог претходника, настављена је даља депресијација динара. На крају његове владавине динари су пали испод тежине од 0,90 г. У северним областима забележен је њихов још већи пад тако да су поједина ковања тежила свега 0,64 г. Полудинари цара Уроша ковани у централним областима били су између 0,70 и 0,51 г (Графикон 5).

Обласни господари ковали су новац по истим стопама као и цар Урош. Средње вредности емисија царице Јелене, деспота Угљеше, краља Вукашина, краљице Јелене кретале су се највећим делом у оквирима од 1,15 г до 1,05 г. Нешто ниже вредности, испод 1,00 г, забележили смо за ковања жупана Николе Алтомановића и Ђурђа I Балшића. Негативни трендови мутације новца одразили су се и на новчарство обласних господара тако да су њихове последње емисије пале на око 0,90 г до 0,72 г.

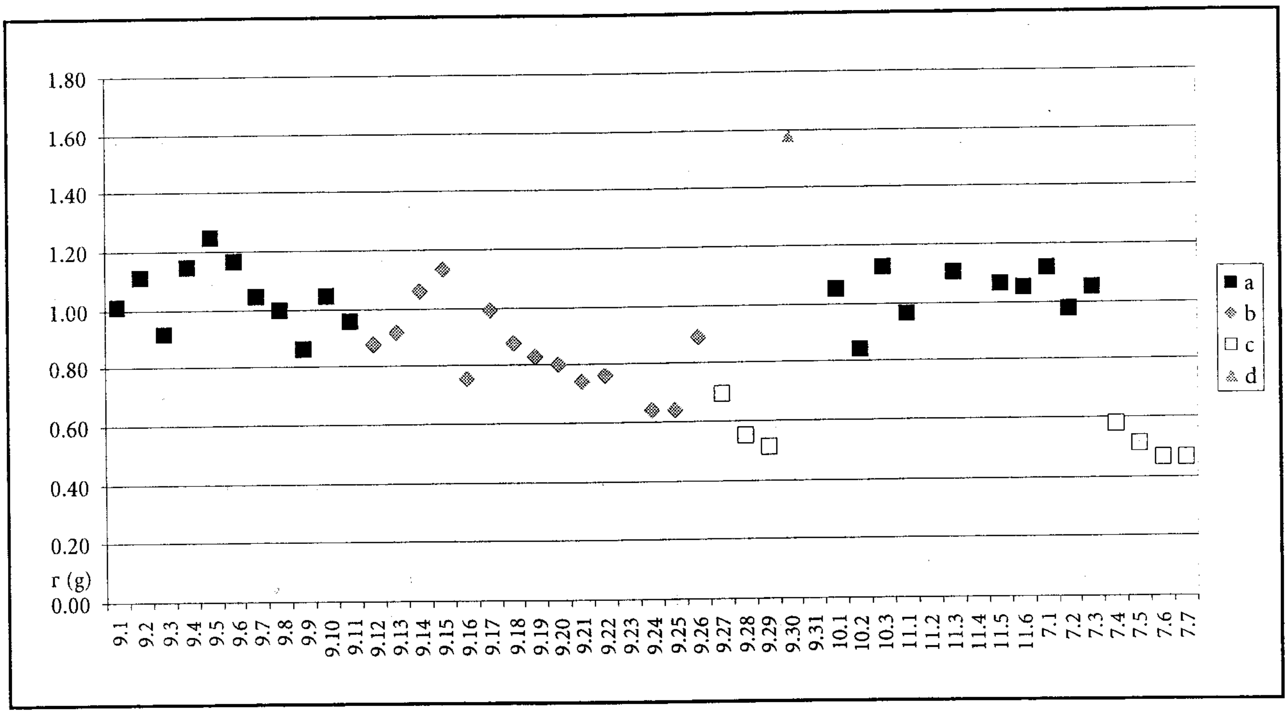
Посебном поглављу припадају ковања града Котора чији динари су ковани по узору на дубровачки грош. Средња тежина динара цара Душана износи 1,64 г, а динара цара Уроша 1,58 г. Ове вредности су блиске тежини дубровачког гроша који је 1356. године тежио 1,67 г. Наиме, од једне либре ковано је 16 перпера и 4 гроша – 196 гроша. Већ 1370. године тежина гроша је смањена на 1,52 г.[594] Которски динари су садржавали приближно исту финоћу као дубровачки гроши. Анализа два примерка, једног цара Душана, а другог цара Уроша, дала је знатан проценат сребра – 85,54% за први, односно 86,42% за други (Табела 3).

594 Решетар 1924, 386-387.

Графикон 4: Средње тежине новца цара Стефана Душана:
a) Динари; b) Полудинари; c) Которски динари
Chart 4: Average weights of coins of the Emperor Stefan Dušan:
a) Dinars; b) Half-dinars; c) Dinars from Kotor

Графикон 5: Средње тежине новца из времена цара Уроша:
a) Динари ковани у јужним и централним областима; b) Динари ковани у северним областима; c) Полудинари; d) Которски динари
Chart 5: Average weights of coins from the time of the Emperor Uroš:
a) Dinars minted in south and central territories; b) Dinars minted in north territories; c) Half-dinars; d) Dinars from Kotor

Главне емисије новца

Најважније емисије овог раздобља представљају динари цара Душана, који су ковани у великом броју емисија. У првом реду ту су његове прве царске емисије динара са владарем кога крунишу анђели, са вишередним натписом и са владарем који јаше на коњу. Значајан удео имала су и друга ковања као динари са владарем који седи на престолу и држи мач положен преко крила и динари са шлемом и челенком. Не мање важне биле су емисије динара са представом цара и царице који држе између себе крст. Познато је неколико врста ових динара кованих на простору целе државе.

Већ у наредном раздобљу дошло је до драстичног пада новчане продукције. Новац цара Уроша кован је у знатно мањем обиму. Најзначајније емисије представљали су његови динари са царем који јаше и са шлемом и челенком, са владарем који седи на престолу, као и динари са представом Христа који стоји на супеданеуму и цара и царице који држе између себе крст. Важан удео у новчаној продукцији имали су динари ковани у северним српским земљама, поглавито врсте са представом попрсја Христа и цара како јаше и сликом шлема са челенком и владара и владарке који између себе држе крст. Остала ковања представљала су мале емисије.

У овом раздобљу појавио се велики број нових ковања обласних господара која, изузев новца краља Вукашина, нису играла значајнију улогу. Обимом ковања истицао се једино краљ Вукашин чији су динари са вишередним натписом представљали велико ковање које је било имитирано, не без разлога, од стране осталих господара – жупана Николе Алтомановића, Ђурђа I Балшића, краља Марка, кнеза Лазара и других.

Иконографија

Цар Душан је после 1346. године увео низ нових представа на новцу. Ту своју реформаторску улогу он је исказао већ у претходном раздобљу када је слику владара на новцу заменио са представом шлема са челенком – симболом освајања. Овај мотив је задржан и у каснијем раздобљу у свом изворном облику, али и измењен сходно структуралним променама новчаног система и појави феудалних ковања. Приказ шлема са дашчицом, са или без розете и перјанице и са попрсјем или главом постаће симбол царице Јелене, деспота Угљеше, краља Вукашина и краљице Јелене. Поред ове представе, задржана је и слика владара који седи на престолу и држи скиптар, као и она где владар седи на престолу и држи мач положен преко крила.[595] Ова последња слика је унеколико модификована одбацивањем скиптра са крстом, тако да владар сада са обе руке чврсто држи мач. Овим чином је потенцирана улога владара ратника.

И даље је представа Христа који седи на престолу чинила главну слику на аверсу новца. Налазимо је на највећем броју врста царског периода. Уведена је и слика Христа који седи на престолу без наслона позната од раније са трахеја краља Радослава.

По први пут у овом раздобљу јавља се представа Христа у мандорли која је у српско новчарство дошла под утицајем Дубровчана, главних предузетника и закупаца ковница. У питању је мотив који је красио дубровачке динаре од почетка њиховог ковања од 1330-тих година.[596] Дубровчани су овај предложак преузели са златног дуката Млетачке републике.[597] Врло брзо нашао се и на српском новцу и то углавном на латиничним емисијама цара Душана са представама цара и царице који држе крст и цара који седи на трону и држи скиптар. Слику Христа у мандорли налазимо и на две ретке ћириличне врсте. Посредством Дубровчана ова представа је доспела и на новац бана Босне, Стјепана II Котроманића.[598]

На српском новцу поново срећемо представу попрсја Христа који благосиља и држи акакију. Ова слика је красила једну емисију трахеја краља Стефана Радослава. Поменута представа је свакако византијског порекла и у овом приказу је налазимо у XI веку на анонимним фолисима групе G – који су приписани ковању Романа IV (1068-1071).[599] Овај мотив је касније приказиван на новци-

[595] Радић 1992, 53-58.
[596] Решетар 1925, 48-50, Т. 3.14 и даље; Радић 1992, 53-58.
[597] Papadopoli 1893, 120-137, Т. VIII.3.
[598] Rengjeo 1959, 69-71, бр. 777, 798 и 821, Т. XIII-XIV.
[599] Grierson 1973, 169 и 692-694, Т. LXI.G.

ма бугарског владара Константина Асена (1257-1277).[600] Представу Христа који благосиља на динарима цара Душана налазимо и у комбинацији са две фигуре анђела које стоје са стране.

Једно од обележја новчарства цара Душана представља врста са владарем који стоји и кога крунишу анђели.[601] Каткад се, са леве и десне стране ногу, налазе лављи протоми који су красили престо. Владар носи затворену круну и обучен је у сакос, манијак и дијадиму и држи у десној руци скиптар са крстом, а у левој акакију.[602] Иконографија је преузета са зидног сликарства из композиције Лоза Немањића у Грачаници и Пећи. Овом представом јасно је подвучено божанско порекло царске власти и сам чин крунисања.[603] Сличне представе срећемо и у византијском новчарству, где цара овенчавају најчешће Христ и Богородица. Обе иконографске представе налазимо на првом српском новцу трахејима краља Радослава.

Са друге стране, представа владара који јаше на коњу истиче улогу владара као ратника и подвлачи победничку симболику оплођену у освајању нових територија. Сама представа владара води своје несумњиво порекло са Истока. Владар на коњу представљао је омиљени мотив на новцима селџучких династа, одакле је преузет за јерменски новац Хетума I (1226-1271) и Левона II (1270-1289) и Трапезунтског царства Алексија II (1297-1330).[604] Овај мотив рано срећемо и на бугарском новцу већ код Константина Асена и касније код Теодора Светослава (1300-1321), Михајла Шишмана (1323-1330) и Ивана Александра (1331-1371).[605]

Несумњивог византијског порекла је новоуведена представа са царем и царицом који између себе држе крст. У питању је уобичајена византијска иконографска слика на новцу која јасно подвлачи светост порекла власти царске породице.[606] Она своје корене вуче још из античког новчарства. У средњем веку представљала је омиљени мотив у новчарству европског истока. Срећемо је доста рано на новцима бугарског цара Михајла Шишмана.[607]

Полудинаре цара Душана красила је нова представа главе владара са круном – стемом. Реч је о представи која нема својих паралела у византијском и бугарском новчарству. Она је могла само посредно доћи из Угарске, где је слика владара са круном представљала уобичајен мотив на новцима Карла Роберта (1307-1342) и Лудвига I (1342-1382).[608] Ипак, није се радило о слепом подражавању модела јер је круна западног типа са криновима замењена круном византијског типа – стемом. На две врсте полудинара јавља се, поред портрета цара на аверсу, монограм на реверсу. Појава ових врста означила је крупну идејну промену у српском новчарству јер је по први пут искован новац са световним карактером представа.

У овом раздобљу уведени су и епиграфски типови новца са вишередним натписом и са царским монограмом. Обе врсте биће радо имитиране и коване све до пропасти српске државе. Динар са особеним вишередним натписом **СТЄФАНЬ ВЬ ХА БА БЛАГОВЄРНИ ЧРЬ** представљаће узор за будућа ковања. Постепеним смањењем тежине динара сузиће се и плочица а за њом и натпис. Са друге стране, „монограм“ се јавља изузетно само на емисијама царских полудинара. Ову номиналу красиће по први пут и представа крста између флоралног орнамента – крина.

Цар Урош је само наставио да кује новац користећи и комбинујући иконографске предлошке свог претходника. Емитован је низ нових врста са световним карактером представа изостављањем у низу случајева слике Христа. На новцима се јављају мотиви цара на коњу, шлема са челенком и владара који седи на престолу и држи скиптар са крстом. Једну од новости које његово новчарство доноси је представа шлема са челенком, дашчицом и попрсјем на врху које држи скиптар са бисерима. Овај мотив биће радо прихваћен на новцима Мрњавчевића, деспота Угљеше и краља Вукашина. Јављаће се са представом главе на новцима царице Јелене, краља Вукашина, краљице Јелене

[600] Юрукова, Пенчев 1990, 85, врсте I-II.

[601] Пиповић 1986, 73-76.

[602] У досадашњим описима ове врсте била је изостављена акакија коју владар држи у левој руци. Акакија је јасно изражена на појединим примерцима новца. У већини случајева она се не види јер се „стапа“ са приказом одеће.

[603] Марјановић-Душанић 1994, 91.

[604] Hendy 1985, 523.

[605] Юрукова, Пенчев 1990, 86, 106, 112-113, 121 и 137: Константин Асен врста IV; Теодор I Светослав бакарни новац врста I; Михајло Шишман грош врста V и бакарни новац врста II; Иван Александар, Трново бакарни новац врста I.

[606] Марјановић-Душанић 1994, 93.

[607] Юрукова, Пенчев 1990, 111-112: гроши врсте III и IV.

[608] Huszár 1979, 79-87, Карло Роберт денари бр. 449, 459, 473 и 491 и парвуси бр. 461-462, 467 и 493; Лудвиг I денар бр. 526 и обол бр. 527 (ране емисије из 1344. и 1345. године).

или са попрсјем са или без круне на новцима деспота Угљеше. Исту представу налазимо на печату краља Вукашина.[609]

Посебно место у српској нумизматици припада јединственом динару цара Уроша кованом у Звечану. На предњој страни новца је представљен шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом, а на задњој ведута града Звечана. Са леве стране приказана је купола цркве, у средини вероватно кула, а са десне симетрична представа друге куполе једне грађевине.

Феудална ковања донеће исто тако и нова иконографска решења, чиме ће српска нумизматика бити обогаћена новим садржајним представама. Ове нове представе красе динаре деспота Угљеше, а своје порекло вуку из два сасвим различита извора, византијског и западноевропског.

На првом месту поменућемо врсту са представом двоглавог орла која је представљала најзначајнију емисију деспота Угљеше. Она своје порекло води из византијског круга и представља инсигнију деспота,[610] а по први пут је налазимо на новцу српских владара. У истом контексту овај предложак ће се јавити касније на емисијама деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. Сасвим друге корене има заједнички динар деспота Угљеше и Вукашина са представом цара Стефана Душана са нимбом који стоји и држи скиптар са крстом на аверсу и са крстом са расцветаним криновима на крајевима на реверсу. У средини је мотив звезде. Крст са расцветаним криновима на крајевима представља типичну представу са новца западноевропских држава, а у српско новчарство је стигла посредно преко ковања Напуљске краљевине и емисија карлина, познатих и као *gigliato*. Реч је о ковању које је било широко имитирано.[611] Ова врста српског новца је, више него и једна друга, стопила два наизглед супротна иконографска узора, византијски и западноевропски.

На крају овог прегледа представа поменућемо которске динаре царева Душана и Уроша. На предњој страни новца приказан је заштитник града Котора Св. Трипун са нимбом и у далматики како стоји у мандорли окренут лицем, а на другој цар који седи на престолу и држи скиптар са крином и глоб са крстом. Представа владара на которским динарима има за директан узор емисије карлина.[612] Слика трона са лављим протомима евоцира успомену на Соломонов престо описан у Старозаветној Књизи о краљевима.[613] Са друге стране, на полудинару цара Уроша налазимо попрсја св. Трипуна и цара Уроша – мотив који је увео још цар Душан на својим полудинарима.

Последњи новитет чине фолари града Улциња на којима се јавља Богородица Оранта са нимбом, у туники и мафориону, заштитница града Улциња.

6. Стефан Душан (1331-1355)

Краљ Душан је током своје дугогодишње владавине значајно увећао територије државе. И он је, као и његови претходници, као један о првих циљева своје власти поставио ширење ка југу на рачун Византијског царства. У раздобљу од 1331. до 1346. године краљ Душан је освојио значајне територије у јужној Македонији, Албанији, областима источно од Вардара и у долини Струме и југоисточне Македоније, са Халкидичким полуострвом, све до кланаца код Христопоља. После ових успеха краљ Душан се крајем 1345. године у Серу прогласио за цара, а крунисао се 16. априла 1346. године у Скопљу. Цар Душан је наставио своја освајања и 1348. године запосео је Епир и Тесалију.[614] Овим освајањима средњовековна српска држава достигла је свој зенит.

Стефан Душан је током своје владавине више пута уводио новине, чиме је знатно обогатио новчарство. У првим годинама наставио је ковање новца по угледу на своје претходнике, да би затим преузео кораке за измену новца – напустио је старе динаре са мачем и увео је нову врсту динара са шлемом и челенком. После крунисања за цара у Скопљу 1346. године Душан је радикално изменио новчани систем увођењем читавог низа нових ковања. Прави смисао и домети ових реформи остају и даље обавијени велом тајне. На крају његове владавине дошло је до пада вредности динара драстичним смањењем тежине (Графикони 1 и 4).

[609] Ивић 1910, 27, бр. 22, Т. IV.22.
[610] Марјановић-Душанић 1994, 116-117.
[611] Engel, Serrure 1964, 1385-1386.
[612] Engel, Serrure 1964, 1385-1386.
[613] Dumas 1978, 233.
[614] Историја српског народа I (Б. Ферјанчић, М. Благојевић; С. Ћирковић - Р. Михаљчић), 511-556.

Ковање новца Стефана Душана можемо поделити на два основна раздобља: краљевски и царски. Краљевски период карактерише наставак ковања типова новца заступљених код његовог оца краља Стефана Уроша III – крстатих динара – 6.1, динара са мачем – врсти 6.2-6.3, као и увођење нове врсте динара са шлемом – 6.4-6.7. У царском раздобљу је, поред преузимања ранијих узора, уведен монетарном реформом читав низ нових ковања 6.8-6.29. У преглед ковања новца цара Душана уврстили смо и которски динар 6.30 који је кован по посебној пондералној стопи својственој Приморју. Засебним серијама новца припадају имитације венецијанских матапана са именима дуждева Франческа Дандола (1328-1339) и Андреа Дандола (1343-1354) кованим на простору Македоније.[615]

Постоји и један број емисија са именом цара Душана које су коване после његове смрти. Ради се о тзв. имобилизираним врстама 7.1-7.7, које налазимо у оставама похрањеним знатно после смрти цара Душана. На постојање ових емисија указали су Р. Марић[616] и Д. М. Меткалф.[617]

Краљевски период

Краљ Душан је наставио да развија наслеђени систем са „рашком“ и „српском“ метролошком основицом. Ове различите системе сасвим јасно подвлаче, као и за раздобље његовог оца Стефана Уроша III, историјски извори, оставе новца, тежина и финоћа емисија. Тако један документ из 1333. године прецизно наглашава разлику између крстатих и рудничких динара. Према овом извору, либра крстатих гроша вредела је 140 гроша млетачких, а либра рудничких износила је 166. Однос крстатог динара према грошу био је 1,71:1, а рудничког 1,44:1.[618]

Остаје још увек отворено питање до када је задржано ово двојство метролошких система који су највероватније унифицирани већ током краљевског периода увођењем динара са шлемом и челенком врсти 6.4-6.7.

Главне емисије у првом делу краљевског периода јесу крстати динари 6.1 са владарем који прима двоструки крст од св. Стефана, а за њима су следили руднички динари 6.2 и 6.3 са владарем који седи и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила. Након престанка њиховог ковања уведена је нова врста динари са шлемом и челенком 6.4-6.5 који су доживели велику експанзију. Судећи према бројним оставама, радило се о великим емисијама новца. Из овог период потичу и два мања ковања динара са шлемом и челенком 6.6 и 6.7 ограниченог обима.

Крстати динари краља Душана – врста **6.1** са владарем који прима двоструки крст од св. Стефана, наслањају се на раније истоветне емисије краљева Драгутина, Милутина и Стефана Уроша III.[619] Реч је о једном од најзначајнијих ковања краљевског периода Стефана Душана, о чему сведоче бројни обрачуни заведени у савременим документима Дубровачког и Которског архива, који су изражени у највећем броју случајева у крстатим грошима. Захваљујући овој грађи, позната нам је њихова вредност, која се најчешће кретала четири крстата динара за три венецијанска гроша. Пред крај краљевског периода вредност крстатих динара значајно је опала, смањивањем њихове тежине и вероватно финоће, о чему говори један уговор из Дубровачког архива у коме се наводе „лаки крстати гроши“ и њихова вредност: *ypp. milie de + leves ad rationem grossorum XXXV de + leves pro ducato.*[620] Однос према млетачком грошу пао је са ранијих 1:1,33 на 1:1,45. У питању су свакако последње емисије крстатих динара од којих је неке С. Димитријевић забележио као посебна ковања.[621]

Врста 6.1, иако представља најчешће спомињану емисију у изворима, није присутна у великом броју у оставама новца. Основни разлог је што нема депоа из времена ковања ове врсте. Једини изузетак представља остава из Прилужја у којој је нађен велики број примерака ове емисије, као и претходних врста крстатих динара краљева Милутина и Стефана Уроша III. У другим оставама јавља се спорадично, углавном са по једним до два примерка: Ченад, Међин, Грчка, северна Србија

[615] Види поглавље о анонимним ковањима - врста 25.1.2.
[616] Марић 1956, 433.
[617] Metcalf 1979, 304-305.
[618] HAD, *Aptagi* II f. 203' (24. април 1333): Динић 1952, 96 и 100; Динић 1962, 13.
[619] Димитријевић 1957, 83-90.
[620] HAD, *Div. Not.* VI f. 189' (6. јануар 1341): Динић 1952, 100.
[621] Димитријевић 1975, 67-68, сл. 1-4.

II, Нови Бановци, Соко Бања, Нуфару, Генерал Кантарџијево, Руждавица, Босанска Рача, Смедерево, Стоби, Падина и Кичево после 1918.

Тежина крстатих динара краља Душана бележи даљи пад у односу на раније емисије његовог претходника. Средња тежина 221 примерка износи 1,59 г према 1,68 г, колико теже крстати динари краља Стефана Уроша III.

Сигле – Врста 6.1 је обележена великим бројем комбинација словних ознака и симбола на аверсу и реверсу, преко 40. Најчешће словне ознаке су: T-O/T-O, P-R/T-O, P-R, M-G, M-L/T-R, P-попрсје/P-R, T-O/P-R, P-M, M-G/T-R, P-/N-O, P-B/T-O, N-O/T-O, итд. Поједине сигле као B-M/S, P-R, T-R, T-O и N-O су преузете са новца краља Стефана Уроша III и то у највећем броју случајева, што је логично, са његове емисије крстатих динара 5.1. Исто тако налазимо сигле које су наслеђене са ковања рудничких динара врсти 5.2-5.4 P-B. У првом случају посреди су ковања која можемо повезати са истом ковницом и закупцем, док би у другом било реч, највероватније, о истом закупцу.

Врсте **6.2** и **6.3** представљају рудничка ковања краља Душана, која као узор имају емисије његовог оца краља Стефана Уроша III – врсте 5.2-5.4.[622] Ови динари са краљем који седи на престолу и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила се непосредно помињу у једном тестаменту из 1348. године. У њему, *Thoma de Petragna*, поред осталог новца и предмета од сребра, наводи динаре са мачем – *grossi dela spada antisi de Rudinicho*.[623]

Ове динаре налазимо искључиво у оставама новца похрањеним на северу земље. У налазима склоњеним у четвртој деценији XIV века руднички динари чине једину врсту новца (Жабаре, „Сент Андреја“ и Београд), док се у нешто млађим депоима присутни у малом проценту (Клопче, Нови Бановци и Смедерево). Из каснијих остава руднички динари – врсте 6.2 и 6.3, као и они старији, потпуно недостају. Ово указује на то да су руднички динари, веће тежине и финоће од осталих емисија, били брзо повучени из оптицаја и претопљени. Ковање рудничких динара по вишој стопи – врста 6.2 и 6.3 прекинуто је још у краљевском периоду и њих су заменили динари са шлемом и челенком приближно исте тежине и финоће као крстати динари. Монетарном реформом, коју не можемо прецизно датовати, створен је нови новчани систем.

О престанку ковања динара са мачем посредно би могао сведочити већ поменути тестамент из 1348. године. Овај навод указује на постојање већег броја типова рудничке ковнице, односно да динари са мачем представљају у време писања тестамента стару врсту. И један други тестамент из исте године наводи старе рудничке гроше – *grossi de Rudinicho antisi*.[624]

Слично рудничким динарима краља Стефана Уроша III, врста 6.3 – са латиничном легендом представља малу емисију, док главно ковање чини врста 6.2 са ћириличним натписом.

Тежине рудничких динара, од 1,89 г (79) за врсту 6.2 до 1,75 г (29) за врсту 6.3, премашују остала ковања краља Душана. Са друге стране, слично његовим крстатим динарима, далеко су мање вредности од рудничких динара краља Стефана Уроша III.

Сигле – Врста 6.3 је обележена само једном сиглом N-G, коју срећемо такође код типа 6.2. Врста 6.2 је, пошто се ради о бројнијој емисији, означена већим бројем словних ознака: А-Ф, В-Р, A-N и друге. Сигла Р-В је преузета са рудничких динара краља Стефана Уроша III врсти 5.2 и 5.3, али је налазимо и на крстатом динару краља Душана 6.1. Ту је и сигла Р- са врсте 5.2. Још једна ознака Р-Р указује на везе са истовременим крстатим динарима 6.1.

Нове врсте динара са шлемом и челенком – **6.4** и **6.5** – уведене су током краљевског периода ради уједначавања новчаних система. Њиховим појављивањем престало је ковање рудничких динара са владарем који седи и држи скиптар са крстом и мач положен преко крила. Да ли је истим поводом дошло и до прекида ковања динара са крстом у централним ковницама тешко је рећи. Тежина динара са шлемом је приближена тежини крстатих динара.

Динари са шлемом и челенком су ковани, судећи према оставама новца, у великом броју емисија. С обзиром на њихову бројност, врло је вероватно да су ковани у већем броју цека. На основу њихових карактеристика и скупних налаза новца главне ковнице ове две врсте требало би потражити у северним и централним деловиме српске државе. Наиме, обе врсте су налажене углавном у

[622] Димитријевић 1957, 91-96.

[623] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.

[624] HAD, *Test. Not.* V f. 17 (5. фебруар 1348): Динић 1952, 97; Петерковић, Исписи, 2; Ћирковић, Исписи.

Слика 6: Основне варијанте врсти 6.4.1-2 и 6.5.1-3
Illustration 6: Main variants of the types 6.4.1-2 and 6.5.1-3

6.4.1 6.4.2 6.5.1 6.5.2 6.5.3

оставама које гравитирају поменутим областима: Прилужје, Рудник 1992, Северна Србија II, Шоимени, Нови Бановци, Соко Бања, Шовенихаза и Лазу. Исту слику дају и каснији депои: Босанска Рача, Смедерево и Падина, као и они нађени на простору источне Бугарске и Румуније: Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник и друге. Најиндикативнији је налаз једне растурене оставе са самог Рудника из 1992. године, са 4 динара врсте 6.5. На сва четири примерка срећемо сиглу N-G која представља, како смо видели, главно обележје рудничког динара са мачем краља Душана врсте 6.3 и једне од основних емисија врсте 6.2.

Склони смо, стога, да тежу врсту 6.5 са средњом вредношћу од 1,59 г (188) и већом финоћом повежемо са северним територијама и ковницом Рудник. Са друге стране, лакшу врсту 6.4 са средњом тежином од 1,40 г (375) можемо да доведемо у везу са ковницама у централним деловима земље. Упркос променама типова новца метролошки системи су вероватно остали раздвојени. Очигледно је да је и даље настављено са депресијацијом динара.

Обе врсте су коване паралелно и развијале су се упоредо. Тако су код обе врсте забележене исте типолошке варијанте са високим полукружним наслоном престола на коме седи Христ – варијанте 6.4.2 и 6.5.2. Код врсте 6.5 јавља се још једна варијанта на којој налазимо на реверсу хералдичку представу троугаоног штита са шестокраком звездом на коме стоји шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом - 6.5.3 (Слика 6).[625] Исте представе бележимо на новцима Стјепана II Котроманића (1322-1353).[626]

Сигле - Обе емисије су обележене бројним сиглама. Словне ознаке налазимо, као и код претходне две емисије рудничке ковнице 6.2 и 6.3 искључиво на аверсу, супротно крстатим динарима којима су сигниране, у највећем броју случајева, обе стране. За врсту 6.4 бележимо преко 50 словних ознака, док је тип 6.5 означен са нешто скромнијим репертоаром знакова, око двадесетак. Један важан детаљ одваја ове емисије. Наиме, саме врсте 6.4 и 6.5 су ретко обележене истим ознакама (N-G (G-n), глава, E-O, итд).

Најчешће сигле врсте 6.4 су: N-O, L-V, M-B, P-A, Ф-R, D-C, R-O, T-P, P-L, m+-B, O-S, C-C, глава-, N-G и друге. Врста 6.5 је обележена у највећем броју случајева следећим словима и симболима: глава-глава, N-G, H-O, O-M, R-S, S-M, итд. Обе врсте су повезане сиглама са ранијим ковањима рудничких динара и крстатих динара.

Трећој врсти динара са шлемом и челенком припада тип **6.6.**[627] Представа Христа који седи на престолу, на аверсу, је блиска оној приказаној на појединим емисијама крстатих динара краљева Стефана Уроша III - врсти 5.1 и Душана - врсти 6.1. Ради се о реткој емисији новца од којих је забележен само један примерак у остави из Нових Бановаца. Средња тежина ове врсте износи 1,51 г (3).

[625] Петровић 1934b, 33; Димитријевић 1963, 101, сл. 13-14: остава из Руждавице.

[626] Аверс са високим полукружним наслоном престола: Rengjeo 1959, 67-69, бр. 747, 749, 764 и 779, Т. XIII; Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом: Rengjeo 1959, 69, бр. 780-781, Т. XIII; Троугаони штит на коме стоји шлем са челенком: Rengjeo 1959, 69, бр. 779, Т. XIII.

[627] Димитријевић 1957, 97.

Сигле – Ова емисија је обележена сиглом N-G, коју срећемо на типу 5.1 и рудничким врстама 6.2 и 6.3, као и динарима са челенком и дашчицом 6.4 и 6.5.

Последњу емисију представља врста **6.7**, која припада овом раздобљу. Ради се о емисији новца кованој у време краља Душана што је потврђено открићем једног динара ове врсте коване истим калупом аверса као један динар врсте 6.4. Оба примерка потичу из оставе Нови Бановци. Ова емисија је раније била опредељена од стране Р. Марића као ковање Стефана Уроша III.[628] Ова атрибуција је била оспорена од стране С. Димитријевића који је поменуту врсту одредио као краљевско ковање Уроша V.[629]

Врста 6.7 је нешто бројнија од претходног ковања и срећемо је у оставама са истородним динарима са шлемом краља Душана (Северна Србија II, Нови Бановци, Нуфару и Руждавица).

Средња тежина врсте 6.7 износи 1,54 г (12).

Сигле – Врста 6.7 је кована у ограниченом обиму о чему сведочи и јединствена словна ознака: M-B.

Царски период

Царско раздобље Стефана Душана одликује велики број врста новца 6.8-6.30 кованих у размаку од 1345/1346. до 1355. године.

Хронологија Душановог царског новца позната је само у основним цртама. Прве емисије представљају врсте 6.8-6.10. Тип 6.8 је датован на основу натписа, али и других елемената, у раздобље од 1345. до 1346. године,[630] док врсте 6.9 и 6.10, којима је обележено Душаново проглашење за цара, представљају његове прве царске емисије. Даље одређење емисија новца нам измиче. Хронолошка подела једног дела ковања цара Душана, коју је дао С. Димитријевић, само на основу остава новца, није довољно утемељена.[631] Из ње би требало изузети његово четврто раздобље тзв. имобилизиране врсте које су коване после смрти цара Душана. Велики недостатак је и то што приликом анализе остава нису узете у обзир све врсте новца царског раздобља. Аутор није водио рачуна ни о још једном важном фактору, који се поред хронолошког, одражава на формирање остава, а то је циркулација новца на коју су утицале емисије локалних ковница. Да би се дошло до потпунијих резултата, било би потребно издвојити ковнице у којима су коване поједине врсте, одредити основне емисије врсти 6.8-6.29, извршити стилску и метролошку анализу новца, анализу финоће и слагања калупа. Решење овог проблема је, имајући на уму досадашње резултате, још увек далеко.

Посебну препреку представља недостатак података о новцу у савременим изворима. Помене ковања царског новца налазимо ретко у писаним документима, где се најчешће наводе само уопштено. У изворима овог раздобља најчешће налазимо крстате динаре. Они се у највећем броју случајева помињу у тестаментима те се ови наводи могу односити и на раније емисије. Да су крстати динари ковани и за време царског периода, најбоље сведочи повеља цара Душана из 1348. године којом је одређено да Хиландар на летњи Ђурђевдан сваке године узима у Новом Брду сребра за четири хиљаде крстатих перпера на име десетине од пореза на стоку у српском царству што су цар и царица поклонили манастиру. Наложено је, такође, да се од соћа које је цар убирао од црквених села додели Хиландару 2000 крстатих перпера годишње.[632] Поред крстатих динара у овом раздобљу се спомињу динари *de Nouaberda*[633] и *dell imperador*.[634] Према С. Димитријевићу, царски гроши би представљали најтеже Душанове врсте 6.8-6.11.[635]

Извори дају и односе за неке од споменутих врста које не описују ближе. За крстате динаре наводе следеће односе према дубровачком грошу: 1348. године 1,33:1 – *quatro per tre*,[636] 1,3:1 – где

[628] Марић 1956, 54-58 и 78, тип I.

[629] Димитријевић 1957, 96-97; Димитријевић 1959а, 123-124.

[630] Димитријевић 1959а, 114-131.

[631] Димитријевић 1959а, 113-138.

[632] Законски споменици, 419-420; Динић 1952, 88; Динић 1962, 38; Actes de Chilandar II, бр. 38.

[633] HAD, *Distr. Test.* I f. 71' (24. април 1350): Динић 1962, 38, н. 8, 77, н. 36.

[634] HAD, *Div. Not.* VII f. 113-115 (2. септембар 1354): Ћирковић, Исписи; HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 101-102 (6. децембар 1355): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 9.

[635] Димитријевић 1959а, 136-137.

[636] HAD, *Test. Not.* V f. 69 (27. март 1348): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 2.

је 780 крстатих гроша *de peso* исплаћено са 600 дубровачких,[637] 1,5:1 – *Per li XXI pp. de grossi de crose de grossi de Ragusa pp. XIIII* [638], *Pp. VI de grossi de +, val pp. IIII de Ragusa* [639] и 1351. године 1,33:1 – *yperperi VIIC de cruce extimati fuerunt valere yperperos VCXXV de grossis de Ragusio.*[640] У једном тестаменту из 1350. године дају се још ниже вредности крстатих динара од скоро 2:1. У њему се наводи однос према дукату од 50:1 – *yperperos 71 grossorum de + facilium quos ipse habet in pignore pro # 17.*[641] Очигледно је да се ради о различитим емисијама крстатих динара са представама цара и царице који стоје и држе крст, које нисмо у могућности ближе одредити.

Што се тиче царских динара, помен њихове вредности налазимо у једном документу из 1355. године где се спомињу *denarii del imperador de ypp. XVIII de libra.*[642]

Стога се у нашим разматрањима, имајући на уму мали број очуваних извора, као и уопштеност података о новцу у документима доспелим до нас, морамо ослонити првенствено на нумизматички материјал.

На основу анализе остава новца, у првом реду места похрањивања, могуће је издвојити две основне групе. Прву групу можемо везати за северне области – у првом реду за Рудник, али вероватно и неке друге ковнице са ове територије. Ово наше запажање произилази из састава остава, додуше малобројних, нађених на северу земље и оних које гравитирају овој области (Нови Бановци, Соко Бања, Шовенихаза, Лазу, Босанска Рача, Смедерево и Падина), као и депоа из понтско-дунавске области истог састава (Генерал Кантарџијево, Соколник, Доброглед, Храброво, Дружба, Нуфару, Тулчеја и Валеа Теилор) које се јављају заједно са новцем Стјепана II Котроманића (Табела 11; Карта 5). Ове оставе, за разлику од оних нађених у централним и јужним деловима земље, садрже у највећем броју случајева врсте са латиничним легендама 6.8, 6.12-6.13, 6.16, 6.18-6.20 и неке њихове пандане са ћириличним натписима 6.14, 6.15 и 6.17. Ове емисије се само изузетно јављају у оставама похрањеним на југу. У налазима из северних делова земље налазимо поред поменутих емисија и врсте са ћириличним легендама у првом реду 6.9 и 6.10 и нарочито 6.11. Врста 6.21 се јавља ретко. Други аргумент који иде у прилог тезе да је реч о врстама новца кованим у северним областима јесте тај да се неке од поменутих врста типолошки везују за ковања краљевског периода из поменуте области. Тако врста 6.8 као прототип има рудничке емисије краља Стефана Уроша III 5.2-5.4 и краља Душана 6.2 и 6.3. Врсте 6.16 и 6.17 носе исти реверс као врста 4.3 краља Владислава II, а врсте 6.12-6.15 новац краља Душана 6.4-6.7.

Друга група новца се везује за централне и јужне делове земље. Овакав закључак проистиче из бројних остава новца откривених у средишњим областима и северној Македонији (Кичево 1959, Штип, Нова Варош, Белово, Урошевац, Нови Пазар, Гњилане-Урошевац, Македонија (?), Ново Брдо, Драч и Косово Поље) (Табела 10; Карта 5). У њима не налазимо врсте са латиничним легендама већ искључиво динаре са ћириличним натписима. У питању су следеће врсте: 6.9-6.11 и 6.21-6.25.

Судећи према оставама као и анализи сигли, један број врста је кован у већем броју ковница односно области, што отежава ближе хронолошко и територијално разврставање емисија цара Душана. Ту у првом реду мислимо на три главне емисије овог раздобља 6.9-6.11.

Врста 6.30 представља засебну емисију ковану у Котору по метролошкој стопи блиској ковањима Дубровачке републике.

Врста **6.8** са представом владара који седи на престолу и држи обема рукама мач положен преко крила, представља наставак ранијих краљевских ковања динара. Реверсна представа, нешто модификована преузета је са динара са мачем 6.2 и 6.3. Ради се о једној од првих царских емисија која је на основу натписа на новцу *Rex Rasiae Stefan Imperator Romaniae*, односно *Rex Rasianorum Stefan Imperator Romaiorum* датована у раздобље од 1345. до 1346. године.[643] Ово датовање потврђују и оставе новца Обад и Нови Бановци у којима се врста 6.8 јавља као прва царска емисија, као и нешто млађи депои: Соко Бања, Шовенихаза и Лазу. Ову врсту налазимо и касније у налазима Босанска

[637] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 190' (1348): Динић 1952, 96-97 и 101.
[638] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 253' и 271' (1348): Динић 1952, 101.
[639] HAD, *Test. Blagog dijela* f. 271' (1348): Динић 1952, 101.
[640] HAD, *Sent. Canc.* I f. 65 (12. децембар 1351): Динић 1952, 101-102.
[641] HAD, *Distr. Test.* I f. 37' (11. maj 1350): Петерковић, Исписи, 1.
[642] HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 101-102 (6. децембар 1355): Ћирковић, Исписи; Петерковић, Исписи, 9.
[643] Димитријевић 1959а, 114-131.

Рача и Смедерево, као и у оним у понтско-дунавској области: Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник, Тулчеја, Доброглед и др.

Средња тежина врсте 6.8 износи 1,37 г (145).

Бележимо постојање једне варијанте ове врсте, 6.8.2 са приказом високог престола са балдахином на којем седи Христ (Слика 7). Ова аверсна представа је преузета са краљевских динара са шлемом са варијанти 6.4.2 и 6.5.2.[644]

Слика 7: Основне варијанте врсте 6.8.1-2
Illustration 7: Main variants of the type 6.8.1-2

6.8.1 6.8.2

Сигле – Овај тип је, од стране С. Димитријевића, раздвојен на основу различитих натписа RX RASIE – ST IP ROMA (*Rex Rasiae Stefan Imperator Romaniae*) и REX RIA – ST IP ROIOMA (*Rex Rasianorum Stefan Imperator Romaiorum*) на две врсте. Како се први натпис јавља углавном са сиглом R-V, а други са осталим, тако мислимо да не може бити речи о засебним врстама, већ о различитим емисијама једне врсте. Да ли су те разлике хронолошке или регионалне природе – различите ковнице – или су у питању различити закупци, остављамо отвореним. У прилог тезе да се ради о ознакама различитих емисија – закупаца, односно ковница, иду оставе новца које су похрањене на северу (Нови Бановци и Шовенихаза) у којима доминира прва варијанта са сиглама R-V. У остави из Нових Бановаца ова сигла је заступљена са 28 примерака од 31 врсте 6.8, а у остави из Шовенихаза са 6 од укупно 8. У другим оставама ова сигла је, поред других, такође заступљена, али у знатно мањем проценту. Са друге стране у оставама са југа земље, где је ова врста ретка, јављају се емисије са другим сиглама, док ознака R-V у потпуности одсуствује. Тако у остави из Белова налазимо један примерак са ознакама G-m, у налазу из Стобија са nO-P, а у оном из Кичева после 1918. са Т-Ф. Нажалост, ради се о малом узорку на основу којег је тешко донети чвршћи закључак. Ипак, имајући у виду концентрацију сигле R-V на северу, ову ознаку можемо везати за Рудник, што не искључује могућност да и друге припадају истој ковници. Са друге стране, сасвим је извесно да неке од ознака представљају и друге цеке које нисмо у могућности, на садашњем ступњу истражености, одредити.

Врста 6.8 је обележена великим бројем словних ознака преко 30. Најчешће су следеће: R-V, no-P, G-m, ST-глава, N-G, ST-Ф, E-I, ST-T, m-V, S/T-/-, T-Ф, GB-m, G-G, P-O, N-V, глава-глава и друге.

О вези врсте 6.8 са претходним 6.4 и 6.5 сведочи преузимање једног дела сигли: глава- и N-G са врсте 6.4 и глава-глава, N-G и N-V са врсте 6.5.

За овом емисијом сасвим сигурно следе врсте 6.12 и 6.13, као и врста 6.16. У исту групу би требало сврстати и њихове ћириличне пандане 6.14, 6.15 и 6.17.

Врста **6.9** са владарем који стоји и кога крунишу анђели, уведена је ради обележавања крунисања краља Душана за цара које је извршено у Скопљу 1346. године. Ради се о великој емисији која је кована у већем броју цека. На основу већ поменутих остава са царским новцем Стефана Душана да се закључити да су се главне ковнице налазиле у централним и јужним областима. Највећа концентрација ове емисије забележена је у оставама из Македоније (Кичево 1959, Штип и Белово). Иначе овај тип је налажен у бројним депоима похрањеним на широком простору: Нуфару, Генерал Кантрацијево, Смедерево, Нова Варош, Урошевац, Македонија, Нови Пазар, Драч, Падина, Охрид 1952, Косово Поље и Кичево после 1918. и др.

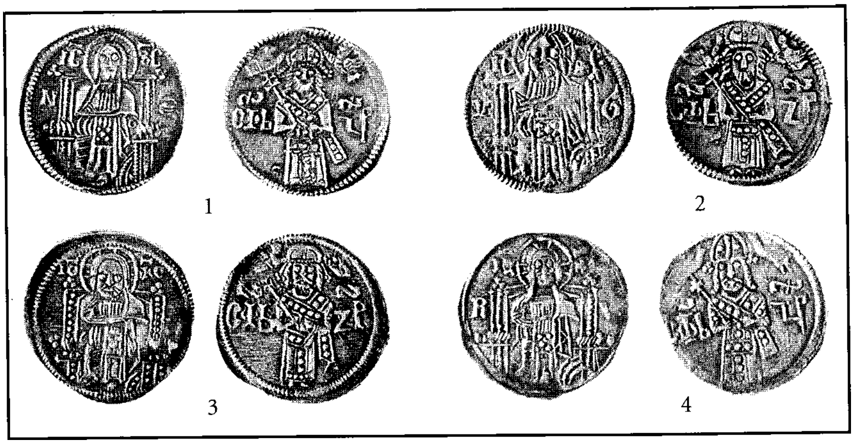
Иако је овој врсти посвећен већи број студија, којима су дотакнути важни аспекти њеног ковања, и даље су остала неразјашњена главна питања као што су хронологија, емисије и ковнице.

Захваљујући извршеним анализама састава новца, познато је да је ова врста кована од сребра високе финоће. Тако су анализе једног примерка показале финоћу од 93,4% сребра. На основу добијених резултата и поређења са ранијим емисијама краљевског периода Стефана Душана, динарима са шлемом и челенком (6.4 и 6.5), који су садржавали од 74,6% до 76,4% сребра, А. Гордус и Д. М. Меткалф су закључили да је приликом увођења крунидбеног динара извршена монетарна реформа ковањем новог динара веће финоће (Табела 3).[645] Колики су били домети ове реформе није нам

[644] Димитријевић 1959, 139-140; Димитријевић 1968, 121-122.

[645] Gordus, Metcalf 1969, 63-79, бр. 13-18.

Слика 8: Калуйари врсйе 6.9 (*Прљинчевић 1981, 129-132*)
Illustration 8: Die-cutters of the type 6.9 (*Prljinčević 1981, 129-132*)

познато пошто расплажемо анализама само једног примерка, као што недостају подаци и за друге врсте. Да се ова стопа није поштовала показују бројна прекивања крунидбеног динара преко ранијих емисија српског новца, у првом реду поменутих динара са шлемом и челенком из краљевског периода Стефана Душана.[646] Занимљиво би било видети да ли су све ковнице или само неке од њих вршиле ова прекивања.

Један од важних проблема који је дотакнут у радовима о новчарству цара Душана јесте питање калупа, сигли и издвајања емисија и ковница. П. Прљинчевић, који се бавио овом проблематиком, је на основу стилске анализе врсте 6.9 издвојио 4 групе, које су, према њему, дело 4 калупара (Слика 8). За сваког од мајстора дао је и сигле. Поред овога је, на основу мешања калупа аверса и реверса различитих мајстора, закључио да је врста 6.9 кована највероватније у једној ковници.[647] Морамо нагласити да мешање калупа различитих калупара не указује *a priori* да је новац кован на једном месту. Исто тако то може значити да су калупи израђивани у једном или више центара одакле су могли бити дистрибуирани различитим ковницама.[648] У прилог ове тезе ишла би чињеница да сваки резач обележава своје калупе посебним сиглама. Само у једном случају налазимо понављање сигли. Да би добили прави одговор на ово питање, биће потребно извршити комплетну анализу материјала, као и проналажење додирних тачака са другим врстама.

Табела 13: Калуйари врсйе 6.9 и сигле које се јављају на њиховим новцима (*Прљинчевић 1981, 129-132*)
Table 13: Die-cutters of the type 6.9 and marks appearing on their coins (*Prljinčević 1981, 129-132*)

Калупар 1		Калупар 2		Калупар 3		Калупар 4	
Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс
A-n		C-S		N-O		R-V	
B-		C-S	R-T	N-O	Z-	R-V	P-
H-		S-C	R-T	знак-О	V-G	R-V	V-
H-O		S-+					
M-I		+-S					
N-O		S-					
И-O		-S					
N-O	N	V-G					
N-O	V						
PR-							
S-O							
T-O							
T-G							
T-							
V-							
-V							

[646] Гај-Поповић 1970, 316-317; Иванишевић 1990, 150-151.
[647] Прљинчевић 1981, 127-163.
[648] Као пример можемо навести англосаксонски новац који је кован у 90 ковница при чему се ситуација разликовала од врсте до врсте. Тако су за поједина ковања калупи израђивани само у једном центру за све ковнице, а каткад су их израђивали регионални центри који су снабдевали локалне ковнице: Metcalf 1981, 165 и 173.

Везом калупа између појединих ковања такође се бавио П. Прљинчевић који је, на основу ковања истим калупом аверса врсти 6.9 и 6.10 изнео тезу да је врста 6.9 млађа од врсте 6.10. У прилог свог мишљења навео је, поред других аргумената, већу тежину врсте 6.10, као и стил новца који је код врсте 6.9 зрелији.[649] Нажалост, аутор не говори ништа о очуваности калупа – што се са фотографија не може јасно разлучити – који би јасније указали на редослед емисија.

Средња тежина врсте 6.9 износи 1,40 г (439) и ради се о једној од најтежих врста цара Душана.

Сигле – Проучавањем сигли бавио се већи броја аутора. Р. Марић је претпоставио да сигле означавају ковнице.[650] Ово мишљење је негирао С. Димитријевић сматрајући да већина одређења Р. Марића не почива на чврстим аргументима и да сигле одређују неко лице из ковнице.[651] Проблем сигли код крунидбених динара дотакли су П. Прљинчевић и Д. М. Меткалф, који су за разлику од својих претходника своје закључке засновали на анализи новца, први је сагледао везу калупа и сигли, а други појаву сигли у оставама новца.

Анализа П. Прљинчевића се заснивала на проучавању калупара, сигли и веза калупа. Издвојио је како смо раније напоменули 4 калупара и њихове сигле (Слика 8; Табела 13).

На основу мешања калупа различитих резача, 1 са 3, 1 са 4 и 2 са 4 (овај последњи сумњив) П. Прљинчевић је, како смо раније истакли, закључио да је врста 6.9 могла бити кована у једној ковници, а знаци су служили да би једном украсили динаре, а други пут обележили групе калупа.[652]

Проучавање калупа и издвајање 4 калупара који су резали врсту 6.9 говори у прилог једног другог процеса, а то је, како смо раније истакли, да су калупи за ово ковање резани у једном, односно више центара и да су одатле дистрибуирани другим ковницама. Да је постојао већи број ковница, указују, како је то јасно показао Д. М. Меткалф, састави остава у којима се, у зависности од места похрањивања, појављују одређене ознаке. Посматрајући оставе из овог раздобља: Падина, Нови Пазар, Косово Поље, Урошевац, Белово и Кичево 1959, Д. М. Меткалф је уочио да се у депоима из Косова Поља и Урошевца јавља у највећем проценту случајева ознака N-O, а у налазу из Новог Пазара сигла V-G, односно G-V. Са друге стране, у оставама из Кичева 1959. и Белова најприсутније су емисије без сигли. Овакав распоред ознака сасвим јасно, према аутору, указује на дистрибуцију новца из различитих ковница. Према овоме би ознака N-O која је нађена у оставама Косово Поље и Урошевац, места близу једне од најзначајнијих ковница у Србији Новог Брда, указивала на ову ковницу. Ознака R-V, која недостаје у оставама са југа, а бројно је заступљена у каталогу Ш. Љубића, што сведочи о њеној значајној емисији, могла би да представља рудничку ковницу. Д. М. Меткалф је овим, у првом реду методолошким чланком, указао на пут који би требало следити.[653]

Посматрајући сигле и калупаре заједно, у поменутим оставама, као и у депоима из Штипа и Кичева после 1918, уочили смо да се емисије калупара 2 са сиглама -S, S- и C-S/R-T јављају само у оставама са југа, из Македоније (Штип, Белово, Кичево 1959. и Кичево после 1918), што би могло да указује да се, како је претпоставио Р. Марић, заиста ради о ковници Скопље.[654] Судећи према процентуалној заступљености ових емисија у поменутим оставама, радило би се о малом ковању. Да би смо потврдили ове претпоставке, било би потребно темељније проучити динаре са представом владара кога крунишу анђели, али и друге емисије овог раздобља, уз анализу калупа, одређивање њиховог броја, проналажење веза калупа између врста и емисија, метролошку анализу и одређивање финоће.

Врста 6.9 је обележена великим бројем сигли међу којима се издвајају следеће: N-O, V-G, T-, R-V,-V, +-S, -S, B-, C-S/R-T, N-O/V-, T-G, A-N, PR-, T-O и друге.

Како врста 6.9 представља једно од најзначајнијих ковања царског периода Стефана Душана која је кована у већем броју ковница, тако налазимо слагања словних ознака са другим ковањима: M-I и T-O са 6.1, B- са 6.2, H-O са 6.5, S-T са 6.12, 6.16 и 6.17, T- са 6.18 и 6.21, S- са 6.21 и V-G са 6.10 и 6.11, као и N-O и R-V којима су обележене бројне емисије овог раздобља.

Врста **6.10** представља једну од првих емисија цара Душана.[655] На аверсу налазимо представу Христа како седи на престолу, а на реверсу вишередни натпис. Овај тип реверса ће, после распада

[649] Прљинчевић 1979, 149-156.
[650] Марић 1956, 117-128.
[651] Димитријевић 1957, 105-115.
[652] Прљинчевић 1981, 139-140 и 151-152.
[653] Metcalf 1981, 168-175.
[654] Тумачења сигли Р. Марића била су заснована на његовом проучавању остава и збирке Народног музеја у Београду.
[655] Прљинчевић 1982, 175-185.

царства, бити често копиран, нарочито у јужним областима, у Македонији. Судећи према оставама и мањим бројем сигли, врста 6.10 представља ређу емисију од крунидбеног динара – врсте 6.9.

На основу остава новца (Босанска Рача, Смедерево, Кичево 1959, Штип, Нова Варош, Белово, Урошевац, Македонија, Нови Пазар, Ново Брдо и др.) врста 6.10 је кована углавном у централним и јужним областима. Највећи број примерака ове врсте је похрањен у оставама из Смедерева и Урошевца.

Средња тежина врсте 6.10 износи 1,47 г (167) и већа је за 0,07 г од претходног ковања 6.9.

Сигле – Врста 6.10 је за разлику од претходног ковања означена малим бројем сигли, укупно 8 забележених: N-O, V-G, R-V, T-S, A-O, C-S, R-O, и T-. Све поменуте сигле, изузимајући R-O и T-S налазимо код врсте 6.9.

Иако располажемо са мало објављеног материјала за врсту 6.10, у могућности смо издвојити, као код врсти 6.9 и 6.11, један број сигли: N-O за оставе у централним, као код врсте 6.9, али и у јужним областима и V-G у остави Нови Пазар. Слично врсти 6.9 и овде не срећемо сиглу R-V која у каталогу Ш. Љубића представља једну од најбројнијих ознака на новцу.

Врста **6.11** представља према С. Димитријевићу једну од последњих царских емисија.[656] Њена тежина, финоћа, сигле и место у оставама, упућују да је реч о ковању које би могли сврстати после врсти 6.9 и 6.10.

Средња тежина врсте 6.11 износи 1,37 г (309), што ово ковање ставља после динара са царем кога крунишу анђели и динара са вишередним натписом, а свакако пре динара са царем и царицом који између себе држе крст. Поред високе тежине, врста 6.11 је сачувала и високу финоћу. Анализа једног примерка дала је вредност сребра од 90,1%, што је нешто мање од крунидбеног динара (Табела 3). Овај мали пад вредности динара са царем на коњу указује да се ради о врсти новца кованој пре осталих динара царског периода знатно мањих тежина и вредности.

Распоред врсте 6.11 у оставама новца се нешто разликује од претходна два ковања. Наиме, врста 6.11 бележи највећу концентрацију у две оставе са севера земље Босанска Рача и Смедерево, у једној из централних из Урошевца и једној из Приморја из Драча. У другим налазима јавља се са малим бројем примерака: Кичево 1959, Штип, Нова Варош, Белово, Нови Пазар, Гњилане-Урошевац, Ново Брдо и др.

Све ово упућује да би главне ковнице ове врсте требало потражити у централним, а делом и у северним областима. О значајној циркулацији врсте 6.11 у северним српским земљама сведочи директно подражавање овог типа у рудничкој ковници за време цара Уроша – врста 9.20.

Бележимо већи број различитих варијанти – емисија – врсте 6.11. Прву представља варијанта на којој Христ држи јеванђеље уместо акакије – врста 6.11.2. Другу чини засебна емисија на којој се поред представе попрсја Христа налазе два анђела од којих један стоји са леве, а други са десне стране – врста 6.11.3 (Слика 9). Средња тежина ове емисије је знатно нижа од главног ковања и она износи свега 1,07 г (2), што упућује да се ради о једној од последњих емисија ове врсте. Реч је не само о последњој емисији ове врсте него и о једном од последњих ковања цара Душана. Наиме, П. Прљинчевић је изнео на светло дана постојање једног примерка врсте 6.11.3 чијим је калупом аверса искована једна од првих врста цара Уроша – 9.1. Аутор је ово ковање истим паром калупа две различите врсте протумачио тако што је врсту 6.11.3 определио као ковање цара Уроша.[657] У том случају би, према нашем мишљењу, емисија 6.11.3 представљала имобилизирани тип новца чије се ковање наставило под другим владаром. Са друге стране, на основу увида у фотографије, чини се да је врста 9.1 кована нешто истрошенијим калупом те би след ковања био другачији од оног који је предложио П. Прљинчевић.

Поред ове емисије, С. Димитријевић је издвојио и друге које се одликују слабијим стилом израде. У питању су локална ковања.[658]

Сигле – Врста 6.11 је обележена бројним сиглама око 20, од којих се неке наслањају на претходна ковања. То су у првом реду најчешће ознаке N-O, R-V, N-G, T-S, T-S/T, R-OP+, O-G/VG, n-, O-G/G-V, R-S, B-A и друге којима су обележавана бројна ковања овог раздобља. Ове ознаке налази-

[656] Димитријевић 1959а, 124-131.
[657] Прљинчевић 1980, 187-202; Прљинчевић 1983, 113-116.
[658] Димитријевић 1967, 77: Према аутору, Христ држи рударски чекић! Реч је о акакији.

Слика 9: Основне варијанте врсте 6.11.1-3
Illustration 9: Main variants of the type 6.11.1-3

6.11.1 6.11.2 6.11.3

мо код следећих ковања: O-G 6.4, T-S 6.10 и V-G 6.9 и 6.10, итд. Неке од сигли врсте 6.11 заступљене су на каснијој врсти 6.21: B-A, V-G и R-S.[659]

Анализа сигли у оставама дала је исте резултате као и за врсте 6.9 и 6.10. Тако у оставама из централних области: Косово Поље и Урошевац доминира сигла N-O, а у остави из Новог Пазара V-G. Са друге стране у остави из Смедерева најприсутније су емисије без сигли. У овој остави знатно је заступљена и сигла R-V коју су Р. Марић и Д. М. Меткалф, с правом, повезали са рудничком ковницом.[660]

Врсте **6.12** и **6.13** представљале су до скоро ретке емисије. Открићем већег броја остава у понтско-дунавској области њихов број знатно се увећао чиме је исправљена слика о њиховој, очигледно не малој емисији. Крива слика је добијена услед малог броја остава из матичних области – северне Србије, где су ове врсте највероватније коване.

Врсте 6.12 и 6.13 са шлемом са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом на реверсу имају за узор динаре истог типа из краљевског периода Душана 6.4-6.7. Налазимо их, како смо напоменули у оставама из северних области: Соко Бања, Шовенихаза, Лазу, Босанска Рача и Падина). Ту убрајамо и бројне депое из околине Варне и Добруџе (Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник и Доброглед), као и један из околине Ћустендила (Руждавица).

Врста 6.12 се јавља у варијанти са шлемом са челенком, дашчицом и крином на врху (Слика 10).[661]

Средњу тежину ових примерака је тешко одредити јер су њихове плочице у највећем броју случајева опсечене, пошто потичу из налаза из понтско-дунавске области. Примерци за које није наведено да су претрпели било какве измене теже: врста 6.12 – 1,07 г (10) и 6.13 – 1,14 г (25). Њихова тежина је, уколико је узорак исправан, далеко испод вредности забележених за типове који им претходе 6.4 – 1,40 г, односно 6.5 – 1,59 г. Судећи према типолошким одликама, радило би се о првим царским емисијама чему се противе тежине које су испод вредности других царских емисија. У прилог раном датовању ове две врсте иду и оставе из Шовенихаза и Лазуа где ове врсте, поред претходне 6.8, представљају последње емисије. Могуће је да овде имамо производе других ковница које су своје прве царске емисије ковале по сниженој метролошкој основици. У том случају радило би се о различитим новчаним стандардима који су постојали истовремено.

Сигле – Врста 6.12 је обележена мали бројем сигли: S-T, O-N, N-O и R-O. Последње две сигле налазимо код врсте 6.13, а прву и трећу код 6.16. Врста 6.13 је маркирана далеко већим бројем ознака: N-O, R-O, M-P, n-P, N-G, O-B, R-G и R-V. На једној варијанти врсте 6.13 са сиглом N-O на аверсу, налазимо ознаку TO на дашчици.[661] Поједини примерци обележени сиглом N-O стилски су врло блиски динарима са вишередним натписом врсти 6.10. Представа Христа који седи на трону на ова два ковања дело је истог калупара. Из овога следи да су поједине емисије динара са шлемом могле бити коване и у средишним деловима земље, за шта немамо потврде у оставама новца, или да су калупи, што се у овом тренутку чини вероватнијим, били премештани из једне ковнице у другу.

Врста **6.14** је типолошки слична са претходне две врсте од којих се разликује натписом на ћирилици, стилском обрадом и сиглама.[662] Стил ове емисије заостаје за претходним ковањима. И ова врста, судећи према оставама новца, има своје порекло у северним областима. Нађена је у остава-

[659] П. Прљинчевић наводи ковање истим паром калупа реверса обележеног са ΛG два различита аверса, једног са сиглом O-V, а другог са O-G: Прљинчевић 1981, 136 и 159; Судећи према фотографијама, поменути динари су ковани са различитим калупима реверса.

[660] Марић 1956, 125; Metcalf 1981, 175.

[661] Димитријевић 1966, 121-122.

[661] Димитријевић 1969, 206-207.

[662] Димитријевић 1974, 97-99.

Слика 10: Основне варијанте врсте 6.12.1-2
Illustration 10: Main variants of the type 6.12.1-2

6.12.1 6.12.2

ма Нуфару и Генерал Кантарџијево (?) из понтско-дунавске области и Падини похрањеној у Ђердапу. У сваком налазу био је само један примерак ове врсте.

Њена средња тежина од 1,00 г (2) је сврстава заједно са врстама 6.12 и 6.13 у исту тежинску групу.

Сигле – Врста 6.14 је означена синглама C-B и C-R које не налазимо на емисијама претходне групе, али ни на осталим ковањима, изузев наредне врсте, што говори у прилог да се ради о засебним емисијама – закупцу или ковници.

Истој скупини припада врста **6.15** која се од претходне емисије разликује по томе што се на аверсу налази представа Христа који стоји у мандорли. Реч је о новој представи која се први пут јавља у српском новчарству. Ова врста, недавно откривена, потиче из непознатог налаза,.могуће и оставе новца, из Бугарске.[664]

Сигле – На јединим познатом примерку забележене су сигле C-B.

Тежина јединог познатог примерка, незнатно опсеченог, износи 1,01 г.

Овим ковањима је блиска врста **6.16** са представом Христа који стоји у мандорли и цара који седи на престолу. Реверс овог типа – цар седи на престолу и држи скиптар са крином или крстом – има далеки узор у представи са динара Владислава II – врста 4.3. И ово ковање налазимо у оставама које гравитирају северним областима: Смедерево и Нуфару. У ову групу би ишла и остава из Руждавице у којој је похрањен новац опсечен и контрамаркиран у области Варне.

Код ове врсте коване, судећи према налазима, у малим серијама, разликујемо две емисије. Прву чини ковање динара тежине око 1,72 г (1) обележени сиглом n-O, а другу лаких динара тежине 0,95 г (1) означених са R-V и S-T? (За ову последњу сиглу немамо забележене тежине). Велика тежина прве емисије, највећа код царског новца, одређује је као једно од првих царских динара. Велике разлике код ове две емисије упућује нас на постојање две ковнице. Тешко је замислити да је једна ковница оборила тежину своје врсте са читавих 45%.

Сигле – Појава истих сигли на врсти 6.16, S-T као код врсте 6.12, N-O код 6.12 и 6.13 и R-V код 6.8 и 6.13 говори у прилог томе да је реч о регионално, односно хронолошки блиским врстама. Прави одговор на ово питање тешко је дати без потпуније анализе нумизматичког материјала. Треба истаћи да поменуте сигле налазимо и на врстама са ћириличним натписима.

Врста **6.17** представља паралелну емисију са врстом 6.16.[665] Од ње се разликује натписом који је дат ћирилицом. Ова врста је нађена до сада у двема оставама Нуфару из Добруџе и Руждавица код Ћустендила. Ради се о малој емисији од које је познато свега неколико комада. Тежина исправних динара није нам позната. Један фрагментован примерак из колекције С. Димитријевића тежи 1,16 г (1).

Сигле – Како је реч о невеликом ковању и број сигли је мали. Један број се везује за друга ковања G-G за 6.8 и S-T за 6.12 и 6.16, као и 6.9.

Врста **6.18** са представом цара и царице који држе крст на реверсу, представља један од најчешћих мотива на врстама царског новца. Јавља се са латиничном легендом и Христом у мандорли и ћириличним натписом са Христом који седи на престолу.

Мали број објављених примерака са свим подацима и са фотографијама новца онемогућава нам да кажемо нешто више о овој врсти новца. Судећи према легендама и представама крста, изгледа да ову врсту можемо поделити на две основне емисије чији међусобни односи нису познати: STEFAN – INPERAT вар. са једноструким крстом – 6.18.1 и STP KS IM – PERAT вар. са двоструким крстом – 6.18.2.

Врста 6.18 је досада позната само из остава похрањених у понтско-дунавској области (Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник и Валеа Теилор). У ово групу можемо сврстати и депо из Руждавице код Ћустендила. Један примерак је наводно нађен у остави из Смедерева.

Средња тежина ове врсте износи 1,01 г (17).

[664] Податке о месту налаза и фотографије дугујем М. Јовановићу, на чему му се срдачно захваљујем.

[665] Димитријевић 1959, 138-139.

Сигле – Ова врста је обележена бројним сиглама: T-/R, T-, m-/R, T-/T, B-I/Ed, E-O, T-C, T-G/R и друге, које у највећем броју случајева не налазимо на ранијим ковањима. Изузетак су сигле E-O која се везује за врсте 6.4 и 6.5, T- коју налазимо код врсти 6.9 и 6.21.

Врста **6.19** се од претходног ковања разликује по натпису, на основу којег се узима да је она млађа. Наиме, код ове врсте се поред цара наводи и име царице Јелене. И код ове врсте бележимо већи број емисија са различитим легендама које представљају скраћеницу основне: Stefanvs Ipator – Elena Ipatix.[666]

Тип 6.19 је забележен слично претходном ковању у оставама из понтско-дунавске области: Нуфару, Генерал Кантарџијево, Соколник, Тулчеја, Доброглед и Валеа Теилор, као и из околине Ћустендила: Руждавица. Један примерак би потицао наводно из сумњиве оставе нађене око 1970. године у Охриду.

Ова врста је, са средњом тежином од 1,12 г (26), нешто тежа од претходног ковања врсте 6.18.

Сигле – Емисије ове врсте су означене бројним сиглама: G-m, L-G, R-V, A-A, A-B, B-IA, IA-B, L-A, -m, N-G, N-S, T-M, /n и /P од којих један број срећемо на следећим врстама: T-M и L-G на 6.5, G-m на 6.8 и R-V на 6.8, 6.13, 6.16, као и оним са ћириличним натписом. Додајмо да највећи број примерака ове врсте није обележен никаквим ознакама.

Овој групи, судећи према иконографским детаљима, припадала би и наредна врста **6.20** која се јавља у две подврсте: једној са натписом STR – ELR – 6.20.a и друга са SF-EL – 6.20.b. С. Димитријевић је, на основу скраћене легенде врсте 6.20.b, претпоставио да је она могла бити кована за време краљевског периода.[667] Ову претпоставку је прихватио Е. Оберлендер-Тарновеану на основу једног примерка – врсте 6.20.a, истог стила, из оставе Нуфару, чији је натпис протумачио као *Stefanus rex – Elena regina.*[668] Ова поставка изнета само на основу натписа на новцу изгледа прихватљива. Њој се противе стил новца који умногоме заостаје за претходне две врсте и који налазимо на појединим њиховим варијантама, мала тежина, као и одсуство из ранијих остава са краљевским, односно раним царским емисијама Стефана Душана. Овоме треба додати и стилску сличност са новцем цара Уроша врстом 9.14 са истим представама и натписом V?R – EL, који је, уколико је опредељење овог новца тачно, свакако млађег датума.

Тежина једног контрамаркираног примерка из оставе Генерал Кантарџијево износи 1,06 г.[669]

Налазе овог типа бележимо у оставама: Руждавица и Нуфару.

Сигле – Реч је о малој емисији новца која није била обележена сиглама.

Врста **6.21** са Христом који седи на престолу на аверсу и царом и царицом који држе између себе крст, а у десној, односно левој скиптар, има своју паралелу у врстама са латиничним легендама 6.18-6.20. Поред врсте 6.21 са Христом који седи на престолу и са ћириличним натписом, али и без икакве легенде јављају се и друге врсте: 6.22 са царом и царицом који држе руке на грудима, 6.23 са реверсом другачијег стила и без легенде, 6.24 са реверсом сличним претходном ковању и са аверсом на коме налазимо представу Христа који седи на ниском престолу и 6.25 која представља хибридно ковање са аверсом врсте 6.24 и реверсом врсте 6.22.

У каталогу Ш. Љубића, *Opis jugoslavenskih novaca*, врста са Христом који седи на престолу на аверсу и владара и владарке који између себе држе крст на реверсу одређена је типолошки као једна врста B III. У оквиру ове групе крије се низ различитих врста од којих су неке коване после смрти цара Душана. Врсте 6.21 и 6.22 припадају царском раздобљу, док су друге коване после смрти. Налажене су у оставама каснијег раздобља: врсте 7.2 и 7.3 у оставама из Македоније, а врста 7.5, тежине 0,51 г, у великом налазу из Косова Поља. У ову групу је била укључена и једна врста цара Уроша 9.18.

Прве варијанте врсте 6.21 су врло блиске крунидбеном динару – врсти 6.9. Судећи према П. Прљинчевићу који је проучавао калупе ова два типа три од четири калупара која су резали калупе за врсту 6.9 радили су и врсту 6.21. Поред поменутих калупе за ову врсту су резала још 3 мајстора, од којих су два радила и предлошке за тип 6.22. За врсту 6.22 коришћени су калупи аверса типа 6.21.[670]

666 Димитријевић 1966, 122-125.

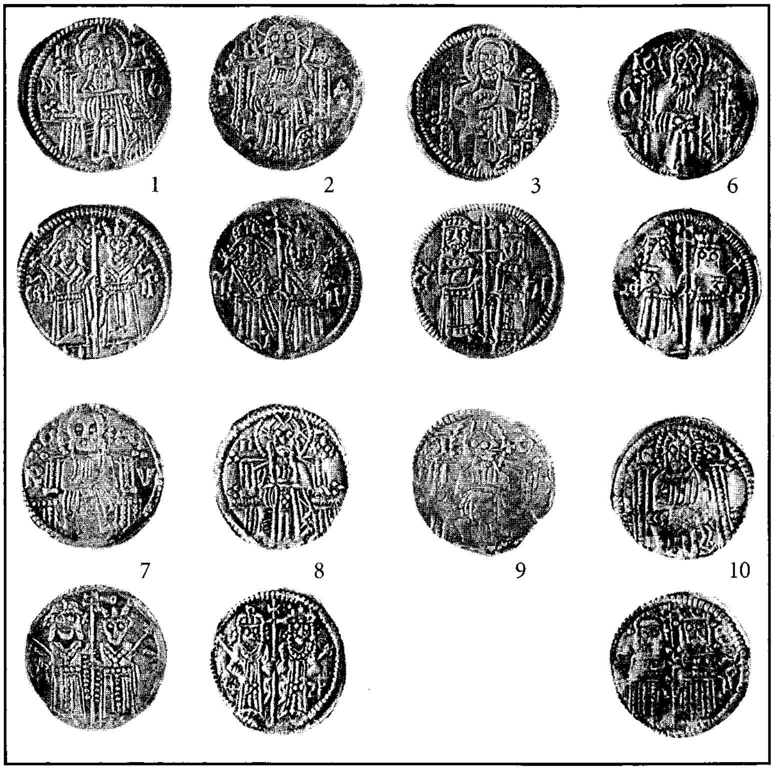
667 Димитријевић 1974, 93-97.

668 Oberländer-Târnoveanu 1992, 71: други примерак из ове оставе обележен је легендом SR - EL.

669 Димитријевић 1974, 93-97.

670 Прљинчевић 1981, 140-144.

Слика 11: Калуйари врсйи 6.21 и 6.22
(Прљинчевић 1981, 140-144)
Illustration 11: Die-cutters of the types 6.21 and 6.22
(Prljinčević 1981, 140-144)

Већи број калупара, поступна деградација стила врсте 6.21 и пад тежине новца указују да је она кована у већем броју емисија о чему сведоче и различите величине плочица. На основу анализа остава врста 6.21 представља једну од мањих емисија у поређењу са основним ћириличним типовима 6.9-6.11 и 6.22. Ни у једној од остава она не чини доминантно ковање (Смедерево, Кичево 1959, Нова Варош, Белово, Урошевац, Македонија, Нови Пазар, Гњилане-Урошевац, Ново Брдо, Косово Поље и др.). Судећи према појави у већем броју депоа из централних и јужних области, као и бројним сиглама, ова врста је кована у више цека. Њена највећа концентрација у двема остава, Косово Поље и Урошевац, посредно указују да би једну од ковница требали потражити на Новом Брду.

Средња тежина врсте 6.21 износи 0,96 г (473) и далеко је нижа од ранијих царских ковања.

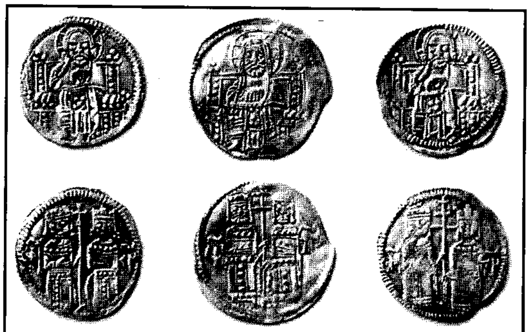
Сигле – Калупе за врсту 6.21 радило је, према П. Прљинчевићу, 6 калупара (1-2 и 6-9), чије су емисије у највећем броју случајева биле обележене различитим сиглама. Аутор је установио, на основу анализе калупа, да су различити калупари, као и различите сигле повезане идентичним паровима калупа реверса. На основу повезаности калупа и сигли извео је закључак да је ова врста кована у једној ковници.[671] Појава мешања калупа различитих резача указује да су калупи израђивани у једном или више регионалних центара, одакле су дистрибуирани локалним ковницама. Резултати до којих је дошао П. Прљинчевић, иако недоречени, су врло важни, јер су показали мешање калупа између различитих врста (6.21 и 6.22), као и емисија. Поред овога, допринели су да један број сигли повежемо у целине које представљају свакако производ једне ковнице. Опредељивање сигли у групе један је од начина да лакше дођемо до одговора на питање хронологије и ковница (Слика 11; Табела 14).

Табела 14: Калуйари врсйи 6.21 (1-2, 6-7 и 9) и 6.22 (3) и сигле које се јављају на њиховим новцима (Прљинчевић 1981, 140-144)
Table 14: Die-cutters of the types 6.21 (1-2, 6-7 and 9) and 6.22 (3) and secret marks appearing on their coins (Prljinčević 1981, 140-144)

Калупар 1		Калупар 2		Калупар 3		Калупар 6		Калупар 7		Калупар 9	
Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс	Аверс	Реверс
B-A		O-V		O-V		O-S		R-V		V-G	
N-G		S-крин	T-			R-V				G-V	
R-V		·:-T	T-			S/O-V/B					
V-G		T-·:									
V-G	S-V	+-T									
V-S		T-+									
V-S	S-V	T-крин									
дрво-дрво		T-									

671 Прљинчевић 1981, 140-146 и 155-163.

Слика 12: Ковања врсте 6.22 на различитим плочицама
Illustration 12: Coinages of the type 6.22 on different flans

6.22.1 6.22.2 6.22.3

Имајући на уму групе сигли које, пошто су коване истим калупима реверса, потичу из једне ковнице, било би логично очекивати да их налазимо груписане у оставама. Нажалост, ово није случај. Само групу сигли N-G и дрво-дрво налазимо заједно у већем броју остава: Косово Поље, Урошевац, Белово и Кичево 1959. Прву сиглу срећемо у највећем проценту у остави из Белова, а другу у налазу из Урошевца. Оваква разнолика регионална распрострањеност сигли које, судећи према вези калупа, представљају једну групу, онемогућава нам да, без подробније анализе, ову групу повежемо са било којом области.

Са друге стране, постоје групе ознака на новцу које можемо повезати са одређеним регионима, односно ковницама. Тако групу сигли S-крин/T- и ·:-T/T-, коју налазимо само у налазу из Косова Поља, би можда могли довести у везу са ковницом у Трепчи. Ту су и ознаке O-S и S/O-V/B које налазимо у налазима из Косова Поља и Новог Пазара и које посредно указују на неку ковницу из централног дела државе.

Поред сигли које су преузете са ранијих ковања, налазимо један број нових комбинација. Ознака N-O на реверсу потиче са врсте 6.1, S- 6.9, T- 6.18 и 6.9 и O- S 6.1 и 6.4, која се јавља и код каснијег ковања 6.22. Сигле као B-A, R-S, N-G и R-V преузете су са претходне емисије 6.11.

Врста **6.22** јавља се, судећи према оставама и мешању калупа аверса, паралелно са врстом 6.21. Ово ковање смо, следећи С. Димитријевића, издвојили као посебну врсту мада се типолошки може посматрати и као подврста претходног.[672] Основни разлози који су нас навели да је дамо засебно су њена нешто другачија структура и њена већа емисија. Наиме, у готово свим оставама врста 6.22 се јавља у већем броју него врста 6.21 (Кичево 1959, Нова Варош, Белово, Урошевац, Македонија, Богумил, Нови Пазар, Гњилане-Урошевац, Ново Брдо, Косово Поље и др.). Поред овог, ово ковање је другачије организовано. Означено је малим бројем сигли које ретко налазимо на новцу. Највећи део ковања врсте 6.22 је необележен. Тако у налазима из Косова Поља, Урошевца, Белова и Кичева 1959. емисије без сигли представљају преко 97% новца. Једино у остави из Новог Пазара, где поред 45% емисија без ознаке налазимо 55% новца обележеног ознаком O-V.

Највећу концентрацију врсте 6.22 срећемо у оставама из централних области што говори у прилог тези да су се главне ковнице ове врсте налазиле на поменутом простору.

Према истраживањима П. Пръинчевића, калупе за ову врсту радило је више резача од којих су поједини резали динаре типа 6.9 и 6.21.[673] Забележена су и мешања калупа међу врстама 6.21 и 6.22, што свакако указује на блискост ова два ковања. Темељитија анализа материјала показала би, уверени смо, праву релацију између ове две врсте.

Просечна тежина врсте 6.22 износи 0,98 г (606), што је незнатно више од врсте 6.21 чија је просечна вредност 0,96 г. Треба напоменути да у оквиру овог ковања постоји неколико емисија које се јасно одвајају на основу тежине, односно величине плочице (Слика 12).

Неке од емисија ове врсте третиране су као посебни типови јер се на реверсу појављују, према С. Димитријевићу, наводно две мушке фигуре.[674] Једну од ових врста је већ раније забележио Р. Марић, који ју је протумачио као имитацију из времена цара Душана. Овај примерак потиче из оставе из Белова.[675] Лошији стил поменутог ковања не мора значити да се ради о имитацији, већ о једној од емисија врсте 6.22. Ова емисија представља, према П. Пръинчевићу, званично ковање и дело је калупара 10.[676] Реч је о емисијама лошије стилске обраде.

Сигле – Врста 6.22 је обележена, како сма нагласили, малим бројем сигли: O-V, R-V, G-V, N-G и O-S, које се у највећем броју случајева јављају на претходној врсти 6.21.

Ретке врсте **6.23-6.25** представљају јединствену групу повезану представама на новцу у једну целину којој можемо прикључити и претходну врсту 6.22.[677]Наиме, реверс врсте 6.22 преузет је за

[672] Димитријевић 1959а, 115-133.
[673] Пръинчевић 1981, 140-163.
[674] Димитријевић 1974, 100; Димитријевић 1975, 71-72.
[675] Марић 1956, 383, бр. 89, Т. LIV/LV.16.
[676] Пръинчевић 1981, 144 и 149-150.
[677] Димитријевић 1969, 207-209.

ковање типа 6.25. Да се ради о емисијама цара Душана, поред стилских сличности између емисија, сведоче оставе новца похрањене још за његова живота које садрже поменуте динаре. Примерци врсте 6.24 нађени су у оставама: Нова Варош (?), Белово, Урошевац и Македонија (?). У последњој остави био је присутан и један динар типа 6.23. Налази ове групе динара познати су, такође, из познијих депоа: Ново Брдо – врсте 6.23 и 6.24 и Косово Поље – врста 6.24. Реч је о малим количинама новца које се крећу од једног динара, најчешће, до седам.

Ове врсте су коване у централним и јужним областима судећи према њиховој концентрацији у оставама које потичу са ових простора.

Мали број примерака врсти 6.23-6.25 дао је неуједначене вредности. Тако смо за врсту 6.23 забележили средњу тежину од 1,34 г (2), 6.24 – 1,04 г (15) и 6.25 – 1,01 г (1).

Сигле – Врсте 6.23 – 6.25 нису обележене ознакама.

Врсте **6.26** и **6.27** са представом главе цара Душана дате спреда на аверсу и монограмом на реверсу, представљају мале емисије које се не дају ближе одредити. Врста 6.26 носи латиничну легенду, а врста 6.27 ћириличну.[678] И ове две емисије би, имајућу на уму претходна ковања, могли доделити ковницама из северних области. Овоме би ишао у прилог налаз јединственог примерка врсте 6.27 у атару села Врбовац код Смедерева.[679] Овој тези се противи налаз два примерка врсте 6.26 у остави, додуше сумњивог састава, из Македоније.[680]

Мале тежине ових врста, 0,64 г (1) 6.26 и 0,72 г (1) 6.27, упућују да се ради о полудинарима.

Сигле – Ове врсте нису облежене сиглама.

Истој групи припада и врста **6.28** са истом представом на аверсу и крстом са флоралним орнаментом – криновима на реверсу.[681]

Тежина овог јединственог примерка износи 0,51 г, што га одређује такође као полудинар.

Сигле – Ова врста је обележена сиглом R-V једном од најчешћих ознака на новцу цара Душана.

Врста **6.29** представља јединствену емисију са Христом који седи на престолу на аверсу и владаром који јаше на коњу на реверсу.[682] Према тежини од 0,96 г (1) радило био се о једној од последњих емисија цара Душана.

Реч је о малој емисији. Познат је само један примерак овог динара који, пошто не располажемо местом налаза, не можемо ближе одредити. Не треба искључити могућност да се овде ради о имобилизираној врсти динара цара Душана кованој после његове смрти. На ово нас наводи један сличан динар који је опредељен као ковање краља Марка – врста 14.1.

Сигле – Једини познати примерак врсте 6.29 је обележен сиглама -Т на аверсу и Т-А на реверсу, слично појединим емисијама врсте 6.21.

Котор

Врста **6.30** представља посебно ковање. Ради се о которском динару цара Душана. Средња тежина овог динара од 1,64 г (30), која је већа од свих царских ковања, сведочи да су на простору царства постојале различите новчане зоне. Новац је садржавао, судећи према једном анализираном примерку 85,54% сребра, 14,37% бакра и 0,07% злата у ковини (Табела 3). У Котору је новчани систем био под утицајем дубровачког, те је стога био различит од оног у унутрашњем делу државе. Тежина дубровачких динара износила је 1348. године 1,75 г, а 1356. 1,67 г.[683]

Сигле – Которски динари цара Душана обележени су бројним сиглама у виду словних ознака: P-N, R-R, M-M, M-T, S-M, T-M, B-P, M-N, N-N итд.

[678] Новаковић 1990а, 55-58.
[679] Новаковић 1990а, 57.
[680] Остава је откривена у Македонији 1948. године. Приликом првог помињања оставе С. Димитријевић је испустио ретке врсте 6.23, 6.24 и 6.26 (Димитријевић 1969, 208-209), које је први пут навео тек 1981. године у свом раду о оставама српског новца (Димитријевић 1981, 27 и 42-44). Коришћење ове оставе налаже опрез.
[681] Димитријевић 1969, 209.
[682] Димитријевић 1959, 137-138.
[683] Решетар 1924, 386; Metcalf 1979, 196.

7. Имобилизиране врсте цара Душана (с.1360-с.1375)

Међу српским средњовековним новцем постоји већи број врста са натписом **С҃ФЬ – ζ҃Р**, са искривљеним варијантама ове легенде и без икаквог натписа, које евоцирају ковања цара Душана. Оне су типолошки врло блиске новцу цара Душана. Ове врсте су различитог стила и метролошке основице од осталих Душанових динара и највероватније су коване после његове смрти. Ради се о врстама које налазимо искључиво у оставама похрањеним знатно после 1355. године, те их стога можемо сврстати у анонимна ковања, односно имобилизиране врсте. На постојање ових емисија указали су Р. Марић[684] и Д. М. Меткалф.[685]

Реч је о врстама које су коване у различито време и у различитим областима. Разликујемо две основне групе: прву чине емисије из јужних области коване за време краља Вукашина – врсте 7.1-7.3, а другу, ковања из централних области с краја 1360-тих и почетка 1370-тих година – врсте 7.4-7.7. Ову последњу групу чине полудинари.

Врста **7.1** има директне узоре у ковањима цара Уроша – врста 9.10, краља Вукашина – врсте 12.3 и 12.4 (реверс) и једног неопредељеног динара тип 50.1.[686] На основу ових аналогија очигледно је да је врста 7.1 кована у јужним областима највероватније у раздобљу владавине краља Вукашина.

Ради се о реткој врсти од које је познат само један примерак. Тежина овог динара износи 1,12 г, што одговара вредностима поменутих динара цара Уроша – врсте 9.10 – 1,04 г и краља Вукашина – врсте 12.3 – 1,11 г.

Сигле – Врста није обележена посебним ознакама.

Врсте **7.2-7.3**, чине јединствену стилску и метролошку групу.[687] Разликују се једино по натписима на реверсу. Њихов узор представљају динари цара Душана са царем и царицом који држе између себе крст – врсте 6.21-6.25. Врста 7.2 представља ретку емисију, док је тип 7.3 чешћи. Судећи према присуству врсте 7.3 у оставама из Стобија, која се завршава са новцем краља Вукашина и Кичева после 1918. са динарима Ђурђа I Балшића и кнеза Лазара, врсте 7.2 и 7.3 су коване у северној Македонији око 1360-1370. године. Ове динаре налазимо такође у једној остави из Новог Пазара (?) заједно са Душановим царским емисијама коју датујемо у раздобље од 1360. до 1370. године.

Средња тежине врсте 7.2 износи 0,98 г (2), а 7.3 – 1,05 г (36).

Сигле – Врсте 7.2 и 7.3 су обележене јединственом сиглом на реверсу O-G. Њу срећемо на аверсу царских динара Стефана Душана – 6.11 и краља Вукашина 12.5.

Посебну групу новца, смањене тежине, чине врсте **7.4-7.7** које су нађене у великој остави из Косова Поља. У овом налазу, од 2123 новчића, оне представљају најбројнија ковања са 1219 примерака или 57,4 %. Како је остава похрањена почетком 1370-те година сасвим је логично претпоставити да је ова јединствена група новца кована у овом раздобљу. Према С. Димитријевићу примерци ових врста налажени су и у другим оставама. У депоу из Гњилана-Урошевца нађен је поред Душановог царског новца један примерак врсте 7.5, а у налазу из Новог Брда 5 примерака врсте 7.6.[688] Два новчића истог типа похрањена су у остави из Охрида с.1970. (?). Имајући у виду места похрањивања набројаних остава можемо претпоставити да су ове врсте производ неке ковнице из централног дела земље.

На касније ковање ове групе новца посредно указују њихове тежине. Наиме, имобилизиране врсте 7.4-7.7 су нешто лакше од сличних емисија полудинара цара Уроша врсти 9.27-9.29 што би могло да упути на редослед ковања. Према овоме имобилизиране врсте би биле коване после полудинара цара Уроша (Графикон 5).

Врсте 7.4-7.7 издваја, од осталог новца овог раздобља, њихова мала тежина, која се креће од 0,58 г (266) за врсту 7.4, 0,51 г (324) за врсту 7.5 до 0,46 г (593+51) за врсте 7.6 и 7.7. На основу њихових вредности можемо закључити да се ради о полудинарима.[689]

[684] Марић 1956, 433.

[685] Metcalf 1979, 304-305.[686] Димитријевић 1959, 154-156; Димитријевић 1959а, 126.

[687] Димитријевић 1959а, 126 и 137; Димитријевић 1974, 99-100: Аутор је врсту 7.2 касније издвојио и приписао је цару Душану, а стару 7.3 цару Урошу.

[688] Димитријевић 1981, 28 и 42-44.

[689] С. Димитријевић је сматрао да се ради о трећацима које је идентификовао на бази једног дубровачког документа у коме се спомињу динари „*de tercio*“: HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 27' (22. јул.1354): Димитријевић 1959а, 133-136; Д. М. Меткалф је одбацио ово тумачење уз претпоставку да се у поменутом документу спомињу смањени венецијански солдини уведени 1353. године (Metcalf 1979, 304-305).

Слика 13: Основне варијанте врсти 7.6.1-5
Illustration 13: Main variants of the types 7.6.1-5

7.6.1 7.6.2 7.6.3 7.6.4 7.6.5

Врста 7.4 са представом Христа који седи на престолу на аверсу и краља на трону на реверсу има бројне узоре у краљевском и царском периоду, као и у каснијем раздобљу. Најближи временски типолошки предложак представљали би динари цара Уроша – врста 9.9 и кнеза Лазара – врсте 24.3-24.4 и 24.22.

Сигле – Највећи број примерака врсте 7.4 није обележен сиглама. На мањем броју срећемо ознаке: Т-, Т-М, Т-А, А-S, -Р, R-, М-Т, О-R и R-О које налазимо на ранијим емисијама на већем броју ковања царева Душана и Уроша, као и краља Вукашина.

Врста 7.5 има за директне узоре врсте цара Душана 6.21-6.25, имобилизиране врсте 7.2 и 7.3, полудинаре цара Уроша 9.28 и 9.29, као и његов динар 9.18. Овај тип је у Љубићевом каталогу био сврстан заједно са највећим бројем поменутих ковања у јединствену врсту В III. Ради се, свакако, о посебној врсти засебне метролошке основице, стилске обраде и времена ковања.

Најближу аналогију овој врсти представљају свакако полудинари цара Уроша врсте 9.28 и 9.29 који су стилски и метролошки блиски. Поставља се питање да ли би и ове динаре, по истом принципу, могли сврстати у имобилизирана ковања?

Сигле – Врста 7.5 није обележена сиглама.

Врсте 7.6 и 7.7 имају исте узоре као претходна врста с тим што код њих цар и царица седе фронтално, односно окренути су једно према другоме. Стилске одлике, иста тежина и заједничке ознаке емисија – исте представе скиптра које држе владари и стављање полумесеца уместо скиптра – опредељује ове две врсте у заједничку групу (Слика 13).[690]

Сигле – Само је врста 7.6 и то мали број њених емисија обележен сиглама -А, А-, К- и Р-. Од ових ознака само сиглу Р- налазимо на динарима цара Уроша 9.17 и кнеза Лазара 24.9.

8. *Бранко Растислалић (с.1340-с.1350)*

Динаре са натписом *Слуга Бранко* С. Душанић је, на основу времена њиховог ковања и места налаза, определио као ковање Бранка Растислалића датујући их у четрдесете и почетак педесетих година XIV века.[691] Ова емисија представља једно од првих феудалних ковања, чије је емитовање започело још за време цара Душана. Мишљење С. Димитријевића да се ради о ковању Бранка Младеновића треба одбацити, јер је очигледно реч о емисији новца кованој средином XIV века у северним областима царства.[692]

Бранко Растислалић је био најзначајнији представник своје куће и заједно са своја два брата заузимао је високо место међу Душановим саветницима. Област којом је управљао налазила се у Подунављу, са Браничевом и Кучевом као главним центрима.[693]

Врста **8.1** са представом Христа који седи на престолу на аверсу и са шлемом са челенком на реверсу има за директан узор динаре са истим представама краља Стефана Душана. Од динара са шлемом са челенком цара Уроша врста 8.1 се типолошки, стилски и метролошки разликује.

Нађена је у две оставе. У остави Лазу, која је похрањена између 1331. и 1371. године, налазио се један примерак, док у депоу Падина, који је склоњен 1375. године, овај тип чини најбројнију емисију српског новца. Налаз врсте 8.1 у оставама које гравитирају северним областима српских земаља указују да је она кована на поменутој територији.

[690] С. Димитријевић раздваја тип 7.6 на две различите врсте: Димитријевић 1959, 140-144; Реч је о варијантама.
[691] Душанић 1972, 96-97 и 103-106.
[692] Димитријевић 1981, 19-22.
[693] Динић 1953, 139-144.

Средња тежина врсте 8.1 од 1,31 г (18) такође говори у прилог њеног датовања пре 1355. године. Наиме, динари слуге Бранка су тежи од свих динара цара Уроша, изузимајући наравно которске емисије, и приближавају се вредностима емисија Стефана Душана.

Сигле – Врста 8.1 је обележена сиглама P-L.

9. *Стефан Урош (1355-1371)*

Цар Урош је, и поред осипања своје државе и осамостаљивања обласних господара, владао значајном територијом. Његово новчарство, које је почивало на добро утемељеним основама, оставило је разноврсна ковања. У овом раздобљу појавиле су се и бројне емисије обласних владара и феудалаца: царице Јелене, деспота Угљеше, краља Вукашина, краљице Јелене, жупана Николе Алтомановића и Ђурђа I Балшића (?).

За време владавине цара Уроша помени српског новца су, за разлику од ранијих раздобља, ретки и уопштени. Помињу се гроши *de cruce*,[694] *de sclauonie*,[695] *resethnici de Sclauonia*[696] и *de Rassie*.[697] У тестаменту из 1358. године наводи се њихова вредност – *grossi de sclauonie de yperperos XVIII pro libra*.[698] Значајан податак представља помен, у једном тестаменту из 1368. године, новца из Копорића – *de Choporich* – у области Копаоника.[699]

Новчарство цара Уроша се наслања на емисије цара Душана и може се сврстати у три основне групе. Прву би чинила ковања јужних и централних области, врсте 9.1-9.11 и 9.27-9.29, другу северних, врсте 9.12-9.25 и 9.26 (?) и трећу источнојадранских градова, Котора 9.30-9.31 и Улциња 9.32-9.33.

Новац прве групе припада двема скупинама. Прву чине врсте 9.1-9.11, које представљају емисије динара. Нажалост, нисмо у могућности да их прецизније хронолошки и територијално раздвојимо услед малог броја остава и појединачних налаза новца (Табела 12; Карта 6). Ове врсте су представљале узоре за емисије новца Урошевих савременика, обласних феудалаца из јужних области српске државе: царице Јелене, деспота Угљеше и краља Вукашина, али и средишњих делова: кнеза Лазара. У другу скупину би сврстали полудинаре, типове 9.27-9.29.

Врсте **9.1-9.6** носе заједничке карактеристике: на аверсу са налази представа владара који јаше на коњу, док је на реверсу приказан шлем са челенком, што представља иновацију овог раздобља спајањем различитих представа из претходног периода. Типолошки узор за аверс преузет је са динара цара Душана – врсте 6.11, а за реверс је позајмљен са популарних динара из краљевског и царског периода Стефана Душана. На прве три врсте ове групе 9.1-9.3, на аверсу је приказан цар Стефан Душан на коњу, док је на друге три 9.4-9.6 уместо цара Душана дат цар Урош.[700] Натписи на аверсу и реверсу су исписани било ћирилицом било латиницом. Главне емисије ове групе представљају врсте 9.1 и 9.6, чији примерци су једини, поред врсте 9.2?, откривени у оставама новца. У питању су депои: Драч, Мориово, Охрид 1952, Кичево после 1918. и Охрид с.1970. (?). Место похрањивања остава упућује да су коване у јужним областима царства у Македонији. Ову тезу подупире и чињеница да овај тип новца имитирају царица Јелена, краљ Вукашин и краљица Јелена. О могућности да су ковани и у другим ковницама указивали би појединачни налази. Тако су познати налази врсте 9.1 у Београду,[701] Сталаћу[702] и Новом Брду,[703] и врсте 9.6 у Серу.[704]

Средња тежина ове групе новца знатно варира. Ово не би требало узети као реалну метролошку основицу пошто располажемо малим узорком. Средња тежина врсте 9.1 износи 1,01 г (21), 9.2 – 1,11 г (4), 9.3 – 0,92 г (1), 9.4 – 1,15 г (4), 9.5 – 1,25 г (1) и 9.6 – 1,17 г (10).

694 Diplomatički zbornik XII, 662 (1356) и 452 (1358): Динић 1952, 86, н. 1; HAD, *Test. Not.* IV f. 47 (10. септембар 1360): Динић 1952, 93; HAD, *Test. Not.* V f. 214 (20. јул 1363): Петерковић, Исписи, 2.

695 HAD, *Test. Not.* IV f. 39-39' (14. април 1358): Воје 1983, 98; Петерковић, Исписи, 2 и Ћирковић, Исписи: наводе датум од 4. априла и 19 гроша у литри; HAD, *Test. Blagog dijela* f. 369 (1. јун 1364): Ћирковић, Исписи; HAD, *Test. Not.* VI f. 15' (1371): Петерковић, Исписи, 10.

696 HAD, *Div. Canc.* XVIII f. 169 (29. јул 1363): Ћирковић, Исписи.

697 HAD, *Test. Not.* VI f. 65', 66 и 93 (1371): Петерковић, Исписи, 10.

698 HAD, *Test. Not.* IV f. 39-39' (14. април 1358): Воје 1983, 98; Петерковић, Исписи, 2 и Ћирковић, Исписи: наводе датум од 4. априла и 19 гроша у литри.

699 HAD, *Test.* VI f. 38 (6. август 1368): Ћирковић, Исписи.

700 Димитријевић 1959, 146-147.

701 Новаковић 1986, 25-30, бр. 28, сл. 7-8.

702 Археолошка истраживања града Сталаћа (Д. Минић).

703 Димитријевић 1967а, 273.

704 Шафарик 1855, 211, Т. III. 19.

Слика 14: Основне варијанте врсте 9.7.1-2
Illustration 14: Main variants of the type 9.7.1-2

9.7.1 9.7.2

У оквиру прве врсте 9.1 постоје различите емисије новца коване по различитим тежинским стопама на већим и мањим плочицама.[705]

Сигле – Врсте 9.1-9.6 обележене су ограниченим бројем сигли од којих неке срећемо на ранијим емисијама. Ознаку -Т са врсте 9.1 налазимо на типовима 6.21 и 9.7, односно у другом облику Т- на врстама 6.9, 6.18, 6.21, 9.7, 9.8 и 12.5. Поред овога слово Т срећемо у средини поља код врсти 9.1 и 9.4.

Врста **9.7** се надовезује својим реверсом на претходну групу, док је на аверсу приказан владар који седи на престолу. Реч је о једној од најважнијих емисија цара Уроша. Нађена је у бројним оставама новца превасходно из Македоније, али и из централних области: Нови Пазар, Бујановац, Стоби, Охрид 1952, Косово Поље, Кичево после 1918, Селце, Приштина околина и Охрид с.1970 (?). Место њеног ковања тешко је одредити. Уколико као критеријум узмемо оставе новца ову врсту би могли определити као ковање јужних области. Овом закључку се противи поред присуства ове врсте и у депоима из централних области и чињеница да је аверсна представа врсте 9.7 послужила као директан узор за две врсте кнеза Лазара 24.3 и 24.4. Налаз једног динара типа 9.7 бележимо у Новом Брду.[706]

Врста 9.7 кована је у две основне варијанте 9.7.1 са представом владара без нимба и 9.7.2 са нимбом. У оквиру ове велике емисије постоје низ различитих приказа владара и престола на коме седи (Слика 14).[707]

Средња тежина врсте 9.7 износи 1,04 г (123).

Сигле – Врста 9.7 је обележена као и претходна скупина сиглом – Т. Главну ознаку представља сигла -G која је карактеристична за бројна ковања овог раздобља.

Истој групи би припадала и врста **9.8** која за директан узор има краљевске и царске динаре са шлемом и челенком Стефана Душана, с тим што је код ње представа шлема стилизована нешто другачије.[708] Један примерак ове ретке врсте нађен је у остави Селце. Његова средња тежина износи 1,00 г (2).

Сигле – Врста 9.8 означена је сиглом Т- коју срећемо код претходних ковања.

Врста **9.9** би такође спадала у ковања из јужних делова земље судећи према налазу једног примерка у остави из Кичева после 1918.[709] Типолошки се наслања на раније емисије динара краљевског и царског периода, односно представља комбинацију аверса и реверса савремених царских емисија. Њена мања средња тежина од 0,86 г (9) сврстава је међу млађа ковања.

Сигле – Врста 9.9 је означена малим бројем сигли С- и -Е, од којих прву срећемо на врсти 9.12.

Врста **9.10** има своје узоре у емисијама цара Душана са царем и царицом који држе између себе крст. Овај динар је стилски врло близак врстама краља Вукашина 12.3 и 12.4 (реверс), имобилизираној врсти цара Душана 7.1 и неодређеној врсти 50.1. Блиске аналогије са динаром краља Вукашина датује поменута ковања после 1365. године. Ова врста је налажена превасходно у оставама из јужних области: Нови Пазар, Драч, Мориово, Стоби, Кичево после 1918. и Охрид с.1970 (?). Један примерак је нађен и у северним деловима земље у остави из Смедеревске Паланке. Као и претходна ковања и ову врсту би могли везати за јужне области царства.

Средња тежина врсте 9.10 износи 1,04 (40).

Сигле – Врста 9.10 је обележена сиглама у виду глава на реверсу.

Посебно место у новчарству цара Уроша заузима динар кован у Звечану врста **9.11**. На аверсу овог јединственог динара налази се уобичајена представа шлема са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом, док је на реверсу приказана ведута града Звечана, са куполама цркве и једне друге грађевине и кулом ?[710]

705 Ljubić 1875, 135: цар Стефан Урош врста В II а, Т. IX.19-21.
706 Димитријевић 1967а, 273-274.
707 Ljubić 1875,132-133:цар Стефан Урош врста В I а, Т. IX. 13-18.
708 Димитријевић 1959, 147-148.
709 Димитријевић 1959, 148-149.
710 Italo Vecchi, 1-2. фебруар 1996, 42, бр. 1699: стоји да је натпис двоструко откован и да највероватније гласи: STEFAN VROSIVS; Исправку овог читања дао нам је Б. Бошковић - на чему му се срдачно захваљујемо - који је имао прилике да види оба примерка новца.

Позната су два примерка ове изузетне врсте који потичу из велике растурене оставе новца из околине Приштине.

Тежина објављеног примерка износи 0,96 г.

Сасвим одвојену групу новца цара Уроша чине ковања из северних крајева српске државе – врсте 9.12-9.25 и 9.26 (?). Ове врсте су издвојене на основу остава новца из поменуте области: Падина, Коштунићи и Смедеревска Паланка. Ковања присутна у овим оставама не налазимо на југу. Појединачан налаз врсте 9.19 у некрополи у Дићу подно Рудника потврђује ово определење.[711] Поред овога поједине од ових врста послужиле су као директни узори за нека од ковања кнеза Лазара (24.22-24.24) и једне врсте жупана Николе Алтомановића (23.3). Ову групу новца одређују и сигле које су највећим делом обележене словима R-V и P-L, која се понекад јављају и у заједничкој комбинацији. Ове две сигле можемо условно повезати са ковницама Рудник и Плана.

У оквиру ковања из северних земаља издвајамо четири подгрупе. Прву би чиниле врсте 9.12-9.13, другу 9.14-9.18, трећу 9.19-9.23 и четврту 9.24-9.25. Ковањима северних области би можда могли прикључити и врсту 9.26?

Прву подгрупу чине типолошки и стилски блиске врсте **9.12-9.13**.[712] Њихове реверсне представе стојећег владара које су биле ретке у претходном раздобљу, представљаће узор за бројне врсте кнеза Лазара. Један примерак врсте 9.12 нађен је у остави из Смедеревске Паланке.

Средња тежина врсте 9.12 износи 0,87 г (3), а врсте 9.13 – 0,92 г (1).

Сигле – Врста 9.12 је обележена сиглом С- коју срећемо такође на типу 9.9 и динару Вука Бранковића 31.5, док је врста 9.13 означена са словима R-V.

Другу подгрупу чине типолошки разнородне врсте 9.14-9.18, које представљају директне наследнике ранијих емисија краљевског и царског периода Стефана Душана. У питању су ковања, изузимајући прву врсту, упрошћеног „примитивног“ стила која у суштини представљају имитације ранијих емисија. Једну од карактеристика ових динара чине искривљени натписи.

Врста **9.14** са представама Христа у мандорли и цара и царице који држе између себе крст је иконографски и стилски врло блиска динару цара Душана врсти 6.20.[713] Реч је о једној од првих емисија цара Уроша.

Тежина ове врсте износи 1,06 г (1).

Сигле – Као и највећи број овде поменутих типова и врста 9.14 је обележена сиглом R-V.

Врста **9.15** има за најближи узор динаре са шлемом и челенком Стефана Душана.[714] Посебно је блиска новцу Бранка Растислалића 8.1 са којим је заједно нађена у остави из Падине. Средња тежина ове врсте износи 1,13 г (5).

Сигле – Врста 9.15 је обележена сиглом II-Е.

Прототип врсте **9.16** представља динар цара Душана са представом краља који седи на престолу и држи мач положен преко крила 6.8, који је кован, такође, у северним областима.[715] Врста 9.16 је нађена у остави из Смедеревске Паланке. Њена средња тежина износи 0,76 г (6).

Сигле – Врста 9.16 је обележена сиглом R-V.

Тип **9.17** наставља једно од најзначајнијих ковања краљевског периода – крстате динаре краљева Драгутина и Милутина, као и Стефана Уроша III и Душана.[716] Ради се о подражавању некада врло раширене и познате врсте. Врста 9.17 је нађена у остави из Смедеревске Паланке. Једини измерени примерак тежи 0,99 г.

Сигле – Ова врста носи словну ознаку Р-, коју срећемо на имобилизираној врсти цара Душана 7.6 и динару кнеза Лазара 24.9.

Врста **9.18** је досада у највећем броју случајева одређивана као ковање цара Душана. Р. Марић је на основу оставе из Коштунића, где ова врста представља најбројније ковање, претпоставио да се ради о имитацијама новца цара Душана.[717] С. Димитријевић је са своје стране ову врсту опреде-

[711] Археолошка истраживања цркве и некрополе у селу Дић (Ж. Јеж).

[712] Према С. Димитријевићу, врсте 9.9 и 9.12 имају доста додирних елемената и коване су вероватно у истој ковници: Димитријевић 1966, 130-131; Димитријевић 1972, 73-74.

[713] Димитријевић 1966, 127-130.

[714] Димитријевић 1972, 73.

[715] Димитријевић 1969, 217-218.

[716] С. Димитријевић погрешно описује реверсну представу на којој види Христа, уместо св. Стефана: Димитријевић 1972, 71-73.

[717] Марић 1956, 433.

Табела 15: Сигле на динарима из оставе Смедеревска Паланка
(Димитријевић 1969, 210-215; Димитријевић 1981, 28 и 42-54)
Table 15: Secret marks on dinars from the hoard Smederevska Palanka
(Dimitrijević 1969, 210-215; Dimitrijević 1981, 28 and 42-54)

Врста	Сигле											Укупно
	R-V/	/R-V	R-V/R-V	/R	L-P/R-V	P-L/	P-/	C-/	N-O/	-	?	
6.10									1			1
6.22.2	1									7	4	12
9.10.2										1		1
9.12								1				1
9.16	4									2	2	8
9.17							1					1
9.18	2									9	6	17
9.19				6							6	12
9.20	2		98		10						142	252
9.21	8										7	15
9.22		63									114	177
9.23	8					1					9	18
24.22	76									1	141	218
24.23	1										1	2
24.24	4										1	5
24?											2	2
12?											3	3
Укупно	106	63	98	6	10	1	1	1	1	20	438	745

лио као ковање краља Уроша савладара цара Душана.[718] Откриће још једне оставе са овом врстом, оне из Смедеревске Паланке, омогућило нам је да овај тип вежемо за цара Уроша. Морамо додати да је ова врста била присутна и у великом налазу из Косова Поља. Често појављивање ове врсте у оставама новца не би требало да изненађује јер се ради о типу који за узор има једну од најчешћих ковања Душановог царског периода, врсте 6.21 и 6.22.

Средња тежина врсте 9.18 износи 0,88 г (31).

Сигле – Врста 9.18 је обележена сиглом R-V.

Посебну скупину чине врсте **9.19-9.23**, које представљају уједначену групу новца.[719] Њихове узоре можемо тражити у новцу цара Душана, као и у врстама самог цара Уроша из централних и јужних области. Представе на аверсу и реверсу ове групе новца представљају комбинације ранијих емисија. Основу чине представе попрсја Христа, Христа у мандорли, коњаника, шлема и владара и владарке који стоје и држе између себе крст.

Врсте 9.19-9.23 представљају последња царска ковања Уроша из северних области.[720] Поједине од ових врста имитирали су и обласни господари. Тако је Никола Алтомановић за своју последњу врсту новца 23.3 у потпуности преузео представе са врсте 9.22. Исто тако и кнез Лазар за своја два типа 24.23 и 24.24 узима аверсну представу – попрсје Христа – са типова 9.20 и 9.23. Динари ове подгрупе нађени су у три оставе: Коштунићи, Смедеревска Паланка и Охрид с.1970 (?).

Ову значајну групу новца можемо сасвим сигурно определити као ковања северних области, највероватније рудничке ковнице. Врсте 9.19-9.23 су могле бити коване у поменутој ковници до њеног заузимања од стране жупана Николе Алтомановића. Познато је да је Никола Алтомановић око 1367. године држао Рудник.

Ова група новца цара Уроша је метролошки уједначена. Вредности врста су следеће: 9.19 – 0,83 г (11), 9.20 – 0,80 г (20), 9.21 – 0,74 г (8) и 9.22 – 0,76 г (32). Тежина врсте 9.23 није нам позната.[721]

[718] Димитријевић 1967, 78-79.

[719] Врсте 9.19 - 9.23 је објавио С. Димитријевић опредељујући их као ковања краља Уроша савладара цара Душана, односно цара Уроша: Димитријевић 1959, 144-146; Димитријевић 1968, 123-124; Димитријевић 1969, 210-217; Поједини примерци су били познати и раније: Ljubić 1875, 182: Неодређене врсте бр. 19-20, T. XV. 28-29.

[720] Михаиловић 1995, 197-212.

[721] Димитријевић 1981, 56-57.

Сигле – Основно обележје ове групе представља ознака R-V, која се јавља у комбинацији са L-P. Срећемо и сигле P-L, P- и R, које представљају у суштини само варијанте прве две (Табела 15).

Овој групи би највероватније могли прикључити и врсте **9.24-9.25** које представљају логичан наставак претходних.[721a] Постојање остава или већег броја појединачних комада са тачним местом налаза олакшао би атрибуцију и датовање ове две врсте. Једине податке имамо за два динара од којих је један нађен у Сталаћу,[722] а други чак у Истри код Мутворана.[723]

Средња тежина врсти 9.24 и 9.25 износи 0,64 г (2+2). Ове вредности су врло блиске полудинарима кованим у централним деловима земље врстама 9.27-9.29. Сматрамо да се у случају врсти 9.24 и 9.25 не ради о полудинарима, већ о динарима који су у северним српским земљама у време цара Уроша доживели драстичан пад (Графикон 5).

Сигле – Врста 9.24 је обележена сиглама I(V)I.

Ковањима северних области би могли условно да прикључимо и врсту **9.26** за чији је аверс узета представа Христа који седи на престолу без наслона коју налазимо на новцу цара Душана, његовим динарима 6.24 и 6.25.[725] На реверсу је дат крајње стилизован шлем са челенком и наглашеном розетом. Упрошћени стил овог динара одговарао би бројним врстама цара Уроша кованим у северним деловима земље.

Тежина врсте 9.26 је 0,89 г (1).

Посебну скупину и проблем представљају полудинари врсте **9.27-9.29** ковани у централним областима, који практично сви потичу из налаза из Косова Поља похрањеног почетком 1370-тих година. Ове емисије се јављају паралелно са типолошки сличним имобилизираним врстама 7.4-7.7. У остави из Косово Поља похрањено је 68 комада или 3,2%. Чини се да је ова група смањених динара старија од врсти 7.4-7.7 на шта би нас упућивала њихова нешто већа тежина. Средња тежина врсте 9.27 износи 0,70 г (7), 9.28 – 0,56 г (28) и 9.29 – 0,51 г (35).

Сигле – Од ове групе динара само је врста 9.28 обележена сиглом O-A.

Котор

У Котору се наставља ковање динара и за наследника цара Душана, цара Уроша врсте **9.30**. Ковани су по различитој метролошкој основици од осталог српског новца. Према једном документу из 1362. године познато је да су се појавили которски гроши који су били кривотворени и са бакром – *grossi de Cataro sunt falsi et de ramo, captum fuit, et firmatum, quod nullus audeat accipere de dictis grossis de cataro, accipere nisi III pro I de Ragusio*.[726] Иначе сама вредност которских динара је била висока и приближна оној коју су имали дубровачки гроши. Анализа једног примерка динара цара Уроша из которске ковнице показала је да је удео сребра износио 86,42% (Табела 3).

Њихова средња тежина износи 1,58 г (71).

Сигле – Врста 9.30 је означена бројним ознакама одговорних лица у ковници: P-P, T-N, крин-f, m-, P-, A-C, E/M-B/, E/M-B/M, G-N, итд.

Поред динара у Котору се кују и полудинари **9.31** са представама попрсја св. Трипуна на аверсу и цара Уроша на реверсу. Познат је један једини примерак који је оштећен те његова тежина није могла бити одређена.

Сигле – Врста 9.31 не носи ознаке ковнице.

Улцињ

У Улцињу се кују фолари за Уроша V. На врсти **9.32** налазимо легенду VROSIVS REX, док је на типу **9.33** скраћена на VROSIVS.

[721a] Stockert 1918, 191-193; Димитријевић 1974, 107-108.
[722] Археолошка истраживања града Сталаћа (Д. Минић).
[723] Stockert 1918, 191-193.
[725] Јовановић 1984, 13, бр. 74.
[726] HAD, *Ref.* XIX f. 68 (18. април 1362): Петерковић, Исписи, 23 и 26; *Mon. Rag.* III, 180.

Фолари града Улциња су циркулисали, поред Приморја, и у другим областима поглавито у источном делу Балканског полуострва. На просторима данашње Бугарске и Румуније забележени су бројни налази почев од Турн Северина (2)[727] преко Великог Трнова (4)[728] до Пакуиул луи Соареа (2).[729] Њихов оптицај на овим просторима је сасвим разумљив јер се ради о зонама где је бакарни новац играо значајну улогу у свакодневној размени.

Тежина јединог познатог фолара, врсте 9.32 износи 2,15 г, а 9.33 – 1,42 г. (14).

Сигле – Врста 9.32 носи ознаку L-P, а врста 9.33 L-P, односно P-L, L-V и -P.

10. Царица Јелена (1360-1365)

Царица Јелена, удовица цара Душана и мајка цара Уроша, управљала је Серском области после смрти цара Душана. У почетку њена владавина није била независна, да би после 1360. године она иступала као самостални господар – деспина. Године 1365. од ње је власт преузео деспот Угљеша.[730]

Из кратког периода њене владавине познате су три врсте динара које су коване у раздобљу од 1360. до 1365. године.

Врсте **10.1** и **10.2** носе исте представе, на аверсу владара који јаше и на реверсу шлем са челенком, дашчицом, розетом и главом. Разликују се једино на основу натписа. Узор овим ретким емисијама представљају новци цара Уроша 9.1-9.6, а директну паралелу налазимо у његовој врсти 9.2.

Средња тежина ових ковања износи: 10.1 – 1,05 г (1) и 10.2 – 0,85 г (1).

На аверсу врсте **10.3** налазимо представу цара Уроша, који седи на престолу, док је на реверсу приказана стојећа фигура царице Јелене. Иконографска решења за ову врсту су преузета са новца цара Уроша.[731]

Средња тежина врсте 10.3 износи 1,13 г (2) и врло је блиска осталим ковањима овог раздобља.

11. Угљеша (1365-1371)

Једну од значајних личности овог раздобља представља деспот Угљеша, брат моћног краља Вукашина. Пут браће Јована Угљеше и Вукашина био је уско повезан. Исте године 1365. Вукашин је од стране цара Уроша уздигнут за савладара добивши титулу краља, док је Угљеша као деспот преузео власт над Сером од царице монахиње Јелене – Јелисавете. Њихови животи су се истодобно угасили 1371. године на Марици.[732]

Деспоту Угљеши смо приписали емисије новца које су до сада биле опредељене као ковања деспота Јована Оливера.[733] Разлози за додељивање ових ковања деспоту Угљеши су вишеструки. Први и основни представља чињеница да се ради о емисијама новца које се могу датирати у време краља Вукашина, дакле, после времена када се деспоту Оливеру губи траг већ на почетку владавине цара Уроша. Други чине иконографски предлошци и стил новца који одговара времену цара Уроша и краља Вукашина. Овде нарочито мислимо на представу шлема са челенком, дашчицом и попрсјем која представља управо једно од обележја новчарства Мрњавчевића. Трећи аргумент који би говорио у прилог нове атрибуције ових емисија представља сам ареал циркулације ових динара који се не поклапа са територијама под управом деспота Јована Оливера у источној Македонији – територијама Овчег поља.[734] Динари деспота Угљеше су нађени у оставама Бујановац, Прилеп 1866, Стоби, Кичево после 1918. и Охрид c.1970 (?). У питању су налази похрањени после 1355. године изван територија којима је управљао деспот Јован Оливер.

[727] Bărcăcilă 1959, 774-776; Димитријевић 1973, 93; Податке о броју фолара дугујем Е. Оберлендер-Тарновеануу.

[728] Дочев 1992, 165-166 и 264.

[729] Iliescu 1977, 159, бр. 171; 162, бр. 38.

[730] Острогорски 1965; Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 569, 577 и 586-587; Михаљчић 1989, 66-105.

[731] Димитријевић 1966, 125-127.

[732] Острогорски 1965; Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 583-602; Михаљчић 1989, 70, 94-101 и даље.

[733] У новије време је атрибуција новца деспота Јована Оливера доведена у сумњу од стране Љ. Недељковића, С. Димитријевића и М. Јовановића; Недељковић 1967, 247-260; Димитријевић 1974, 101-105; Јовановић 1986, 77-85.

[734] Историја српског народа I (М. Благојевић; Р. Михаљчић), 532 и 583.

Опредељењу ових ковања деспоту Угљеши ишло би и тумачење представе шлема са челенком, дашчицом и попрсјем које срећемо на првим емисијама новца. Наиме, изнад шлема на овим динарима приказано је попрсје, у два случаја са круном отвореног типа, које држи у руци скиптар са бисерима. Сматрамо да је реч о представи царице Јелене чију су подршку, према речима Р. Михаљчића, уживали Мрњавчевићи. Сам Угљеша се у повељи Јована V од септембра 1365. године наводи као „вољени нећак преузвишене деспине Србије, вољене сестре царства ми, пресрећни деспот Србије кир Јован Угљеша“.[735]

Новчарство деспота Угљеше можемо поделити на три одвојене групе. У прву спадају његови динари са шлемом, челенком, дашчицом и попрсје са или без круне – врсте 11.1-11.4, другу динар са представом двоглавог орла – тип 11.5 и трећу заједничка емисија деспота Угљеше и Вукашина – врста 11.6.

Врсте **11.1-11.4** су блиске новцу цара Уроша нарочито врсти 9.7, као и типовима 9.9 и 9.2 (реверс). Директних узора у ковањима цара Душана нема. Ради се дакле о хронолошки блиским врстама. На типовима 11.1 и 11.2 је представљен цар Душан, а на 11.3 и 11.4 цар Урош. На врстама 11.1 и 11.3 на реверсу се налази гологлаво попрсје, а на врстама 11.2 и 11.4 попрсја са круном отвореног типа на глави. Ради се о женском попрсју пошто у левој руци држи скиптар са бисерима, као и круну отвореног типа карактеристичну за ово раздобље. Сличну представу са крунисаном главом на шлему и дашчици налазимо на једном динару краља Вукашина врсти 12.2.

Ове врсте су очигледно временски блиске и коване су у време цара Уроша, дакле после 1355. године. Врсте 11.1-11.4 представљају мале емисије и стога их ретко налазимо у оставама новца. Забележене су у следећим депоима: Бујановац и Стоби – врста 11.1 и Кичево после 1918. – врста 11.3.

Средња тежина врсте 11.1 износи 0,97 г (3), а врсте 11.3 – 1,11 г (5).

Сигле – Само је врста 11.1 обележена сиглом -G коју налазимо на бројним ковањима овог раздобља, на већ поменутој врсти 9.7 цара Уроша, али и на ковањима Вукашина 12.5, кнеза Лазара 24.1, 24.3-24.4 и 24.6-24.7, Ђурђа I Балшића 26.1 и 26.3-26.4, као и Вука Бранковића 31.5.

Тип **11.5** представља посебно „самостално“ ковање на коме се први пут у српском новчарству јавља представа двоглавог орла. Судећи према нешто већем броју сачуваних примерака ова врста деспота Угљеше представља уједно његову главну емисију, која је налажена у већем броју остава: Прилеп 1866, Стоби и Охрид с.1970 (?).

Њена средња тежина износи 1,06 г (9).

Сигле – Врста 11.5 је обележена већим бројем сигли, од којих ознаку Е-I налазимо на динару цара Душана 6.8.

Последњој врсти би припадао јединствен заједнички динар деспота Угљеше и Вукашина – врста **11.6**, која представља свакако изузетну емисију новца.[736] На аверсу је представљен цар Душан са нимбом како стоји и држи скиптар, док се на реверсу налази представа крста са расцветалим криновима на завршецима и звездом у средини. Аверсна представа, у чисто византијској иконографији, је могла бити преузета са крунидбених динара цара Душана, док је за реверс узет мотив крста типичан за новац западне Европе. Реч је о реткој емисији - позната су свега три примерка.

Средња тежина на бази два измерена динара износи 1,06 г.

12. Вукашин (1365-1371)

Краљ Вукашин представља једног од најзначајнијих феудалаца свог времена. Осамосталио се још за време цара Уроша, који га је 1365. године уздигао за савладара доделивши му краљевску титулу. Од године 1367. краљ Вукашин иступа самостално. Владао је широком области, а центре његове власти представљали су Прилеп, Скопље и Призрен. На северу границу његове државе чинили су Приштина и Ново Брдо, на западу Призрен, а на истоку језеро Пору.[737]

[735] Actes de Chilandar, бр. 149: Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 587; Михаљчић 1989, 105.

[736] С. Димитријевић опредељује ову врсту као ковање деспота Оливера и Вукашина и датује је у време цара Душана: Димитријевић 1959, 141-144.

[737] Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 583-602; Михаљчић 1989, 70-72, 94-130 и даље.

Једна од његових ковница налазила се у Призрену. Она је забележена у једном писму из 1370. године, у коме се спомињу цариници и закупци призренске ковнице, дубровачки властелини Марин Бенешић, Јаков Соркочевић и Ћиве Пуцић, који су тражили у Новом Брду мајсторе за ковање новца – *maistri per la cecha*.[738]

Краљ Вукашин је ковао бројне емисије новца. До сада је познато 10 врста, које типолошки можемо сврстати у три основне групе. Прву чине врсте 12.1-12.2, другу 12.3-12.4, а трећу 12.5-12.10 (Графикон 6). Од свих ковања краља Вукашина само су две врсте обележене сиглама, 12.5 са бројним словним ознакама и 12.8 са једном. Првој групи новца припадао би и један динар са именом његове жене краљице Јелене – врста 13.1. Раздобљу ковања краља Вукашина треба прикључити и имитације венецијанских гроша које су коване на простору Македоније. Реч је о емисијама новца блиским његовим динарима.[739]

Врста **12.1** представља сасвим сигурно његово прво ковање. На аверсу је приказан краљ Вукашин како јаше на коњу, док је на реверсу дат шлем са челенком са натписом около *Vrosivs imperator*. Ову врсту можемо датовати у време заједничког иступања цара Уроша и краља Вукашина од 1365. до 1367. године. Врста 12.1 је нађена у већем броју остава из Македоније: Мориово, Кичево после 1918. и Селце.

Средња тежина врсте 12.1 износи 1,19 г (7).

Врста **12.2** се разликује од претходне по аверсној представи на којој налазимо Христа који стоји на супеданеуму. Ради се о ретком ковању.[740]

Тежина врсте 12.2 износи 1,24 г (1).

И врсте **12.3** и **12.4** са представом Христа који стоји на супеданеуму, односно како седи на трону на аверсу и краљем и краљицом који између себе држе крст на реверсу, такође представљају мале емисије. Њихов узор чини емисија цара Уроша са истим представама аверса и реверса 9.10.[741]

Тежина врсте 12.3 износи 1,11 г (1), а врсте 12.4 – 1,14 г (1).

Трећу типолошку групу чини јединствена скупина – врсте 12.5-12.10 – са представом Христа на аверсу и вишередним натписом на реверсу. Њихов прототип представља динар цара Душана врста 6.10. Ова група новца краља Вукашина чини његово основно ковање, које најчешће налазимо похрањено у оставама новца. Главно ковање ове групе представљају врсте 12.5, 12.7 и 12.9 које су емитоване у значајним количинама. О овоме сведочи и њихово касније подражавање од стране свих обласних феудалаца. Оне су представљале узоре за ковања новца у јужним областима: краља Марка, Андреаша, Јована Драгаша, Константина Драгаша, жупана Андрије Гропе, Једра (?) и Рига. Ове типове имитирају такође и на западу: Никола Алтомановић и Ђурађ I Балшић, као и у северним областима: кнез Лазар. Тип реверса са вишередним натписом преузео је и Вук Бранковић, као и њему потчињена властела.

Врста **12.5** представља главну емисију краља Вукашина. Нађена је у бројним оставама у значајним количинама: Ђаковица-Рача, Стоби, Охрид 1952, Смедеревска Паланка, Косово Поље, Кичево после 1918, Селце, Приштина околина и Охрид с.1970 (?). Присутна је како видимо на ширем простору, укључујући централне и северне области некада јединственог царства. Поред овога једина је од свих динара краља Вукашина обележена бројним сиглама слично новцима цара Душана. Ради се очигледно о добро организованом ковању. Њена величина, распрострањеност, као и организација дозвољавају нам да претпоставимо да би једну од њених главних ковница свакако требали потражити у Новобрдском рударском комплексу. Ову претпоставку поткрепљују и сигле, уколико оне на овом степену наших знања могу бити узете као меродавне, N-G и нарочито N-O.

Средња тежина врсте 12.5 износи 1,05 г (294).

Сигле – Врста 12.5 је означена бројним ознака: C-n, -G, N-G, V-G, N-H, грана-G, -C, R-G, IO-, -n, -R, O-G, C-B, T- и друге. Многе од њих налазимо на ковањима овог раздобља: -G и G- на новцима цара Душана, цара Уроша, деспота Угљеше, кнеза Лазара, Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића, C-B и нарочито N-G, N-O, O-G, T- и V-G на ковањима цара Душана. Додајмо да се сигла T- јавља и код цара Уроша.

[738] Јиречек 1962, 136-137.
[739] Види поглавље о анонимним ковањима - врста 25.1.3.
[740] Димитријевић 1959, 151-152.
[741] Димитријевић 1959, 154-156.

Табела 16: Сас͞тав ос͞тава ӣохрањених између 1371. и 1380. године
Table 16: Content of hoards deposited between 1371 and 1380

Ковања	Оставе						
	a	b	c	d	e	f	g
СРБИЈА							
Милутин - 3.7	1						
Стефан Урош III - 5.1	2						
Душан - 6.1	12						2
Душан - 6.4	7						
Душан - 6.5	5						
Душан - 6.4-5 имит.	4						
Душан - 6.8	5						1
Душан - 6.9	6	1			25		9
Душан - 6.10			1		5		
Душан - 6.11					102		
Душан - 6.12	1						
Душан - 6.13	5						
Душан - 6.14	1						
Душан - 6.21					217		2
Душан - 6.22			12		261	1	
Душан - 6.24					7		
Слуга Бранко - 8.1	19						
Урош - 9.1							1
Урош - 9.6		1					
Урош - 9.7		3			1	1	19
Урош - 9.8						1	
Урош - 9.9							1
Урош - 9.10			1				13
Урош - 9.12			1				
Урош - 9.15	3						
Урош - 9.16			8				
Урош - 9.17			1				
Урош - 9.18			17		20		
Урош - 9.19			12				
Урош - 9.20			252				
Урош - 9.21			15				
Урош - 9.22			177				
Урош - 9.23			18				
Урош - 9.27					5		
Урош - 9.28					29		
Урош - 9.29					34		
Време Уроша - 7.3							7
Време Уроша - 7.4					261		
Време Уроша - 7.5					318		
Време Уроша - 7.6					588		
Време Уроша - 7.7					52		
Угљеша - 11.3							2
Вукашин - 12.1						4	2
Вукашин - 12.5		9	3		105	3	66
Вукашин - 12.7		1		3	4	1	63
Вукашин - 12.9							23
Вукашин - 12.10							2
Марко - 14.2		2					3
Марко - 14.3				3			5
Андреаш - 15.2							13
Краљ - 16.1							3
Краљ - 16.2							2
Краљица - 17.1							14
Краљица - 17.2							3
Краљица - 17.3							14
Краљица - неодређен						5	
Време краља Марка - неодређен							5

Ковања	Оставе						
	a	b	c	d	e	f	g
Краљица - неодређен						5	
Време краља Марка - неодређен							5
Јован Драгаш - 18.1							6
Јован Драгаш - 18.2							2
Константин Драгаш - 19.1		1					
Андрија Гропа - 20.1							2
Андрија Гропа - 20.2							1
Никола Алтомановић - 23.1					13		
Ђурађ I Балшић - 26.2					1		
Ђурађ I Балшић - 26.3					5		1
Ђурађ I Балшић - 26.4					2		
Ђурађ I Балшић - 26.5							1
Кнез Лазар - 24.1					21		1
Кнез Лазар - 24.2							2
Кнез Лазар - 24.3			2	1	46		8
Кнез Лазар - 24.4					1		
Кнез Лазар - 24.5							2
Кнез Лазар - 24.6						1	1
Кнез Лазар - 24.22			218				
Кнез Лазар - 24.23			2				
Кнез Лазар - 24.24			5				
ВЕНЕЦИЈА							
Ђ. Соранзо (1312-1328)							1
Ф. Дандоло (1328-1339)							1
Л. Тиеполо имит. (врста 25.1)				1			30
Неодређен имит. (врста 25.1)							11
БОСНА							
Стјепан II Котроманић (1314-1353)	2						
УГАРСКА							
Карло Роберт (1307-1342)	35						
Лудвиг I (1342-1382) - денар	111						
Лудвиг I (1342-1382) - дукат	2						
БУГАРСКА							
И. Александар (1331-1371)	46						
И. Страцимир (1360-1396)	2						
ВЛАШКА							
Владислав I (1364-с.1377)	6						
Укупно:	275	18	745	8	2123	17	345

Оставе: а) Падина (1375); b) Охрид 1952 (1371/80); c) Смедеревска Паланка (1371/80); d) Скопље 1972 (1371/80); e) Косово Поље (1371/5); f) Селце (1371/80); g) Кичево после 1918 (1375/80)

Врсте **12.6** и **12.7** представљају практично један тип. Једину разлику представља натпис на аверсу врсте 12.6.[742] Врста 12.7 чини такође велико ковање које је присутно у бројним оставама: Стоби, Охрид 1952, Скопље 1972, Косово Поље, Кичево после 1918, Селце и Охрид с.1970 (?). Иако типолошки блиске са претходним ковањем ове врсте нису обележене сиглама, што несумњиво говори о другачијој организацији ова два ковања.

Средња тежина врсте 12.6 износи 1,13 г (1), а врсте 12.7 – 1,06 г (85).

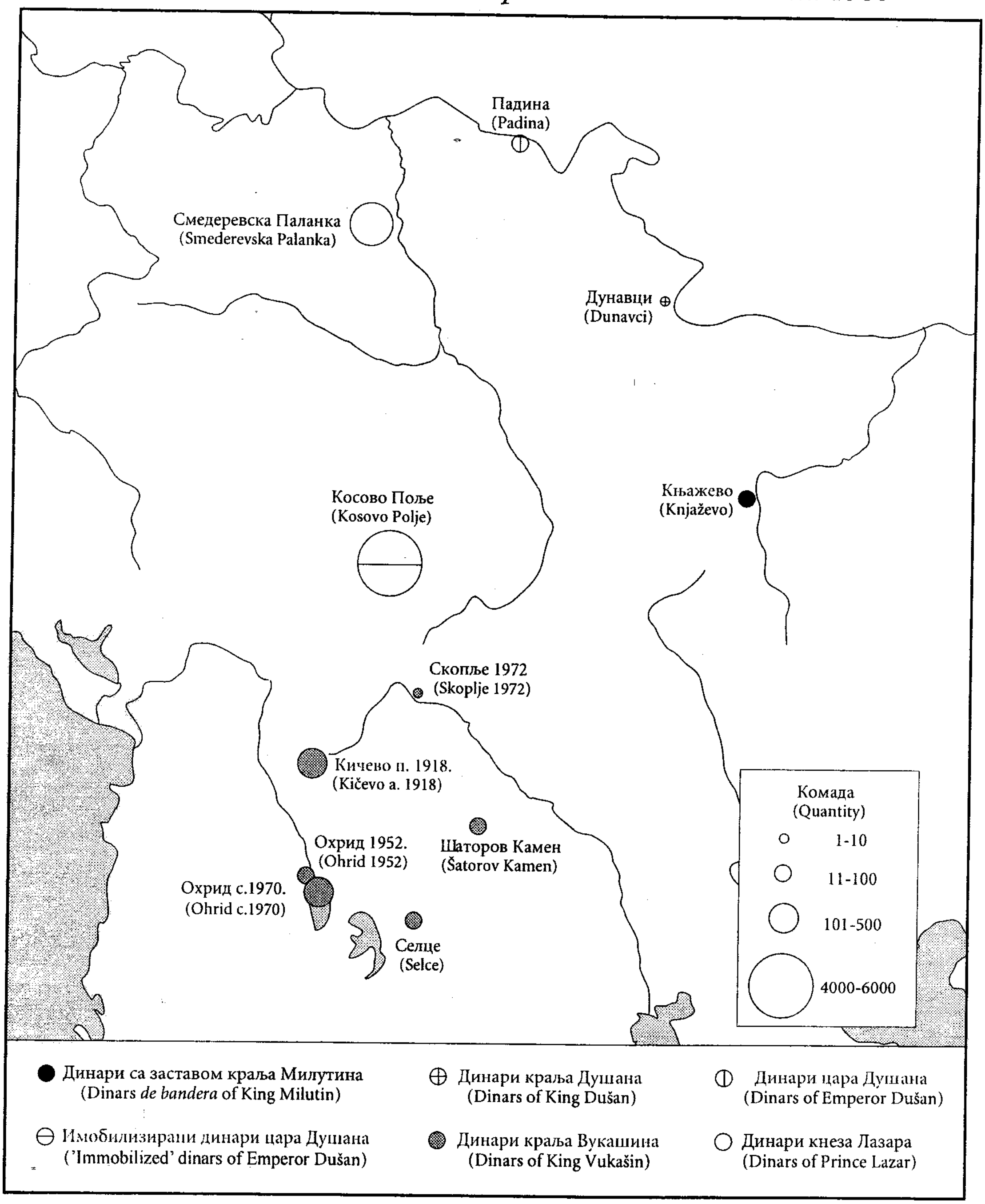
Врста **12.8** се разликује од свог новца краља Вукашина, као и осталих ковања из јужних области по представи Христа који стоји у мандорли.[743] Реч је о реткој емисији. Једини познати примерак тежи 1,94 г, што ову врсту такође одваја од осталих емисија овог раздобља. По овим детаљима и ово ковање би, у недостатку других репера, могли везати за неку мању ковницу.

Сигле – Врста 12.8 је обележена сиглом R-?. Ову ознаку налазимо на врсти 12.5 која има исте палеографске особине.[744]

Врсте **12.9** и **12.10** такође спадају у поменуту групу ковања. Издваја их скраћени вишередни натпис и мања тежина. Врсту 12.9, која представља значајније ковање, налазимо у следећим остава-

[742] Димитријевић 1959, 153.
[743] Димитријевић 1967, 79-80.
[744] Димитријевић 1967, 79-80.

Карта 7: Оставе са српским динарима похрањене између 1371. и 1380. године
Map 7: Hoards with Serbian dinars deposited between 1371 and 1380

ма: Кичево после 1918, Софија, Приштина околина и Охрид с.1970 (?), а врсту 12.10 само у налазу из Кичева после 1918.

Средња тежина врсте 12.9 износи 0,91 г (21), а врсте 12.10 - 0,76 г (2).

13. *Краљица Јелена (1365-1371)*

Један динар овог раздобља приписан је ковању краљице Јелене, жене краља Вукашина. Ради се о ковању које има непосредне иконографске, стилске и метролошке узоре у динарима краља Вукашина. Краљици Јелени би могле да припадају и неопредељене врсте 17.1-17.3, свакако нешто каснијег датума.

Врста **13.1** са сликама краља како јаше и шлема са челенком, дашчицом, розетом и главом представља копију динара краља Вукашина врсте 12.1, кованог у првом раздобљу његове владавине. Ковања краљице Јелене представљају ефемерне емисије новца.

Средња тежина врсте 13.1 износи 1,11 г (3).

Раздобље обласних господара 1371-1402. - Феудализација новчарства и пораст динара

Основни правци развоја

Раздобље после Маричке битке и погибије моћних феудалаца краља Вукашина и деспота Угљеше и после смрти цара Уроша 1371. године представљало је на политичком плану време коренитих промена. Дошло је до јачања обласних господара који ће са више или мање успеха владати наспрам надирућих Османлија. Наступање нове силе на Балкану која је поступно освајала територије и унутрашње борбе одредили су правце деловања обласних господара. После првог раздобља цепања на низ самосталних области наступио је период организовања око две кључне личности – кнеза Лазара и Вука Бранковића. Посебно поглавље припадало је породици Балшић која је владала у Приморју.

Политичке поделе оставиле су јасан печат на ковање новца и његову феудализацију. Управо у овом светлу треба сагледати новчарство које можемо поделити на четири одвојене групе. Прву би чинила ковања обласних господара у македонским крајевима изникла на темељу новчарства краља Вукашина: емисије краља Марка, Андреаша, неименованог краља, неименоване краљице, Јована Драгаша, Константина Драгаша, жупана Гропе, Једра (?) и Рига. Другој групи би припадале емисије новца које можемо везати за господаре централних и северних области српског простора, за жупана Николу Алтомановића, кнеза Лазара и кнеза Стефана Лазаревића. Трећу целину чинила би ковања Вука Бранковића и њему потчињене властеле: Гргура Бранковића, Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрије (?) и Стефана Мусића (?). Овом низу би припадале и емисије Патријарха и градова Скопља и Призрена. Четврту, засебну групу чиниле би емисије породице Балшић: Ђурђа I Балшића, Балше II Балшића, Ђурђа II Страцимировића, Балше III и Константина Балшића. Овде треба нагласити да је у првом раздобљу новчарство Ђурђа I Балшића било уско везано за ковања претходне две групе.

Паралелно са постојећим емисијама имитиране су старе емисије гроша Венеције. Ово је чињено у јужним областима где су гроши играли значајну улогу у циркулацији новца, као и у средишњим просторима српских земаља на територијама Вука Бранковића.

Иако су новчарства била јасно просторно одвојена, она су чинила део једне заједничке целине које су се поступно раслојавале. Најбољу илустрацију јединствене нити, која је спајала ова новчарства, представља динар са представом Христа који седи на престолу и са вишередним симболичним натписом **ВЬ ХА БГА БЛАГОВѢРНН** наслеђеним од цара Душана и преузетим од стране краља Вукашина, краља Марка, неименованог краља, Јована Драгаша, Константина Драгаша, Николе Алтомановића, кнеза Лазара, Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића.

Сами новчани системи и пондералне основе су остали повезани. Настављена је даља, поступна девалвација динара која се пред крај XIV века убрзала. Динар је пао на тежину од свега 0,32 г.

Ковања обласних господара у македонским крајевима

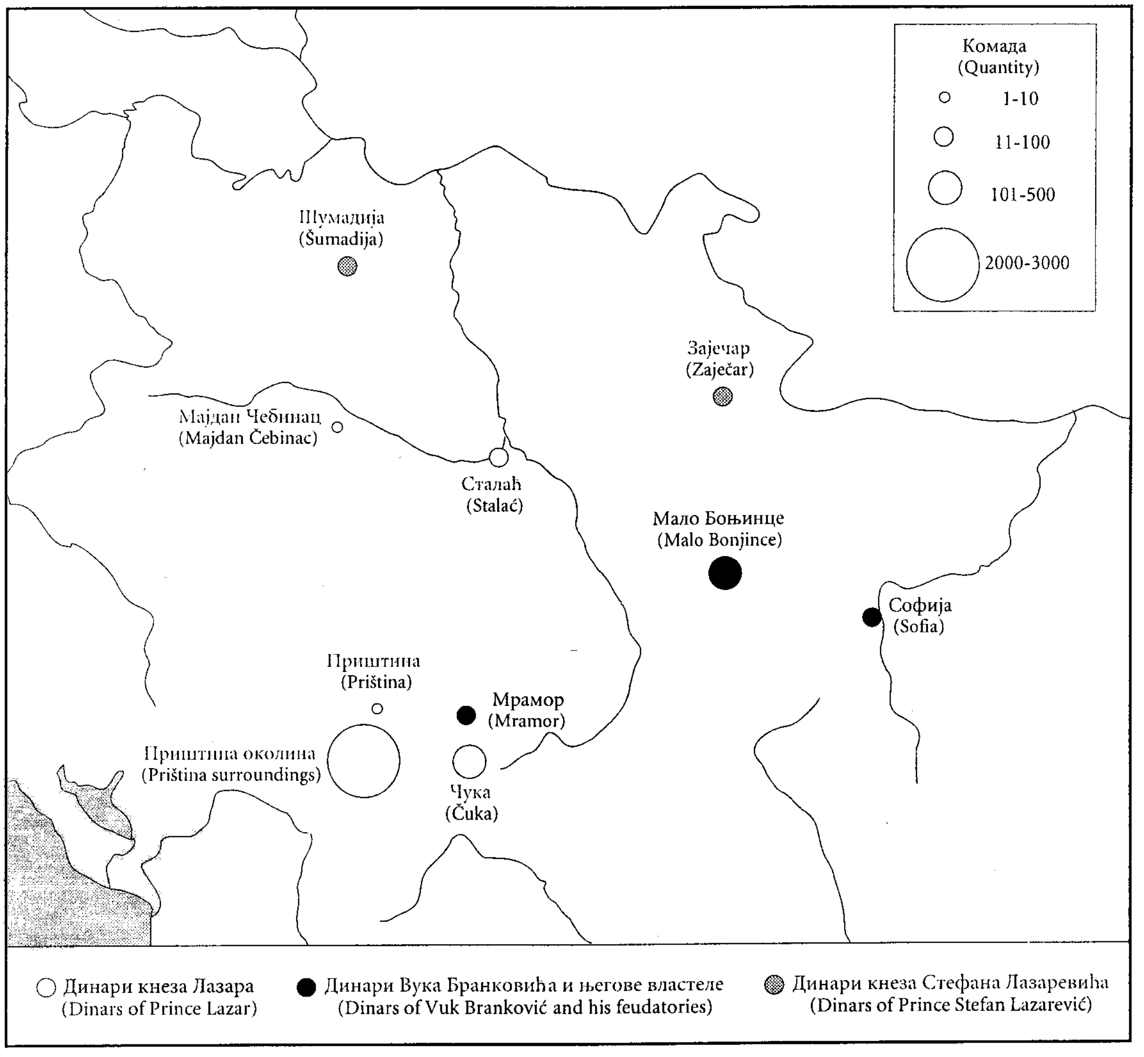
Засебно место у развоју српског новчарства припада емисијама обласних господара у јужним земљама. Новчарство краља Марка, Андреаша, неименованог краља, неименоване краљице, Јована Драгаша, Константина Драгаша, жупана Гропе, Једра (?) и Рига својим иконографским предлошцима указује на међусобну повезаност. Наиме, директан узор ових емисија представљају динари краља Вукашина са представама Христа који седи на престолу и Христа на супеданеуму на аверсу и вишередним натписом на реверсу. Сва ковања поменутих господара била су организована по овом предлошку. Од овог узора одступају једино две ретке емисије краља Марка и уникатни динар

Табела 17: Састав остава похрањених између 1380. и 1390. године
Table 17: Content of hoards deposited between 1380 and 1390

Ковања	Оставе						
	a	b	c	d	e	f	g
СРБИЈА							
Стефан Урош III - 5.1		+					
Душан - 6.22				3			
Урош - 9.7				3			
Урош - 9.11				2			
Вукашин - 12.5				122			
Вукашин - 12.9			1	+			
Вукашин - неодређен			1				
Марко - неодређен			1	+			
Андреаш - 15.1		1					
Андреаш - неодређен				+			
Краљица - неодређен			1				
Андрија Гропа - неодређен				+			
Никола Алтомановић - 23.1				2			
Ђурађ I Балшић - неодређен				+			
Кнез Лазар - 24.1				5			
Кнез Лазар - 24.2				4			
Кнез Лазар - 24.3		2		9			
Кнез Лазар - 24.4	1	18	1	13			
Кнез Лазар - 24.5	2	2		10			
Кнез Лазар - 24.6		23		82			
Кнез Лазар - 24.7		+		6			
Кнез Лазар - 24.13		2					
Кнез Лазар - 24.14	10	92	16	436			
Кнез Лазар - 24.15		1					
Кнез Лазар - 24.20	5	1		2			
Кнез Лазар - 24.10			1 ?	2	+		
Кнез Лазар - 24.18						4	
Кнез Лазар - 24.19						4	
Време кнеза Лазара - 50.2	4	7					
Анонимна ковања - 25.2							9
Анонимна ковања - 25.3							1
Вук Бранковић - 31.1	3	2		1			
Вук Бранковић - 31.2		3					
Вук Бранковић - 31.3		1					
Вук Бранковић - 31.6		1	66	67			
Вук Бранковић - 31.7			5				
Вук Бранковић - 31.13		1					
Вук Бранковић - неодређен			186				
Јаков - 33.1	2	2					
Јаков - 33.2		31	5	120			
Неодређен		1					
ВЕНЕЦИЈА							
Неодређен (1229-1354)			136				
Л. Тиеполо имит. (врста 25.1)			91	41			1
Неодређен имит. (врста 25.1)			12				
БУГАРСКА							
И. Александар (1331-1371)			3				
Укупно:	27	191	526	930	+	8	11

Оставе: a) Сталаћ (1375/80); b) Чука (око 1380); c) Софија (око 1385); d) Приштина околина (око 1385); e) Приштина (око 1380/5); f) Мајдан Чебинац (1385/9); g) Балкан (1380/90)

Карта 8: Оставе са српским динарима похрањене између 1380. и 1402. године
Map 8: Hoards with Serbian dinars deposited between 1380 and 1402

Константина Драгаша који на реверсу носи представу деспота који прима двоструки крст од св. Стефана. Реч је о емисији новца која евоцира некада значајну емисију крстатих динара.

Поменута ковања су циркулисала искључиво у централној и северној Македонији на простору матичних области. Јављају се спорадично у оставама новца где чине углавном мање скупине. Изузетак представља остава из Кичева после 1918. у којој је нађен велики број емисија из овог раздобља. Овај изузетан депо на најбољи начин илуструје домете овог новчарства. У овом налазу похрањеном између 1375. и 1380. године главнину чине ковања краља Вукашина чије је новчарство на овим просторима неспорно било најзначајније. За њиме следе ковања цара Уроша. Посебно место су заузимале емисије краља Марка, Андреаша, неименованог краља, неименоване краљице, Јована Драгаша, Андрије Гропе и Ђурђа I Балшића које указују да су ове емисије 1370-их и почетком 1380. године играле важну улогу. Посебно треба истаћи чињеницу да су оне заједно циркулисале. Значајан удео у остави чиниле су имитације венецијанских гроша које можемо приписати области северне Македоније. Налаз се завршавао првим емисијама динара кнеза Лазара. Овај депо на најбољи начин илуструје циркулацију новца крајем 1370. године на простору северне Македоније сведочећи о међусобној повезаности ковања обласних господара, али и задржавању – тезауризацији старијих емисија новца. Остава указује на значајну улогу коју су имали венецијански гроши у македонским крајевима где су дуго представљали важно платежно средство (Табела 16). Управо на простору јужно од линије Охрид, Битољ и Прилеп треба видети граничну зону циркулације српског средњовековног новца (Карте 6 и 7).

Најзначајнија ковања на простору јужних области представљале су емисије неименоване краљице и краља Марка. За њима су следили динари Андреаша. Остала ковања била су, судећи по броју очуваних примерака, мањег обима. Динари Једра (?) и Рига познати сваки на основу само једног примерка били су пре израз жеље и претензија за ковањем новца него стварних могућности.

Жупан Никола Алтомановић, кнез Лазар и кнез Стефан Лазаревић

У северним и средишним деловима земље жупан Никола Алтомановић и кнез Лазар борили су се за превласт. Брзи крај жупана Николе Алтомановића, кога је кнез Лазар 1373. године ухватио и дао ослепети, избацила је у први план моћног кнеза.

Новчарства жупана Николе Алтомановића и кнеза Лазара развијала су се паралелним токовима, што приказују иконографски истоветне врсте динара са представама Христа који седи на престолу и Христа на супеданеуму на аверсу и вишередним натписом на реверсу. Ова ковања су била и метролошки блиска. Оба новчарства имају додирних тачака са ковањима цара Уроша. Тако трећа врста жупана Николе Алтомановића има директне узоре у једном динару цара Уроша из његове ковнице на Руднику. У питању је врста са представом шлема и владара и владарке који између себе држе двоструки крст. Са друге стране, кнез Лазар је за узор преузео динаре на којима је представио себе како у царском оделу са круном на глави седи на престолу. Овим ковањима кнез Лазар је јасно исказао своје претензије.

Промене на политичком плану одразиле су се и на новчарство. Кнез Лазар је наставио ковање новца уз важне иконографске измене које су се огледале у првом реду у његовом представљању. Кнез је „скинуо“ царску одору и круну и „обукао“ је хаљину и појас – ознаке кнежевског достојанства. Ове измене пратило је и поступно посустајање динара који је од тежине од око 1,06 г пао на крају на свега 0,54 г колико су тежиле последње емисије.

У оквиру новчарства кнеза Лазара издваја се више зона. Првој би припадале емисије које можемо повезати са централним деловима земље и новобрдском ковницом као једном од главних центара. Реч је о његовим првим емисијама и нарочито динарима из Новог Брда који су представљали значајна ковања овог раздобља. Ове емисије, од којих су поједине обележене сиглама, биле су организоване попут великих ковања из претходног раздобља. Другој и трећој зони припадале би емисије које можемо повезати са северним областима и ковницама у Плани и Руднику. У питању су динари са сиглама P-L и R-V похрањени у оставама новца нађеним на просторима који гравитирају поменутим цекама. У оквиру ове групе најјасније су издвојене емисије ковнице Рудник на основу оставе из Смедеревске Паланке. Ове емисије су иконографски и стилски блиске сродним ковањима цара Уроша.

Новац кнеза Лазара кован је у значајним количинама, о чему сведочи његово налажење у бројним оставама новца похрањеним на широком простору: Смедеревска Паланка, Скопље 1972, Косово Поље, Кичево после 1918, Селце, Сталаћ, Чука, Софија, Приштина околина, Приштина, Мајдан Чебинац и Охрид c.1970 (?) (Карте 7 и 8). Исту слику пружају и појединачни налази новца кнеза Лазара који су нађени на територијама Србије и Бугарске. Примерци врсти 24.3 и 24.4 су нађени на Новом Брду,[745] 24.8 на Новом Брду[746] и Пернику (2),[747] 24.10 у Нишу[748] и неодређена врста у цркви св. Софије у Софији.[749]

Син и наследник кнеза Лазара кнез Стефан Лазаревић наставио је да кује новац по угледу на последње емисије свог оца. У питању су динари чије су се тежине кретале од 0,73 г, односно 0,55 г до 0,39 г. Убрзо након добијања титуле деспота 1402. године Стефан Лазаревић је реформисао новчарство увођењем новог знатно тежег динара и обола. Овај чин представљао је нову етапу у развоју српског новчарства.

[745] Димитријевић 1967а, 274-276.
[746] Димитријевић 1967а, 276-277.
[747] Пенчев 1988, 23-26, сл. 12-13.
[748] Шафарик 1855, 222, Т. IV.24.
[749] Нешева 1976, 18.

Вук Бранковић и ковања властеле, патријарха и градова

Засебној групи припадају ковања Вука Бранковића и њему потчињене властеле: Гргура Бранковића, Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрије (?) и Стефана Мусића (?), патријарха и градова Скопља и Призрена. У оквиру ових емисија можемо јасно пратити „канон" који се огледао у подражавању ковања Вука Бранковића. Све емисије овог круга имају заједничке представе Христа који седи на престолу и Христа у мандорли на аверсу и натпис са именом властелина на реверсу. Поред ових ковања подражавају се и динари са вишередним натписом на новцу Јакова, са господаром који стоји – на једној емисији Јакова и једној Стефана Мусића (?) и св. Стефана на ковању града Скопља.

Најразуђеније и најзначајније новчарство представља оно Вука Бранковића са бројним емисијама. Првој етапи припада динар који је Вук Бранковић ковао као вазал кнеза Лазара. Врло брзо наставио је са самосталним емисијама са вишередним натписом, са господаром који стоји, са својим именом и другим. Главна ковања представља динар са представом Христа који седи на престолу на аверсу и са господаром који стоји и држи скиптар, односно копље са заставом на реверсу. За њиме следе динари са Христом на престолу и са Христом у мандорли на аверсу и са именом Вук на реверсу. Овој скупини можемо прикључити и динар са карактеристичним натписом **ВЛКОВЬ ДННАРЬ**.

Услед ограниченог броја налаза нисмо у могућности да новац Вука Бранковића повежемо са одређеним ковницама.

Новац Вука Бранковића циркулисао је на широком простору како показују оставе новца и појединачни налази. Реч је о матичним областима, територијама под управом кнеза Лазара, као и територијама Македоније и Бугарске. Његов новац нађен је у следећим депоима: Сталаћ, Чука, Софија, Приштина околина, Охрид с.1970 (?), Мрамор, Мало Бољинце и Зајечар (Табеле 17 и 18; Карта 8). На сличан ареал циркулације новца указују и појединачни налази новца. Један примерак врсте 31.5 потиче из Сталаћа,[750] 31.6 из Девича код Пореча,[751] 31.8 из Перника,[752] 31.11 из Сопоћана,[753] 31.14 из Новог Брда[754] и 31.16 из Перника (2).[755]

Значајне емисије новца имао је властелин Јаков, историјска личност позната једино са новца. Постоје његове емисије као вазала Вука Бранковића, као и самостална ковања. Његови новци у појединим оставама чак превазилазе ковања Вука Бранковића. Тако у депоу из Чуке налазимо 33 динара Јакова према 8 Вука Бранковића, а у остави из Приштине околина похрањено је 120 новчића Јакова наспрам 68 Вука Бранковића. Ова два налаза јасно показују да је реч о личности која је ковала значајне емисије новца. Исто тако, ове оставе посредно указују и на области деловања Јакова. Сличан ареал циркулације дају и појединачни налази. Тако је један примерак врсте 33.2 нађен у Напрељу код данашњег Новог Пазара,[756] а други на Новом Брду.[757] Један динар типа 33.3 потиче из Сопоћана.[758]

Ковања осталих великаша из овог раздобља и са ове територије – Гргура Бранковића, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрије (?) и Стефана Мусића (?) – малог су обима. Издвајамо једино емисије Гргура Бранковића који је, судећи према налазу 7 динара у остави из Мрамора, имао новчарство нешто ширег опсега.

Новац Патријарха је такође представљао ретка ковања, док су градови, у првом реду Призрен, имали нешто веће емисије. У остави из Малог Бољинца нађено је 12 динара града Призрена, што указује да је реч о градском новцу који је циркулисао далеко изван матичних области.

Балшићи

Новчарство Балшића је у првој етапи са емисијама Ђурђа I Балшића било уско повезано са ковањима осталих српских обласних господара. Његови динари са представом Христа који седи на престолу и са вишередним натписом били су инспирисани новцима краља Вукашина, жупана Николе

[750] Археолошка истраживања града Сталаћа (Д. Минић).
[751] Лилчић 1996, 76-77.
[752] Пенчев 1988, 23-26, сл. 14.
[753] Археолошка истраживања манастира Сопоћани (А. Јуришић).
[754] Димитријевић 1967а, 277-278.
[755] Пенчев 1988, 23-26, сл. 15-16.
[756] Археолошка истраживања локалитета Напреље (Д. Алексић-Премовић).
[757] Димитријевић 1967а, 278, Т.I.1.
[758] Археолошка истраживања манастира Сопоћани (А. Јуришић).

Алтомановића и кнеза Лазара, а динар са шлемом, челенком, дашчицом, розетом и перјаницом имали су узор у ковањима царева Душана и Уроша. Ђурађ I Балшић је увео и нове врсте са шлемом и главом вука и новим вишередним натписом. Његове емисије новца коване су према истој тежинској стопи као и новци осталих обласних господара. Тежином од око 1,00 г ова ковања су врло блиска првим емисијама кнеза Лазара и жупана Николе Алтомановића. Динари Ђурђа I Балшића су највероватније били ковани у цеки у Призрену. У питању су емисије новца скромног обима посведочене малим бројем примерака у свега три оставе: Косово Поље, Кичево после 1918. и Приштина околина.

Након смрти Ђурђа I Балшића дошло је до померања тежишта власти куће Балшића ка Приморју. Овај заокрет јасно се одразио и на новчарство које се појавило у новом, измењеном руху.

Промењена је иконографија, а новчани систем је реформисан у складу са савременим емисијама новца које су циркулисале на простору источнојадранске обале. На аверсу новца Балше II Балшића нашао се св. Стефан, заштитник града Скадра, док је на реверсу приказан грб куће Балшић са штитом и лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава. Ђурађ II Страцимировић је наставио ковање поменутог типа, а увео је и врсту на којој се на аверсу нашао представљен св. Лаврентије. Ови нови динари су највероватније ковани у Бару. Ову врсту наставио је да кује и његов наследник последњи Балшић Балша III. Паралелно са овим емисијама, новац је ковао и Константин Балшић који је, као вазал султана Бајазита, владао Скадром и његовом околином. На аверсу овог динара приказан је св. Стефан, а на реверсу владар који седи на престолу и држи у десној руци скиптар са крином, а у левој глоб са крстом.

Налази ове групе динара су ретки и до сада су забележени само динари Балше III у оставама из Прокупља и Банатске Дубице. Ове две оставе новца указују да је новчарство Балшића, иако слабо познато, играло већу улогу од оне коју му данас приписујемо.

Организација ковања

Номинале

У раздобљу владавине обласних господара ковани су искључиво динари. Бројне емисије новца малих тежина представљају динаре који су у овом раздобљу развоја српског новчарства изгубили доста на својој тежини.

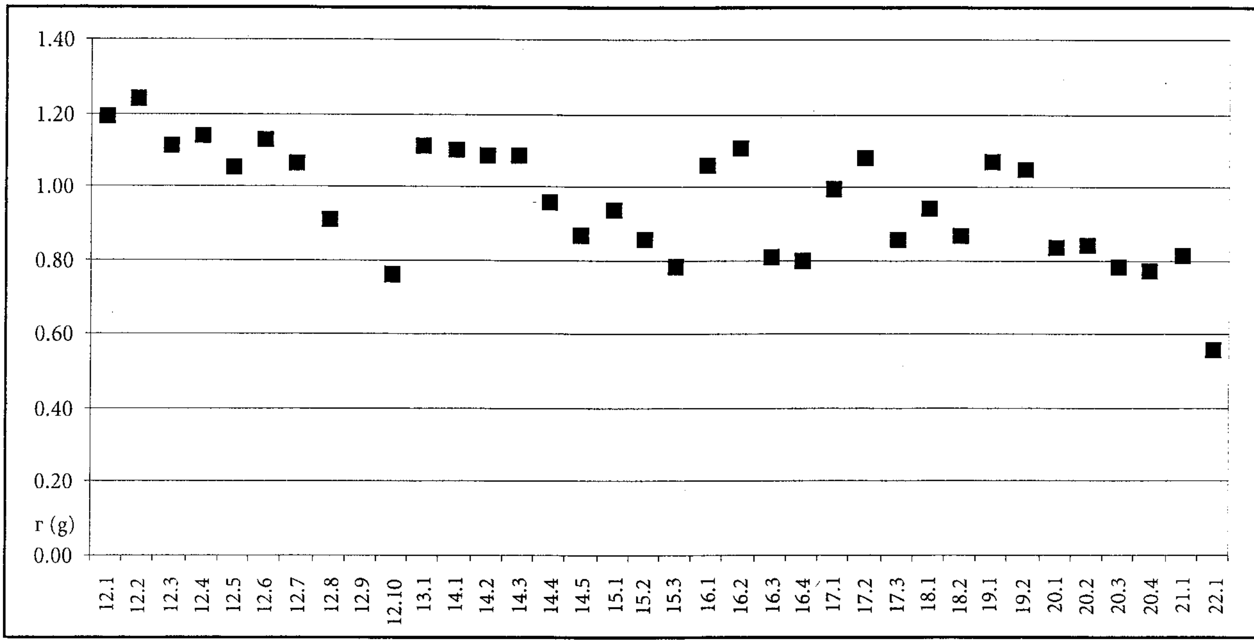
Са друге стране, у Приморју градови Котор, Бар, Улцињ, Дриваст, Свач и Скадар, који су улазили у састав српске државе, ковали су самостално бакарни новац – фоларе. Ове емисије су коришћене у локалном промету. У овим пословима међу главним предузетницима били су Дубровчани. Године 1385. Дубровачки сенат дозволио је Улцињанима да могу израдити калупе за ковање фолара код златара Милце који ће им служити за употребу у граду – *Quod idem de Dulcinio possint facere fieri cuneos folarorum suorum expendendorum in sua civitate a Milçe aurifice.*[759]

Метрологија

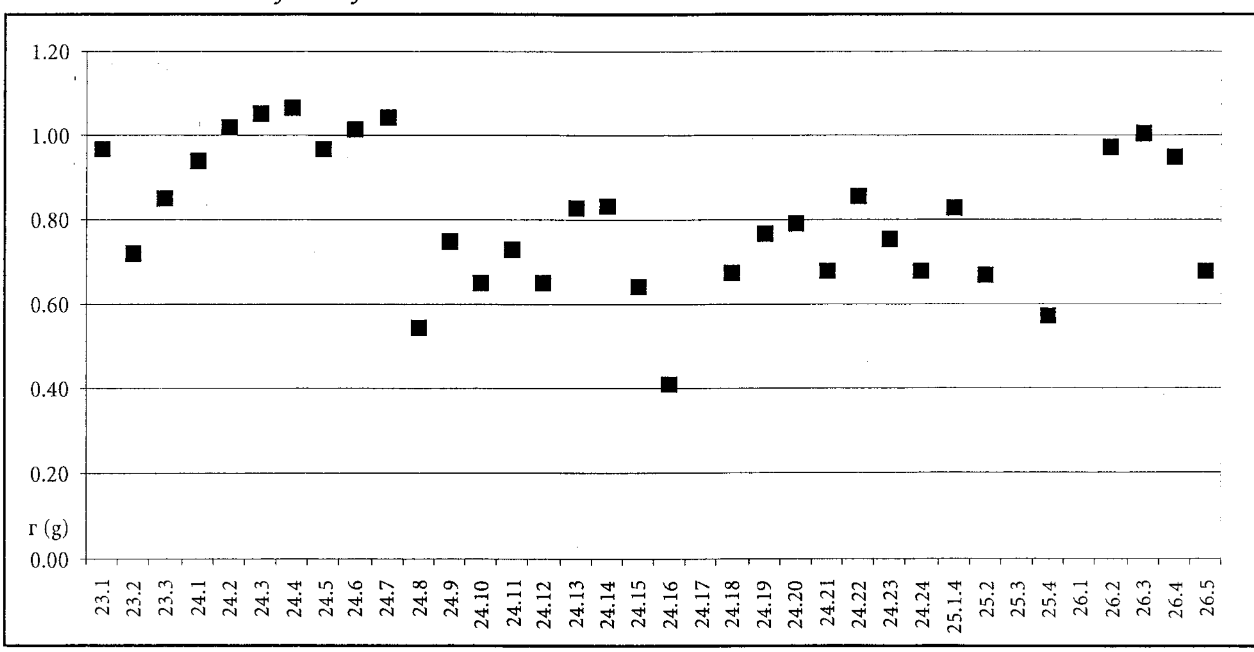
Новчани системи су, како смо раније напоменули, били уско повезани. Наслеђена је пондерална основица од око 1,15 г до 1,05 г из времена цара Уроша и краља Вукашина и настављено је са њеним поступним обарањем. У овом раздобљу можемо јасно издвојити четири тежинске групе које се поклапају са нашом претходном поделом. Реч је о ковањима обласних господара у Македонији са динарима од 1,20 г до 0,80 г, емисијама жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара и кнеза Стефана Лазаревића са новцем од 1,00 г до 0,40 г, ковањима Вука Бранковћа и његове властеле, Патријарха и градова Скопља и Призрена са динарима од 0,80 г до 0,40 г, као и емисијама Балшића у Приморју са новцем од 1,20 г до 1,00 г (Графикони 6, 7 и 8). Тежине ових ковања биле су одређене временом и простором. Тако најлакшим ковањима припадају најмлађе емисије из ове

[759] HAD, *Ref.* XXVI f. 72' (14. јун 1385): Петерковић, Исписи, 13 и 18.

Графикон 6: Средње ӣежине динара краља Вукашина и обласних госӣодара јужних срӣских земаља
Chart 6: Average weights of dinars of King Vukašin and local rulers of southern Serbian lands

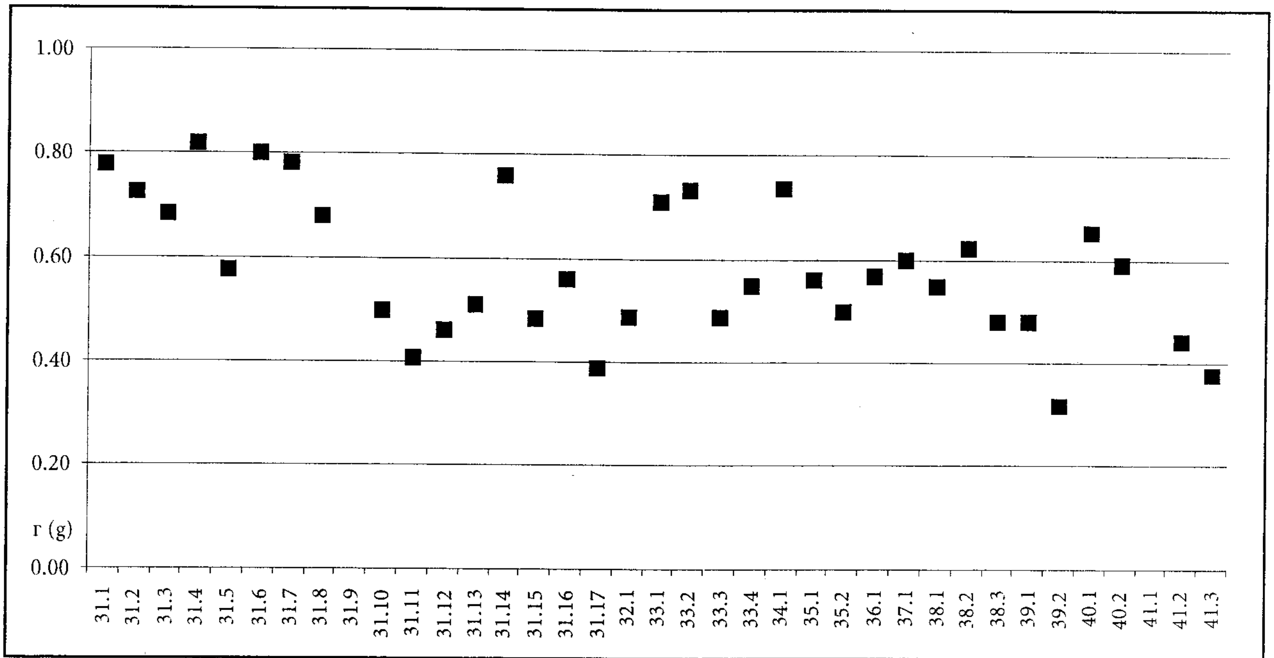
Графикон 7: Средње ӣежине динара жуӣана Николе Алӣомановића, кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића
Chart 7: Average weights of dinars of Župan Nikola Altomanović, Prince Lazar and Djuradj I Balšić

групе коване крајем самог XIV века, док су тежине новца Балшића биле диктиране условима новчаног тржишта Приморја.

Пад тежине динара у овом раздобљу био је условљен смањењем производње сребра. Пад експлоатације осетио се у великом делу Европе. Тако је у раздобљу после 1360. године дошло до знатног смањења новчане масе. Криза је доживела своју кулминацију после 1390. године и трајала је пуних 20 година. У многим државама и градовима дошло је до смањења па и престанка ковања

Графикон 8: Средње тежине динара Вука Бранковића, обласних великаша, патријарха и градова
Chart 8: Average weights of dinars of Vuk Branković, local feudal lords, Patriarch and towns

сребрног новца. Тако је у Фиренци 1393. године престало ковање сребрног новца. Једино се у Венецији није осетила глад за овом племенитом ковином захваљујући, у првом реду, дотоку сребра из српских и босанских рудника. Ипак и у овом граду су 1396. године уведене извесне забране на извоз сребра.[760] Ова криза се осетила и у Дубровнику. Тако је Сенат одредио 1398. године да се од тезаурера св. Марије узме сво сребро и да из њега искује новац за набавку жита у Бриндизију.[761]

У македонским крајевима новчани систем је имао за подлогу ковања краља Вукашина. Већ у време његовог наследника краља Марка динар је изгубио на својој вредности тако да је тежио од 1,09 г до 0,96 г. Настављена је поступна депресијација динара који је у време жупана Андрије Гропе пао на 0,84-0,77 г, док је динар Рига тежио нешто више од 0,56 г. Упркос значајном паду на крају, новчани систем обласних господара у Македонији био је стабилнији од осталих, о чему сведоче приближно исте тежине новца за највећи број ковања са овог простора (Графикон 6).

Први значајнији пад пондералне основице забележили смо у време кнеза Лазара. Његове прве емисије, као и ковања жупана Николе Алтомановића и Ђурђа I Балшића имали су још увек високе вредности које су се кретале нешто изнад 1,00 г. Током времена кнез Лазар је спустио основицу испод 0,83 г настављајући даљу девалвацију динара. Његове последње емисије тежиле су свега 0,54 г (Графикон 7). Ове метролошке основице дају и документи из 1388. године. Према М. Благојевићу, који је проучавао њихов садржај, један динар из Плане је садржавао око 0,50 г сребра – *grossi de Plana perperi LXXXXVI che vano perperi LIIII per libra,*[762] а српски 0,75 г – *scilicet uncias novem argenti fini valoris perperorum XXVII de Sclavonia.*[763]

Кнез Стефан Лазаревић је наставио да кује новац по истој пондералној основици као његов отац кнез Лазар. Даља депресијација динара свела је његову тежину на свега 0,39 г.

Новчани систем Вука Бранковића наследио је нижу основицу с обзиром на то да се почео развијати нешто касније. Тако његове прве емисије вреде око 0,82 г да би након периода мутације динара пале на свега 0,40 г. У оквирима нижих вредности кретала су се ковања за већину властеле Вука Бранковића: Гргура Бранковића, Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрију?, Стефана Мусића?,

[760] Spufford 1988, 348-350.

[761] HAD, *Ref.* XXXI f. 122 (2. новембар 1398): Петерковић, Исписи, 22.

[762] HAD, *Div. Canc.* XXVII f. 182' (Прилог) (30. новембар 1388): Благојевић 1981, 50-52.

[763] HAD, *Sent. Canc.* XXVII f. 18 (1. децембар 1388): Благојевић 1981, 51-52.

као и Патријарха и градова Скопља и Призрена. Ове емисије су тежиле од око 0,73 г до 0,32 г. Вишим вредностима издвајају се вазална ковања Јакова, дакле, његове прве две емисије, и динар Смила са основицама нешто изнад 0,70 г. Сва остала ковања имала су ниже вредности и кована су сасвим је извесно у каснијем раздобљу (Графикон 8).

Посебној групи припадају ковања Балшића у Приморју. Балша II Балшић је након пребацивања тежишта власти у Приморје реформисао новчани систем подизањем тежине новца. Његови динари били су нешто тежи од емисија његовог претходника Ђурђа I Балшића и вагали су око 1,16 г. Радило се о стопи која је била знатно нижа од тежине дубровачких гроша која је 1372. године износила 1,43 г, а 1383. – 1,36 г.[764]

Главне емисије новца

Главна ковања овог раздобља представљају емисије кнеза Лазара и Вука Бранковића.

Кнез Лазар је, судећи према великом броју очуваних примерака новца у оставама, појединачним налазима и збиркама, представљао најзначајнију фигуру овог раздобља. Забележили смо преко 1400 његових динара и њихов број увелико надмашује све емисије овог раздобља. Једна од основних полуга његовог новчарства било је поседовање једног од најважнијих рудних центара друге половине XIV века – Новог Брда. Из ове ковнице потиче његова најбројнија емисија динара са представом Христа у мандорли на аверсу и сликом кнеза који стоји и држи скиптар на реверсу. Ово ковање било је обележено великим бројем сигли и својом организацијом подсећа на раније емисије краљевског и царског периода.[765] У ову групу би спадали и динари са сликом Христа на престолу на аверсу и кнезом који седи на престолу на реверсу. Значајну продукцију имала су и ковања рудничке ковнице, како показује налаз из Смедеревске Паланке. У овом депоу нађено је преко 200 примерака новца кнеза Лазара из поменуте ковнице.

Кнез Стефан Лазаревић је наставио новчану политику свог оца кујући знатне количине динара. Његово новчарство, ако је судити према броју очуваних примерка, преко 800, иде уз бок оног кнеза Лазара.

Мању продукцију имао је Вук Бранковић. Забележили смо преко 650 динара Вука Бранковића, што је знатно мање него емисије кнеза Лазара и Стефана Лазаревића. У питању је треће ковање по обиму које је свакако играло значајну улогу на једном широком простору. У поседу Вука Бранковића налазио се значајан рудник Трепча. Овом кругу треба додати и емисије Јакова са скоро 200 регистрованих примерака новца.

Остала ковања овог раздобља представљала су мале емисије које по броју далеко заостају за новцем кнеза Лазара, кнеза Стефана Лазаревића, Вука Бранковића и Јакова.

У јужним областима новчана продукција је била ограниченог обима, а најзначајније емисије биле су оне неименоване краљице и наследника краља Вукашина, краља Марка и Андреаша.

Иконографија

Ово раздобље је по броју искованих врста једно од најбогатијих у средњовековном српском новчарству. Ово богаство врста пратило је увођење нових иконографских решења уз задржавање бројних старих предложака.

Међу главним мотивама на аверсу остала је и даље слика Христа који седи на престолу, а за њом су следиле представе Христа на супеданеуму, у мандорли, попрсје Христа и глава Христа. Слика попрсја Христа забележена је само на новцима кнеза Лазара на његовим рудничким емисијама које се наслањају на слична ковања цара Уроша.

У овом раздобљу је први пут уведена нова представа главе Христа на новцима кнеза Лазара. Овај предложак је преузет са полудинара Дубровачке републике чије је ковање започело коју годину раније – 1370.[766] Ову представу је касније преузео и кнез Стефан Лазаревић на својим динарима.

[764] Решетар 1924, 387-389.
[765] Божиновић 1998, 165-166.
[766] Решетар 1925, 128-133, Т. 9.16-27.

Новитет у овом раздобљу представља увођење св. Стефана са нимбом и у далматики, који у десној руци држи грану, а у левој јеванђеље на новцима Вука Бранковића. Срећемо и његову представу на којој уместо гране држи кадионицу такође на ковању Вука Бранковића, града Скопља и кнеза Стефана Лазаревића (?).

Поред св. Стефана на српском новцу налазимо представу св. Ладислава која се јавља на једној хибридној врсти на такозваним анонимним ковањима.[767] Представа св. Ладислава са нимбом који држи хелебарду и глоб са крстом преузета је са угарских дуката краља Лудвига I (1342-1382), Марије (1385-1395) и Сигисмунда (1387-1437).[768] Ова слика јавља се и на денарима краља Лудвига I и Марије.[769] На другој страни овог динара представљен је господар који клечи и прима заставу од светитеља. Овај предложак је преузет са венецијанског златног дуката чије је ковање започело још давне 1284-1285. године у време дужда Ђованија Дандола (1280-1289).[770] У питању је представа која се јавља на три емисије анонимних ковања, поред поменуте, са Христом у мандорли и са Христом који седи на престолу.

Засебно место припада представи арханђела Михајла са нимбом који у левој, односно десној руци држи скиптар. Ову нову представу је увео кнез Стефан Лазаревић.

У овом раздобљу епиграфски типови јављају се у неколико варијанти. Не можемо се отети утиску да је величина плочице која се поступно смањивала условила и сам натпис. Тако од првих динара са вишередним натписом сама легенда се на крају свела на малу двореду, па и једноредну само са именом великаша.

Прво место међу овим врстама припада динарима који свој узор имају у ковањима цара Душана и краља Вукашина. Ову врсту наставили су да кују краљ Марко – **ВЬ ХА БА БЛГОВѢРНН КРАЛЬ МАРКО**, а за њим и остали великаши: неименовани краљ, Јован Драгаш, Константин Драгаш, жупан Никола Алтомановић, кнез Лазар, Ђурађ I Балшић и Вук Бранковић као вазал кнеза Лазара. За овим је следила легенда у нешто скраћеном облику на новцима краља Марка **БЛГОВѢРНН КРАЛЬ МАРКО**, Андреаша, неименованог краља, неименоване краљице, Једра (?), Вука Бранковића и Јакова као вазала Вука Бранковића. Поред ових, срећемо следеће натписе на динарима жупана Андрије Гропе – **ПО МТН БА ЖѸПАНЬ ГРОП ГНЬ ОХРІ** – у разним варијантама и Рига. Посебну врсту ковао је Ђурађ I Балшић са изузетном легендом **БОГОМЬ ДАНН ВЄЛНКН ГНЬ ГѸРЬГЬ**.

Вук Бранковић је обогатио новчарство са два типа епиграфских реверса на којима је истакао припадност **СН ДННАР ВЬЛКОВЬ** и **ВЛКОВЬ ДННАРЬ**.

Овом раздобљу припада и велики број динара на којима је на реверсу дато само име великаша. Највећи број ових примерака ковао је Вук Бранковић – **ВЛКЬВЬ** – а за њим су даље следили сви великаши из његовог круга: Гргур Бранковић, Јаков, Смил, Влатко, Драгосав, Јандрија (?) и Стефан Мусић (?), као и Патријарх и градови Скопље и Призрен.

Једно од главних места на новцу и даље су заузимале представе самих господара наслеђене у великом броју из ранијих епоха. Ту су представе великаша који седе на престолу и држе скиптар са крстом (кнез Лазар, Вук Бранковић (?) и кнез Стефан Лазаревић), скиптар са лабарумом (Кнез Стефан Лазаревић) и скиптар са крином и глоб са крстом (Константин Балшић) и усправљен мач (кнез Лазар).

Далеко су бројније слике феудалца који стоји и држи скиптар (краљ Марко, кнез Лазар, Вук Бранковић и кнез Стефан Лазаревић), крин (Стефан Мусић (?)), усправљен мач (кнез Стефан Лазаревић) и копље са заставом (Вук Бранковић и Јаков). Овај последњи мотив, која представља једну од инсигнија власти, први пут се јавио на једном динару краља Милутина.

Поред ових представа, срећемо слику деспота који прима двоструки крст од св. Стефана (Константин Драгаш) и слику жупана и његове жене који стоје и држе двоструки крст (Жупан Никола Алтомановић). Реч је о емисијама новца које своје порекло вуку из ранијих раздобља.

Треба поменути посебну врсту динара на којој је представљен кнез Лазар који стоји испред престола. У питању је јединствена представа која би своје посредне паралеле могла да има у динарима цара Душана у врсти са царем који стоји и кога крунишу два анђела. На појединим примерцима ове врсте налазимо код ногу представе лављих протома. У питању су протоми који су красили престо.

[767] Петровић 1934, 25-26, бр. 121.[768] Huszár 1979, 86 и 91-93, бр. 514-518, 563-564 и 572-574.
[769] Huszár 1979, 89 и 92, бр. 542-544 и 565.
[770] Papadopoli 1893, 120-137, T. VIII.3.

Новост у овом раздобљу представља јединствена слика попрсја кнеза Лазара из профила.

Са друге стране, у овом раздобљу се поступно мења приказивање одежде феудалаца на новцу. Тако на првим емисијама кнеза Лазара, кнез је приказан како носи затворену круну – стему, сакос, манијак и дијадиму, да би код каснијих ковања био представљен само са хаљином и појасом – обележјима кнежевског достојанства. Сличну промену пратимо и на ковањима Вука Бранковића и његове властеле, где се код првих емисија задржавају стари узори, а код каснијих преузимају нова решења.

Посебној групи иконографских представа припадају прикази шлемова који су у овом раздобљу обогаћени новим решењима. Ово је сасвим логичан исход феудализације новчарства и жеље великаша да обележе своја ковања посебним симболима и породичним хералдичким знацима.

Настављено је са приказивањем основног типа шлема са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом на ковањима жупана Николе Алтомановића, Ђурђа I Балшића, Вука Бранковића и Јакова као вазала Вука Бранковића. Вук Бранковић је увео новину када је на својој првој емисији коју је ковао као вазал кнеза Лазара придодао са стране и штит са три косе траке. Штит се као посебан мотив јавља на једном другом динару Вука Бранковића,[771] као и у комбинацији са вишередним натписом. Реч је о представи штита који је раздељен косом гредом на два поља украшена тракама.

Кнез Лазар је своја ковања обогатио новом представом шлема са роговима која ће постати симболом његове породице. Ову представу преузеће његов син кнез и потоњи деспот Стефан Лазаревић. Бележимо је и на динару Патријарха, као и на једном неодређеном ковању из овог раздобља – врсти 50.4. Ово последње ковање носи на реверсу представу патријаршијског крста опточеног драгим камењем на крајевима.

Посебном поглављу припадају представе шлема са лављом главом на новцима Ђурђа I Балшића. Овај мотив биће надограђен на ковањима његових наследника Балше II Балшића, Ђурђа II Страцимировића и Балше III у виду хералдичког грба са штитом са лављом главом на коме стоји шлем, круна и лавља глава.

За ово раздобље се везује и представа шлема са котвом (?) на врху која се јавља на једном неодређеном ковању – врсти 50.3.

Као хералдички знак јавља се и амблем лава на једној врсти Вука Бранковића који ће постати главним обележјем ковања његовог сина господина и каснијег деспота Ђурђа Бранковића. Поред лава, у овом раздобљу се јавља и енигматична представа коња коју налазимо на једном динару Вука Бранковића.

У овом периоду задржала се представа краља како јаше на коњу. Реч је о емисији краља Марка чије се новчарство у погледу иконографских решења у потпуности наслањало на ковања цара Уроша и посебно краља Вукашина.

14. Марко (1371-1395)

Краљ Марко је наследио свог оца краља Вукашина, после његове погибије на реци Марици. Након овог пораза нестала је снага породице Мрњавчевић, тако да млади Марко није успео да очува све територије. Њих су присвојили остали српски обласни господари и некада велика област се свела на узану територију између Шар-планине, Скопља, Вардара, Црне реке и Охрида са центром у Прилепу. Краљ Марко је био турски вазал и свој живот је завршио у битки на Ровинама 1395. године.[772]

Краљ Марко је ковао пет врста динара – врсте 14.1-14.5. Прве четири рађене су по узору на емисије краља Вукашина, док би пета била повезана са заједничким динаром деспота Угљеше и Вукашина, као и сличним емисијама кнеза Лазара. Главне емисије краља Марка представљају врсте 14.2 и 14.3, док би врсте 14.1, 14.4 и 14.5 чиниле ковања малог обима.

Врста **14.1** са представама Христа на престолу и краља који јаше на коњу припада једној од првих ковања краља Марка. Овај динар је опредељен од стране С. Стојаковић, на бази стилских одлика и натписа протумаченог као да је дат у негативу, као ковање кнеза Лазара.[773] Сматрамо да

[771] Марић 1956а, 40.

[772] Историја српског народа II (Р. Михаљчић; С. Ћирковић), 21-54; Михаљчић 1989, 191-214.

[773] Стојаковић 1998а, 11-13.

се ради о емисији краља Марка, како то јасно указује легенда на реверсу новца МА(рко)-К(рал)ь. Сама представа владара на коњу који држи скиптар са лабарумом има своје директне иконографске, стилске и палеографске паралеле са динарима краља Вукашина и краљице Јелене.

Тежина јединог познатог примерка износи 1,10 г.

Врсте **14.2-14.4** са представом Христа који седи на престолу, односно који стоји на супеданеуму на аверсу и вишередним натписом на реверсу представљају типична ковања овог раздобља на простору Македоније. Б. Сарија је на основу слагања калупа аверса новца краља Вукашина и краља Марка из оставе Кичево после 1918. закључио да је краљ Марко ковао новац истовремено са својим оцем.[774] Закључак Б. Сарије треба узети са резервом јер није искључена могућност да се краљ Марко користио неислуженим калупима свога оца. У прилог ковања краља Марка после 1371. године говори и чињеница да млади краљеви у Србији нису ковали динаре у своје име.

Врсту 14.2 налазимо у остави из Охрида 1952. и Кичева после 1918, а врсту 14.3 у налазима из Скопља 1972. и Кичева после 1918. Још три оставе садрже новац краља Марка, али неодређених врста: Софија, Приштина околина и Охрид с.1970 (?). Врста 14.4 која представља ретко ковање није забележена у депоима новца.[775]

Средња тежина врсте 14.2 износи 1,08 г (5), 14.3 - 1,09 г (6) и 14.4 - 0,96 г (1).

Врста **14.5** са представом Христа који седи на престолу и краља који стоји и држи скиптар са крстом представља јединствену појаву у овом раздобљу на простору Македоније. Судећи према тежини јединог познатог примерка од 0,87 г радило би се о једној од последњих емисија краља Марка.[776]

15. Андреаш (1371-1393)

Андреаш, други син краља Вукашина и брат краља Марка, био је обласни господар у Западној Македонији. Од територија којима је управљао познат је само мањи део са манастиром Светог Андреје на Тресци. Андреаш је са својим братом Дмитром напустио своје области 1393. године, да би 1395. године прешао у Угарску.[777]

Ковао је самостално три врсте **15.1-15.3** са представама Христа на аверсу и вишередним натписом на реверсу,[778] под директним утицајем новца краља Вукашина и краља Марка.[779] Судећи према остави из Кичева после 1918, његово ковање било је у истој равни са оним његовог брата краља Марка. У поменутој остави новац Андреаша - врста 15.2 - бројнији је од динара краља Марка. Однос је 13 према 8. Један примерак новца Андреаша, тип 15.1, нађен је у остави из Чуке. Новац Андреаша био је присутан и у великом растуреном налазу из околине Приштине.

Средња вредност динара Андреаша износи за врсту 15.1 - 0,94 г (2), 15.2 - 0,86 г (12) и 15.3 - 0,78 г (1). Нешто ниже тежине новца Андреаша у односу на прве емисије краља Марка указивале би да је реч о емисијама новца кованим паралелно са последњим емисијама краља Марка.

Сигле - Врста 15.2 је обележена словом S.

16. Неименовани краљ (с.1365-с.1380)

Овој скупини прикључили смо једну групу неопредељених динара, врсте **16.1-16.4**, са представом Христа на предњој страни и карактеристичним вишередним натписом без имена личности која их је ковала.[780] Ови динари по свим својим карактеристикама припадају овом раздобљу и областима северне Македоније. На основу примерака из оставе из Кичева после 1918. и слагања калупа Б. Сарија је изнео тезу да се ради о емисијама новца краља Вукашина.[781] Ову његову тезу поткрепљују и тежине које су најближе његовим ковањима. Наравно, није искључена могућност да су неке емисије коване

[774] Сариа 1925, 74-75.

[775] Димитријевић 1967, 80-81.

[776] Михаиловић 2000.

[777] Историја српског народа II (Р. Михаљчић; С. Ћирковић), 21-54; Михаљчић 1989, 191-215.

[778] Врсту 15.1 публиковао је С. Димитријевић (Димитријевић 1959, 156-157), а тип 15.3 М. Јовановић (Jovanović 1984, 14, бр. 102).

[779] Ћирковић 1979, 159: подвлачи самосталност Андреаша.

[780] Димитријевић 1968, 124-125.

[781] Сариа 1925, 75.

после погибије краља Вукашине, после 1371. године, у време краља Марка. Из овог разлога смо се одлучили да ову кохерентну скупину новца издвојимо као засебно ковање. Примерци врста 16.1 и 16.2 нађени су само у поменутој остави из Кичева после 1918. Ове две емисије представљају главна ковања.

Средња тежина врсте 16.1 износи 1,06 г (4), 16.2 – 1,11 г (3), 16.3 – 0,81 г (1) и 16.4 – 0,80 г (1).

17. Неименована краљица (с.1370-с.1380)

Поред ковања за неименованог краља, постоје и емисије новца обележене на крају натписа само са краљица – врсте **17.1-17.3**. Како је реч о јасно издвојеној групи новца, дали смо је као посебно ковање.

На појединим примерцима ове групе легенда се завршава са AVP, на основу чега је Б. Сарија ове врсте определио као ковања краљице Јевросиме – Јелене жене краља Вукашина.[782] Ова група је типолошки и стилски најближа ковањима Андреаша, од којих је, то треба напоменути, нешто тежа. Њихове вредности се приближавају ковањима краља Марка те би врсте 17.1-17.3 могли датовати у раздобље после 1371. године. Примерци врсти 17.1-17.3 нађени су у оставама: Кичево после 1918, Селце, Софија и Шаторов Камен.

Ово ковање по свом обиму, броју очуваних примерака, представља најзначајнију емисију новца на простору Македоније. Оно превазилази емисије краља Марка и Андреаша.

Средња тежина ових врста износи: 17.1 – 1,00 г (11), 17.2 – 1,08 г (4) и 17.3 – 0,86 г (15).

18. Јован Драгаш (1371-с.1380/5)

Јован и Константин Драгаш, синови деспота Дејана, запосели су области краља Вукашина и деспота Угљеше после њихове погибије на Марици 1371. године. Њихова територија коју је тешко тачно омеђити највероватније се простирала на северу до Прешева и Врања и на истоку до раније српско-бугарске границе. На југу се граничила са областима деспота Манојла, а на западу је досезала до десне обале Вардара. Центре њихове државе представљали су градови Штип и Струмица. Браћа Драгаши су признавали турску власт, али су задржали унутрашњу самоуправу, о чему сведочи и ковање новца. Држали су значајне руднике Кратово и Злетово.[783]

Деспот Јован Драгаш је ковао само два типа **18.1** и **18.2** са представама Христа на аверсу и вишередним натписом, који иконографски у потпуности одговарају претходним ковањима. Ради се о ретким врстама новца, које су до сада откривене само у остави Кичево после 1918.

Средња тежина врсте 18.1 износи 0,94 г (5) а врсте 18.2 – 0,87 г (2).

19. Константин Драгаш (1371-1395)

Господин Константин Драгаш је владао заједно са својим братом Јованом Драгашем. После његове смрти управљао је самостално, као турски вазал. Погинуо је на турској страни у боју на Ровинама 1395. године.[784]

Константину Драгашу припада засигурно једна врста **19.1** са сликом Христа који седи на престолу и са вишередним натписом која се у потпуности уклапа у ковања у Македонији. Овај јединствени примерак потиче из оставе Охрид 1952.[785]

Његова тежина износи 1,07 г.

И врсту **19.2** смо такође, на основу њеног натписа, као и тежине, доделили Константину Драгашу. Овоме у прилог би ишло и место налаза јединог познатог примерка – Скопље.[786] Ради

[782] Сариа 1925, 75-76; Марић 1956, 89.

[783] Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 21-46; Михаљчић 1989, 191-215.

[784] Историја српског народа II (Р. Михаљчић; С. Ћирковић), 21-54; Михаљчић 1989, 191-215.

[785] Димитријевић 1979, 131-148.

[786] Шафарик 1855, 228, Т. V.30.

се о типу који за узор има крстате динаре краљевског периода, односно венецијанске гроше дуго присутне и имитиране низ деценија на простору Македоније.

Познати примерак врсте 19.2 тежи 1,05 г.

20. Андрија Гропа (с.1371-с.1378/9)

Жупан Андрија Гропа, арбанаски великаш, осамосталио се око 1377. године као обласни господар у Охриду,[787] где је ковао новац.[788] Познате су четири врсте 20.1-20.4 које се разликују по натпису на реверсу. На аверсу је представљен Христ који стоји на супеданеуму.[789] Новац жупана Андрије Гропе припада, после динара Рига, најлакшим ковањима са територије Македоније. У питању су емисије малог обима.

Охрид

Све четири врсте **20.1-20.4** жупана Андрије Гропе коване су у Охриду, како је то назначено на његовом првом типу 20.1. Новац жупана Андрије Гропа нађен је у оставама Кичево после 1918, Приштина околина и Охрид с.1970 (?).

Средња тежина његових динара износи: врста 20.1 – 0,84 г (3), 20.2 – 0,84 г (3), 20.3 – 0,78 г (2) и 20.4 – 0,77 г (1).

21. Једр (?) (с.1380-с.1385)

Новац Једра (?) **21.1** је услед недостатака било каквих података о месту налаза овог новца, натписа и података из извора о самој личности тешко приписати одређеном феудалцу. Љ. Ковачевић је сматрао да ова врста припада Андрији Гропи,[790] док С. Димитријевић везује ово ковање, са доста резерви, за Јована Драгаша.[791] Ми смо га уврстили, на основу типолошких одлика, у ковања из јужних области кованих свакако у раздобљу после смрти краља Вукашина.

Тежина ове врсте износи 0,82 г (1).

22. Риг (с.1380-с.1385)

Истој групи припада и новац Рига **22.1** који за узор има ковања жупана Андрије Гропе и Једра (?).

Тежина врсте 22.1 износи 0,56 г (1).

23. Никола Алтомановић (с.1367-1373)

Жупан Никола Алтомановић је држао значајне територије између Дрине и Косова, Рудника и мора – некадашње старе српске земље. Познато је да је Никола Алтомановић око 1367. године држао Рудник, где је ковао свој новац. Овај рударски центар му је на кратко, 1370. године, одузео кнез Лазар. Никола Алтомановић је био најснажнији обласни господар, о чему сведочи податак да је убирао два стара владарска трибута: светодмитарски и кумерк солски. Године 1372. од Дубровника је на име првог примио 2.000 перпера, а другог 900 перпера. Године 1373. изгубио је власт, а његове области су подељене између кнеза Лазара и бана Твртка.[792]

[787] Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 24; Михаљчић 1989, 197-213.

[788] Битракова-Грозданова 1971, 201-206.

[789] Димитријевић 1967, 81-82.

[790] Јовановић 1884, 136.

[791] Димитријевић 1974, 102-105.

[792] Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 578-592; Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 21-35; Михаљчић 1989, 130-143 и даље.

Познате су три врсте новца Николе Алтомановића које представљају ретка ковања. Једна од његових ковница се свакако налазила на Руднику. Помиње се у једном извору из 1367. године у коме се наводе динари *de Rudnicho*.[793]

На прве две врсте **23.1** и **23.2** налазимо представе које срећемо на новцима српских обласних господара овог раздобља. На аверсу је код првог типа приказан Христ који седи на престолу, а код другог Христ на супеданеуму.[794] На реверсу је уобичајени вишередни натпис. До данас су позната два налаза динара Николе Алтомановића из остава. Ради се о великим депоима из околине Приштине са 2 динара врсте 23.1 и из Косово Поља у коме је нађено 13 примерака истог типа.[795]

Средња тежина врсте 23.1 износи 0,97 г (14), а врсте 23.2 – 0,72 г (1).

Сигле – Врста 23.2 је обележена сиглом O-.

Трећа врста **23.3** има такође своје директне узоре у емисијама овога доба. Идентична је са једним динаром цара Уроша 9.22 који је кован у северним областима царства, највероватније у ковници на Руднику. Ово опредељење потврђује и налаз овог уникатног примерка у Селанцима код Азбуковца.[796] Његова сличност са другим врстама овог раздобља, са динарима кнеза Лазара, говори у прилог његовог датовања у крај владавине Николе Алтомановића.

Тежина јединог познатог примерка износи 0,85 г.

Сигле – Врста 23.3 је означена словима S-V на реверсу.

24. Кнез Лазар (c.1370-1389)

Кнез Лазар доживео је свој успон као обласни господар почетком 1370-тих година, после нестанка браће краља Вукашина и деспота Угљеше и жупана Николе Алтомановића са политичке сцене. Област кнеза Лазара са матичним територијама око Новог Брда постепено се ширила. После победе над Николом Алтомановићем присвојио је западне делове његових области, а крајем осме деценије XIV века запосео је Мачву, Браничево и Кучево. Центар његове власти представљала је Моравска Србија, а границе су се простирале од Саве, Дунава, Јужне Мораве до Дрине. У склопу његове државе налазила су се два важна рударска центра – Ново Брдо и Рудник. Кнез Лазар је изгубио живот на Косову Пољу 1389. године.[797]

Из раздобља владавине кнеза Лазара мали је број докумената у којима се помиње српски новац. Иако малобројни, они пружају важне податке о ковању динара.

Први помен новца у изворима односи се на 1371. годину, када је кнез Лазар први пут завладао Рудником. Из њега сазнајемо да је његов цариник Мароје Вучинић, према тврђењу једног од тужитеља, израђивао лажне гроше. Због овога је био затворен и претрпео је штету од стотину литара сребра.[798]

Друге две вести се односе на сам крај владавине кнеза Лазара, на 1388. годину. У првој се помињу динари из Плане и њихова вредност – *grossi de Plana perperi LXXXXVI che vano perperi LIIII per libra*. М. Благојевић је израчунао да би тежина сребра у овим динарима износила 0,50 г.[799] У другом писму се наводе српски динари и њихов паритет – *yperperorum XXVII de Sclavonia qui sunt valoris unciarum VIII argenti fini* – према којем би њихова вредност износила 0,759 г сребра.[800]

Ковање новца кнеза Лазара може се поделити, на основу типолошких и стилских одлика, тежине и састава остава, у две основне хронолошке групе. Првој би припадале емисије новца које су коване, сасвим је извесно, на почетку његове владавине – врсте 24.1-24.5 у централним областима и врсте 24.22-24.24 у северним. Другој би припадале емисије новца коване у другој половини његове владавине. Реч је о врстама 24.6-24.21. У оквиру ове скупине можемо издвојити мање целине. Тако би врсте 24.20 и 24.21 могли везати за ковницу Плану (?), а типове 24.12-24.15 за ковницу Ново Брдо.[801]

793 HAD, *Ref.* XXII f. 18' (13. јул 1367): Писма и упутства I, 166, бр. 166.

794 Димитријевић 1959, 157-158.

795 С. Димитријевић наводи 18 примерака: Димитријевић 1959a, 129.

796 Марић 1955, 353-354.

797 Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 21-46; Михаљчић 1989a, 15-123.

798 HAD, *Lam. de foris* I f. 14 и 15 (22. и 26. април 1371): Динић 1962, 6, н. 18 и 20.

799 HAD, *Div. Canc.* XXVII f. 182' (Прилог) (30. новембар 1388): Благојевић 1981, 50-52.

800 HAD, *Sent. Canc.* XXVII f. 18 (1. децембар 1388): Благојевић 1981, 51-52.

801 Преглед ковања кнеза Лазара дао је С. Димитријевић: Димитријевић 1971.

Остале врсте 24.6-24.11 и 24.16-24.19 нисмо у могућности приписати одређеним ковницама. Последњим ковањима у оквиру ове групе припадале би емисије 24.8 и 24.10.

Прву групу чине врсте 24.1-24.5 које су коване на почетку владавине кнеза Лазара. Ради се о типовима који своје узоре имају у емисијама цара Уроша, краља Вукашина и осталих обласних владара из Македоније и жупана Николе Алтомановића. Ово датовање подвлаче и оставе новца (Смедеревска Паланка, Косово Поље, Скопље 1972. и Кичево после 1918.) у којима се поменуте врсте јављају са старијим ковањима. Реч је о најтежим емисијама кнеза Лазара кованим по метролошкој основици коју срећемо и код осталих обласних господара (Графикон 7).

Врсте **24.1** и **24.2** припадају истој групи новца као и прва два ковања жупана Николе Алтомановића. Ови динари су нађени у оставама Косово Поље, Кичево после 1918. и Приштина околина. Судећи према местима налаза, радило би се о ковањима јужних области кнеза Лазара, у првом реду новобрдског комплекса.

Њихова средња тежина износи: за врсту 24.1 – 0,94 г (25) и 24.2 – 1,02 г (5).

Сигле – Обе врсте су обележене словним ознакама које су присутне и на осталим ковањима овог раздобља. На врсти 24.1 налазимо следећа слова: H-G и -G, а на врсти 24.2: V-V и V-. Сиглу -G са врсте 24.1 срећемо на бројним типовима овог раздобља цара Уроша, деспота Угљеше, краља Вукашина, Ђурђа I Балшића и Вука Бранковића. Присутна је и на осталим ковањима самог кнеза Лазара на врстама: 24.3-24.4 и 24.6-24.7. Исто важи и за ознаку H-G коју срећемо на врсти 24.3. Сигле V- и V-V са врсте 24.2 налазимо на динарима цара Душана, прву и цара Уроша, другу.

Врсте **24.3-24.5** имају за директан узор ковања цара Уроша. Прве две врсте се могу директно везати за његов тип 9.7. На динарима 24.3-24.5 кнез Лазар је приказан у пуном царском, односно владарском орнату. Приказ затворене круне, стеме је свакако пренет са старијих новчаних врста. Ради се о директном опонашању узора које пратимо и на печатима. Кнез Лазар није био крунисан стемом.[802]

Динари ове групе нађени су у оставама: Смедеревска Паланка, Скопље 1972, Косово Поље, Кичево после 1918, Сталаћ, Чука, Софија и Приштина околина.

Њихова средња тежина исноси: 24.3 – 1,05 г (96), 24.4 – 1,06 г (14) и 24.5 – 0,97 г (15).

Сигле – Само су врсте 24.3 и 24.4 обележене ознакама: 24.3 – G-, V-G, I-G, H-G и -5 и 24.4 – -G. Слово -G срећемо на бројним ковањима овог раздобља: Цара Уроша, деспота Угљеше, краља Вукашина, Ђурђа I Балшића, самог кнеза Лазара и Вука Бранковића, а V-G на новцима цара Душана и краља Вукашина. Остале ознаке налазимо на динарима кнеза Лазара. Сиглу H-G са врсте 24.3 налазимо на типу 24.1, а ознаку -5 на врсти 24.6, другачијег стила. Везе између сигли и ковања сасвим јасно указују на повезаност ових емисија и на њихов редослед.

Следећу велику групу чине ковања из другог периода владања кнеза Лазара – врсте 24.6-24.21. Ради се о новцу другачијег стила, који се знатно удаљио од претходног начина приказивања. Уједно, ови динари су, изузимајући врсту 24.6, знатно лакши од ковања из првог раздобља из централних области. Сасвим је извесно да је у овом раздобљу дошло до унифицирања новчаних стопа. Тежине новца из новобрдске ковнице, врсти 24.12-24.15 сведене су на вредности од 0,83 г до 0,64 г.

Врсте **24.6-24.7** типолошки се наслањају на врсту 24.5. Врста 24.6 представља сасвим извесно прелазни тип између ове две велике групе новца. Стил обраде представа је промењен, али је задржана висока тежина око 1,00 г. О ранијем датовању ове врсте у односу на друге из ове скупине, сведоче оставе новца (Кичево после 1918. и Селце) у којима се ова врста појављује са старијим емисијама. Ову врсту налазимо и у депоима из Чуке и Приштине околина.

Средња тежина врсте 24.6 износи 1,01 г (21), а врсте 24.7 – 1,04 г (1).

Сигле – Врста 24.6 је обележена следећим ознакама: -5, I-5 и -G, а врста 24.7: -G и крин-G. Појава сигли -5 на врсти 24.6 и -G на обе, које срећемо на претходним емисијама кнеза Лазара, говори у прилог хронолошке и територијалне блискости ових ковања.

Врсте **24.8-24.11** припадају једној типолошкој скупини коју нисмо у могућности прецизније раздвојити. Из ове групе се издваја својим стилом врста 24.9[803] која, као и тип 24.11, представља ретко ковање.[804] Главне емисије ове групе чине врсте 24.8 и 24.10 које налазимо похрањене у број-

[802] Бабић 1975, 77.

[803] Димитријевић 1968, 129.

[804] Димитријевић 1966, 133-134.

Слика 15: Део сигли врсте 24.14
Illustration 15: Part of the secret-mark for the type 24.14

1 2 3 4 5 6

ним оставама новца овог раздобља: Софија, Приштина околина, Приштина, Мрамор, Мало Боњинце и Зајечар. У задње три оставе, које се завршавају новцем Стефана Лазаревића, ове врсте представљају једина ковања кнеза Лазара. Из овога можемо извести закључак да се ради о његовим последњим емисијама. Ове две врсте су уједно представљале и узоре за прва ковања кнеза Стефана Лазаревића.

Средња тежина ових динара износи: врста 24.8 – 0,54 г (15), 24.9 – 0,75 г (1), 24.10 – 0,65 г (8) и 24.11 – 0,73 г (2).

Сигле – Само су врсте 24.8 и 24.9 обележена сиглом -Р на реверсу, односно Р- на аверсу. Ову последњу налазимо на имобилизираној врсти цара Душана 7.6 и на динару цара Уроша 9.17.

Једна група динара кнеза Лазара по први пут у српском средњовековном новчарству, изузимајући емисије источнојадранских градова, носи назив ковнице. Ради се о ковањима Новог Брда и типолошки сличним врстама **24.12-24.15** кнеза Лазара.[805] Главно ковање новобрдске ковнице представља врста 24.14 која је налажена у већем броју остава: Сталаћ, Чука, Софија и Приштина околина. У последњој остави новца забележено је преко 400 примерака ове врсте. У остави из Чуке нађени су спорадични примерци врста 24.13 и 24.15.

Врста 24.14 је била обележена, за разлику од осталих ковања из овог раздобља низом сигли у виду различитих симбола: птица, змија, биљки, звезда и других ознака.[806] Ово ковање је очигледно било велико и организовано по угледу на некадашње емисије краљевског и царског периода (Слика 15).

Овој групи треба прикључити и један анонимни динар са представом Христа у мандорли и искривљеним натписом *Novom(onte)* на аверсу и сликом господара који клечи и прима заставу од светитеља на реверсу – врста 25.2. Овај тип је кован у раздобљу од 1380. до 1390. године.

Средња тежина новобрдских динара износи: врста 24.12 – 0,65 г (3), 24.13 – 0,83 г (1), 24.14 – 0,83 г (62) и 24.15 – 0,64 г (1).

Посебну скупину чине врсте **24.16-24.19**.[807] Заједничке су им, као и код типа 24.24, нови хералдички мотив на новцу шлем са два говеђа рога, односно глава Христа окренута лицем. Нажалост, ни ове емисије нисмо у могућности ближе одредити услед недостатка података. Судећи према налазу врсти 24.18 и 24.19 у остави из Мајдан Чебинца код Жиче ове емисије би могли везати за централне области.

Њихова средња тежина износи: врста 24.16 – 0,41 г (1), 24.18 – 0,68 г (2) и 24.19 – 0,77 г (5).

Сасвим посебну групу чине врсте **24.20** и **24.21** са шематизованим представама на новцу.[808] Врста 24.20 нађена је у три оставе новца: Сталаћ, где чини другу по важности емисију, Чука код Врања са једним примерком и Приштина околина са два. Чини се да би ове две врсте такође могли везати за централне области и ковницу Плану.

Средња тежина врсте 24.20 је 0,79 г (8), а врсте 24.21 – 0,68 г (1).

Сигле – Врсте 24.20 и 24.21 су означене сиглама L-P, односно P-L које срећемо на новцу цара Уроша врстама 9.20 и 9.23. Сигле L-P и P-L које се јављају на овом новцу могле би да указују да је реч о динарима проистеклим из ковнице Плана.

У северним областима коване су врсте **24.22-24.24**.[809] Њихове узоре представљају ковања цара Уроша 9.20 и 9.23, као и 9.7. Блиске су и новцу самог кнеза Лазара динарима 24.3 и 24.4. О раном датовање, поред типолошке сличности са другим емисијама, говори састав оставе из Смедеревске Паланке која је похрањена у седамдесетим година XIV века.

[805] Врста 24.15: Димитријевић 1968, 136-138.
[806] Божиновић 1998, 166.
[807] Врста 24.17: Димитријевић 1959, 158.
[808] Димитријевић 1968, 129-130; Димитријевић 1971, 15 и даље, бр. 9.
[809] Димитријевић 1959, 163-167; Димитријевић 1969, 218-220. У овом последњем раду аутор је ове врсте определио као новац Угљеше. Ову атрибуцију су исправили М. Јовановић и В. Михаиловић: Jovanović 1984, 17, бр. 156-158; Михаиловић 1995, 197-212.

Судећи према средњим тежинама ове групе новца и претходних скупина, чини се да је на почетку владавине кнеза Лазара постојала, као у раздобљу краљевства, двострука метролошка основица. Она је представљала део наслеђа и затеченог стања. У централним и јужним областима циркулисао је новац, у првом реду краља Вукашина, приближне тежине око 1,20-1,00 г, а у северним, новац цара Уроша и Николе Алтомановића, вредности око 1,00-0,80 г.

Средња тежина врсте 24.22 износи 0,85 г (5), 24.23 – 0,76 г (2) и 24.24 – 0,68 г (3).

Сигле – Све три врсте су обележене јединственом сиглом R-V коју можемо, са доста извесности, протумачити као ознаку рудничке ковнице.

Овој ковници би могла припадати и једна неодређена врста 50.2 обележена истим словним ознака која има своје директне узоре у каснијим емисијама кнеза Лазара 24.6 и 24.7. Врста 50.2 је нађена у оставама Сталаћ и Чука.

25. Анонимна ковања (с.1310-с.1400)

У XIV века на простору српских земаља појавио се низ ковања која представљају имитације савремених емисија других држава. На првом месту то су имитације венецијанских гроша које су коване од почетка до краја XIV века највећим делом на простору Македоније, где је венецијански грош играо значајну улогу у циркулацији – врста 25.1. Реч је о подражавању прве емисије гроша. Посебну групу представљају имитације на којима су преузете представе са венецијанског златног дуката – врста 25.2, које су у каснијој фази надограђене новим предлошцима на аверсу – Христа који седи на престолу – врста 25.3 и св. Ладислава – врста 25.4.

Слика 16: Срӣске имиӣације венецијанских гроша: врсӣе 25.1.3-4
Illustration 16: Serbian imitative of the Venetian grosso: types 25.1.3-4

25.1.3 25.1.4

Најбројнијој скупини припадају бројне имитације прве емисије венецијанских гроша – врста **25.1.**[810] У оквиру ове врсте издвајају се четири основне хронолошке скупине (Слика 16).

У прву групу 25.1.1 укључили смо имитације које припадају ранијем краљевском периоду. Ради се о кривотвореним грошима Венеције који су ковани на широком простору централног Балкана. Налазимо их већ у оставама с почетка друге деценија XIV века. У налазу из Добришта из Македоније, који је похрањен између 1311. и 1315. године, откривене су две имитације гроша дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) средње тежине 1,89 г.[811] Ове емисије су блиске оригиналу и вероватно су коване у јужним граничним областима српске државе.[812]

У истом раздобљу на простору Видина имитирани су венецијански гроши, али и српски динари. У налазу из Тишевице нађен је велики број кривотворених венецијанских гроша укупно 236, средње тежине 1,29 г, од који је највећи број 126 био са именом дужда Ђованија Дандола.[813] Венецијански гроши кривотворени су и у осталим деловима бугарског царства.[814]

Другу групу 25.1.2 чине имитације које потичу са простора Македоније, али су каснијег датума. Реч је о новцима кованим између четрдесетих и педесетих година XIV века. Ове емисије су нађене у две оставе Прилеп с.1990. и Охрид 1965. похрањене између 1340. и 1350. године. У депоу из Прилепа с.1990. било је 26 имитација од којих је највећи број, 21 примерак био са именом дужда Франческа Дандола, а у оном из Охрида 1965. 313 комада са именима следећих дуждева: Франческа Дандола – 152 примерка и Андреа Дандола – 123. Преостали број припада ковањима са потпуно искривљеним натписима. Треба истаћи да на појединим примерцима налазимо и ћирилична слова.[815] Према

[810] Metcalf 1972, 183-191; Metcalf 1973, 35-44; Hristovska 1996, 139-167.

[811] Марић 1956, 232-233: наводи четири примерка; Радић, Иванишевић 2000: Аутори су новим прегледом оставе установили постојање две имитације. Друга два примерка представљају опсечене званичне емисије венецијанских гроша.

[812] Hristovska 1996, 146: сматра да се ради о бугарским имитацијама на основу налаза два примерка у Пазарџику и Пловдиву (Авдев 1982, 20-22). Верујемо да је кривотворење новца на простору Балкана било раширено и да је новац израђиван у више области.

[813] Пенчев 1983.3, 36 и 39.

[814] Авдев 1982, 20-22; Юрукова, Пенчев 1990, 195-200.

[815] Hristovska 1996, 144, 151 и 157.

К. Христовској, тежине ове групе кретале су се између 2,17 и 1,82 г за примерке из оставе Прилеп с.1990. и 2,90 и 1,75 г за имитације из оставе Охрид.[816] Ова група имитација кована је очигледно на простору Македоније у време цара Стефана Душана.

Трећој скупини припадају ковања 25.1.3 са територије краља Вукашина које представљају имитације новца махом дужда Лоренца Тиепола. Рађене су на нешто већим и тежим плочицама од млађе групе имитација. Стилска обрада је ближа оригиналу. Ова група је јасно опредељена на основу оставе из Стобија која је похрањена између 1365. и 1371. године. Средња тежина ових имитација у поменутом налазу износи 1,87 г (9).[817]

Групи „Вукашинових" имитација приписали би посебну скупину са именом дужда Лоренца Тиепола. Реч је о ковању које има, према Б. Сарији, додирних тачака са динарима краља Вукашина.[818] Ове емисије потичу из оставе Кичево после 1918. која је склоњена између 1375. и 1380. године. Њихова средња тежина износи 0,98 г (41).

Последњу четврту скупину 25.1.4 чине имитације које су коване у областима Вука Бранковића. У питању су углавном имитације са именом дужда Лоренца Тиепола. Р. Божиновић који је проучавао ову групу истиче да су за поједине примерке коришћене исте пунце главе Христа као и за динаре Вука Бранковића.[819] Реч је о малим плочицама новца и о схематизованим представама Христа који седи на престолу на аверсу и дужда и св. Марка на реверсу. Ова група је датована великом оставом из Приштине околина, похрањеном око 1385. године, у којој је нађен 41 примерак. Тежина ових динара је далеко испод осталих скупина и она износи, према новцу из поменутог депоа, свега 0,83 г (25). Истом ковању би припадале и имитације из оставе Софија из истог раздобља са 103 комада средње тежине 0,80 г. Најбројнију скупину српског новца у овом налазу представљају динари Вука Бранковића. Један примерак врсте 25.1.4 нађен је у остави са Балкана која је садржавала још две врсте анонимних ковања овог раздобља типове 25.3 (1) и 25.2 (9).

Следећем ковању припада врста **25.2** са представама Христа у мандорли на аверсу и дужда који клечи и прима заставу од св. Марка на реверсу. Овај предложак је преузет са венецијанског дуката чије ковање је започето давне 1284. године у време дужда Ђованија Дандола. Реч је о емисијама новца које су у XIV веку представљале најзначајнију и највреднију номиналу на простору централног Балкана. К. Стокерт који је први објавио ову серију и Д. М. Меткалф сматрају да се ради о имитацији венецијанског мезанина.[820] Ово мишљење не можемо прихватити. И поред чињенице да су тежине ових имитација и мезанина блиске ради се о потпуно засебним пондералним основама. Мезанин представља фракцију гроша створену за потребе тржишта, док врста 25.2 има своју узор и независну подлогу у динарима кнеза Лазара. Напоменимо да се и представе на поменутим новцима разликују. На првој емисији мезанина дужда Франческа Дандола налази се слика попрсја Христа на аверсу и дужда са заставом на реверсу,[821] а на другој дужда Андреа Дандола представе васкрса Христа и св. Марка који предаје свећу дужду.[822]

Да се заиста ради о емисији српског новца сведочи искривљени натпис на предњој страни новца који гласи NOVOM(onte) и на основу кога можемо ову врсту определити као ковање ковнице Ново Брдо.[823] Реч је о емисији новца блиској новобрдским динарима кнеза Лазара. Датујемо је оквирно у раздобље од 1380. до око 1390. године.

У остави са Балкана нађено је 9 примерака врсте 25.2.

Средња тежина врсте 25.2 износи 0,66 г (9).

Овој врсти је сличан динар – врста **25.3,** са истом представом на реверсу, док је на аверсу приказан Христ који седи на престолу. Реч је реткој емисији чији је један примерак нађен заједно са врстом 25.2 у поменутој остави са Балкана. Ову врсту можемо датовати, као и претходну, у раздобље од 1380. до 1390. године.

Тежина примерка из оставе са Балкана износи 0,63 г.

Последњој серији анонимних ковања XIV века припада динар **25.4** који има своје узоре у претходне две врсте. На реверсу је приказан дužд који клечи и прима заставу од св. Марка, а на аверсу св.

[816] Hristovska 1996, 143.
[817] Радић, Иванишевић 2000.
[818] Сариа 1925, 73-75.
[819] Божиновић 1988, 163 и 166-167.
[820] Stockert 1923a, 11 и 13-15; Metcalf 1973, 36.
[821] Papadopoli 1893, 164, бр. 7.
[822] Papadopoli 1893, 181, бр. 3.
[823] Димитријевић 1971a, 17 и даље, сл. 51-54.

Ладислав који држи хелебарду и глоб са крстом.[824] У овој врсти спојена су два узора, венецијански и угарски. Наиме, представа на предњој страни је преузета са дуката угарских краљева Лудвига I (1342-1382), Марије (1385-1395) и Сигисмунда (1387-1437),[825] као и денара краља Лудвига I и Марије.[826]

Један примерак врсте 25.4 нађен је у остави Мало Боњинце похрањеној између 1390. и 1400. године. Врсту 25.4 можемо датовати нешто касније од претходне две у раздобље од 1390. до 1400. године.

Тежина јединог познатог примерка износи 0,57 г.

26. Ђурађ I Балшић (c.1370-1378)

Браћа Страцимир, Ђурађ I и Балша II Балшићи први пут су споменути као обласни господари 1360. године, када су управљали узаним појасом између Скадарског језера и мора. Своју територију су постепено ширили. Године 1372. домогли су се значајног градског и привредног центра Призрена, а своју власт су проширили и на приморске жупе око Дубровника, после пораза жупана Николе Алтомановића.[827]

Господин Ђурађ I Балшић, који је као најстарији брат предводио кућу Балшића, ковао је први међу браћом 5 врста новца. Оне су, према С. Димитријевићу, коване у Призрену.[828] Према својим тежинама, динари Ђурђа I Балшића одговарају новцима кнеза Лазара из његове прве фазе.

Ковања Ђурђа I Балшића била су скромног обима, о чему сведочи мали број сачуваних примерака. Врсте 26.2-26.5 су откривене у оставама: Косово Поље, Кичево после 1918. и Приштина околина.

Врста **26.1** са представама Христа који седи на престолу и вишередним натписом припада свакако најранијем периоду ковања.[829] За узор има бројне истоветне емисије суседних обласних феудалаца. Ради се о реткој емисији.

Сигле – Врста 26.1 је обележена уобичајеном сиглом -G коју налазимо на врстама 26.3 и 26.4, као и на осталом новцу овог раздобља.

Врста **26.2** са шлемом, челенком, дашчицом и розетом на аверсу и вишередним натписом на реверсу комбинује представе са ранијих врста новца. Слична је двема врстама Вука Бранковића 31.1 и 31.2 и Јакова 33.1. Један примерак врсте 26.2 нађен је у остави из Косово Поља.

Тежина врсте 26.2 износи 0,97 г (1).

Врсте **26.3-26.5** типолошки су блиске, али се разликују по садржају натписа на реверсу.[830] На аверсу се налази представа шлема са вратом и главом вука са исплаженим језиком.

Средња тежина ове групе динара износи: 26.3 – 1,01 г (6), 26.4 – 0,95 г (3) и 26.5 – 0,68 г (2).

Сигле – Врсте 26.3 и 26.4 су обележене уобичајеном сиглом за ово раздобље -G.

27. Балша II Балшић (1378-1385)

Балша II Балшић је после смрти свог брата Ђурђа I Балшића преузео власт коју је усмерио превасходно према југу и Приморју – Берату и Валони. Године 1385. припојио је значајно средиште Драч. Исте године Балша II је изгубио живот у борби против Турака.[831]

Скадар

О окретању ка источнојадранској обали куће Балшића сведочи ковање његовог новца, врсте **27.1**, у Скадру са измењеном иконографијом.[832] На аверсу налазимо представу св. Стефана заштит-

[824] Петровић 1934, 25-26, бр. 121.

[825] Huszár 1979, 86 и 91-93, бр. 514-518, 563-564 и 572-574.

[826] Huszár 1979, 89 и 92, бр. 542-544 и 565.

[827] Историја српског народа I (Р. Михаљчић), 579-582; Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 21-35.

[828] Димитријевић 1966, 132-133.

[829] Димитријевић 1966, 132-133.

[830] Недељковић 1974, 111-127: Спомиње један примерак на коме се наводно чита титула краљ. Поновним прегледом овог динара у нумизматичком кабинету Народног музеја у Београду установили смо да је читање Љ. Недељковића погрешно. Реч је о једној од већ познатих емисија.

[831] Историја српског народа II (Р. Михаљчић), 26-28 и 40.

[832] Димитријевић 1959, 162-163.

ника града Скадра, док је на реверсу приказан грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем, круна и лавља глава. Метролошка стопа је такође подигнута и усклађена је са осталим ковањима овог подручја.

Ово ковање представља ретку емисију. Тежина једног примерак износи 1,17 г.

28. Ђурађ II Страцимировић (1385-1403)

Ђурађ II Страцимировић је после смрти Балше II стао на чело куће Балшића.[833]

Спомен новца Ђурђа II Страцимировића налазимо у једном тестаменту из 1393. године као гроши *del Balsa*.[834] Ковао је две врсте новца: прву 28.1 са представом св. Стефана на аверсу у Скадру, а другу са сликом св. Лаврентија највероватније у Бару.

Скадар

Врста **28.1** је слична претходном типу. Кована је у Скадру до 1391. године када је овај град доспео у руке Константина Балшића. Њена средња тежина износи 1,16 г (23).

Сигле – Врста 28.1 обележена је ознаком P-L.

Бар

На другој врсти Ђурђа II Страцимировића **28.2** на аверсу налазимо представу св. Лаврентија. Овај динар је судећи према каснијим документима кован у Бару.

Тежина ове врсте износи 1,08 г (4).

29. Балша III (1403-1421)

Последњи Балшић Балша III, који је умро 1421. године без мушких потомака, своје области је завештао деспоту Стефану Лазаревићу.[835]

Извори пружају важне податке о новцу Балше III. Тако се у Корчуланском законику из 1424. године наводи њихов паритет према венецијанским грошима из скадарске ковнице – *Quod grossi de Scutari cum S. Marco currant in Curzula pro parvulis XXX pro quolibet; et grossi Balse vel Volch boni pro parvulis XXIV pro quolibet.*[836] Према овом испису, однос између венецијанских гроша кованих у Скадру и динара Балше III износио је 1:1,25. У једном каснијем документу из 1437. године помињу се барски гроши. Према њему, Богдан *Goimilich de Burmas* требао је да ради три године у Бару за плату од 10 перпера барских гроша.[837] Да се у Бару заиста налазила ковница новца Балшића, налазимо потврду у једном познијем извору из 1452. године – *per Antiuari quando lauoraui la cecha de li grossi de Balsa.*[838]

Бар

Балша III наставља ковање гроша по угледу на тип 28.2 свог претходника. Кује три врсте **29.1-29.3**, са представама св. Лаврентија на аверсу и грбом на реверсу. Његов новац налажен је у оставама новца похрањеним далеко изван матичних области. Познати су налази врсте 29.1 и 29.3 из Прокупља и 29.1 из Банатске Дубице. Они сведоче да је новчарство Балше III играло значајнију улогу од оног његових претходника.

[833] Историја српског народа II (С. Ћирковић), 48-63.

[834] HAD, *Div. Canc.* XXX f. 13' (14. април 1393): Петерковић, Исписи, 15 и 18.

[835] Историја српског народа II (Ј. Калић; М. Спремић), 77-98 и 195-199.

[836] Корчулански законик, чл. 151 (11. мај 1424): Ljubić 1875, 159.

[837] HAD, *Div. Not.* XXI f. 127 (15. април 1437): Ћирковић, Исписи.

[838] HAD, *Test.* XV f. 46 (31. март 1452): Ћирковић, Исписи.

Треба додати да врста 29.3 представља новитет у односу на ранија ковања Балшића. Наиме, на аверсу овог типа поново налазимо део легенде исписан ћирилицом.

Средња тежина динара Балше III износи: врсте 29.1 – 1,05 г (17) и 29.2 – 1,04 г (5)

Сигле – Врста 29.1 је обележена сиглом -м.

30. Константин Балшић (с.1391-1395)

Константин Балшић је владао Скадром и његовом околином као вазал султана Бајазита.[839] Ковао је једну врсту динара.

Скадар

Врста **30.1** Константина Балшића је кована у Скадру и она се типолошки разликује од осталих ковања куће Балшић. На реверсу је приказан владар, који седи на престолу и држи скиптар са крином и глоб са крстом. Натпис около гласи *M* или *D Rex Constantinvs*, на основу којег је овај тип, раније, био додељиван Константину, сину краља Милутина.[840]

Средња тежина врсте 30.1 износи 1,21 г (5).

31. Вук Бранковић (с.1375-1396)

Господин Вук Бранковић је свој успон везао за таста кнеза Лазара. Након пораза Николе Алтомановића домогао се дела његових територија, а своју област је ширио и на рачун Мрњавчевића и Балшића од којих је узео Призрен. Године 1377. године помиње се као господар Скопља. Његова област је обухватала крајеве између Сјенице, Копаоника, Скопља и горњих токова Таре и Мораче са значајним центрима: Трепча, Приштина, где је било његово средиште, Скопље, Призрен, Пећ и др.

Скопље је Вук Бранковић изгубио 1392. године, док су његове области потпале под Турке 1396. године.[841]

Вук Бранковић је ковао 17 врста које се могу поделити у три основне „стилске" и метролошке групе. У прву смо укључили ковања 31.1-31.3 блиска по начину изведбе и месту налаза. На првој врсти Вук Бранковић се појављује као вазал кнеза Лазара. Ове емисије имају своје узоре у ранијим врстама српског новца, а најближе су динару Ђурђа I Балшића 26.2. Њихова тежина варира од 0,80 г до 0,70 г. У другу групу спадају врсте 31.4 и 31.6-31.7 са представом свеца или владара који стоји, на реверсу тежине између 0,85 г и 0,80 г. Овој групи би припадао и тип 31.14 са особеним вишередним натписом. У трећу смо укључили она ковања, врсте 31.8-31.13 и 31.15, на којима налазимо натпис у два реда тежине од 0,70 г до 0,40 г (Графикон 8). Ту би спадали и динари са представом на реверсу св. Стефана 31.5, лава 31.16 и штита 31.17. Нажалост, услед недостатака више података за сада нисмо у могућности ближе хронолошки и регионално определити новац Вука Бранковића. Стога смо принуђени да се задржимо на предложеној основној подели.

Главну емисију Вука Бранковића представља динар са представом Христа на престолу и господина који стоји и држи скиптар – врста 31.6. За њом су следили динари са вишередним натписом **ВЛКОВЬ ДННАРЬ** – 31.14 и са једноставном легендом **ВЛЬКЬ** – врсте 31.8 и 31.12. Значајан удео у ковању имала је и емисија са представом лава на реверсу – 31.16.

Особеност овог раздобља представљају бројна ковања локалних феудалаца, патријарха и градова, која у свему подржавају новац Вука Бранковића. Превасходно се имитирају врсте са дворедим натписом који садржи само име властелина, односно града. Позната су ковања за: Гргура Бранковића,

[839] Божић 1974, 433-440; Историја српског народа II (С. Ћирковић), 51-54.

[840] Опредељење овог новца је у неку руку неизвесно, јер се Константин Балшић не помиње у изворима као краљ.

[841] Историја српског народа II (Р. Михаљчић; С. Ћирковић), 21-63.

Јакова, Смила, Влатка, Драгосава, Јандрију (?), Стефана Мусића (?), Патријарха и градове Скопље и Призрен. Преузета је и врста са вишередним натписом 31.2 од стране Јакова. Исто тако постоје два идентичне врсте са Христом који седи на трону на аверсу и св. Стефана на реверсу, од којих је једна кована за Вука Бранковића, а друга представља градски новац Скопља. Овом раздобљу припадају и неодређене врсте 50.3 и 50.4, као и бројне имитације венецијанских гроша коване на малим плочицама 25.1.4. Реч је о емисијама новца које су блиске ковању Вука Бранковића.[842]

Међу прве врсте Вука Бранковића спадају типови **31.1-31.3** које можемо, иако су иконографски различити и са другачијим натписима, сврстати у једну ширу скупину.[843] Први тип са представом шлема са челенком, дашчицом, розетом, перјаницом и штитом са стране и вишередним натписом припада свакако првом ковању Вука Бранковића јер се он на овом примерку појављује као вазал кнеза Лазара. На другој врсти је приказан само шлем са челенком без штита, док је натпис на реверсу скраћен. Посебном типу припада треће ковање са представом коња на једној страни и са натписом **СН ДННАР ВЛЬКОВЬ** на другој.

Све три врсте су нађене заједно у остави из Чуке, а врста 31.1 је позната и из депоа из Сталаћа и Приштина околина.

Њихова средња тежина износи: врста 31.1 – 0,78 г (5), 31.2 – 0,73 г (2) и 31.3 – 0,68 г (1).

Друга група, врсте **31.4** и **31.6-31.7** сличног стила и метролошке основице око 0,80 г, представља такође једно од првих ковања Вука Бранковића.[844] На овим динарима приказани су на аверсу Христ на престолу, а на реверсу св. Стефан који стоји и држи грану, односно господин са скиптром код друге врсте и са копљем са заставом код треће. Ове три врсте представљају уједно најтеже емисије новца Вука Бранковића. Врсте 31.6 и 31.7 имају узор у бројним типовима кнеза Лазара, док тип 31.4 представља новитет са приказом св. Стефан који држи грану. Примерци ових врста забележени су у оставама: Чука, Софија, Приштина околина и Мрамор.

Средња тежина врсте 31.4 износи 0,82 г (1), 31.6 – 0,80 г (8) и 31.7 – 0,78 г (6).

Овој групи би могли прикључити и врсту **31.14** са сликом Христа који седи на престолу карактеристичног изгледа, која је кована по истој тежинској основици. Један примерак ове врсте нађен је у остави Мало Бошинце.

Средња тежина врсте 31.14 износи – 0,76 г (11).

Следећој групи припадају динари **31.8-31.13** и **31.15** које издваја двореди натпис **ВЛЬКЬ** на реверсу, односно монограм.[845] Судећи према тежини, нижој од прве две групе и оставама новца (Мрамор, Мало Бошинце и Зајечар) које су похрањене у време Стефана Лазаревића, ову скупину новца можемо датовати у касније раздобље владавине Вука Бранковића. Један примерак врсте 31.13 нађен је наводно у остави из Чуке.

Средња тежина ових врста износи: 31.8 – 0,68 г (16), 31.10 – 0,50 г (11), 31.11 – 0,41 г (2), 31.12 – 0,46 г (51), 31.13 – 0,51 г (1) и 31.15 – 0,48 г (16).

Овој скупини би припадале и врсте **31.5**, **31.16** и **31.17** са различитим представама на реверсу: св. Стефана, вука и штита.[846] Ову скупину новца налазимо у позним оставама Мало Бошинце и Зајечар.

Њихова средња тежина износи: врста 31.5 – 0,58 г (21), 31.16 – 0,56 г (12) и 31.17 – 0,39 г (2).

Сигле – Врста 31.5 је једина обележена сиглама С-, -G и -П.

32. Гргур Бранковић (с.1380-с.1395)

Гргур Бранковић је издао једну врсту новца са представом Христа у мандорли на аверсу и дворедим натписом на реверсу **32.1**. Директан узор ове његове емисија представља врста 31.11 Вука Бранковића која јој је блиска и тежински. Новац Гргура Бранковића нађен је у остави Мрамор.

Тежина врсте 32.1 износи 0,49 г (10).

[842] Види претходно поглавље о анонимним ковањима.
[843] Димитријевић 1967, 84-85.
[844] Врста 31.7: Димитријевић 1967, 82-84.
[845] Димитријевић 1968, 130-133.
[846] Петровић 1934, 26-27.

33. Јаков (с.1380-с.1395)

Јаков, готово непозната личност у изворима, ковао је 4 новчане врсте, две као вазал Вука Бранковића 33.1 и 33.2 и две самосталне емисије 33.3 и 33.4. Реч је о значајном ковању које долази одмах иза емисија Вука Бранковића. У појединим оставама, као што су Чука и Приштина околина, новац Јакова представљен је са већим бројем примерака од оног Вука Бранковића.

Поменуте оставе, као и појединачни налази његовог новца у Напрељу код данашњег Новог Пазара – врста 33.2,[847] на Новом Брду – исти тип[848] и у Сопоћанима – врста 33.3[849] могли би посредно да указују на територије којима је управљао Јаков. Ради се о области од Трговишта на северу до Приштине на југу.

Врста **33.1** са представом шлема са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом и вишередним натписом за директну аналогију има динар Вука Бранковића 31.2.[850] Треба напоменути да је кована по истој стопи од око 0,70 г. Ова врста је нађена у оставама Сталаћ и Чука.

Средња тежина врсте 33.1 износи 0,71 г (3).

И друга вазална врста **33.2** са сликом Христа на престолу и владара који држи копље са заставом има такође свој узор у ковању Вука Бранковића његовим динарима 31.6 и 31.7. Налазимо је у оставама Чука, Софија и Приштина околина.

Средња тежина врсте 33.2 износи 0,73 г (16).

Самосталним врстама, на којима не налазимо помен Вука, припадају типови **33.3** и **33.4** са сликом Христа на аверсу и дворедим натписом на реверсу, који су преузети, као и претходна два ковања са новца Вука Бранковића врсти 31.9, 31.10 и 31.12. Врста 33.3 је нађена у остави из Малог Борьинца похрањеној у време Стефан Лазаревића.

Средња тежина врсте 33.3 је 0,49 г (9), а врсте 33.4 – 0,55 г (1).

34. Смил (с.1380-с.1396)

Истој групи новца припада и ковање Смила. Врста **34.1** је нађена у остави Мало Борьинце.

Средња тежина врсте 34.1 износи 0,73 г (3) и ако је судити на основу ове вредности ковање Смила би припадало ранијим емисијама овог раздобља.

35. Влашко (с.1380-с.1395)

Динари са натписом Влатко опредељени су као ковања Влатка Хранотића, властелина Вука Бранковића.[851] Влатко је ковао две врсте идентичних представа, али са нешто различитим натписима на аверсу и реверсу **35.1-35.2.**[852] Његови новци нису познати из остава.

Врста 35.2 је обележена низом мотива који се јављају испод натписа на реверсу.

Тежина врсте 35.1 износи 0,56 г (1) и 35.2 – 0,50 г (1).

36. Драгосав (с.1380-с.1389)

Врста **36.1** са натписом **+ДРАГОСАВЬ** на реверсу својим решењима и стилом припада раздобљу Вука Бранковића.[853] Ово ковање представља највероватније новац Драгослава работника Вука Бранковића који се спомиње на једном рукопису.[854]

Тежина јединог познатог примерка износи 0,57 г.

[847] Археолошка истраживања локалитета Напреље (Д. Алексић-Премовић).

[848] Димитријевић 1967а, 278, Т.I.1.

[849] Археолошка истраживања манастира Сопоћани (А. Јуришић).

[850] Димитријевић 1967, 85-87.

[851] Радојичић 1938, 71-74; Радојичић 1956, 229-231.

[852] Димитријевић 1974а, 92-94.

[853] Димитријевић 1969, 220-221.

[854] Записи и натписи III, бр. 5548-5549, 5552 и 5555-5556.

37. Јандрија (?) (c.1380-c.1395)

Новац Јандрије (?), иако публикован још код Ј. Шафарика, није био укључен у главни каталог Ш. Љубића, док га је Р. Марић потпуно изоставио. Ми смо га уврстили у наш преглед јер се очигледно ради о новцу који припада раздобљу владавине Вука Бранковића карактеристичном по великом броју ковања локалних властелина. Тежина врсте 37.1 износи 0,60 г (1).

38. Стефан Мусић (?) (c.1373-1389)

Из овог раздобља постоји један низ ковања са једноставним натписом Стефан на новцу, које је С. Димитријевић доделио Стефану Лазаревићу.[855] Услед одсуства титуле на новцу *conte* и одлика овог новца, следили смо атрибуцију Р. Марића који је неке од ових врста, као 38.3, определио као новац Стефана Мусића.[856] Прва два типа 38.1 и 38.2 нису му била позната пошто су објављена касније. Новац типа 38 није налажен у оставама.

Врста **38.1** се разликује од већине ковања овог раздобља. На реверсу се налази представа великаша који у једној руци држи крин. По неким елементима, као што је владар који стоји, иконографски је блиска новцу Стефана Лазаревића, од којег се стилски разликује.

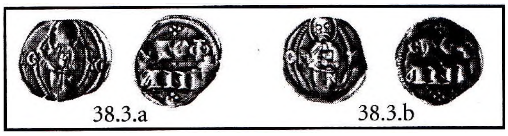
Тежина овог типа је 0,55 г (1).

Са друге стране врсту **38.2** можемо, према њеном реверсу са натписом, сврстати у ковања из времена Вука Бранковића. Додајмо да је стил представе Христа на аверсу врло близак неодређеној врсти 50.3 са сликом шлема са котвом (?) на реверсу.

Тежина овог динара износи 0,62 г (1)

Врста **38.3** са Христом који стоји у мандорли на аверсу и једноставним натписом на реверсу блиска је осталом новцу кованом у области Вука Бранковића: самог Вука 31.11, Гргура Бранковића 32.1 и Призрена 41.3. На основу ових аналогија ковање врсте 38.3 би такође сместили у поменуту област, као ковање Стефана Мусића (Слика 17).

Слика 17: Основне варијанте врсте 38.3.a-b
Illustration 17: Main variants of the type 38.3.a-b

Средња тежина врсте 38.3 износи 0,48 г (4).

39. Патријарх (c.1380-c.1395)

Крајем XIV века појављује се група новца која на реверсу носи натпис **ПАТЬРІѦРЬХ**. Обе врсте 39.1 и 39.2 коване су, како је то исправно закључио С. Душанић, у Пећи.[857]

Врста **39.1** у свему подржава ковања из области Вука Бранковића.[858] Примерци ове врсте нађени су у остави Мало Бошинце.

Средња тежина врсте 39.1 износи 0,48 г (5).

Врста **39.2** се разликује од претходног типа по аверсној представи на којој налазимо приказ шлема са два говеђа рога. На основу ове представе, која се везује за време Стефана Лазаревића, С. Димитријевић је овај новац определио као ковање патријарха Данила III (1390-1397).[859]

Тежина овог типа износи 0,32 г (1).

[855] Димитријевић 1972, 76-78.
[856] Марић 1956, 105.
[857] Душанић 1969, 129-136; Душанић 1989, 21-28.
[858] Димитријевић 1974a, 94-100: даје преглед варијанти овог типа.
[859] Димитријевић 1968, 134-135.

40. Скопље (c.1380-1392)

Врсте 40.1 и 40.2 представљају градски новац из време Вука Бранковића, који је кован до 1392. године када су Скопље заузели Турци.

Врста **40.1** са представама Христа на престолу и св. Стефана који држи кандило и јеванђеље је у свему идентична динару Вука Бранковића 31.5, од којег се једино разликује натписом. У питању је ретка врста новца која је очигледно кована у малим количинама. Примерци врсте 40.1 нису налажени у оставама новца.

Тежина једног примерка врсте 40.1 износи 0,65 г.

Најбројније ковање града Скопља чини друга врста **40.2** која у свему подржава основна ковања овог раздобља са сликом Христа који седи на престолу и дворедим натписом. Ова врста има бројне паралеле у ковањима Вука Бранковића и његове властеле. Ни ова врста није забележена у депоима новца.

Средња тежина врсте 40.2 износи 0,59 г (3).

41. Призрен (c.1378-c.1396)

Истој скупини припадају градски новци Призрена врсте **41.1-41.3** који су, за разлику од динара града Скопља, ковани у нешто већим серијама. У остави Мало Боњинце, далеко од ковнице Призрен, нађено је 12 динара врсте 41.2.

Ковање градског новца Призрена можемо ставити у раздобље када је овај град био у рукама Вука Бранковића, од 1378. до 1396. године.

Првом типу припада динар са представом Христа који седи на престолу са високим наслоном – врста **41.1** и са дворедим натписом. Као узор му је послужио динар Вука Бранковића врста 31.8 са истим решењима.

Друга врста града Призрена **41.2** представља у суштини само варијанту првог ковања. Наиме, овде је трон представљен без високог наслона. Судећи према већем броју очуваних примерака ове врсте, она је представљала главну емисију цеке Призрен.

Средња тежина врсте 41.2 износи 0,44 г (16).

Последња, трећа врста **41.3** се разликује од претходне две по представи Христа који стоји у мандорли. Реч је о уобичајеној врсти овог раздобља кованој у областима Вука Бранковића и његове властеле.

Средња тежина врсте 41.3 износи 0,38 г (1).

Деспотски период 1402-1458. – Успон рударства и трговине – реформа динара; Државна криза и губљење територија – крај динара

Основни правци развоја

Један од најдинамичнијих периода развоја српског новчарства представља раздобље деспотовине, чему су погодовале политичке прилике и успон привреде. Након периода феудализације наступио је процес обједињавања српских земаља под стегом деспота Стефана Лазаревића и господина Ђурђа Бранковића. Земље Лазаревића и Бранковића су дефинитивно уједињене 1427. године после смрти деспота Стефана Лазаревића и доласка Ђурђа Бранковића на престо. У раздобљу деспотовине дошло је до експанзије рударства, повећања експлоатације сребрне руде и извоза сребра који је играо значајну улогу и ван граница српске државе.[860] Сребро из богатих рудника на Балкану зауставило је посртање европског новца. Окретање Србије ка Европи приближило је земљу једном дру-

[860] Спремић 1994, 630-634.

гачијем привредном устројству које се огледало у развоју трговине. Успон економије ослоњене на рударство и трговину одиграо је пресудну улогу у развоју новчаног система у првој четвртини XV века. Динар је почео свој нови ход са новим ковањима и већим бројем номинала, да би брзо, као последица надирања Османлија и губљења територија, почео да губи дах. Нестао је са пропашћу српске државе 1458. године.

Ово раздобље можемо поделити на два периода: време деспота Стефана Лазаревића у које укључујемо и емисије господина Ђурђа Бранковића и време деспота Ђурђа Бранковића и Лазара Бранковића (Табеле 18 и 19).

Време деспота Стефана Лазаревића

Деспот Стефан Лазаревић је кратко време након добијања деспотског звања наставио да кује динаре малих тежина од 0,44 г до 0,39 г. Врло брзо реформисао је новчани систем увођењем новог, тежег динара. Ова реформа је спроведена између 1402. и 1407. године (свакако ближе првом датуму) када се у једном дубровачком документу спомиње замена или одређивање односа између старог и новог новца – *sovra el fatto dele monede vechie e nove.*[861] Нови динари су тежили од 1,22 г до 0,82 г. Истом приликом уведена је и нова номинала – оболи који су преузели тежинску стопу старих динара (Графикон 9).

Подлогу новог динара чинила је сребрна руда која је потицала из новоотворених рудника и копова у старим центрима. Експлоатација сребра је значајно повећана. Треба нагласити да је Србија на почетку и у првим деценијама XV века, заједно са Босном, представљала једног од већих европских произвођача сребра. Захваљујући управо сребру са Балканског полуострва, превладана је криза изазвана недостатком овог племенитог метала, која је захватила Европу у задњој деценији XIV века. Доток метала у значајним количинама довео је до обнављања ковања сребрног новца у појединим градовима Италије.[862] Исту улогу сребро је одиграло и у Србији. У поседу деспота Стефана Лазаревића налазили су важни рударски центри Ново Брдо, Сребрница и Рудник.

Новчарство деспота Стефана Лазаревића истиче се великим бројем врста динара и обола кованим у дугом временском распону од двадесетак година. Динари се одликују великим бројем различитих представа које можемо груписати у неколико скупина. Прву представљају динари са сликама деспота који најчешће стоји или седи и држи једну од инсигнија власти, а другу динари са различитим предлошцима исте стилске обраде. Трећој засебној скупини припада један динар са представом двоглавог орла, четвртој динари са представом шлема са овнујским роговима и петој, најбројнијој, динари са вишередним натписом и монограмом. Нажалост, услед недостатака података из извора, малог броја остава, појединачних налаза са познатим местом открића и анализа новца, нисмо у могућности да ова бројна ковања ближе хронолошки и територијално определимо. Покушај да се неке од емисија динара вежу за поједине ковнице до сада није уродио плодом.[863]

Поред динара чини се да су ковани и полудинари (?), на шта указује тежина две врсте које се крећу у вредностима између динара и обола.

Оболи представљају посебно ковање које се одликује нешто другачијим представама. Наиме, једно од обележја обола представљају слике крста, односно шестокраке звезде на аверсу новца. Само у једном случају налазимо двореди натпис, односно шлем са говеђим роговима. На исти начин су обележени и анонимни оболи из времена деспота Стефана Лазаревића. Хронологију ковања обола нисмо у могућности одредити пошто нису забележени у оставама новца. Са друге стране, они су, сасвим је извесно, највећим делом ковани на Новом Брду. Из овог најзначајнијег привредног центра средњовековне Србије потиче највећи број, често уникатних налаза обола.[864]

Деспот Стефан Лазаревић ковао је велики број емисија, али судећи према оставама новца и сачуваним примерцима, малог обима. Најбројније емисија новца представљају динари са вишередним натписом који су вероватно и најдуже ковани.

[861] HAD, *Lett. di Lev.* IV f. 121'-122 (29. јун 1407): Динић 1962, 7-8 и 12.

[862] Види поглавље о производњи сребра.

[863] Види коментар о врсти 42.47.

[864] Димитријевић 1967а, 271-308.

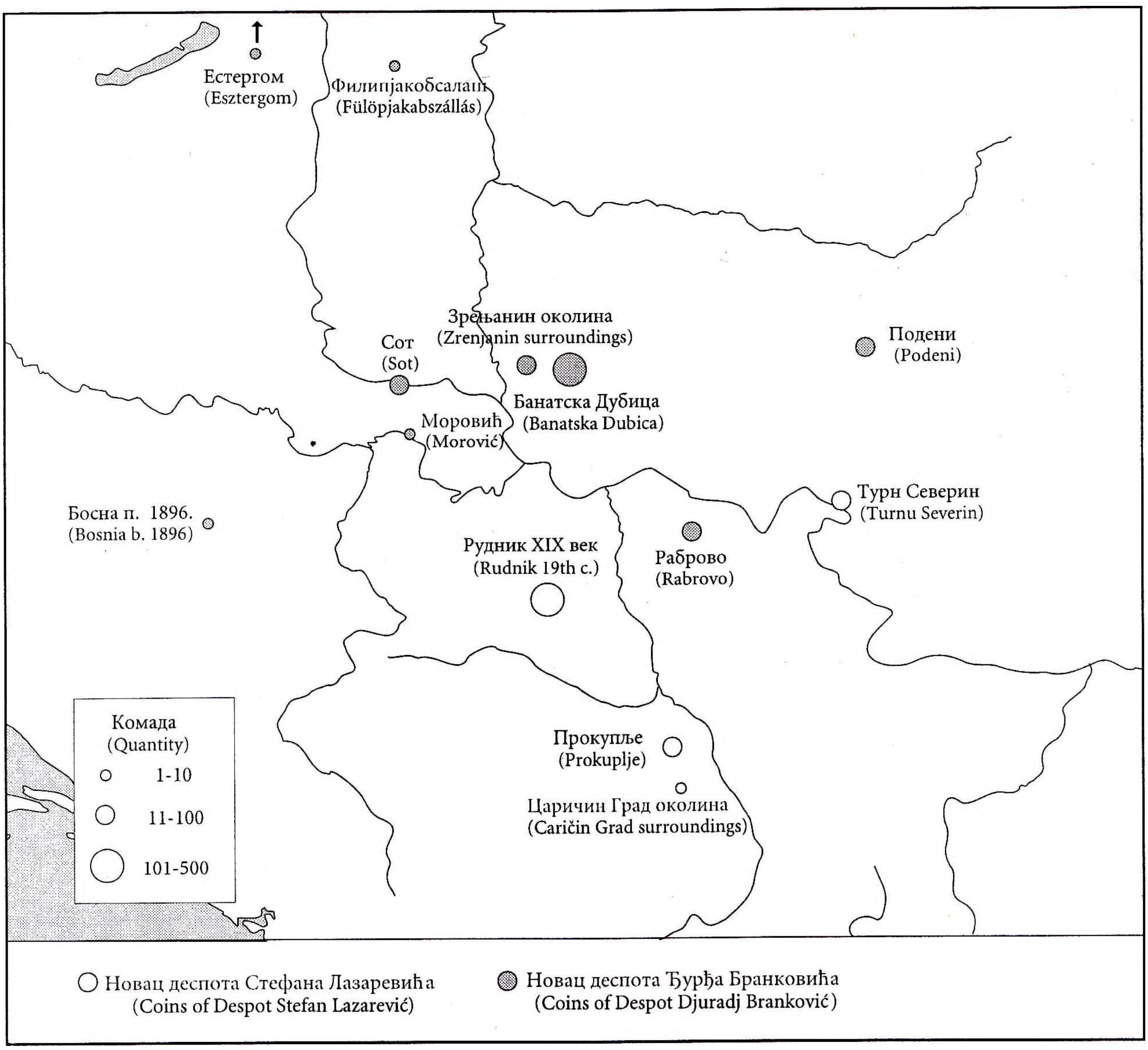
Табела 18: Сасшав осшава йохрањених између 1390. и 1427. године
Table 18: Content of hoards deposited between 1390 and 1427

Ковања	Оставе							
	a	b	c	d	e	f	g	h
СРБИЈА								
Кнез Лазар - 24.8		11						
Кнез Лазар - 24.10	1		1					
Анонимна ковања - 25.4		1						
Вук Бранковић - 31.5		10	2					
Вук Бранковић - 31.6	1							
Вук Бранковић - 31.8	3	3						
Вук Бранковић - 31.10		10						
Вук Бранковић - 31.11		1	1					
Вук Бранковић - 31.12	1	49						
Вук Бранковић - 31.14		1						
Вук Бранковић - 31.15		14						
Вук Бранковић - 31.16		7						
Вук Бранковић - 31.17			1					
Гргур Бранковић - 32.1	7							
Јаков - 33.3		5						
Смил - 34.1		1						
Патријарх - 39.1		4						
Призрен - 41.2		12						
Балша III - 29.1								1
Балша III - 29.3								1
Балша III - неодређен								1
Стефан Лазаревић - 42.1			13					
Стефан Лазаревић - 42.2	2							
Стефан Лазаревић - 42.3	8							
Стефан Лазаревић - 42.4		25						
Стефан Лазаревић - 42.5					2			
Стефан Лазаревић - 42.6-7					41			
Стефан Лазаревић - 42.4, 6-7			22					
Стефан Лазаревић - 42.8-10				70				
Стефан Лазаревић - 42.8-11			24					
Стефан Лазаревић - 42.11				+				
Стефан Лазаревић - 42.12				4	40			
Стефан Лазаревић - 42.14		7						
Стефан Лазаревић - 42.15			1					
Стефан Лазаревић - 42.16					1			
Стефан Лазаревић - 42.17					4			
Стефан Лазаревић - 42.18					8			
Стефан Лазаревић - 42.19					50			
Стефан Лазаревић - 42.20								8
Стефан Лазаревић - 42.24								1
Стефан Лазаревић - 42.37								1
Стефан Лазаревић - 42.45								7
Стефан Лазаревић - 42.47						2		10
Стефан Лазаревић - 42.48								1
Стефан Лазаревић - 42.46 и 49							25	
Стефан Лазаревић - неодређен				2	5			37
Време Стефана Лазаревић - 43.1				2				
Ђурађ Бранковић - 45.2								1
Ђурађ Бранковић - 45.6							1	
Ђурађ Бранковић - неодређен								2
Неодређен	1							

Оставе: a) Мрамор (1390/400); b) Мало Боњинце (1390/400); c) Зајечар (око 1400); d) Шумадија (после 1402 ?); e) Рудник XIX век (после 1402); f) Царичин Град околина (1405/27); g) Турн Северин (1405/27); h) Прокупље (1422/7)

Ковања	Оставе							
	a	b	c	d	e	f	g	h
ДУБРОВНИК (1422-1438)								1
БУГАРСКА								
И. Александар (1331-1371)			130					
И. Шишман (1371-1393)		1	+1100					
БЕЧ								
Албрехт II (1330-1358)					1			
ВЛАШКА								
Мирча I (1397-1418)							2	
ОСМАНЛИЈСКО ЦАРСТВО								
Мурат I/Бајазит I (1362-1402)			+1000					
Бајазит I (1389-1402)		1						
Мурат II (1421-1444; 1445-1451)								3
Неодређен				+				24
Укупно:	24	163	2372	78	152	2	28	99

Карта 9: Оставе са српским динарима похрањене између 1402. и 1456. године
Map 9: Hoards with Serbian dinars deposited between 1402 and 1456

Ареал оптицаја динара деспота Стефана Лазаревића био је углавном ограничен на територију српске државе. Његове динаре налазимо и у појединим оставама новца похрањеним на територији Угарске. Реч је о депоима Зрењанин околина и Банатска Дубица склоњеним између 1435. и 1437. године (Табела 19; Карта 9).

Овом периоду приписали смо и серију анонимних ковања која поседују све карактеристике ковања из времена деспота Стефана Лазаревића. Реч је о оболима са представама главе Христа на аверсу и крстом, односно шестокраком звездом на реверсу, који имају своје аналогије у оболима деспота Стефана Лазаревића. Овој групи припада и један обол такође са представом главе Христа на предњој страни и Христа у мандорли на задњој.

Истом раздобљу припадају заједничка емисија Лазара и Ђурђа Бранковића и самостална ковања господина Ђурђа Бранковића, који су ковали новац по пондералној стопи нових динара деспота Стефана Лазаревића. О повезаности ова два новчана система сведочи један податак из 1414. године из Дубровачког архива. Према њему, цариници у Трепчи Богдан Миљеновић и Богиша Радмиловић одбили су да се плаћа у новцу „господина деспота" мада „господин Ђурађ" хоће да се ови новци примају по читавој његовој земљи.[865] Исту наредбу Ђурађ Бранковић је поновио 1423. године када је одредио да у његовој земљи могу циркулисати деспотови новци.[866] Са друге стране, динари господина Ђурђа Бранковића су се одликовали другачијим избором иконографских предложака. Централни мотив на новцу заузимала је најчешће слика лава.

Господин Ђурађ Бранковић је ковао новац у цекама Трепча и Приштина, које су посведочене у историјским изворима.[867] Реч је о емисијама знатно мањег обима него ковања деспота Стефана Лазаревића.

Време деспота Ђурђа Бранковића и Лазара Бранковића

Након преузимања престола 1427. године деспот Ђурађ Бранковић је наставио политику из претходног раздобља. Задржао је тежинску основицу и предлошке са свог ранијег ковања – представу лава. У оквиру његовог деспотског периода разликујемо два раздобља ковања омеђена новом монетарном реформом. Том приликом реорганизовано је ковање новца. Уведене су нове емисије новца на мањим, а дебљим плочицама, које су, судећи по уједначеним тежинама, више контролисане. Започето је и обележавање ковница. Познате су, поред паралелних општих емисија без ознака ковница, динари и оболи цека Смедерево, Рудник, Рудишта и Ново Брдо. Једно од основних обележја нових емисија представља иконографија у којој су доминантни религиозни мотиви из претходног периода замењени профаним предлошцима који красе највећи део нових емисија.

Ова монетарна реформа је спроведена, ако је судити према нама доступним подацима, око 1435. године. У једном дубровачком документу спомињу се *monete nove*. Са новим динарима исплаћивани су, према наредби деспота Ђурђа Бранковића, дугови тако да се десет гроша прима за шеснаест гроша дугова. Са своје стране Дубровчани су захтевали однос један према један.[868] Већ наредне године у једном другом документу спомињу се стари и нови динари који потичу из новобрдске ковнице – *grossi novi de Nouaberda livre cinque et de grossi vechi livra una, onze quatro*.[869] Ова реформа се јасно одсликава у оставама новца. Познији депои новца деспота Ђурђа Бранковића – Подени и Раброво похрањени између 1444. и 1456. године – садрже искључиво нове динаре и оболе (Табела 19). Одсуство старих емисија динара указује да су оне повучене из оптицаја и претопљене. Повлачене су из оптицаја емисије страног новца ради претапања, као и ради прековања. Ј. Петровић је забележио један динар старе емисије деспота Ђурђа Бранковића који је био прекован преко денара угарског краља Сигисмунда.[870]

У првој фази ковања коју можемо датовати између 1427. и 1435. године ковано је 11 врста које се наслањају на емисије преддеспотског периода. Реч је о значајним ковањима новца која својим

[865] Динић 1967, 5-7.
[866] Динић 1967, 5.
[867] Повеље и писма I/1, 161-167, бр. 163-164, 166 и 172.
[868] HAD, *Lett. di Lev.* XI f. 251' (8. јул 1435) и 270' (25. септембар 1435): Динић 1962, 67.
[869] HAD, *Div. Not.* XX f. 249' (1. јун 1436): Динић 1962, 78.
[870] Петровић 1934а, 15.

Табела 19: Састав остава похрањених између 1427. и 1516/26. године
Table 19: Content of hoards deposited between 1427 and 1516/26

Ковања	Оставе								
	a	b	c	d	e	f	g	h	i
СРБИЈА									
Балша III - 29.1			1						
Стефан Лазаревић - 42.20			3						
Стефан Лазаревић - 42.23			1						
Стефан Лазаревић - 42.33		2							
Стефан Лазаревић - 42.47			2						
Стефан Лазаревић - 42.49			1						
Стефан Лазаревић - неодређен		16							
Ђурађ Бранковић - 45.2		1	40	2					
Ђурађ Бранковић - 45.3		1							
Ђурађ Бранковић - 45.4			1						
Ђурађ Бранковић - 45.8	10	10	140	11					
Ђурађ Бранковић - 45.10		4	97	4		1			
Ђурађ Бранковић - 45.12		4	187	26	1				
Ђурађ Бранковић - 45.22								16	
Ђурађ Бранковић - 45.23							4	11	
Ђурађ Бранковић - 45.24							19	5	
Ђурађ Бранковић - 45.25							1		
Ђурађ Бранковић - 45.27								8	
Ђурађ Бранковић - 45.29							4	12	
Ђурађ Бранковић - 45.30								2	
Ђурађ Бранковић - 45.31							6		
Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади - 47.2									1
ВЕНЕЦИЈА									
А. Контарини (1368-1382)		1		1					
М. Стено (1400-1413) - дукат			2						
Ф. Фоскари (1423-1457) - дукат			2						
АКВИЛЕЈА									
Јован Моравски (1387-1394)				1					
Антонио II Панциера (1402-1411)			2	22					
Лудвиг II од Тека (1412-1437)			1	16					
ДУБРОВНИК (1422-1438)				3					
УГАРСКА									
Карло Роберт (1307-1342)				1					
Лудвиг I (1342-1382)		5	2	7		1			
Марија (1385-1395)		25	1	14		2			
Сигисмунд (1387-1437) - денари и фракц.		231	2628	200	172	2465			
Сигисмунд (1387-1437) - дукат			10						
Алберт (1437-1439)					8				
Interregnum (1445-1446)						2			
М. Хуњади (1458-1490)									42
Владислав II (1490-1516)									779
Лудвиг II (1516-1526)									176
Неодређен								+	
ОСМАНЛИЈСКО ЦАРСТВО									
Мурат II (1421-1444; 1445-1451)			1				4		
Неодређен		6						+	
ФРИЗАХ									
Еберхард I (1147-1164)		1							
Еберхард II (1200-1246)				1					
Бернхард (1202-1256)		1							
СЛАВОНИЈА		1							
НЕОДРЕЂЕН						11			
Укупно:	10	309	3122	309	181	2482	38	54	998

Оставе: a) Босна пре 1896 (1427/35); b) Зрењанин околина (1435/7); c) Банатска Дубица (1435/7); d) Сот (1437); e) Естергом (1437/9); f) Филипјакобсалаш (1445); g) Подени (1444/56); h) Раброво (1444/56); i) Дероње (1516/26)

бројем превазилазе претходно раздобље. Главне емисије представљају динари са вишередним натписом, монограмом и представом Христа који седи на престолу на аверсу и лава на реверсу. Ова ковања су нађена у низу остава: Зрењанин околина, Банатска Дубица и Сот које су похрањене између 1435. и 1437. године (Табела 19; Карта 9).

У овом периоду ковани су и полудинари. Реч је о две, ретке емисије које се својим тежинама јасно издвајају од свих ковања Ђурђа Бранковића (Графикон 10).

Другу фазу ковања представља велики број емисија од којих знатан број носи ознаку ковнице. Најбројнијој скупини припадају општа ковања без имена ковнице која имају своје аналогије у емисијама из Смедерева, Рудника, Рудишта и Новог Брда. У питању су емисије динара и обола које су коване паралелно сведочећи о добро организованом ковању новца. Највећи број градских врста припада престоничкој ковници Смедерево – укупно 6. У питању су 4 емисије динара и 2 обола. За њом следи Ново Брдо са 2 сигнирана типа и 3 врсте обола које можемо везати за ову цеку пошто су нађена у овом великом рударском центру.

Овом раздобљу можемо прикључити и заједничке емисије деспота Ђурђа Бранковића и краља Босне Стефана Томаша и деспота Ђурђа Бранковића и угарског краљевског намесника Јанка Хуњадија. Прва је настала између 1446. и 1448. године у раздобљу када су оба владара делила приходе сребрничке царине.

Поред заједничких емисија, постоји и једно „самостално" ковање које припада војводи Иванишу. Реч је о реткој врсти кованој у Рудиштима.

Са деспотом Лазаром Бранковићем угасило се ковање српског новца у средњем веку. У размаку од нешто више од једне године, од 1456. до 1458. године, деспот Лазар Бранковић је ковао две врсте новца – динар у Смедереву и обол – које се у потпуности наслањају на ковања претходног раздобља. У питању су емисије малог обима.

Организација ковања

Номинале

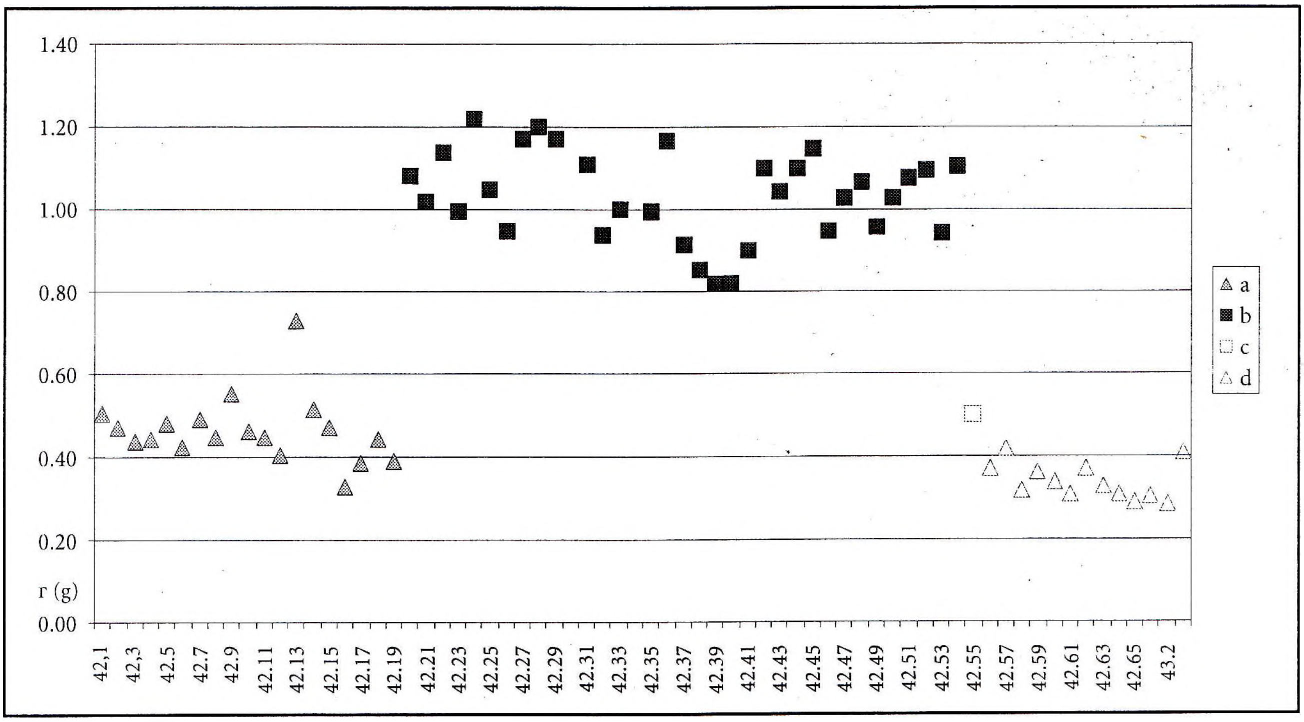
У раздобљу деспотовине новчани систем Србије је превладао кризу која је своју кулминацију достигла крајем XIV века. Реформом деспота Стефана Лазаревића новчарство је осавремењено увођењем тежег динара и започињањем ковања нове номинале обола намењене за свакодневну употребу. Овај чин био је директан одговор на промењене тржишне прилике – повећање производње сребра и развој трговине.

Са друге стране, он је био повезан са општим новчаним кретањима у Европи. Наиме, почетком XV века европска новчана привреда је увелико почивала на три нивоа одређена различитим врстама новца од злата, сребра и билона. Златан новац је имао међународну важност и коришћен је у великим новчаним трансакцијама. Његова значајна улога довела је до постепеног унифицирања златног новца и приближавању стандарду фирентинског флорина и венецијанског дуката.[871] Сребрни новац је коришћен у свакодневном животу за бројна плаћања почев од разних такси и ренти до куповине основних производа. За ове потребе коване су веће номинале сребрног новца гроши, као и њихове половине, али и трећине за ситна раскусуривања. Тако су у Венецији ковани полугроши или мезанини, затим мање номинале солдини који су садржавали 50% сребра и денари или пиколи са малим садржајем племенитог метала у легури. У појединим областима у недостатку ситног новца прибегло се ковању жетона од бакра или олова као што је то био случај у Енглеској.[872]

Циркулација новца у Србији у XV веку, политички и привредно окренутој ка централној Европи, није се разликовала од других области старог континента. У деспотовини су ковани само сребрни новци: динари, полудинари (?) и оболи, док је унутар државе циркулисао златни, сребрни и бакарни новац. Тако се у пословној књизи Михајла Лукаревића, који је око 1440. године трговао у околини Новог Брда, рачунало у дукатима, у највећем броју случајева венецијанским, а у мањем угарским, турским аспрама (акчама) и српским динарима.[873] О међусобном односу златника у цирку-

[871] Spufford 1988, 319-322.
[872] Spufford 1988, 327-330
[873] Динић 1957.
[874] Спремић 1994, 670.

Графикон 9: Средње тежине новца Стефана Лазаревића:
а) Стари динари; b) Нови динари; c) Полудинари; d) Оболи
Chart 9: Average weights of coins of Stefan Lazarević:
a) Old dinars; b) New dinars; c) Half-dinars; d) Oboli

лацији сведочио би поклад деспота Ђурђа Бранковића. У њему је било похрањено 50.000 дуката од који 43.553 (87,11%) венецијанских, 6.134 (12,27%) угарских и свега 313 (0,63%) турских.[874]

У оквиру остава новца налазимо, поред српског новца, и ковања других држава (Табела 19). Сличну слику циркулације новца пружила су истраживања Новог Брда. Том приликом нађен је новац Србије, Венеције, Угарске и Османлијског царства почев од разних номинала сребрног новца до бакарних мангура.[875]

Динаре и оболе ковали су деспоти Стефан Лазаревић, Ђурађ Бранковић и Лазар Бранковић. Тежине две врсте деспота Стефана Лазаревића и две деспота Ђурђа Бранковића указују да су они ковали и полудинаре (?).

У време деспота Ђурђа Бранковића за новац је коришћен и назив сребрник како стоји на једној његовој реткој врсти – 45.15. Исти појам налазимо и у једном документу из 1434. године.[876]

Тврдњу С. Димитријевића да се новац деспота Ђурђа Бранковића (наши нови динари) у изворима називао аспра не можемо прихватити из више разлога.[877] Аспре се нигде у писаним изворима не повезују са српским новцем. Оне се наводе у пословној књизи М. Лукаревића паралелно са грошима и том приликом им се даје различит паритет од динара: један дукат вреди од 34.5 до 36 аспри, односно 42 гроша – динара.[878] Један од кључних аргумената да се под аспрама не подразумева српски новац је и сам новчани систем деспотовине који је заснован на потпуно другим основама од оног Османлијског царства. У Србији се кују три номинале сребрног новца – динари, полудинари (?) и оболи које турски монетарни систем са златним дукатима, акчама – јединицом у сребру и мангурама од чистог бакра, не познаје. Акче су, поред овога биле теже и вероватно су коване од сребра веће финоће. Тежина акчи износила је 1410. године 1,15 г, а 1431 1,18 г. Тек 1444. године њихова вредност је пала на 1,01 г.[879] Са друге стране средња тежина нових динара деспота Ђурђа Бранковића кретала се од 1,10 г до 0,77 г.

[875] Димитријевић 1967а, 271-308; Фонд археолошких истраживања Новог Брда - Народни музеј Београд.

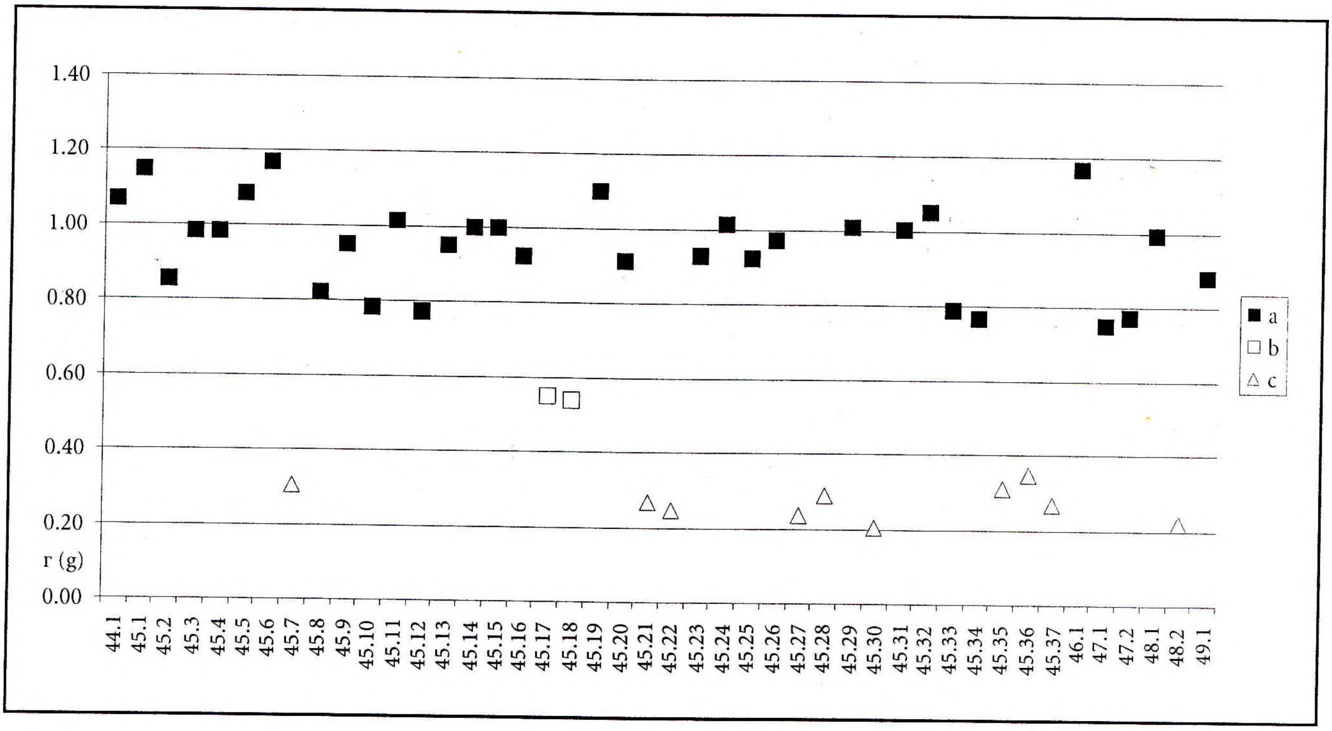
[876] *Mon. Serb.*, 379 (12. август 1434): *...йрода сина божијег за 30 сребрника.*

[877] Димитријевић 1971а, 71-86, Т. I-II.

[878] Динић 1957; Динић 1962, 79-80.

[879] Pamuk 1995, 950-954, табела А:1.

Графикон 10: Средње тежине новца Ђурђа Бранковића и Лазара Бранковића:
а) Динари; b) Полудинари; c) Оболи
Chart 10: Average weights of coins of Djuradj Branković and Lazar Branković:
a) Dinars; b) Half-dinars; c) Oboli

Метрологија

Нови динар уведен између 1402. и 1407. године имао је тежину некадашњих емисија с краја царског периода. Нови динари су тежили од 1,22 г до 0,82 г, што је знатно више од старих емисија које су пале на свега 0,39 г. Уведена је и нова номинала обол која се својом пондералном стопом наслонила на вредности старих емисија динара. Средње тежине обола износиле су од 0,42 г до 0,29 г.

Исту основу преузео је господин Ђурађ Бранковић који је засебно ковао новац. Његови динари су тежили од 1,17 г до 0,85 г, полудинари (?) 0,55-0,54 г и обол 0,31 г (Графикони 9 и 10).

Деспот Ђурађ Бранковић је наставио исту политику након преузимања престола Србије уз извесно смањење тежине динара. Забележен је покушај обарања финоће динара. Године 1431. у Сребрници је кован новац слабије финоће 0.666 – *della cativa e bassa liga di monete* – у свакој литри метала налазиле су се четири унче бакра, тј. једна трећина.[880]

Врло брзо око 1435. године новчани систем је реформисан променом изгледа динара, а вероватно и подлоге. Динари су просечно тежили од 1,10 г до 0,77 г, а оболи од 0,35 г до 0,20 г. Значајан допринос ове реформе представљало је уједначавање тежина емисија новца са мањом диспропорцијом вредности. У оквиру ових тежина остале су и емисије деспота Лазара Бранковића и војводе Иваниша са средњим вредностима динара од 0,99 г и 0,88 г и обола деспота Лазара Бранковића 0,22 г (Графикон 10).

Праве домете ове реформе не можемо сагледати пошто не располажемо подацима о финоћи динара и обола из периода деспотовине. Постојање великог броја бакарних и посребрених динара из времена деспота Ђурђа Бранковића указује на новчарство подложно мутацијама које су се огледале у смањењу финоће емисија новца.[881]

Овај процес био је условљен делом општим приликама у Европи, а делом политичким збивањима. Европски континент је захватила, после краткотрајног утољења глади за сребром, нова криза недостатка овог метала. Оскудица сребра довела је до тога да је после 1435. године почело затвара-

[880] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[881] Димитријевић 1959b, 27-45.

ње ковница широм Европе.[882] Иако Србија није била директно угрожена недостатком сребрне руде, будући да је располагала значајним ресурсима, криза је захватила земљу. Корени овог пада били су друге, политичке природе и огледали су се у сталном надирању Османлија и губљењу територија. Динар је постепено губио своју вредност и последње емисије коване су са смањеним процентом сребра.

Главне емисије новца

Новчарство деспота Стефана Лазаревића се одликује великим бројем врста кованим у скромним количинама. У првом раздобљу ковања главну емисију представљали су динари са представом грба са штитом са двоглавим орлом раширених крила, на коме стоји шлем са два говеђа рога.

Најзначајније емисије другог раздобља омеђаног монетарном реформом представљају његови динари са вишередним натписом који су највероватније ковани у дужем временском периоду. За овим емисијама следили су динари са представама на аверсу Христа на престолу и на реверсу деспота који стоји и држи скиптар са лабарумом и скиптар са крином, скиптар са двоструким крстом и усправљен мач. Остала ковања позната су на основу малог броја примерака новца што сведочи о њиховој малој емисији. Скромног обима биле су и емисије обола које се сврставају међу најређа ковања српског новчарства.

Господин Ђурађ Бранковић, који је ковао истовремено са деспотом Стефаном Лазаревићем, имао је такође малу новчану продукцију. Након преузимања српског престола 1427. године деспот Ђурађ Бранковић је, судећи према оставама новца и броју очуваних примерака, значајно повећао обим ковања. Његови динари из првог периода деспотске власти са представама Христа на престолу, монограма и вишередног натписа на аверсу и са сликом лава на реверсу, представљају његове најбројније емисије новца.

Деспот Ђурађ Бранковић је и након монетарне реформе задржао високу новчану продукцију. Предњачила је ковница Смедерево са бројним емисијама динара. Значајну улогу су имале и опште емисије, као и динари из цеке Рудник. Са друге стране, динари из ковнице Ново Брдо представљају ретке емисије. Сматрамо да је ова цека имала далеко већу улогу и да се под општим емисијама свакако крију и ковања ове ковнице.

Деспот Ђурађ Бранковић је за разлику од свог претходника ковао оболе у далеко већем броју. Забележили смо укупно 53 обола деспота Ђурђа Бранковића наспрам 15 обола деспота Стефана Лазаревића.

Новац деспота Лазара Бранковића и војводе Иваниша представља ефемерна ковања, као и заједничке емисије деспота Ђурђа Бранковића и краља Босне Стефана Томаша и деспота Ђурђа Бранковића и Јанка Хуњадија.

Иконографија

Последње раздобље ковања српског новца обележено је великим бројем врста у оквиру којих срећемо разне комбинације иконографских предложака. Подела новчарства на два периода, на време деспота Стефана Лазаревића и господина Ђурђа Бранковића и на време деспота Ђурђа Бранковића и његовог сина Лазара Бранковића, има основа и када су у питању слике на новцу. Прво раздобље карактеришу религиозне представе при чему доминира слика Христа и крста, док су у другом, нарочито после монетарне реформе деспота Ђурђа Бранковића, оне замењене профаним, световним предлошцима. Прихватање искључиво световних представа на новцу деспота Ђурђа Бранковића у трећем периоду ковања изведено је по узору на средњеевропски новац.

У првом раздобљу ковања задржаће се као доминантна представа Христа у мандорли, а затим и Христа који седи на престолу у највећем броју случајева без наслона. Каткад налазимо и слику Христа који стоји, али без мандорле. Из претходног раздобља наслеђена је слика главе Христа која обележа-

[882] Spufford 1988, 339-362.

ва анонимна ковања из времена Стефана Лазаревића и динаре, полудинаре и оболе Ђурђа Бранковића. Доминација приказа Христа у мандорли на новцу деспота Стефана Лазаревића и господина Ђурђа Бранковића је у директној вези са улогом Дубровчана у пословима везаним за цеке и ковање новца.

Посебност овог периода ковања представљају прикази крста које редовно срећемо на ковањима деспота Стефана Лазаревића. Крст, углавном једноструки, даје се сам, као и у комбинацији са другим симболима најчешће са шестокраким звездама и тачкицама. Представом крста, као и шестокраке звезде су најчешће обележене емисије обола деспота Стефана Лазаревића, као и анонимна ковања из његовог времена. Ређе налазимо слику двоструког крста коју бележимо на само две емисије новца. На оболу деспота Ђурђа Бранковића она је директно пренета са угарског новца.

Посебно место на новцу припада профаним представама у оквиру којих доминирају прикази владара код сва три деспота, вишередни натписи, шлем са два говеђа рога и лав, заштитни знак породице Бранковић.

Прикази владара имају порекло у бројним ковањима српских краљева, царева и господара где срећемо истоветне симболичне представе. Најчешће су слике владара који стоји и држи разне атрибуте власти: скиптар са једноструким и двоструким крстом, скиптар са лабарумом и скиптар са крином (деспот Стефан Лазаревић) и скиптар са крином (деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић). Поред ових представа, налазимо слику владара који стоји и држи усправљен мач (деспот Стефан Лазаревић) или усправљен мач и глоб са крстом (деспот Ђурађ Бранковић). Ова последња представа, општом композицијом и обрадом, умногоме подсећа на слику св. Ладислава која је красила угарске дукате.[883] Деспот је попут св. Ладислава оденут у оклоп и заогрнут плаштом са круном на глави. Једину разлику представља усправљен мач уместо хелебарде. Ради се о представи која јасно симболизира идеал витештва.

Ово раздобље је донело и једну новину. По први пут на једном динару деспота Стефана Лазаревића налазимо слику владара који држи руке на боковима.

Седеће представе владара се са друге стране могу јасно поделити. Тако прикази владара који седи на престолу и држи обема рукама мач положен преко крила и скиптар са лабарумом припадају ковањима деспота Стефана Лазаревића. На динарима деспота Ђурђа Бранковића и Лазара Бранковића налазимо искључиво владара на трону који држи усправљен мач и глоб са крстом. Исте инсигније налазимо у паралелној емисији са владарем који стоји.

Ђурађ Бранковић је ковао и динаре са својим портретом. Својим стилом се нарочито истиче динар из господског периода.

Посебно место заузима представа љиљанове круне која се по први пут, као самосталан предложак, јавља на српском новцу. Реч је о оболу деспота Лазара Бранковића на коме се између натписа налази круна. Узор за ово ковање могла су да представљају ковања угарског краља Сигисмунда,[884] заједнички динар деспота Ђурђа Бранковића и краља Босне Стефана Томаша, као и самосталне емисије Стефана Томаша.[885]

Шлем са два рога, који је први увео кнез Лазар, заузимао је значајно место на новцу кнеза и потоњег деспота Стефана Лазаревића као породични амблем. Ову представу, комбиновану са двоглавим орлом раширених крила између рогова, налазимо на једном динару деспота Ђурђа Бранковића.

Представе грба са штитом са двоглавим орлом раширених крила, на коме стоји шлем са два говеђа рога, и једноставног штита са двоглавим орлом са раширеним крилима красиле су две врсте деспота Стефана Лазаревића. На његовим динарима налазимо и слике двоглавог орла са раширеним крилима, које срећемо и на једном оболу деспота Ђурђа Бранковића. У овим случајевима орао је, као и код динара деспота Угљеше, представаљао инсигнију деспота.[886]

Главни мотив на новцу деспота Ђурђа Бранковића представљао је лав, амблем који је обележио највећи број његових ковања од првих до последњих емисија. Нашао се и на динарима војводе Иваниша и на последњем српском новцу деспота Лазара Бранковића.

[883] Ова представа се први пут јавља на дукатима Лудвига I: Huszár 1979, 86, бр. 514-518.

[884] Мотив круне се налази на бројним емисијама парвуса, дуката и квартинга: Huszár 1979, 94-95, бр. 580-583 и 585-586.

[885] Rengjeo 1959, 90-91, бр. 1110 и 1126, Т. XVI.

[886] Марјановић-Душанић 1994, 116-117.

На ковањима деспота Ђурђа Бранковића налазимо представе крина на једном динару и цвета на полудинару (?).

Засебно место у новчарству овог раздобља заузимају епиграфски типови који се појављују од вишередног натписа до монограма. Ови предлошци имају бројне паралеле у претходном периоду.

На прво место стављамо вишередни натпис наслеђен са ковања цара Душана, краља Вукашина и обласних господара – **ВЬ ХА БА ГНЬ ДЕСПОТ СТЕФАНЬ**. Поред њега јављају се и легенде **Г҇НЬ ДЕСПОТ СТЕФАНЬ** и **ГНЬ ДЕСПОТ ГЮРЬГЬ** у бројним варијантама. Динаре деспота Ђурђа Бранковића одликују посебни натписи: **ГНЬ ДЕСПОТЬ ГВЮКСѠВНССЬ** и **ГОСПОДИНЬ**(?) **СРПСКОИ ЗЕМЛЕ**. И остала ковања овог времена обележена су пригодним легендама – заједнички динар Ђурђа и Лазара Бранковића **Г҇НЬ ГЮРЬГЬ Н ЛАЗАРЬ** и војводе Иваниша **ВОЕВДА НВАННШЬ**.

Често на новцу налазимо само једноставно титулу **ДЕСПОТЬ**, како на новцима деспота Стефана Лазаревића, тако и Ђурђа Бранковића, као и монограм са истим значењем. Једноставним легендама биле су обележене и ковнице **СМЕДЕРЕВО**, **РȣДННКЬ**, **РȣДИЦИА** и **НОВО БРЬДО**.

Занимљив је динар деспота Стефана Лазаревића са натписом који евоцира отварање нове ковнице **НОВА ЦЕКА ГНА ДЕСПОТА**, као и једном другом динару деспота Ђурђа Бранковића са особеном легендом ( ) **ζѴ МЕКАН СРЕБРИННHКЬ**.

На крају овог приказа епиграфских типова поменућемо и монограме посебних емисија: **РПД/ПТБ, П/Т** и **К/ТДN/П.**

42. *Стефан Лазаревић (1389-1427)*

Кнез Стефан Лазаревић је у првом периоду своје владавине био потчињен Турцима. Након пораза султана Бајазита код Ангоре, 1402. године, и промене политичких прилика на Балканском полуострву, своје деловање је усмерио ка Угарској. Исте године додељена му је титула деспота.

Као вазал угарског краља Сигисмунда добио је Мачву и Београд, а 1411. године уступљена му је Сребрница, велики рударски центар. Територије под његовом управом су проширене 1421. године, када је наследио Зету од Балше III.[887]

Новчарство Стефана Лазаревића се одликује великим бројем врста, укупно 65, које се могу сагледати само у најосновнијим цртама. Мали број историјских извора, остава, налаза новца са тачним местом откривања и анализа новца не пружају довољно елемената за прецизније датовање емисија Стефана Лазаревића, као ни за њихово регионално опредељење.

Новац Стефана Лазаревића се може поделити на два основна раздобља: кнежевско од 1389. до 1402. године са врстама 42.1-42.15 и деспотско од 1402. до 1427. године са типовима 42.16-42.65. У оквиру другог раздобља постоје два периода ковања јасно разграничена монетарном реформом спроведеном између 1402. и 1407. године (ближе првом датуму него другом). У првој фази ковања настављено је емитовање динара по старој пондералној основици, док су у другој ковани нови динари знатно већих вредности.

Кнез Стефан Лазаревић је започео ковање новца по угледу на емисије свог оца, кнеза Лазара. Задржао је исте иконографске предлошке, као и метролошку основицу са динарима у распону од 0,73 г до 0,41 г.

Новац кнеза Стефана Лазаревића ретко се помиње у изворима. Забележени су само динари из цеке Рудник – *grossi de Rudnich* односно de Rodnicho у два документа, првом из 1390. и другом из 1402. године.[888] У овом раздобљу помињу се имена још две ковнице и то на самом новцу. На врстама 42.7 и 42.9 налазимо натпис NOV, односно NO, али и само N, који би могао да указује на ковницу Ново Брдо, а на врсти 42.10 PR који би одговарао цеки Приштина.

Након добијања деспотског звања Стефан Лазаревић је наставио исту политику са динарима малих вредности око 0,40 г (42.16-42.19), да би убрзо затим, свакако до 1407. године, спровео једну

[887] Историја српског народа II (Ј. Калић; М. Спремић), 47-99 и 195-217.

[888] HAD, *Test. Not.* VII f. 176' (8. јул 1390) и IX f. 19' (7. август 1402): Динић 1962, 12.

од најзначајнијих реформи српског средњовековног новчаног система. Том приликом је подигнута тежина динара и започето је ковање обола.

Из прве фазе забележен је мали број врста динара, који могу бити опредељени, на основу оставе новца нађене на Руднику, као рудничка ковања. Њихово ковање је по свој прилици напуштено после новчане реформе.

Нови динар је уведен у раздобљу између 1402. и 1407. године. Реформисани динари су тежили од 1,22 г до 1,00 г да би им, вероватно у каснијој фази, њихова тежина била смањена до 0,82 г (Графикон 9). Из овог периода потиче велики број врста (42.20-42.54) које, услед недостатака поузданих елемената за њихово хронолошко и регионално опредељење, можемо сагледати само у најосновнијим цртама. Цела ова група се може, на основу типолошких и стилских одлика новца, издвојити на више подскупина: са представом деспота који стоји или седи и држи неку од инсигнија власти, са различитим сликама засебне стилске обраде, са представом двоглавог орла, са шлемом са овнујским роговима и са вишередним натписом, односно монограмом. Ове подгрупе представљају, верујемо, ковања одређених ковница, односно њихове емисије.

Овом раздобљу припадају, поред једног полудинара (?) (45.55), оболи (42.56-42.65) који су највећим делом ковани у новобрдској ковници.

Из овог периода поседујемо већи број писаних докумената који дају низ података о новчарству деспота Стефана Лазаревића. Међу њима је свакако најважнији онај који спомиње старе и нове динаре. У преписци из 1407. године између Дубровачке владе и Јакова Водопића, цариника у Руднику, спомиње се замена новца, односно одређивање односа између старих и нових динара – *sovra el fatto dele monede vechie e nove.*[889] Овај спис посредно датује монетарну реформу деспота Стефана Лазаревић.

Један део докумената односи се на нову ковницу деспота Сребрницу. Године 1417. деспот Стефан Лазаревић је у Крушевцу продао тројици Дубровчана – Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопији, сребрничку царину за 3100 литара сребра. Исте године отворена је и нова ковница – *a far nova zecha*. Ковница у Сребрници се још једном нашла на дневном реду званичника Дубровачке републике 1427. године.[890]

Посебно место заузима Рударски закон Стефана Лазаревића, који садржи одредбе везане за рударство у Новом Брду и делове статута Новог Брда. У овом изузетном документу налазимо два параграфа везана за кривотворење новца.

Деспот Стефан Лазаревић је поред цека у Србији држао ковницу у Угарској у Нађбањи, данашњем Баиа Маре.[891] Његов ковничар био је *Stephanus Remetei* који је своје емисије обележавао сиглом n-S. Из овог периода познате су две емисије дуката[892] и једна емисија денара краља Сигисмунда.[893] Ова ковница је после смрти деспота Стефана Лазаревића прешла у руке деспота Ђурђа Бранковића.

Стефан Лазаревић је, упркос великом броју емисија новца, имао скромну новчану продукцију. Из првог периода његовог ковања – кнежевског раздобља сачуван је велики број примерака новца – преко 800 комада. Други период се одликује нешто скромнијим емисијама новца. Реч је о приближно 470 забележених динара и обола.

Главне емисије кнежевског раздобља представљају динари са представама Христа у мандорли и шлема са два говеђа рога, као и динари са сликама главе Христа и деспота који стоји и држи скиптар са лабарумом.

Најзначајније ковање деспотског раздобља представљају динари са вишередним натписом који су чинили највећи део новчане производње. За њима су следиле врсте са деспотом који стоји и држи једну од инсигнија власти. Остала ковања припадају емисијама малог обима.

[889] HAD, *Lett. di Lev.* IV f. 121'-122 (29. јун 1407): Динић 1962, 7-8 и 12.

[890] HAD, *Cons. Rog.* III f. 277' и 294 и IV f. 15 и 15' (15. март 1427): Динић 1955, 62 и 70.

[891] *Cod. dipl. Hungariae*, X.V, 141-142: Pohl 1968, 51.

[892] Pohl 1974, 29 и 42, бр. D2-43 и 44.

[893] Pohl 1982, 55 и 82, бр. 118-15.

Кнежевско раздобље

Кнежевском раздобљу припада 15 врста новца које у свему представљају наставак ковања из времена кнеза Лазара.

Врсте **42.1-42.5** са представама Христа на престолу или у мандорли на аверсу и кнеза на реверсу имају директне узоре у ковањима кнеза Лазара од којих су им типолошки и стилски најближи типови 24.8, 24.10 и 24.11.[894] Поменуте врсте су налажене у различитим оставама – 42.1 у депоу Зајечар, 42.2 и 42.3 Мрамор, 42.4 Мало Бољинце и 42.5 Рудник XIX век. По два динара врсти 42.1 и 42.2 и један типа 42.4 нађени су на Новом Брду.[895]

Њихова средња тежина износи: 42.1 – 0,51 г (7), 42.2 – 0,47 г (10), 42.3 – 0,44 г (26), 42.4 – 0,44 г (33) и 42.5 – 0,48 г (9).

Следеће врсте **42.6** и **42.7** са представом главе Христа и кнеза који стоји има директне аналогије у динару кнеза Лазара 24.16. У натпису на аверсу иза првог дела легенде IESVS CRISTVS код врсте 42.7 налазимо наставак NOV, односно NO, као и само N, који могу да представљају ознаку ковнице Ново Брдо. Иста скраћеница одликује и врсту 42.9.

Динари овог типа нађени су у остави из Рудника нађеној у XIX веку.

Средња тежина врсте 42.6 износи 0,43 г (12), а врсте 42.7 – 0,49 г (5).

Сигле – На врсти 42.7 забележили смо сиглу -n.

Врсте **42.8-42.13** су сврстане у засебну скупину коју одликује представа шлема са два говеђа рога на реверсу. Њихов узор представљају ковања кнеза Лазара врсте 24.17-24.19.[896]

У овој групи динара посебно се издвајају врсте 42.8, 42.9 и 42.10 које се једино разликују по завршетку натписа на аверсу. Прва врста се завршава са легендом IESVS CRISTVS, коју код друге допуњују сигле NO, а код треће PR. Прва би „сигла“ могла да представља ковницу Ново Брдо, а друга Приштину, где је нешто касније у доба господина Ђурђа Бранковића посведочена цека. Последња емисија би се датовала, ако је наше опредељене новца исправно, након 1396. године када је већи део земаља Вука Бранковића, а са њима и Приштина, уступљен кнезу Стефану Лазаревићу.[897]

Врсте 42.9-42.11 су забележене у оставама Зајечар и Шумадија, а 42.12 у депоима Шумадија и Рудник XIX век. Један примерак врсте 42.12 нађен је у Сталаћу.[898]

Средња тежина ових врста износи: 42.8 – 0,45 г (1), 42.9 – 0,55 г (8), 42.10 – 0,46 г (1), 42.11 – 0,45 г (22), 42.12 – 0,41 г (14) и 42.13 – 0,73 г (1).

Врсте **42.14** и **42.15** су од стране највећег броја нумизматичара опредељене, због натписа који гласи само *Conte*, као ковања кнеза Лазара. С. Димитријевић је на основу допуњене легенде на једном динару типа 42.14, на коме налазимо слово *T* иза *Conte*, доделио ову врсти кнезу Стефану Лазаревићу.[899] Врста 42.14 је позната из оставе Мало Бољинце, а тип 42.15 из депоа Зајечар обе датоване у раздобље од 1390. до 1400. године.

Средња тежина врсте 42.14 износи 0,51 г (10) и 42.15 – 0,47 г (1).

Десйошско раздобље

Сшари динари

Прву групу динара деспота Стефана Лазаревића чине врсте **42.16-42.19** које су коване по истој тежинској основи као ковања кнежевског раздобља. Само једна, прва емисија наслања се на иконографске предлошке претходног периода, док су за остале три уведена нова решења – крст и посебно двоглави орао са рашириним крилима и штит са двоглавим орлом на коме стоји шлем са овнујским роговима. Ово последње ковање представља уједно и најбројнију емисију овог раздобља.

[894] Врста 42.2: Петровић 1940, 8, бр. 42-47; Врста 42.3: Димитријевић 1966, 134; Врста 42.5: Димитријевић 1974а, 104-105; Новаковић 1988, 105-114.

[895] Димитријевић 1967а, 280-281, Т. II.4.

[896] Врста 42.9: Петровић 1940, 7, бр. 24-26; Врста 42.13: Димитријевић 1969, 221-222.

[897] Динић 1960, 5-30; Историја српског народа II (С. Ћирковић), 58.

[898] Археолошка истраживања града Сталаћа (Д. Минић).

[899] Димитријевић 1959, 160-161.

Ова ковања се, на основу њиховог присуства у остави са Рудника нађеној у XIX веку, могу са резервом определити као производи рудничке ковнице.[900]

Средња тежина ових врста износи: 42.16 – 0,33 г (1), 42.17 – 0,39 г (4), 42.18 – 0,44 г (9) и 42.19 – 0,39 г (55).

Сигле – На врсти 42.16 налазимо сиглу -В?

Нови динари

Другој групи припадају бројне врсте које, како смо нагласили, могу бити издвојене, на основу типолошких и стилских одлика, на већи број подгрупа.

Прву подгрупу чине врсте **42.20-42.28** на којима је на аверсу приказан Христ, а на реверсу деспот који стоји, односно седи. Мали број примерака ове групе забележен је у оставама новца. Врста 42.20 је нађена у депоима Прокупље и Банатска Дубица са 8, односно једним примерком, 42.23 у налазу из Банатске Дубице и 42.24 из Прокупља. Типови 42.20 (2), 42.21 (2) и 42.25 (1) су нађени на Новом Брду.[901] Поједине врсте из ове велике скупине, као врсте 42.20 и 42.21, су могле бити коване, како то показују скромни налази новца, у ковници Ново Брдо.

У оквиру ове групе издваја се врста 42.25 код које смо забележили постојање емисија различитих тежина. Прва емисија, тежа 42.25.2 одговарала би динарима, а друга, знатно лакша 42.25.1 полудинарима.

Средња тежина ових динара износи: 42.20 – 1,08 г (22), 42.21 – 1,02 г (13), 42.22 – 1,14 г (4), 42.23 – 1,00 г (3), 42.24 – 1,22 г (1), 42.25.2 – 1,05 г (2), 42.25.1 – 0,53 (1), 42.26 – 0,95 г (3), 42.27 – 1,17 г (5) и 42.28 – 1,20 г (4).

Другу подгрупу чине врсте **42.29-42.34.**[902] Ради се о типолошки разнородним ковањима, али, како је то приметио С. Димитријевић, стилски блиским врстама, што их одваја од осталог ковања овог раздобља.[903] Два примерка врсте 42.33 нађена су у остави из околине Зрењанина. Врсте 42.29-42.34 представљају, судећи по малом броју сачуваних примерака, ковања малог обима.

Њихова средња тежина износи: 42.29 – 1,17 г (2), 42.31 – 1,11 г (1), 42.32 – 0,94 г (2) и 42.33 – 1,00 г (1).

Трећој подгрупи припада врста **42.35** са представом двоглавог орла на реверсу.[904] Упрошћен стил и мотив орла карактеристичан за ране рудничке емисије деспота Стефана Лазаревића, могли би да упућују да је и ова врста проистекла из поменуте ковнице.

Тежина ове врсте износи 1,00 г (2).

Четврту подгрупу чине динари, врсте **42.36-42.40**, са приказом шлема са два говеђа рога на реверсу.[905]

У ову подгрупу смо укључили и врсту 42.40 која је од стране С. Димитријевића опредељена, на основу натписа, додуше лоше очуваног, без титуле деспота, као ковање кнежевског периода.[906] Ова врста је иконографски, стилски и метролошки блиска овој подгрупи, што је представљало аргумент да је определимо као емисију из деспотског раздобља.

Највећи број емисија, изузимајући прву, се одликује малом средњом тежином. Не можемо искључити могућност да ова ковања припадају последњим емисијама деспота Стефана Лазаревића.

Само један примерак и то врсте 42.37 је нађен у остави новца из Прокупља.

Средња тежина ових динара износи: 42.36 – 1,17 г (3), 42.37 – 0,92 г (2), 42.38 – 0,85 г (3), 42.39 – 0,82 г (2) и 42.40 – 0,82 г (1).

Последњој петој подгрупи, уједно и најбројнијој, припадају динари са вишередним натписом и монограмом, врсте **42.41-42.54**. Поједине врсте из ове скупине представљају главне емисије овог раздобља. Реч је о динарима са представом Христа на аверсу и са натписима **Г҃НЬ ДЄСПОТ**

[900] Новаковић 1988, 105-114.

[901] Димитријевић 1967а, 282-285, Т. III.8 - IV.11.

[902] Врста 42.30: Димитријевић 1968, 135-136; Врста 42.32: Димитријевић 1959, 159-160.

[903] Димитријевић 1959, 159-160.

[904] Марић 1956а, 40-42.

[905] Врста 42.37: Петровић 1940, 14-15, бр. 118.

[906] Димитријевић 1968, 133-134.

СТЄФАНЬ, ДЄСПОТ СТЄФАНЬ и **ДЄСПОТ**. Посебно место припада динару са натписом **НОВА ЦЄКА ГНА ДЄСПОТА**, која је опредељена као новац Сребреничке ковнице.[907] Налаз два примерка у растуреној остави из околине Царичиног Града и 10 у остави из Прокупља, далеко од поменуте ковнице, доводи на известан начин поменуту атрибуцију под сумњу. Два примерка ове врсте потичу из познијег депоа из Банатске Дубице.

У остави из Прокупља, осим поменуте врсте, нађени су и следећи типови: 42.45 и 42.48, а у депоу из Турн Северина емисије 42.46 и 42.49. Последње ковање је забележено и у налазу из Банатске Дубице. На Новом Брду откривени су динари врста 42.51 и 42.53.[908]

Поред јасно опредељених типова налазимо и оне који се својим натписима издвајају. Ту поглавито мислимо на врсту 42.54 са монограмом на реверсу **К/ТДН/П** коју смо само условно, на основу општих одлика, определелили као ковање Стефана Лазаревића. Натпис на реверсу би указивао на скраћеницу за име Констадин, како је то протумачио још Ш. Љубић.

Средња тежина ове групе динара износи: 42.41 – 0,90 г (8), 42.42 – 1,08 г (21), 42.43 – 1,04 г (15), 42.44 – 1,10 г (1), 42.45 – 1,15 г (13), 42.46 – 0,95 г (6), 42.47 – 1,03 г (20), 42.48 – 1,07 г (8), 42.49 – 0,96 г (11), 42.50 – 1,03 г (6), 42.51 – 1,08 г (5), 42.52 – 1,09 г (6), 42.53 – 0,94 г (8) и 42.54 – 1,10 г (3).

Из скупине динара са вишередним натписом посебно смо издвојили врсту **42.55** која би својом тежином и величином плочице могла да одговара номинали полудинар.

Средња тежина врсте 42.55 износи 0,51 г (2).

Посебну групу чине оболи са јединственим натписом **ДЄСПОТ**, односно монограмом **42.56-42.59**.[909] Ове оболе би, судећи према изведби и стилу, могли определити и као ковања Ђурђа Бранковић.[910] Један од основних разлога што смо ове емисије доделили деспоту Стефану Лазаревићу је тај што се на новчарству деспота Ђурђа Бранковића крст јавља изузетно ретко. Забележен је само на једној емисији обола 45.28 на којој се на реверсу појављује слика двоструког крста која је директно пренета са емисија угарског денара.

Динар врсте 42.58 нађен је на Новом Брду.[911]

Њихова средња тежина износи: 42.56 – 0,37 г (2), 42.57 – 0,42 г (1), 42.58 – 0,32 г (2) и 42.59 – 0,36 г (1).

Последњу групу чине оболи, врсте **42.60-42.65**, ковани највероватније на Новом Брду. Ове врсте су опредељене као емисије поменуте ковнице на основу места њиховог налаза. Сви примерци потичу из Новог Брда.[912]

Средња тежина обола износи: 42.60 – 0,34 г (1), 42.61 – 0,31 г (1), 42.62 – 0,37 г (1), 42.63 – 0,33 г (1), 42.64 – 0,31 г (2) и 42.65 – 0,29 г (2).

43. Време Стефана Лазаревића

Врсте **43.1** и **43.2** са представама главе Христа на аверсу и крста на реверсу припадају сасвим извесно времену Стефана Лазаревића, односно Ђурђа Бранковића. Пошто се ради о новцу само са религиозним представама, одлучили смо се да ове две врсте издвојимо као посебна ковања. Обе врсте имају доста сличности са новцима оба владара. Мотив крста је могао бити преузет са новца Стефана Лазаревића, док је представа главе Христа на врсти 43.2 идентична са оном коју налазимо на једном типу господина Ђурђа Бранковића 45.7. Врста 43.1 нађена је у остави из Шумадије која је садржавала искључиво новац Стефана Лазаревића. Један динар врсте 43.2 откривен је приликом археолошких истраживања на Новом Брду.[913]

Средња тежина ове две врсте износи: 43.1 – 0,31 г (2) и 43.2 – 0,29 г (2).

Истој скупини анонимних ковања припадао би један обол са представом главе Христа на аверсу и Христа у мандорли на реверсу – врста **43.3**.[914] Сматрамо да се не ради о хибридном ковању има-

[907] Јиречек 1959а, 47.
[908] Димитријевић 1967а, 287-289, Т.V.15.
[909] Врста 42.57: Димитријевић 1970, 73-77.
[910] Петровић 1940, 13, бр. 103.
[911] Димитријевић 1967а, 290-291.
[912] Димитријевић 1967а, 278-281 и 287-293.
[913] Димитријевић 1967, 87-88; Димитријевић 1967а, 282-284, Т. II.6 и III.7.
[914] Петровић 1940, 7, бр. 27.

јући у виду да је реч о емисији новца значајнијој од претходна два типа. Познато је 11 обола врсте 43.3 средње тежине 0,41 г (11).

44. Лазар и Ђурађ Бранковићи (с.1402-1410)

Синови Вука Бранковића, чије су земље највећим делом запоселе Османлије и кнез Стефан Лазаревић, повратили су један део својих поседа 1402. године. После битке код Ангоре 1402. године, у којој су учествовали као турски вазали, проширили су своје области. Лазар Бранковић је погубљен 1410. године од стране присталица принца Мусе.[915]

Лазар и Ђурађ Бранковићи су ковали заједнички динар са представом Христа који седи на престолу без наслона и са вишeредним натписом на реверсу - врста **44.1**. Ради се о новцу који се одликује фино моделираном представом Христа и са негованим натписом, што ову емисију издваја од осталих ковања овог раздобља. Ова емисија, као и динари господина Ђурђа Бранковића, има за узор реформисане динаре деспота Стефана Лазаревића те је можемо датовати после његове реформе спроведене између 1402. и 1407. године.

Један динар ове особене врсте нађен је у Сталаћу.[916]

Средња тежина врсте 44.1 износи 1,07 г (12).

45. Ђурађ Бранковић (с.1402-1456)

Области господина Ђурђа Бранковића обухватале су територије омеђене на северу Сјеницом, на истоку Трепчом и Приштином, на југу Призреном и на западу Плавом. Његовим доласком на престо Србије, 1427. године, дефинитивно су уједињене земље Лазаревића и Бранковића, а територија под његовом управом се простирала од Дунава на северу до Јадранског мора на југу. Након пада престонице Смедерево 1439. године и заузимања Новог Брда 1441. од стране Турака, деспот Ђурађ Бранковић је привремено изгубио своје земље. Године 1444. обновио је власт коју је задржао до смрти 1456. године.[917]

Новчарство деспота Ђурђа Бранковића одликује се великим бројем емисија које можемо поделити на два главна раздобља: ковања обласног господара, после 1402. до 1427. године, са врстама 45.1-45.7 и ковања деспота, од 1427. до 1456. године, са врстама 45.8-45.37. У оквиру другог раздобља издвајају се два периода омеђана монетарном реформом из 1435. године. Овом реформом уведени су нови динари који су ковани на мањој и дебљој плочици (Графикон 10).

Господин Ђурађ Бранковић је за подлогу свог новца преузео нове реформисане динаре деспота Стефана Лазаревића и оболе уведене између 1402. и 1407. године. Ковао је 6 врста динара (45.1-6) и једну обола (45.7) у својим цекама у Трепчи и Приштини.[918] Поменуте ковнице су посведочене у низу разрешница издатим од стране Маре и Ђурђа Бранковића њиховим закупцима: за Трепчу 1411, 1412, 1414. и 1423.[919] и за Приштину 1411. године.[920]

Из овог раздобља потичу важна сведочанства о циркулацији новца која говоре о повезаности новчаних система господина Ђурђа Бранковића и деспота Стефана Лазаревића. Први податак се односи на 1414. годину. Реч је о спору између трговаца, са једне стране, и закупаца царине у Трепчи Богдана Миљеновића и Богише Радмиловића, са друге, који су, поред „немалих новости“ одбили да се плаћа у новцу „господина деспота“ мада „господин Ђурађ“ хоће да се примају по читавој његовој земљи.[921] Други податак потиче из 1423. године и из њега сазнајемо да је господин Ђурађ Бранковић наредио да у његовој земљи може циркулисати деспотов новац.[922]

Новац господина Ђурђа Бранковића носи, према документу из 1409. године, једноставан назив – *grossi de monede Sclaue*.[923]

915 Историја српског народа II (Ј. Калић), 83.
916 Археолошка истраживања града Сталаћа (Д. Минић).
917 Историја српског народа II (Ј. Калић; М. Спремић; С. Ћирковић), 64-99, 195-267 и 289-302; Спремић 1994.
918 Недељковић 1979, 33-50; Душанић 1989а, 29-34.
919 Повеље и писма I/1, 161-167, бр. 163, 164, 166 и 172.
920 Повеље и писма I/1, 161, бр. 163
921 Динић 1967, 7.
922 Динић 1967, 5.
923 HAD, *Test. Not.* IX f. 130 (9. септембар 1409): Динић 1967, 7-8.

Друго раздобље ковања Ђурђа Бранковић подразумева два основна периода омеђена монетарном реформом спроведеном око 1435. године. У првом периоду је настављено са ковањем новца по угледу на претходно раздобље, врсте 45.8-45.15, да би у другом дошло до измене ковања. Реформом новчаног система промењена је организација ковања која се огледала у смањењу величине новца, а вероватно и стопе, у обележавању ковница на новцу, као и извесним изменама иконографских предложака. Религиозна иконографија замењена је новим профаним представама. Нове емисије динара одликовале су се и другачијом уметничком обрадом представа на новцу. Задржана је ранија подела на динаре, врсте 45.19-45.20, 45.23-45.26, 45.29 и 45.31-45.34 и полудинаре? 45.17 и 45.18 и оболе 45.21-45.22, 45.27-45.28, 45.30 и 45.35-45.37.

За деспотско раздобље постоји већи број података у изворима који одсликавају ковање новца. Ради се углавном о местима у којима су Дубровчани водили послове, о Сребрници и Новом Брду где су ковани динари *de Srebrnica*[924] и *de Nouaberda*.[925]

Из овог периода потиче важан податак који говори о финоћи динара деспота Ђурђа Бранковића. У Сребрници, коју су у закуп држали војвода Богдан и Радослав Занчић, 1431. године кован је новац лошег квалитета – *della cativa e bassa liga di monete*. Према овом спису, у свакој литри метала налазиле су се четири унче бакра, што би значило да је финоћа динара износила 0.666.[926] Само неколико година касније, 1435. године, у истом месту је фалсификован деспотов новац од стране неких Дубровчана.[927]

Свакако најважније сведочанство представљају извори који нас обавештавају да је око 1435. године промењен новчани систем увођењем нових динара – *monete nove*. Са овим новим динарима морали су се, према наређењу деспота Ђурђа Бранковића, исплаћивати дугови тако да се десет гроша примају за шеснаест гроша дугова. Дубровчани су тражили однос један према један.[928] Један други документ из 1436. године помиње старе и нове динаре из новобрдске ковнице – *grossi novi de Nouaberda livre cinque et de grossi vechi livra una, onze quatro*.[929]

Такође је познато да је деспот Ђурађ Бранковић 1441. године држао и једну ковницу негде у Албанији – у Бару (?), коју је дао под закуп Дубровчанима Богети Миловановићу и Јакобу Приможићу.[930]

Деспот Ђурађ Бранковић је држао ковницу и у Угарској, у месту Нађбања, коју је наследио од деспота Стефана Лазаревића.[931] Позната су два његова ковничара који су ковали дукате, денаре и фракције: *Stephanus Remetei* са емисијама обележеним са сиглама n-S и n-R?[932] и *Nikolaus Wasserpauch* са ознаком n-W.[933] Поред ова два сигурно потврђена ковничара, према А. Полу, постојао је и трећи у виду две личности: *Christophorus* и *Antonius de Florentia* (?) са сиглом n-штит са круном и цветом изнад, на дукатима краља Ладислава V из 1455-1456. године.[934] Ковничар Стефан Реметај је потврђен на једном оболу деспота Ђурђа Бранковића кованом у Смедереву – врста 45.28. На предњој страни овог новца налазимо лава, док је на другој представа двоструког крста, какву познајемо са угарског новца, и сигла n-S.

Деспот Ђурађ Бранковиће је ковао низ заједничких емисија: са братом Лазаром, врста 44.1, краљем Босне Стефаном Томашем (1443-1461) – 46.1 и са угарским краљевским намесником Јанком Хуњадијем (1446-1452) – 47.1 и 47.2.

Новац Ђурђа Бранковића циркулисао је на простору српских земаља и суседних држава. Познати су бројни налази на простору Срема, у Хртковцима (1), Новим Бановцима (9), Сремској Митровици (1) и Старом Сланкамену (2).[935]

[924] HAD, *Div. Not.* XXI f. 14 и 14' (30. август 1436): Динић 1955, 80.

[925] HAD, *Distr. Test.* X f. 61 (17. април 1434); HAD, *Div. Not.* XX f. 249' (1. јун 1436); HAD, *Test. Not.* XIII f. 80 (9. фебруар 1441) и XIV f. 44' (20. април 1445): Динић 1962, 77-78.

[926] HAD, *Cons. Rog.* V f. 39 (6. октобар 1431); HAD, *Lett. di Lev.* II f. 56 (7. октобар 1431): Динић 1955, 80.

[927] HAD, *Cons. Rog.* VI f. 24 (13. децембар 1435), 25 и 15 (17. децембар 1435): Динић 1955, 80.

[928] HAD, *Lett. di Lev.* XI f. 251' (8. јул 1435) и 270' (25. септембар 1435): Динић 1962, 67.

[929] HAD, *Div. Not.* XX f. 249' (1. јун 1436): Динић 1962, 78.

[930] HAD, *Div. Not.* XXV f. 88': Храбак 1953, 193.

[931] Huszár 1966, 56; Pohl 1968, 51.

[932] Pohl 1974, 29 и 43, бр. E2-4 (дукат краља Алберта из 1439. године) и F1-6 (дукат краља Владислава I из 1440-1441); Pohl 1982, 55 и 82, бр. 123-10 и 11 (дукати - 1/10 денара краља Сигисмунда из 1427-1430), 125-2, 126-3 и 127-8 (денари краља Алберта из 1438. и 1439) и 133-2 (денар кован у време *Interregnum*-а 1439-1440).

[933] Pohl 1974, 29 и 44, бр. D2-48 (дукат краља Сигисмунда кован од 1433. године); Pohl 1982, 55 и 84, бр. 118-17 (денар краља Сигисмунда из 1433); 124-46 (квартинг краља Сигисмунда из 1433); 135-14 и 141-11 (денари краља Владислава I из 1440. и 1442) и 187-10 (денар Ладислава V из 1455).

[934] Pohl 1974, 39, бр. H2-9.

[935] Димитријевић 1981, 26.

Стари динари из деспотског раздобља налажени су у бројним оставама новца похрањеним махом на простору Угарске, као и Босне. Реч је о депоима: Зрењанин околина, Банатска Дубица, Сот, Естергом, Филипјакобсалаш и Босна пре 1896, са неколико стотина примерака новца деспота Ђурђа Бранковића који представљају искључиво емисије старих динара (Табела 19). Појединачни примерци ових емисија – 45.8 (4), 45.9 (1) и 45.11 (2) – нађени су на Новом Брду.[936]

Нови динари деспота Ђурђа Бранковића, уведени око 1435. године, су такође имали широк ареал циркулације. Динари који припадају општим емисијама налажени су на Новом Брду – врсте 45.20 (2), 45.21 (1) и 45.22 (3),[937] а они ковани у Смедереву у Турн Северину – врсте 45.23,[938] 45.24 (4)[939] и 45.25,[940] Ритопеку,[941] Срему и Скадру – врста 45.24,[942] и Новом Брду – врста 45.28.[943] Мањи интензитет циркулације бележе емисије рудничке цеке са два динара врсте 45.29 нађеним у Београду,[944] и једним истог типа у Турн Северину[945] и новобрдске са једним динаром врсте 45.31 из Турн Северина.[946]

За наша разматрања новчарства овог раздобља нарочито су значајне оставе новца које сасвим јасно одсликавају промену новчаног система. У депоима из Поденија и Раброва налазимо искључиво емисије нових динара. Потпуно одсуство старих ковања јасно указује да је након монетарне реформе дошло до њиховог повлачења и претапања зарад нових емисија динара. Повлачен је и страни новац како то јасно показује прекивање једног динара старе емисије деспота Ђурђа Бранковића преко денара угарског краља Сигисмунда.[947]

Раздобље обласног господара

Прву скупину чине врсте **45.1-45.3** са представом Христа у мандорли на аверсу и лава на реверсу. Главно ковање ове групе представља врста 45.2 која је налажена у оставама новца Прокупље, Зрењанин околина, Банатска Дубица и Сот. Три динара ове врсте су откривена на Новом Брду.[948] Један динар типа 45.3 потиче из депоа Зрењанин околина.

Средња тежина врсте 45.1 износи 1,15 г (1), 45.2 – 0,85 г (56) и 45.3 – 0,98 г (4).

Остали динари господина Ђурђа Бранковића, врсте **45.4-45.6**, припадају засебним групама. Представа на аверсу је иста, док на реверсу налазимо различите мотиве: главу господина Ђурђа, монограм и крин. Врста 45.4 је забележена у остави из Банатске Дубице, а 45.6 из Турн Северина.

Средња тежина динара износи: 45.4 – 0,98 г (6), 45.5 – 1,08 г (5) и 45.6 – 1,17 г (1).

Последње ковање овог раздобља представља обол, врста **45.7** са представом главе Христа на аверсу и натписом на реверсу. Реч је о ретком ковању чија су четири примерка нађена на Новом Брду.[949]

Средња тежина врсте 45.7 износи 0,31 г (4).

Деспотско раздобље

Стари динари

Првим ковањима деспотског периода припадају врсте **45.8-45.12** које имају своје узоре у новцу из кнежевског раздобља. Главне мотиве на новцу чине представа Христа, лава и натпис, односно монограм. Динари ове групе, нарочито врсте 45.8, 45.10 и 45.12, представљају, судећи према оставама новца, велика ковања. Налажени су у већем броју у следећим оставама: Зрењанин околина,

[936] Димитријевић 1967а, 296-298, Т.VIII.22.
[937] Димитријевић 1967а, 298-300.
[938] Stângă 1996, 150, бр. 38.
[939] Stângă 1996, 150, бр. 29-31 и 37. Последњи наведени примерак припада нашој врсти како нам је саопштио Е. Оберлендер-Тарновеануу.
[940] Stângă 1996, 150, бр. 33-36.
[941] Новаковић 1986, 25 и 33, бр. 76.
[942] Ljubić 1875, 165.
[943] Димитријевић 1967а, 302-303, Т.VIII.24.
[944] Подаци Научно-истраживачког пројекта Београдска тврђава Археолошког института у Београду.
[945] Stângă 1996, 150, бр. 27
[946] Stângă 1996, 150, бр. 32: представља, према саопштењу Е. Оберлендер-Тарновеануа, нашу врсту 45.31, а не 45.24 како стоји у каталогу.
[947] Петровић 1934а, 15.
[948] Димитријевић 1967а, 295.
[949] Димитријевић 1959, 161-162; Димитријевић 1967а, 295-296, Т.VII.21.

Банатска Дубица и Сот. У остави Босна пре 1896. забележено је 10 динара врсте 45.8, у налазу из Естергома један динар врсте 45.12, а у депоу из Филипјакобсалаша један примерак ковања 45.10. Са друге стране, налаз два динара ретке врсте 45.11 на Новом Брду[950] могао би да указује да је поменути тип кован у овом важном рударском средишту.

Средња тежина ових динара износи: 45.8 – 0,82 г (187), 45.9 – 0,95 г (4), 45.10 – 0,78 г, (111), 45.11 – 1,02 г (2) и 45.12 – 0,77 г (246).

Следећа врста **45.13** са сликом лава, на једној страни и шлемом са два говеђа рога на коме стоји двоглави орао раширених крила, на другој представља новост у ковањима Ђурђа Бранковића. Ради се о преузетом предлошку са ковања деспота Стефана Лазаревића. У питању је ретка емисија новца.

Тежина врсте 45.13 износи 0,95 г (1).

Врста **45.14** је определена од стране С. Димитријевића као ковање деспота Ђурђа Бранковића.[951] Она својим решењима, представама и стилом, у потпуности одговара новцима деспота Стефана Лазаревића, његовим врстама 42.23-42.26, те не треба искључити могућност да се ради о његовој емисији. На новцима Ђурђа Бранковића из раздобља обласног господара и на старим динарима деспотског, не налазимо представе владара, ако изузмемо слику главе на једној врсти, што би такође говорило у прилог определења врсте 45.14 деспоту Стефану Лазаревићу.

Тежина овог динара износи 1,00 г (1).

Сасвим изузетну појаву у новчарству Ђурђа Бранковића представља динар врсте **45.15** са вишередним натписом на обе стране.[952] На реверсу овог јединственог ковања стоји: *Си мекан сребрник.*[953]

Његова тежина износи 1,00 г (1).

Посебну скупину представљају врсте **45.16** и **45.17** са представама главе Христа на аверсу и лава на реверсу.[954] Ради се о новцу мањих тежина, што можда указује да су у питању фракције динара. Ово нарочито важи за врсту 45.17 чија тежина одговар вредностима полудинара.

Њихове средње тежине износе: 45.16 – 0,92 г (5) и 45.17 – 0,55 г (1).

Истој групи би припадао изузетан полудинар (?) врста **45.18** са представом цвета на аверсу и лава у квадратном пољу оивиченом криновима и цветовима на реверсу. Овај полудинар (?) би могао, према својим одликама, припадати и наредном раздобљу.

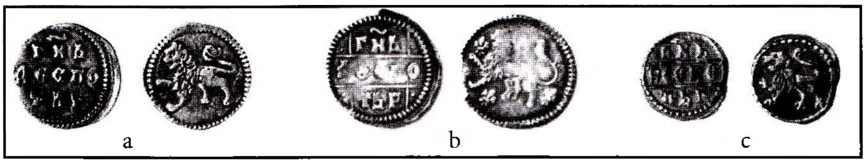
Тежина врсте 45.18 износи 0,54 г (1).

Нови динари

Реформом новчаног система, која је изведена око 1435. године реорганизовано је ковање новца. Кује се новац уједначенијих тежина, обележавају се ковнице, а новчарство је највећим делом унифицирано. Нове динаре смо поделили на опште емисије и на ковања Смедерева, Рудника, Рудишта и Новог Брда.

Опште емисије

Слика 18: Варијанте врсте 45.20
Illustration 18: Variants of the type 45.20

Врсте **45.19** и **45.20** представљају једну од првих ковања динара из овог периода.[955] На аверсу налазимо представу владара који стоји и држи усправљен мач и глоб са крстом, а на реверсу вишередни натпис, односно уобичајени амблем лава. Обе врсте имају своје пандане у ковањима градова.

[950] Димитријевић 1967а, 297-298, Т.VIII.11.
[951] Димитријевић 1959, 161.
[952] Димитријевић 1972, 78-80.
[953] У једном документу од 12. августа 1434. године наводи се ...*прода сина божијег за 30 сребрника*: *Mon. Serb.*, 379.
[954] Врста 45.17: Петровић 1934а, 16, бр. 26.
[955] Врста 45.19: Димитријевић 1966, 134-136.

Врста 45.20 познаје неколико варијанти које су обележене линијама које одвајају редове у натпису на реверсу. Забележили смо такође и ковање ових динара на плочицама различитих величина (Слика 18).

Средња тежина ових динара износи: 45.19 – 1,10 г (1) и 45.20 – 0,91 г (40).

Врсте **45.21**-**54.22** припадају оболима са сличним представама као код претходног ковања, с тим што су им натписи, због величине новца, скраћени. Исте типове налазимо у ковањима градова и рудничких центара. Један примерак врсте 45.21 нађен је на Новом Брду.[956] Главну емисију представља врста 45.22 са бројним очуваним примерцима. Ова врста чини у остави из Раброва најбројнију скупину новца.

Њихова средња тежина износи: 45.21 – 0,27 г (2) и 45.22 – 0,25 г (15).

Врсте **45.33** и **45.34** издвајају се својим решењима од осталог новца Ђурђа Бранковића. На обе стране новца налазимо монограм који је на врсти 45.34 надограђен представом главе владара изнад натписног поља. Главно ковање ове групе представља врста 45.33 која представља једну од значајнијих емисија деспота Ђурђа Бранковића. Нешто мање тежине ове групе могле би да указују да је реч о познијим ковањима или о некој засебној ковници.

Већи број примерака врсти 45.33 и 45.34 нађен је у Турн Северину.[957]

Средња тежина ових динара износи: 45.33 – 0,79 г (23) и 45.34 – 0,77 г (4).

Смедерево

Највећи број градских ковања имала је престоница деспота Ђурђа Бранковића, Смедерево – 6 врста. Заступљени су сви типови новца деспота овог раздобља, који имају своје паралеле у општим ковањима и новцима других градова и рудника.

Динари типа **45.23** и **45.24** припадају истој скупини ковања са представом владара на аверсу. Судећи према њиховој тежини ради се о најстаријим врстама. Обе врсте су забележене у депоима Подени и Раброво у којима чине највећу скупину. Очигледно је реч о главним емисијама овог раздобља.

Средња тежина ових врста износи: 45.23 – 0,93 г (22) и 45.24 – 1,01 г (48).

Другој групи динара припадају врсте **45.25** и **45.26** са вишередним натписом. Један динар врсте 45.25 нађен је у остави Подени.

Њихова средња тежина износи: 45.25 – 0,92 г (27) и 45.26 – 0,97 г (1).

Последњу групу смедеревских ковања представљају оболи. Врста **45.27** има своје пандане у општем ковању и оном ковнице Рудишта. Бележимо налаз ове врсте у депоу из Раброва.

Тежина ове врсте износи 0,24 г (6).

Посебан тип представља врста **45.28** са сликама двоструког крста и сиглама n-S на аверсу и лава на реверсу.[958] На основу представе двоструког крста која је директно преузета са угарског новца и сигли n-S овај обол можемо везати за Стефана Реметеја ковничара деспотове цеке у Нађбањи, данашњем Баиа Маре.[959] Стефан Реметеј је, ако је судити по овом оболу, водио једно време ковницу Смедерево.

Једини примерак овог новца откривен је на Новом Брду.

Тежина овог јединственог комада износи 0,29 г (1).

Рудник

Динар врсте **45.29** са сликама владара који седи на престолу и држи усправљен мач и глоб са крстом представља једини тип рудничке ковнице, која је играла значајну улогу у овом раздобљу. Динари ове врсте похрањени су у налазима из Поденија и Раброва.

Средња тежина ове врсте износи 1,06 г (16).

[956] Димитријевић 1966, 136-137; Димитријевић 1967а, 299.
[957] Stângă 1996, 150, бр. 39-44.
[958] Димитријевић 1967а, 302-303, Т. VIII.24.
[959] Pohl 1982, 55 и 82.

Рудишта

У ковници Рудишта ковани су оболи за деспота Ђурђа Бранковића – врста **45.30**. Реч је о реткој емисији, а два примерка ове врсте су забележена у остави из Раброва. Ова ковница је такође ковала динаре али са именом војводе Иваниша – врста 49.1. Године 1453. овај рудник је прешао у руке Јанка Хуњадија.[960]

Тежина врсте 45.30 износи 0,20 г (2).

Ново Брдо

Ново Брдо је представљало један од најважнијих рударских центара деспота Ђурђа Бранковића. Упркос тој чињеници, позната су само два динара, врсте **45.31** и **45.32,** која су обележена као ковања ове ковнице.[961] Верујемо да се међу необележеним врстама новца деспота налазе динари које је емитовала ова цека. Новац је кован у Новом Брду, од 1435 до 1455., са прекидом од 1441. до 1444. године, када су овај град први пут освојили Турци.[962]

Новобрдски динари колали су на широком простору. Бележимо 6 динара врсте 45.31 у депоу из Поденија у Румунији у коме чине друго ковање по важности, као и појединачне налазе из Турн Северина.

Средња тежина врсте 45.31 износи 1,00 г (7), а 45.32 – 1,05 г (3).

Овој ковници би, са извесном резервом, могли приписати и оболе – врсте **45.35-45.37**, који су нађени за сада једино на Новом Брду.

С. Димитријевић је врсту 45.36 доделио деспоту Стефану Лазаревићу, а врсту 45.37 Ђурђу Бранковићу.[963] Очигледно је да се ради о истородним ковањима, која могу бити опредељена на основу представе лава на врсти 45.35. Треба додати и да сама врста 45.36 има додирних тачака са новцем деспота Ђурђа Бранковић, као што је идентичан натпис са врстом 45.22.

Њихова средња тежина износи: 45.35 – 0,31 г (2), 45.36 – 0,35 г (3) и 45.37 – 0,27 г (1).

46. Ђурађ Бранковић и Стефан Томаш

Заједничка емисија деспота Ђурђа Бранковића и краља Босне Стефана Томаша настала је као део међусобног договора о подели прихода сребрничке царине. Након заузимања Сребрнице од стране босанског краља 1446. склопљен је поменути уговор који је остао на снази до 1448. године, када је овај значајан рударски центар поново доспео у српске руке.[964]

Сребрница

Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Стефан Томаш ковали су једну врсту динара **46.1** са представама лава на аверсу и круне на реверсу.

Тежина врсте 46.1 износи 1,17 г (1).

47. Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади

Ђурађ Бранковић и угарски краљевски намесник Јанко Хуњади ковали су, после њиховог измирења 1451. године,[965] заједничке динаре – врсте **47.1** и **47.2**. На овим ковањима на аверсу се налази представа деспота који држи усправљен мач и глоб са крстом, док је на реверсу дат штит.

На првој емисији 47.1 деспот седи или стоји испред престола, а штит је приказан са 4 квартира

960 Динић 1962, 24-26.
961 Димитријевић 1966, 139-140.
962 Динић 1962, 61.
963 Димитријевић 1967а, 290-295, Т.VI.17 и 18 и 300-302, Т.VIII.23.
964 Историја српског народа II (М. Спремић), 257-267; Спремић 1994, 315.
965 Спремић 1994, 364 и даље.

од којих су 1. и 4. украшени хоризонталним тракама, 2. двоструким крстом и 3. гавраном. Ова емисија је, према мађарским нумизматичарима, искована 1451. годину, поводом веридбе Јелене (Елизабете) Кантакузине, унуке деспота Ђурђа Бранковића, са Матијом Корвином.[966] Врста 47.1 се разликује од наредне 47.2 и од осталог српског новца другачијом стилском обрадом представе аверса.

Другу врсту 47.2 краси на аверсу представа владара који стоји, док је на реверсу дат штит са четири квартира. У 1. и 4. налази се лав, а у 2 и 3. гавран. Врста 47.2 је емитована 1455. године поводом удаје Јелене Кантакузин са Матијом Корвином.[967]

Према М. Динићу, заједнички новца деспота Ђурђа Бранковића и Јанка Хуњадија кован је у Рудишту које је 1453. године прешло у посед Јанка Хуњадија.[968]

Један динар врсте 47.1 је нађен у Београду,[969] а други типа 47.2 потиче из позне оставе новца из Дероња која је похрањена у време Лудвига II, између 1516. и 1526. године.[970]

Тежина врсте 47.1 је 0,70 г (3), а 47.2 – 0,77 г (1).

48. Лазар Бранковић (1456-1458)

Деспот Лазар Бранковић је последњи српски владар који је у средњем веку ковао новац.[971] Данас су познате две врсте његовог новца, динар 48.1 и обол 48.2, обе коване у Смедереву.

Смедерево

Врста **48.1** деспота Лазара Бранковића је кована по угледу на новац његовог оца деспота Ђурђа Бранковића врсту 45.23.[972] Реч је о реткој емисији познатој на основу свега неколико примерака.

Средња тежина врсте 48.1 је 0,99 г (2)

И врста **48.2** има своје аналогије у новцу претходног раздобља, оболу деспота Ђурђа Бранковића врсти 45.22. Од претходног ковања издваја је представа круне, која је као инсигнија стављена у средину новца, између натписа. И ова емисија је кована у Смедереву.

Тежина јединог познатог примерка износи 0,22 г.

49. Иваниш (с.1435-с.1453)

Војвода Иваниш је једини феудалац који је, у раздобљу деспотовине, ковао свој новац. Његови динари носе ознаку ковнице Рудишта.

Рудишта

Врста **49.1** се у потпуности својим представма и стилом уклапа у ковања овог раздобља. На аверсу је натпис, док се на реверсу налази лав Бранковића. Један примерак овог типа нађен је у Реснику у близини самог рудника,[973] а други у Турн Северину.[974]

Средња тежина врсте 49.1 је 0,88 г (2).

[966] Huszár 1979, 101, бр. 632.

[967] Huszár 1979, 101, бр. 633.

[968] Динић 1962, 24-26.

[969] Подаци Научно-истраживачког пројекта Београдска тврђава Археолошког института у Београду.

[970] Видак 1961, 143-149.

[971] Историја српског народа II (М. Спремић), 303-313; Спремић 1994, 501 и даље.

[972] Димитријевић 1966, 137-138.

[973] Димитријевић 1966, 138-139.

[974] Stângă 1996, 150, бр. 28.

50. Неодређена ковања

У средњовековној српској нумизматици постоји један низ ковања која нисмо могли определити због искривљених натписа, те смо их сврстали у посебну категорију неодређих врста новца. Упркос томе, она се могу, на основу представа и стила, оквирно хронолошки и територијално одредити.

Врста **50.1** припада раздобљу владавине краља Вукашина.[975] Она има своје узоре у ковањима цара Уроша врсти 9.10,[976] краља Вукашина 12.3 и 12.4 (реверс) и имобилизираној врсти цара Душана 7.1. Један примерак овог типа нађен је у остави из Стобија која се завршава са новцем краља Вукашина. Бележимо налаз једног динара овог типа код Рашке.[977]

Средња тежина врсте 50.1 је 1,19 г (3).

Врста **50.2** припада сасвим сигурно раздобљу кнеза Лазара и врло је блиска његовим врстама 24.6 и 24.7, те није искључено да се ради о његовом ковању. Познати су бројни примери његових емисија са искривљеним натписима. Врста 50.2 је обележена сиглама R-V на основу којих можемо претпоставити, са доста извесности, да се ради о рудничком ковању. Ова врста је налажена у оставама заједно са новцем кнеза Лазара: Сталаћ и Чука. У поменутим депоима новац кнеза Лазара чини већину.

Врста 50.2 је означена сиглама R-V.

Средња тежина врсте 50.2 износи 0,88 г (6).

Врста **50.3** са представом Христа који седи на престолу на аверсу и приказом шлема са челенком и котвом (?) на реверсу пружа најмање елемената за прецизније опредељење.[978] Представа шлема коју налазимо на овој врсти по први пут се јавља на српском новцу, те не може послужити као ослонац за њено везивање са другим емисијама. Једину додирну тачку представља аверс чији је стил близак динару који смо определили као ковање Стефана Мусића (?) врста 38.2.

Сам мотив котве (?) се јавља на печатима с краја XIV века. Налазимо га на печатима кнеза и каснијег војводе Радича Санковића из 1391. и 1399. године.[979]

Средња тежина врсте 50.3 је 0,67 г (2).

Врста **50.4** са представама шлема са говеђим роговима на аверсу и патријаршијског крста на реверсу, такође нема додирних тачака са нама познатим типовима српског новца. По неким општим карактеристикама, а првенствено на основу места налаза Трговиште у Расу, можемо је определити као ковање неког од обласних господара потчињених Вуку Бранковићу.[980] Реч је о необичној емисији новца кованој на троугаоним плочицама. Сам стил на новцу је упрошћен, а отисак врло слаб, што све одаје једно неразвијено новчарство (Слика 3). Налази два уникатна примерка ове врсте у самом Трговишту могли би да указују да је у овом важном привредном средишту постојала ковница новца.

Средња тежина врсте 50.4 је 0,69 г (2).

[975] С. Димитријевић одређује ову врсту, на основу натписа на новцу, као ковање извесног севаста Стефана: Димитријевић 1968, 125-128.

[976] Идентичан реверс налазимо на једном примерку овог типа који је публикован код Р. Марића као новац цара Уроша: Марић 1956, 86, Т. XVII.1-2.

[977] Валтровић 1884, 42.

[978] Димитријевић 1970, 78-80.

[979] Ивић 1910, 28-30, бр. 28 и 33, Т. V.28 и 33.

[980] Иванишевић 1990а, 59-62.

ЗАКЉУЧАК

Новчарство средњовековне Србије представља са бројним врстама новца и њиховим емисијама кованим у раздобљу од 1228. до 1458. године важно сведочанство о развоју политичких и привредних прилика у Србији и на простору централне и источне Европе.

Чињеница да су поједина ковања припадала корпусу међународног новца као што су динари са заставом краљева Драгутина и нарочито Милутина, као и новац цара Душана, говори о значају новчане продукције у Србији. Иза ње се свакако крила обимна експлоатација сребрне руде која је представљала темељ новчаног система. Не мање важан аспект новчарства чине бројна ковања, често ефемерног карактера, која јасно одсликавају унутрашње политичке поделе и посртање новца. Динар је током свог развоја био снажно изложен унутрашњим и спољним притисцима који су се огледали у његовој сталној депресијацији. Пад вредности новца пратиле су монетарне реформе којима је новчани систем обнављан. Једну од најважнијих представља новчана реформа деспота Стефана Лазаревића којом је подигнута вредност динара и започето ковање његових фракција – обола.

Изучавање српске средњовековне нумизматике је, можемо слободно рећи на самом почетку. Пред њом се налази, имајући у виду савремену методологију, значајна будућност која ће пружити одговоре на многа питања монетарне политике, емисија новца, ковница, волумена ковања, организације ковања и др.

Иако данас располажемо са малим бројем адекватно публикованих остава, појединачних налаза новца, анализа калупа и анализа финоће емисија, можемо наслутити неке од праваца монетарне политике. Будућа истраживања ће свакако, на бази нових, знатно допунити наша сазнања и исправити неке од наших закључака.

Новчани систем средњовековне Србије је почивао на експлоатацији богатих рудника, који су током целог раздобља ковања новца представљали његову подлогу. Значајна производња сребра је имала важног удела у стварању доходка, али је негативно деловала на развој домаће привреде. Она се споро развијала, јер су многи артикли куповани са стране за јефтино сребро. Племенити метали су у виду полута и новца извожени највећим делом посредством дубровачких трговаца за Венецију. Сребро је експортовано без обављања основне монетарне функције.

Први српски новац краља Радослава и обновљено ковање новца за време Драгутина почивали су сваки за себе на новчаним системима своје епохе. Новац краља Радослава на византијском новчаном систему, а онај краља Драгутина на венецијанском, који је представљао главну новчану јединицу на овим просторима. Из ова два парцијална система временом се развио обрачунски новац заснован на перпери вредности 12 гроша.

Новчани систем се током целог овог раздобља налазио под константним притиском бројних чинилаца као што су девалвација динара ради финансирања буџетског дефицита, раст потражње за новцем, исплате у новцу и др. На њега су знатно деловали и спољни фактори који су се огледали у нестајању сребра из циркулације и његово одливање, општи тренд пада новца, флуктуације између цена злата и сребра, итд... Значајну улогу су свакако играли и немонетарни фактори у које у првом реду убрајамо: смањење територија, проблем насељености, климатски услови, куга, цене, опадање трговине, реконверзија трговине – опадање извоза једног артикла који је замењен новим савршенијим, и многи други.

Услед бројних притисака вредност српског новца је од самог почетка ковања до почетка XV века константно падала са већим или мањом осцилацијама; са теоријских 2,178 г свела се на свега 0,40 г. Са друге стране ова мутација динара, како су показале анализе остава, била је праћења постепеним смањењем новчаног стока. Овај процес започиње од времена цара Уроша и био је свакако у корелацији са политичком и привредном кризом, али и општим опадањем количине племенитих метала у Европи.

Новчани систем није увек био заснован на јединственој метролошкој основици. До првог раздвајања дошло је у првој деценији XIII века када је краљ Драгутин, који је владао у северним српским земљама, реконструисао новчарство увођењем рудничког динара знатно веће финоће и тежине – вредности. Краљ Милутин је са своје старне, наставио ковање по старој „брсковској" основи. Ова два одвојена новчана стандарда задржаће се кроз цео краљевски период.

Систем је унифициран за време краљевског периода Стефана Душана укидањем рудничког стандарда. Повлачењем динара са мачем који су ковани на Руднику остварена је велика добит која се огледала у значајном повећању монетарне масе. Цар Душан се није зауставио само на овоме већ је наставио са даљом политиком депресијације динара који су за време његовог владања као и његовог претходника краља Стефана Уроша III доживели највећи пад. Динари Стефана Душана су са 1,61 г (крстати динари) пали на свега 0,96 г (динари са царем и царицом који држе крст између себе). Током своје владавине Стефан Душан је након крунисања за цара реформисао новчани систем увођењем динара веће финоће, али су домети ове реформе, чини се, били скромни.

Даље токове новчаног система одредио је поступни распад Српског царства и владавина самосталих обласних господара. Упркос раздвајању на више целина новчани системи су остали, што је важно истаћи, повезани. Основни тренд овог раздобља, као и претходног, све до стварања деспотовине представља континуирана депресијација динара испрекидана већим или мањим падовима.

За време цара Уроша настављено је са обарањем вредности динара. Овај ток се није одвијао равномерно у свим областима. У централним и јужним новчани систем је директно био везан за новац цара Душана. Преузета пондерална стопа ће представљати узор за емисије Мрњавчевића и осталих обласних владара, првенствено из јужних области некадашњег царства: царице Јелене, деспота Угљеше, краља Вукашина, краљице Јелене, краља Марка, Андреаша, Јована Драгаша, Константина Драгаша, жупана Андрије Гропе, Једра (?) и Рига.

У западним и северним српским земљама емисије жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића такође следе ковања цара Уроша, односно краља Вукашина. Са друге стране сасвим другу основу имале су емисије коване у северним областима које се наслањају на другу новчану стопу „рудничку" – лаких динара цара Уроша. Ову основицу ће касније пратити рудничка емисија жупана Николе Алтомановића и прва ковања кнеза Лазара.

После 1373. године у централним и северним српским земљама новац је кован у двема самосталним областима: држави кнеза Лазара и територијама под управом Вука Бранковића. Њихови новчани системи су се практично развијали паралелним токовима које је пратило стално опадање вредности динара. Једину разлику је представљала организација ковања која је код кнеза Лазара била централизована, а код Вука Бранковића издељена међу њему потчињеним феудалцима: Гргуром Бранковићем, Јаковом, Смилом, Влатком, Драгосавом, Јандријом (?) и Стефаном Мусићем (?). У ову групу убрајамо и новце патријарха и градова Скопља и Призрена.

Анализа тежина новца показала је да је вредност српског динара значајно опала у раздобљу између 1370-тих и 1402. године. Овај пад је био, судећи према оставама новца, праћен и смањењем монетарног стока. Узроци овог пада лежали су свакако у политичкој и економској кризи у којој су се нашле српске земље. Оне су свакако утицале и на смањење експлоатације сребра. Поред ових фактора утицали су и спољни који су се огледали у општем паду рударске производње у Европи, а тиме и монетарне масе. И друге земље Балкана су такође биле захваћене депресијацијом новца. Опадање производње сребра у Србији је, врло вероватно, допринело смањењу залиха метала у Европи.

Крајем XIV и почетком XV века Западна Европа је захваћена демографском кризом и економском депресијом што је довело до озбиљног мањка новчаних резерви резултирајући знатним

смањењем волумена емисија и повећањем цена племенитих метала. Овај тренд је довео до озбиљне новчане кризе у Европи око 1395-1415. године.

Скок цена метала је допринео тражењу нових рудника и њиховом отварању. У овом раздобљу су у Србији отворени нови рудници, а стари су значајно повећали своју производњу. Пад производње сребра у Европи је делимично био заустављен приливом новог метала, највероватније са Балкана.

У овом светлу би требало посматрати и новчану реформу деспота Стефана Лазаревића која је спроведена после 1402. године којом је тежина динара односно његова вредност знатно повећана. И друге мере које је спроводио деспот биле су у функцији очувања прихода. У циљу очувања вероватно и монетарног система деспот Стефан Лазаревић је 1421. године забранио Дубровчанима извоз сребра и злата.

Новчани системи у северним и централним српским земљама су у XV веку били повезани. Ковања Ђурђа Бранковића као обласног господара почивала су на реформисаним динарима деспота Стефана Лазаревића.

Новчани систем средњовековне Србије је реформисан наново око 1435. године увођењем нових динара другачијег стила и метролошке основице. Започето је и обележавање ковница. Ове мере су очигледно имале за циљ довођења реда у ковању новца.

Упркос значајној производњи сребра и у Србији су се осетили негативни трендови новчаних токова, првенствено као последица политичке кризе, надирања Турака и губљења територија. Падом Смедерева 1459. године престала је да постоји српска средњовековна држава.

Годину дана раније са ковањима деспота Лазара Бранковића угасило се и српско новчарство које је пуна два века представљало једно од најважнијих новчаних тржишта на простору Балкана. Бројне новчане врсте које су обележиле овај развој сведоче о политичкој моћи и привредној снази српских краљева, царева, бројне властеле, градова и деспота. Иза њих је остао новац, често као једини извор, иза чијег се одсјаја крије један још увек неистражен свет.

1. *Стефан Радослав – Stefan Radoslav (1228-1234)*

Електрон/сребрни трахеј (Electron/silver trachy)

1.1	MH-AP или AP-M Попрсје арханђела Михајла са нимбом, у дивитисиону, манијаку и лоросу, окренуто лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој канију. Bust of Archangel Michael, nimbate, facing; holds sword in right hand, and sheath in left.	C/TE/ФA/NOC/PIZ/O Δ/YK/AC – IC – XC/O Π/AN/TO/KP/AT/OP Краљ, лево и Христ, десно који га благосиља, стоје окренути лицем. Краљ са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Христ са нимбом, у туники и колобиону, у левој руци држи јеванђеље. Two figures standing facing, king on left, crowned by Christ, nimbate, on right. King holds globus cruciger in left hand. Christ holds Gospels in left hand.	Марић 1956, Стефан Радослав, I, T. XIII.2/1.

Билон/бакарни трахеј (Billon/cooper trachy)

1.2	Неоткован. Unstruck.	C/TE/ФA/NOC/PIZ/O Δ/YK/AC – IC – XC/O Π/AN/TO/KP/AT/OP Краљ, лево и Христ, десно који га благосиља, стоје окренути лицем. Краљ са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Христ са нимбом, у туники и колобиону, у левој руци држи јеванђеље. Two figures standing facing, king on left, crowned by Christ, nimbate, on right. King holds globus cruciger in left hand. Christ holds Gospels in left hand.	Gaj-Popović 1976, 128-130, тип I с.
1.3	IC – XC O EM/M/A-NY/HΛ вар. Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds akakia.	CTEФANOC PIZ O Δ – MP – ΘV вар. Краљ, лево и Богородица, десно, која га благосиља, стоје окренути лицем. Краљ са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб с крстом. Богородица са нимбом носи тунику и мафорион. Two figures standing facing, king on left, crowned by Virgin, nimbate, on right. King holds globus cruciger in left hand.	Димитријевић 1969, 203-206, сл. 1-4.

1.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СТЕФАNОС PIZ O Δ – O KONCTANTIN вар. Краљ, лево и св. Константин, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Носе круну, дивитисион, манијак и лорос. Краљ десну руку држи на грудима. Св. Константин у левој руци прихвата скиптар са лабарумом. Two figures standing facing, king on left, and St. Constantine on right, holding between them double cross. St. Constantine holds labarum sceptre in left hand.	Марић 1956, Стефан Радослав, II, T. XIII.4/3.

2. *Стефан Драгутин – Stefan Dragutin* (1276-1282/1316)

Динар (Dinar)

2.1.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – R/E/X – S – STEFANV вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Краљ у плашту, хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them banner. King, with a cross on breast, holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, IV.XII, T. V.16.
2.1.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – R/E/X – S – STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them banner. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, IV.I-XI, XIII-XXI, T. V.15, 17-18.
2.2.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – R/-E/-X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ у плашту, хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King, with a cross on breast, holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, I-II, T. V.6-7.

2.2.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики, левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Димитријевић 1968, 119-121, сл. 1-2.
2.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола крин. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels. In field, right and left, fleur de lis.	STEF-A-N – REX вар. Краљ са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus surmounted by double cross in left.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, VII, T. VI.4.
2.4.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	MONETA RE-GIS STEFANI вар. Краљ у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, V a-g, i-l, T. V.19-21.
2.4.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	MONETA RE-GIS STEFANI вар. Краљ у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој мач положен преко крила. King seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, V h, T. V.22.
2.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СТЕФАН – РАБЬ** Х8Н вар. Краљ са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на грудима. Figure of king, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Владислав I, I, T. III.13-19.

3. *Стефан Урош II (Милутин) – Stefan Uroš II (Milutin)* (1282-1321)

Динар (Dinar)

3.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them banner. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, III, T. IV.8-18.
3.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола крин. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels. In field, right and left, fleur de lis.	VROSI RE-X – S – STEFAN Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King with a cross on breast, holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, VI 44, T. V.3.
3.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола крин. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels. In field, right and left, fleur de lis.	VROS-I-VS – REX вар. Краљ са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus surmounted by double cross in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош II (Милутин), III, T. VI.12-13.
3.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола крин. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels. In field, right and left, fleur de lis.	MONE-TA – REGIS VROSI вар. Краљ са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus surmounted by double cross in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош II (Милутин), II, T. VI.10-11.

3.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	MONETA – REGIS VROSI вар. Краљ са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. Каткад се са леве и десне стране налази птица. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus cruciger in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош II (Милутин), I, T. VI.8-9.
3.6	Богородица краљица са отвореном круном и велом, у плашту и хаљини седи на престолу са наслоном, окренута лицем - 2/3 профила. У десној руци држи скиптар са крином, а левом благосиља. Са леве и десне стране престола налази се птица на цвету. Virgin, crowned and veiled, seated facing upon throne with back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and left raised in blessing.	V-ROSIVS R-EX вар. Краљ са отвореном круном, у плашту, панциру?, хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој копље са заставом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword in right hand, and spear with banner in left.	Димитријевић 1966, 115-119, сл. 1-4.
3.7	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, I-II, VI.33, T. IV.1-7, V.2.
3.8	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them banner. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, IV a-b, T. IV.19-20.
3.9	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу са крстом на средини штапа, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them banner on long shaft with a cross. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, IV c, T. IV.21.

Полудинар (Half-dinar)

3.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Краљ са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом? и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus cruciger in left.	Димитријевић 1966, 119-121, сл. 9-10.

4. *Стефан Владислав II – Stefan Vladislav II (1316/1321-c.1325)*

Динар (Dinar)

4.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛАДНСЛАВЬ – РАБЬ** ХȢ вар. Краљ са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на грудима. Figure of king, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Владислав I, II, T. III.20-22.
4.2.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СТЄФАН – ВЛАДНСЛАВЬ** вар. Краљ са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на грудима. Figure of king, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Владислав I, III.1-5, T. III.23.
4.2.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СТЄФАН – ВЛАДНСЛАВЬ** вар. Краљ са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева је испружена. Figure of king, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand and left raised.	Ljubić 1875, Стефан Владислав I, III.6-7, T. III.24.
4.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	MONETA – VLADISLAV вар. Краљ са отвореном круном, у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на крилу. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross scepter in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Владислав II, I, T. VI.7.

Полудинар (Half-dinar)

4.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	V – Краљ у плашту, хаљини? и панциру? седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на крилу. King seated facing upon throne without back; holds sword in right hand.	Димитријевић 1970, 64-67, сл. 15-16.

5. Стефан Урош III (Дечански) – Stefan Uroš III (Dečanski) (1321-1331)

Динар (Dinar)

5.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Урош I, V, VI 1-32, 34-43, T. IV.22-24, V 1.
5.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СТЄФАНЬ ОѴРОШЬ – КРАЛЬ ТРЄТН** вар. Краљ са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош III (Дечански), I, T. VI.15-21.
5.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+VROSIV-S REX Краљ са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош II (Милутин), IV, T. VI.14.
5.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+M REGI VROSII Краљ са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Марић 1956, Стефан Урош II (Милутин), IV, T. XL/XLI.5/6.

6. Стефан Душан – Stefan Dušan (1331-1355)

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

6.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – R/E/X – S STEFAN вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. King holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, III, T. V.8-14.
6.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+СТЕФАН-Ь КРАЛЬ вар. Краљ са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, VI b, T. VI.1-3.
6.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+STEFA-N REX вар. Краљ са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and sword across knees in left.	Ljubić 1875, Стефан Драгутин, VI a, T. V.23-24.
6.4.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+MONITA – REX STEFA вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – краљ, II a-b, T. VII.5-8.
6.4.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном и балдахином окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back and canopy; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+MONITA – REX STEFA вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – краљ, II c, T. VII.9-10.

6.5.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFANVS – DEI GRA REX вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – краљ, I a, c-e, T. VI.22, 24, VII.1-3.
6.5.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном и балдахином окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back and canopy; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFANVS – DEI GRA REX вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – краљ, I b, f, T. VI.23, VII.4.
6.5.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном и балдахином окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back and canopy; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFANVS – DEI GRA REX вар. Грб са штитом са шестокраком звездом на коме стоји шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Coat-of-arms with shield with six-pointed star, surmounted by helmet with veil, tablet, rosette and plume, on left.	Петровић 1934b, 33.
6.6	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+REX – STEFAN Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Марић 1956, Стефан Душан – краљ, 259, T. XLII/XLIII.3.
6.7	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – VROSIVS Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, A I a, T. IX.9.
6.8.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	a) ST IP ROMA – +RX RASIE вар. b) ST IP ROIOMA – +REX RIA вар. Цар са затвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword across knees in hands.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A III, T. VII.16-18.
6.8.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном и балдахином окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back and canopy; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	a) ES IP ROMA – +XR (RASIE) b) ST IP ROIOM – +REX RIA Цар са затвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword across knees in hands.	a) Димитријевић 1959, 139-140, сл. 7-8; b) Димитријевић 1968, 121-122, сл. 9-10.

6.9.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С͠ФЬ – Ц͠Р вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем и крунишу га два анђела, један са леве, а други са десне стране. У десној руци држи скиптар са једноструким или двоструким крстом, а у левој акакију. Figure of emperor standing facing, crowned by angels, on right and left. Emperor holds cross or double cross scepter in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B I 1-31, 36, 38-62, T. VIII.3, 5-7.
6.9.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С͠ФЬ – Ц͠Р вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем и крунишу га два анђела, један са леве, а други са десне стране. У десној руци држи скиптар са једноструким крстом, а у левој акакију. Са леве и десне стране ногу налази се лављи протом. Figure of emperor standing facing, crowned by angels, on right and left. Emperor holds cross sceptre in right hand, and akakia in left. Head of lion on either side of feet.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B I 32-35, 37, T. VIII.4.
6.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+СТ ЄФАНЬ ВЬ Х А БА БЛАГО БЄРНН ЧРЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B VII, T. IX.3-6.
6.11.1	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds akakia.	С͠ФЬ – Ц͠Р вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B VI a-b, T. VIII.21-24.
6.11.2	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С͠ФЬ – Ц͠Р Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1975, 72-73, сл. 29-32.
6.11.3	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију. Са леве и десне стране стојећа фигура анђела. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds akakia. In field, right and left, figure of angel standing.	С͠ФЬ – Ц͠Р вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B VI c, T. IX.1-2.

6.12.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	MONITA S-TEFAN INPER вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A I a, T. VII.11-12.
6.12.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+MONITA S-INPERATOR Шлем са челенком, велом, дашчицом и крином окренут на лево. Helmet with veil surmounted by tablet and fleur de lis, on left.	Димитријевић 1966, 121-122, сл. 13-14.
6.13	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFANVS – INPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A I b, T. VII.13.
6.14	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ЧР – СТ Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Димитријевић 1974, 97-99, сл. 13-14.
6.15	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ЧР – СТ Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Приватна збирка.
6.16.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+STEFANV – INPERATOR вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A II 1, T. VII.14.
6.16.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+STEFAN – INPERAT вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином или крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis or cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A II 2-3, T. VII.15.

6.17	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СІТЄПН – ЧР( ) Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1959, 138-139, сл. 3-4.
6.18.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFAN – INPERAT вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A IV a, T. VII.19.
6.18.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STP KS IM – PERAT вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими леву руку држи на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A IV b, T. VII.20-21.
6.19.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEFANVS IPATOR – ELENA IPATIX вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом или крином. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом или крином. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross or fleur de lis sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A IV c, T. VII.22.

6.19.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	IPOR STEF – ELIA IPAE вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом или ју је прислонио на груди. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом или ју је прислонила на груди. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross. Sometimes emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A IV d, T. VII.23-24.
6.19.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STF IPA – EL IPATX вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом или ју је прислонио на груди. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом или ју је прислонила на груди. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them triple cross. Sometimes, emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, A IV e, T. VIII.1-2.
6.20	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	a) SFR – ER b) SF – EL Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them triple cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	a) Oberländer-Târnoveanu 1992, 71, врста A II d; b) Димитријевић 1974, 93-97, сл. 1-2.
6.21	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**С̑ФЬ – ζ̄Ρ** вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III A α 20, B III B I α 257-259, β16-81, 118-153; II 1-17, 19-23, 31-68, 72-76, 95-140; III-V, T. VIII.10, 12, 14, 16-19.

6.22.1	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ЦР вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III A β.
6.22.2	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ЦР вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III B I α 1-255; β 1-15, II 18, 69-71, T. VIII.11.
6.22.3	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ЦР вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them triple cross.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III C.
6.23	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у плашту и хаљини у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Димитријевић 1969, 208-209, сл. 19-20.
6.24	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у плашту и хаљини у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 6-12, T. XV.23.

6.25	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С̄ФЬ – ζ̄Р вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross.	Димитријевић 1969, 207-208, сл. 13-14.

Полудинар (Half-dinar)

6.26	+INPERATOR – STEFAN Глава цара са затвореном круном окренута лицем. Head of emperor, crowned, facing.	+INPERATOR – STEFAN у средини **СФЬ̄ζР**	Марић 1956, Стефан Душан – цар, XIII, Т. XVI.13/14.
6.27	**+СТИПАНЬ ЦАРЬ** Глава цара са затвореном круном окренута лицем. Head of emperor, crowned, facing.	**+СТИПАНЬ ЧАРЬ** у средини **ЧА̄РЬ**	Новаковић 1990а, 55-58.
6.28	Глава цара са затвореном круном окренута лицем. Head of emperor, crowned, facing.	Двоструки крст. Около флорални орнамент. Double cross; In field floral ornaments.	Димитријевић 1969, 209, сл. 21-22.

Динар (Dinar)

6.29	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С̄Ф – ζ̄Р Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1959, 137-138, сл. 1-2.

Котор – Kotor

Динар (Dinar)

6.30	S TRIPhON – CAThAREN вар. Св. Трипун са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи палму, а у левој глоб са крстом. Figure of St. Tryphon, nimbate, standing facing in mandorla; holds palm in right hand, and globus cruciger in left.	STEPhANVS – IMPERATOR вар. Цар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола налази се лављи протом. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus cruciger in left. Head of lion on either side of the throne.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, С, Т. IX.7-8.

7. Имобилизиране врсте цара Душана
Immobilized issues in the name of Emperor Dušan (c.1360-c.1375)

Динар (Dinar)

7.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ФР – ζР** Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds cross sceptre in right hand, and empress pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B V, T. VIII.20.
7.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СФЬ – РЬ** Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross; emperor holds cross sceptre in right hand, and empress pearls sceptre in left.	Димитријевић 1974, 99-100, сл. 21-22: Стефан Душан – цар.
7.3	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ζЬ – РЬ** вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом или ју је прислонио на груди. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима или ју је прислонила на груди. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross. Sometimes, emperor holds cross sceptre in right hand, and empress pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III A α 1-19, T. VIII.8-9.

Полудинар (Half-dinar)

7.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B II, T. XIV.30, T. XV.1-3.
7.5	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III B I α 256, 260-269; β 82-117, 154-424, γ, T. VIII.13.
7.6.1	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Каткад цар и царица држе прислоњене руке на грудима. Two figures seated facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them cross sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre. Sometimes, hands on breast.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV A I 1 и II 1, T. XV.4-6.
7.6.2	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом облика x. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures seated facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them cross (x) sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV A I 2, T. XV.7.

7.6.3	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са двоструким крстом. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures seated facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them double cross sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV A I 3, T. XV.8-9.
7.6.4	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крином. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures seated facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them fleur de lis sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV A I 4 и II 2, T. XV.10-11.
7.6.5	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути лицем. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом, а леву на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом, а десну на грудима. Изнад полумесец. Two figures seated facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre. Above crescent.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV A I 5 и II 3, T. XV.12.
7.7.1	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	СФЬ – ZР вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крстом. Цар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures, confronted, seated, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them cross sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV B I α, T. XV.13.

7.7.2	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С҃ФЬ – Ꙁ҃Р вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крстом облика x. Цар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures, confronted, seated, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them cross (x) sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV B I β.
7.7.3	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С҃ФЬ – Ꙁ҃Р вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крином. Цар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures, confronted, seated, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them fleur de lis sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV B II α, T. XV.14.
7.7.4	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	С҃ФЬ – Ꙁ҃Р вар. Цар, лево и царица, десно седе окренути једно према другоме. Цар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Изнад полумесец. Two figures, confronted, seated, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre. Above crescent.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B IV B II β, T. XV.15.

8. Бранко Растислалић – Branko Rastislalić (c.1340-c.1350)

Динар (Dinar)

8.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+СЛѸГА – БРАНКО Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Бранко Младеновић, I, T. XV.18.

9. *Стефан Урош – Stefan Uroš (1355-1371)*

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

9.1	**С҃ФЬ – ꙁ҃Р** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	VROSIVS – IMPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево или надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left or right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B II a, T. IX.19-21.
9.2	**С҃ФЬ – Ч҃Р** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	VROSIVS – IMPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем које држи скиптар са бисерима окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet and bust holding pearls sceptre, on right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B II b, T. IX.22.
9.3	**С҃ФЬ – ꙁ҃Р** Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	**( )ѴРОШ( )– ( )ѦЬ** Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Димитријевић 1959, 146-147, сл. 25-26.
9.4	**ȣ҃Р-О҃ШЬ** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds labarum sceptre in right hand, and akakia in left.	+VROSIVS – IPERATOR вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B II c 3, T. IX.24.
9.5	**ȣР-Ш҃** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	NSC+ вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B II c 1-(2), T. IX.23.
9.6	**ȣ҃Р-Ѡ҃Ш** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	**+ОѴР-ѠШЬ ꙁ҃Р** вар. Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, C, T. IX.27; X.1.

9.7.1	8РОШ – ЧРЬ вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre licem. Desnom rukom blagosiqa, a	VROSIVS – IMPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево или надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left or right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B I b, T. IX.15-18.
9.7.2	8РОШ – ЧРЬ вар. Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, nimbate and crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	VROSIVS – IMPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево или надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left or right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B I a, T. IX.13-14.
9.8	CI – ХЬ Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+VROSIV – S IPERATO Шлем са челенком, велом, дашчицом и розетом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet and rosette, on left.	Димитријевић 1959, 147-148, сл. 31-34.
9.9	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	8ШЬ – ЧРЬ вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престо-лу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, D I, T. X.2; Марић 1956, Стефан Урош, II, T. XVI.20/16.
9.10.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	8РОШ – ЧРЬ вар. Цар, лево и царица, десно стоје окре-нути лицем и држе између себе крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манија-ку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them cross; emperor holds cross sceptre in right hand, and empress pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, D III a, T. X.6.

9.10.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ȣРОШ – Ч͞РЬ** вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds cross sceptre in right hand, and empress pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, D III b-c, T. X.7-10.

Звечан – Zvečan

Динар (Dinar)

9.11	IPERATOR-VROSIVS Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	**ЗВЕЧАНЬ(?) – ГРАДЬ** Ведута града Звечана на којој је представљена са десне стране купола цркве, у средини кула? и са леве стране купола једне грађевине. Town of Zvečan represented with dome of a church, on right, a tower?, in middle, and a dome of a building, on left.	Italo Vecchi, 1-2. фебруар 1996, 42, бр. 1699.

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

9.12	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ȣ͞ШЬ – Ч͞РЬ** Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of emperor, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1966, 130-131, сл. 33-36.
9.13	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ȣ-Р/Ш-Ь** Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи двоструки крст, а у левој акакију? Figure of emperor, crowned, standing facing; holds double cross in right hand, and akakia?in left.	Димитријевић 1972, 73-74, сл. 7-8.

9.14	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VR – EL Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими леву руку држи на грудима. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds cross sceptre in right hand.	Димитријевић 1966, 127-130, сл. 27-28.
9.15	IC – IC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VORVSI – VIOVSI вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Димитријевић 1972, 73, сл. 3-4.
9.16	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	IEPVI – IEAVSI вар. Цар са затвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword across knees in hands.	Димитријевић 1969, 217-218, сл. 37-38.
9.17	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	OPVP – VSIO вар. Краљ, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст?, стоје окренути лицем. Краљ у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, emperor, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. Emperor holds akakia in left hand. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Димитријевић 1972, 71-73, сл. 1-2.
9.18	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Ф̄ – ζ̄ вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Каткад се цар налази десно, а царица лево. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre. Sometimes, the emperor is on right and empress on left.	Ljubić 1875, Стефан Душан – цар, B III B II 24-30, 77-94, T. VIII.15.

9.19	$\overline{\zeta\rho}$ – $\overline{\zeta\rho}$ вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно или налево. У десној/левој руци држи скиптар са крстом, а у левој/десној акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right or left; holds cross sceptre in right/left hand, and akakia in left/right.	IOPRVPI – IOPIOI вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 19-20, T. XV.28-29; Димитријевић 1959, 145-146, сл. 23-24.
9.20	IC – XC вар. Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	$\overline{\zeta\rho}$ – $\overline{\zeta\rho}$ вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно или налево. У десној/левој руци држи скиптар са крстом, а у левој/десној акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right or left; holds cross sceptre in right/left hand, and akakia in left/right.	Stockert 1919, 193; Димитријевић 1969, 210-216, сл. 25-30.
9.21	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	IEVXISVI – VRVVSI вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Димитријевић 1969, 216-217, сл. 31-32.
9.22	SIOEPI – IPEIPS вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Цар, десно и царица, лево стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them double cross; emperor holds in left hand, and empress in right, cross sceptre.	Димитријевић 1959, 144-145, сл. 21-22.
9.23	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIV – IPRA вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Димитријевић 1968, 123-124, сл. 13-14.
9.24	+IESUV – IE(S)VI вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку? и дијадими? окренут лицем, јаше надесно или налево. У десној/левој руци држи скиптар са крстом, а у левој/десној акакију. Emperor, crowned, riding on horse on right or left; holds cross sceptre in right/left hand, and akakia in left/right.	Stockert 1919, 191-193.

9.25	Натпис нејасан. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Натпис нејасан. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right.	Димитријевић 1974, 107-108, сл. 63-66.
9.26	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+INPERATOR VROS Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом? окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume?, on left.	Jovanović 1984, 13, бр. 74.

Полудинар (Half-dinar)

9.27	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+INPERATOR VROS вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, A I b, T. IX.10.
9.28	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	VROSIVS INPERAT вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими десну руку држи на грудима. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими леву руку држи на грудима. Каткад се цар налази десно, а царица лево. Two figures standing facing, emperor, crowned, on left, and empress, crowned, on right, holding between them double cross. Sometimes, the emperor is on right and the empress on left.	Ljubić 1875, Стефан Урош, A II, T. IX.11-12.
9.29.1	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ȣ҆Р – ЦР вар. Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them cross sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Урош, D II 1-33, T. X.3-4.

9.29.2	IC - XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Цар, лево и царица, десно стоје окренути лицем и држе између себе скиптар са крином. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Царица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Two figures standing facing, emperor, crowned, on right, and empress, crowned, on left, holding between them fleur de lis sceptre; emperor holds in right hand, and empress in left, cross sceptre.	Ljubić 1875, Стефан Урош, D II 34, T. X.5.

Котор – Kotor

Динар (Dinar)

9.30	S TRIPhON - CATARENSI вар. Св. Трипун са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи палму, а у левој глоб са крстом. Figure of St. Tryphon, nimbate, standing facing in mandorla; holds palm in right hand, and globus cruciger in left.	VROSIVS - IMPERATOR вар. Цар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола налази се лављи протом. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus cruciger in left. Head of lion on either side of the throne.	Ljubić 1875, Стефан Урош, E I, T. X.11-12.

Полудинар (Half-dinar)

9.31	SANTVS TRIPhO Попрсје св. Трипуна са нимбом и у далматики окренуто лицем. Bust of St. Tryphon, nimbate, facing.	+IMPERAThO RAS Попрсје цара са затвореном круном? и манијаком окренуто лицем. Bust of emperor, crowned, facing.	Stockert 1912, 130, бр. 308.

Улцињ – Ulcinj

Фолар (Follarus)

9.32	S-E – MARIA вар. Богородица Оранта са нимбом, у туники и мафориону, стоји окренута лицем. Figure of Virgin orans, nimbate, facing.	V-OSI REX Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола лав. Ruler, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and globus cruciger in left. Lion on either side of the throne.	Ljubić 1875, Стефан Урош, E II 1, T. X.13.

9.33	SE – MARIA вар. Богородица Оранта са нимбом, у тунику и мафориону, стоји окренута лицем. Figure of Virgin orans, nimbate, facing.	VR-O-SIVS вар. Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини, седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола лав. Ruler, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and globus cruciger in left. Lion on either side of the throne.	Ljubić 1875, Стефан Урош, E II 2-6, T. X.14-15.

10. Царица Јелена – Empress Jelena (1360-1365)

Динар (Dinar)

10.1	**К̄Р̄/Л – ВЛК̄Ь** вар. Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а у левој акакију. King, crowned, riding on horse on right; holds labarum sceptre in right hand, and toji okrenut ц	KI VP BE HAH – IZIVΛ KI Z Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and head, on right.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 18, T. XV.27; Димитријевић 1959, 149-151, сл. 37-40.
10.2	VΦ Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше налево. У левој руци држи скиптар са крстом, а у десној акакију. King, crowned, riding on horse on left; holds cross sceptre in left hand, and akakia in right.	**ХЄЛЄНА – РȤО** Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and head, on left.	Петровић 1934b, 30-31.
10.3	**ȣР/ОШЬ – Ч̄А/РЬ** вар. Цар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	**Ч̄А/РІ-ЧА** Царица са нимбом, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренута лицем. У десној руци држи скиптар са крстом?, а у левој акакију. Са леве и десне стране цвет. Figure of empress, nimbate, standing facing; holds cross? sceptre in right hand, and akakia in left. In field, right and left, flower.	Димитријевић 1966, 125-127, сл. 25-26.

11. Угљеша – Uglješa (1365-1371)

Динар (Dinar)

11.1	**С̄ФЬ – Ч̄РЬ** вар. Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, nimbate and crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	+MONITA D-ESPOT IOA вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем које држи скиптар са бисерима окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet and bust holding pearls sceptre, on right.	Ljubić 1875, Јован Оливер, I, T. XIV.11.

11.2	С͠ФЬ – Ч͠РЬ Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, nimbate and crowned, seated facing upon throne without back; holds t with veil surmounted by tablet and bust r	+MONITA D-ESPOT IOA Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем са круном отвореног типа које држи скиптар са бисерима окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet and bust, crowned, holding pearls sceptre, on right.	Поповић-Гај 1986, 92, бр. 20: Јован Оливер
11.3	Ѹ͠ШЬ – Ч͠РЬ Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, nimbate and crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	+MONITA D-ESPOT IOA вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем које држи скиптар са бисерима окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet and bust holding pearls sceptre, on right.	Ljubić 1875, Јован Оливер, II, T. XIV.12.
11.4	Ѹ͠ШЬ – Ч͠РЬ Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Emperor, nimbate and crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	+MONITA D-ESPOT IOA Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем са круном отвореног типа које држи скиптар са бисерима окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet and bust, crowned, holding pearls sceptre, on left.	Italo Vecchi, 1-2. фебруар 1996, 39, бр. 1532: Јован Оливер
11.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+MONIT-A – D-ES-POT IOA вар. Двоглави орао са раширеним крилима стоји окренут фронтално. Double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Ljubić 1875, Јован Оливер, III, T. XIV.13-14.
11.6	С͠ФЬ – Ц͠Р вар. Цар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of emperor, nimbate and crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	ДЄС-ПОТ/Ю-ЯН/ВЛР-КЯ/ШН Крст са расцветалим криновима на крајевима. Cross with fleur de lis ornaments at ends.	Димитријевић 1959, 141-144, сл. 19-20: Јован Оливер (?) и Вукашин.

12. Вукашин – Vukašin (1365-1371)

Динар (Dinar)

12.1	К͠Р-Л͠Ь вар. Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а у левој акакију. King, crowned, riding on horse on right; holds labarum sceptre in right hand, and akakia in left.	VROSIV-S INPERATOR вар. Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and head, on right.	Ljubić 1875, Стефан Урош, B II d, T. IX.25-26.

12.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**БЛГОВѢНІ КРЛ ВЛКЛШІЬ** Шлем са челенком, велом, дашчицом и главом са круном отвореног типа, окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet and head, crowned, on right.	Димитријевић 1959, 151-152, сл. 41-42.
12.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**КЛ/ЛЬ – ВЛ/ЬКЛ/ШН** Краљ, лево и краљица, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Краљица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and queen, crowned, on right, holding between them triple cross; king holds cross sceptre in right hand, and queen pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Вукашин, I, T. X.16.
12.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**КЛ/ЛЬ – ВЛ/ЬК/ШН** Краљ, лево и краљица, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Краљица са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, king, crowned, on left, and queen, crowned, on right, holding between them triple cross; king holds cross sceptre in right hand, and queen pearls sceptre in left.	Димитријевић 1959, 154-156, сл. 50-51.
12.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЬ ХЛ** **БГЛ БЛЛГ** **ОВѢРНН** **КРЛЛЬ ВЛ** **ЬКЛШН** **НЬ** вар.	Ljubić 1875, Вукашин, II, T. X.17-23.
12.6	IC – XC MENIET ERA contra Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЬ ХЛ** **БГЛ БЛЛГО** **ВѢРНН КР** **ЛЛЬ ВЛБ** **КЛШНН** **NI**	Димитријевић 1959, 153, сл. 48-49.
12.7	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЬ ХЛ** **БГЛ БЛЛГ** **ОВѢРНН** **КРЛЛЬ ВЛ** **ЬКЛШН** **НЬ** вар.	Ljubić 1875, Вукашин, III a, T. X.24-25.

12.8	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХЯ Б Я БЛАГОВѢ РЬНН КРЯЛ Ь БЛЬКЯ ШІНЬ	Димитријевић 1967, 79-80, сл. 17-18.
12.9	IC – XC CVET C-A CVET Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	БЛГО ВѢРНН КРЯ ВЛГ КЯШН	Ljubić 1875, Вукашин, III b, Т. X.26.
12.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	БЛГО ВѢРНН КРЯ ВЛГ КЯШН	Сариа 1925, 85, бр. 35.

13. *Краљица Јелена – Queen Jelena (1365-1371)*

Динар (Dinar)

13.1	КР-ЛЬ Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а у левој акакију. King, crowned, riding on horse on right; holds double cross sceptre in right hand, and akakia in left.	КРЯЛНЧ-Я ЄЛѢНЯ Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренут надесно. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and head, on right.	Ljubić 1875, Вукашин, IV, Т. X.27.

14. *Марко – Marko (1371-1395)*

Динар (Dinar)

14.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. У зрацима нимба: ω-o-N Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	МЯ-КЬ Краљ са затвореном круном?, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше налево. У левој руци држи скиптар са лабарумом, а у десној акакију. King, crowned, riding on horse on left; holds labarum sceptre in left hand, and akakia in right.	Стојаковић 1998а, 11-13: кнез Лазар.
14.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХЯ БЯ БЛГОВ ѢРНН КР ЯЛЬ МЯ РКО вар.	Ljubić 1875, Марко, I 1-2, Т. XI.1-2.

14.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЬ ХА БА БЛГОВ ѢРНН КР АЛЬ МАР КО**	Ljubić 1875, Марко, II 1, T. XI.3.
14.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**БЛАГО ВѢРНН КРАЛЬ МАРКО** вар.	Димитријевић 1967, 80-81, сл. 21-22.
14.5	OI-OH Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**(М/АР)/КО/Ь – К/РА/ЛЬ** Краљ са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of king, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Михаиловић 2000. У штампи.

15. Андреаш – Andreaš (1371-1393)

Динар (Dinar)

15.1	IC – XC ( )SVTE – CTVC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**БЬАГО ВѢРНН АНДРЄ АШ**	Димитријевић 1959, 156-157, сл. 60-61.
15.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**БЬГО ВѢРНН АНДРЄ АШ** вар.	Ljubić 1875, Андреаш, I 1-2, T. XI.6.
15.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**БЬГО ВѢРНН АНДРЄ АШ**	Jovanović 1984, 14, бр. 102.

16. Неименовани краљ – Unknown king (c.1365-c.1380)

Динар (Dinar)

16.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХA БA БЛГ ОВѢРNН КРAЛЬ	Ljubić 1875, Марко, I 3.
16.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХA БA БЛAГ ОВѢРNН КРAЛЬ	Сариа 1925, 87, бр. 2, сл. 3
16.3	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛAГ ОВѢРNН КРAЛЬ	Народни музеј Београд
16.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛAГ ОВѢРNН КРAЛЬ вар.	Марић 1956, Вукашин, VI, Т. XVIII.2/1.

17. Неименована краљица – Unknown queen (c.1370-c.1380)

Динар (Dinar)

17.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛAГО ВѢРNA КРAЛНЧA вар.	Ljubić 1875, Марко, II 2, Т. XI.4.
17.2	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛAГО ВѢРNA КРAЛНЧA вар.	Ljubić 1875, Марко, II 3-4, Т. XI.5.

17.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛАГО ВѢРНА КРАЛЬ АVР	Ljubić 1875, Андреаш, I 3-4, Т. XI.7-8.

18. Јован Драгаш – Jovan Dragaš (1371-c.1380/5)

Динар (Dinar)

18.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ВЬ ХА+ А БЛАГОВ ѢРNН ДЄП ОТЬ ДРА ГАШЬ вар.	Марић 1956, Јован Драгаш, I, Т. XXII.10/9.
18.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХРТ А БЛАГОВ ѢРNН ДЄП ОТЬ ДРА ГАШЬ вар.	Марић 1956, Јован Драгаш, II, Т. XXII.12/11.

19. Константин Драгаш – Konstantin Dragaš (1371-1395)

Динар (Dinar)

19.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХА БА БЛГО ВѢРNН Ч РЬ КОСТ АДНN	Димитријевић 1979, 131-148.
19.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄСПОТЬ – КОСТЬДНNЬ contra Деспот, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Деспот са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими? држи десну руку на грудима. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, despot, crowned, on left, and St. Stephen, nimbate, on right, holding between them double cross. St. Stephen holds Gospels in left hand.	Ljubić 1875, Костантин, I, Т. XIV.15.

20. Андрија Гропа – Andrija Gropa (c.1371-c.1378/9)

Охрид – Ohrid

Динар (Dinar)

20.1	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПО М ТѢ БА Ж8 ПАНЬ ГРО П ГНЬ О ХРІ вар.	Ljubić 1875, Андрија Гропа, I 2, T. XIV.22.
20.2	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПО МЛ ТѢ БЖѢ Ж8ПАН ГРОПА И И вар.	Ljubić 1875, Андрија Гропа, I 1, T. XIV.21.
20.3	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПО МЛ ТѢЬ БЖѢ ЖПА АНДР ѢА Г( )ПА вар.	Димитријевић 1967, 81-82, sl. 23-24.
20.4	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПО МЛОТѢ Б ЖН АН ГРПА вар.	Ljubić 1875, Андрија Гропа, I 3, T. XIV.23.

21. Једр (?) – Jedr (?) (c.1380-c.1385)

Динар (Dinar)

21.1	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+БЛ АГОВѢ РЬНРІ ІЄДРЬ	Ljubić 1875, Дмитар, I, T. XV.17.

22. Риг – Rig (c.1380-c.1385)

Динар (Dinar)

22.1	Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПО МІ ТН БА Ж8 АНЬА РІГ ( )	Ljubić 1875, Риг, I, T. XIV.24.

23. *Никола Алшомановић – Nikola Altomanović (c.1367-1373)*

Динар (Dinar)

23.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ВЬ ХА БА БЛАГО ВЄРNН ІЗОПАNБ NИКО ЛА вар.	Ljubić 1875, Никола Алтомановић, I, T. XIV.18-20.
23.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ВЬ ХА БА БЛГО ЄРNН ХВ ЮПАNБ NКЛА	Димитријевић 1959, 157-158, сл. 62-63.
23.3	+SVPAN NICOLA Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затворе-ном круном?, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на груди-ма. Владарка са отвореном круном?, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима. Two figures standing facing, ruler, crowned, on left, and his wife, crowned, on right, holding between them double cross.	Марић 1956, Никола Алтомановић, II, T. XXII.16/15.

24. *Кнез Лазар – Prince Lazar (c.1370-1389)*

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

24.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	БЬ ХА БА БЛГО ВѢРNНІ КNЄЗЬ Л АЗАРЬ вар.	Ljubić 1875, кнез Лазар, V, T. XI.23.
24.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	БЬ ХА БА БЛГО ВѢРNНН КNЄЗЬ Л АЗАР вар.	Ljubić 1875, кнез Лазар, IV, T. XI.22.

24.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**КН̃Є-З̃Ь/ЛА-ЗРЬ** вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Prince, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, I a, T. XI.9-11.
24.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**КНЄЗЬ – ЛАЗАРЬ** вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на пре-столу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Prince, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, I b, T. XI.12-13.
24.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**КНЄЗЬ – ЛАЗРЬ** вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји испред престола окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince, crowned, standing facing in front of the throne; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, II a, T. XI.14.
24.6	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**С КНЄЗЬ С – ЛАЗРЬ СТ** вар. Кнез у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, II b, T. XI.15.
24.7	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**С КНРЗБ С – ЛАЗРБ СТ** Кнез у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, II c, T. XI.16.
24.8	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE – LASARO вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, кнез Лазар, II d, T. XI.17.
24.9	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колоби-ону, стоји окренут лицем. Десном ру-ком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE – LA(SARO) Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Димитријевић 1968, 129, сл. 27-28.

24.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE L-ASARO вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III b 1-2.
24.11	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONT – LAS Кнез у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу. Prince seated facing upon throne without back; holds sword in right hand.	Димитријевић 1966, 133-134, сл. 41-42.

Ново Брдо – Novo Brdo

Динар (Dinar)

24.12	NOVOTON M ARG вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	КНЄЗЬ С – ЛАЗРЬ С вар. Кнез у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој акакију? Figure of prince standing facing; holds fleur de lis sceptre in right hand, and akakia? in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III c 1, T. XI.21.
24.13	NOVOMONTE SRAPL вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE L-ASARO вар. Кнез у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III c 2.
24.14	NOVOMON-TE M APCES вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+CONTE L-ASARO вар. Кнез у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III a, T. XI.18.
24.15	NOVEMOT( ) Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	( )Н( )IЗА ЛЄАЗР Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1968, 136-138, сл. 65-66.

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

24.16	MVNACNO( ) Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CONTE L-ASARO Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Марић 1956, кнез Лазар, XII, T. XXI.2/1.

24.17	Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	+КНЄЗ( ) ЛАЗАРА Д Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1959, 158, сл. 66-67.
24.18	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE LA-SARO Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Марић 1956, кнез Лазар, IV, T. XX.4/7.
24.19	+ГОСПОДННА КНЄЗА ЛАЗАРА Попрсје кнеза окренуто надесно. Bust of Prince on right.	+ГОСПОДННА КНЄЗА ЛАЗАРА Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Ljubić 1875, Лазар Ђурђевић (Бранковић), I, T. XIV.1.
24.20	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	КНЄЗ ЛАЗАР вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1968, 129-130, сл. 29-32.
24.21	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	C(ONTE) – LASR Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of prince, crowned, standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1971, 15-20, сл. 19-20.
24.22	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	К̃З – Л̃Н вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Prince, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1959, 163-165, сл. 86-95: неодређен.
24.23	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	К̃З – Л̃Н вар. Кнез са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Prince, crowned, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Димитријевић 1969, 218-220, сл. 39-40: Јован Угљеша (?).
24.24	IC – XC Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Bust of Christ, nimbate, facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	SEK – IMENVE вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Димитријевић 1959, 165-167, сл. 96-105: Стефан Лазаревић (?).

25. *Анонимна ковања – Anonymous issues (c.1310-c.1400)*

Динар (Dinar)

25.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Искривљен натпис. Дужд, лево и св. Марко, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Дужд у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Марко са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље. Two figures standing facing, doge on left, and St. Marc, nimbate, on right, holding between them banner. Doge holds akakia in left hand. St. Marc holds Gospels in left hand.	Stockert 1923a, 11, 13-15, група 1, сл. 8.
25.2	CCVIOII-IIYVOII вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CCIAP-**РИГЂ** вар. Дужд клечи десно, док св. Марко сто-ји лево и предаје му заставу. Окрену-ти су један према другоме. Дужд у плашту и хаљини рукама прихвата заставу. Св. Марко са нимбом и у далматики у левој руци држи јеванђеље. Doge, right, kneeling, receiving banner from St. Marc, nimbate, left. St Marc holds Gospels in left hand.	Stockert 1923a, 11, 13-15, група 3, сл. 10-12.
25.3	C–+ Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	IICA( )-( )AOC Дужд клечи десно, док св. Марко сто-ји лево и предаје му заставу. Окрену-ти су један према другоме. Дужд у плашту и хаљини рукама прихвата заставу. Св. Марко са нимбом и у далматики у левој руци држи јеванђеље. Doge, right, kneeling, receiving banner from St. Marc, nimbate, left. St Marc holds Gospels in left hand.	Stockert 1923a, 11, 13-15, група 2, сл. 9.
25.4	( )AI-IIAVSI Св. Ладислав са нимбом и са отворе-ном круном, у плашту, панциру, ха-љини и са појасом стоји окренут ли-цем. У десној руци држи хелебарду, а у левој глоб са крстом. Figure of St. Ladislas, nimbate and crowned, standing facing; holds halberd in right hand, and globus cruciger in left.	Искривљен натпис. Дужд клечи десно, док св. Марко сто-ји лево и предаје му заставу. Окре-нути су један према другоме. Дужд у плашту и хаљини рукама прихвата заставу. Св. Марко са нимбом и у далматики у левој руци држи јеванђеље. Doge, right, kneeling, receiving banner from St. Marc, nimbate, left. St Marc holds Gospels in left hand.	Петровић 1934, 25-26, бр. 121.

26. Ђурађ I Балшић – Djuradj I Balšić (c.1370-1378)

Динар (Dinar)

26.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХЯ Б ГЯ БЛГО ВѢРNН Г ГІРРЬГ	Димитријевић 1966, 132-133, сл. 37-38.
26.2	ГЮ-РГБ Шлем са челенком, велом, дашчицом и розетом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet and rosette, on left.	+ВБ ХЯ БЯ БЛЯГО ВРNН ГЮР ГБ	Ljubić 1875, Ђурађ II Страцимировић, II 9, T. XIV.5.
26.3	-G Шлем са вратом и главом вука са исплаженим језиком окренут надесно. Helmet surmounted by neck and head of wolf with sticked out tongue, on right.	ВЬ ХЯ Б ГЯ БЛГО ВѢРNН ГЮРЬГЬ	Ljubić 1875, Ђурађ II Страцимировић, II 2-6, T. XIV.4.
26.4	-G Шлем са вратом и главом вука са исплаженим језиком окренут надесно. Helmet surmounted by neck and head of wolf with sticked out tongue, on right.	ВЬ ХЯ Б ГЯ БЛГО ВѢРNН ГNЬ ГЮРЬГЬ	Ljubić 1875, Ђурађ II Страцимировић, II 7-8; Димитријевић 1974, 105-106, сл. 49-50.
26.5	ГЮ-РГБ Шлем са велом, главом вука са исплаженим језиком окренут налево. Испод шлема круна. Helmet with veil surmounted by head of wolf with sticked out tongue, on left. Below the helmet crown.	БОГО МЬ ДЯN Н ВЄЛНК Н ГNЬ Г8 РЬГЬ	Ljubić 1875, Ђурађ II Страцимировић, II 1, T. XIV.3.

27. Балша II Балшић – Balša II Balšić (1378-1385)

Скадар – Skadar

Динар (Dinar)

27.1	S STEFAN – SCVTARI Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M DE BALS-A BALSIC Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Димитријевић 1959, 162-163, сл. 82-83.

28. *Ђурађ II Страцимировић – Djuradj II Stracimirović (1385-1403)*

Скадар – Skadar

Динар (Dinar)

28.1	S STEFANVS – D SCVTARI вар. Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M D GORGI – STRACIMIR вар. Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Stockert 1910, 77-79.

Бар – Bar

Динар (Dinar)

28.2	S LAVRE-NCIVS M Св. Лаврентије са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Lawrence, nimbate, standing facing in mandorla; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M D GEORGI S-TRACIMIR вар. Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Ljubić 1875, Ђурађ II Страцимировић, I, T. XIV.2.

29. *Балша III – Balša III (1403-1421)*

Бар – Bar

Динар (Dinar)

29.1	S LAVRE-NCIVS M вар. Св. Лаврентије са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Lawrence, nimbate, standing facing in mandorla; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M BALSE – D GORGI SM вар. Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Ljubić 1875, Балша III, I 1-24, T. XIV.6-8.
29.2	S LAVRE-NCIVS M вар. Св. Лаврентије са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Lawrence, nimbate, standing facing in mandorla; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M ALSE – GE GEORGIO STRATIMIRI вар. Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Ljubić 1875, Балша III, I 25-27, T. XIV.9-10.
29.3	**ГЮГБ** – GHRE Св. Лаврентије са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Lawrence, nimbate, standing facing in mandorla; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M BALSE D GORGI Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево. Coat-of-arms with shield with head of wolf, surmounted by helmet with veil, crown and head of lion, on left.	Марић 1956, Ђурађ I Балшић, IV/1, T. LX.4/3.

30. Константин Балшић – Konstantin Balšić (c.1391-1395)

Скадар – Skadar

Динар (Dinar)

30.1	S STEFANV-S SCVTARENSI вар. Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	M или D REX COS-TANTINVS вар. Краљ са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. King, crowned, seated facing upon throne without back; holds fleur de lis sceptre in right hand, and globus cruciger in left.	Ljubić 1875, Костантин краљ, 1, T. XIV.17.

31. Вук Бранковић – Vuk Branković (c.1375-1396)

Динар (Dinar)

31.1	**ВЛЬКЬ** Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Лево од шлема штит са три косе траке. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on right. In field, left, shield with three slanting bands.	**БЬ ХЯ** **БЯ БЛГО** **ВѢРНН** **КНЄЗЬ Л** **ЯЗРЬ** вар.	Марић 1956, Вук Бранковић, I, T. LX.1-2.
31.2	**ВЛЬКЬ** Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	**ЬКЬ** **НН ВЛ** **ГОВР** **БЛЯ**	Димитријевић 1967, 85, сл. 39-40.
31.3	Коњ окренут надесно. Horse standing right.	**СН Д** **ННЯР В** **ЛЬКО** **ВЬ**	Димитријевић 1967, 84-85, сл. 37-38.
31.4	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	( ) **ВЛЬК-Ь** Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи грану, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds branch in right hand, and Gospels in left.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, I, T. XII.23.
31.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЬКЬ** Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	Марић 1956, Вук Бранковић, VI, T. XIX.4/3.

31.6.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**В ВЛЬКЬ – В ВЛЬКЬ** вар. Господин у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of ruler standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, II 1, T. XII.24.
31.6.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**В ВЛЬКЬ – В ВЛЬКЬ** вар. Господин у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи копље са заставом, а лева му почива на појасу. Figure of ruler standing facing; holds spear with banner in right hand.	Марић 1956, Вук Бранковић, III, T. XVIII.19/18.
31.7	Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЬКЬ** – EnVSIS вар. Господин у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи копље са заставом, а лева му почива на појасу. Figure of ruler standing facing; holds spear with banner in right hand.	Димитријевић 1967, 82-84, сл. 27-30.
31.8	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ВЛЬ КЬ**	Ljubić 1875, Вук Бранковић, III a 1-3, T. XII.26.
31.9	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ЄONΛS ВЛЬ КЬ**	Ljubić 1875, Вук Бранковић, III b 1, T. XII.28.
31.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЬ КЬ**	Ljubić 1875, Вук Бранковић, III b 3, T. XII.30.
31.11	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЬ КЬ**	Ljubić 1875, Вук Бранковић, VI, T. XIII.3.
31.12	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЬ КЬ**	Ljubić 1875, Вук Бранковић, III b 2, T. XII.29.

31.13	Нејасан натпис. Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	ВЛЬ КЬ	Димитријевић 1968, 130-133, сл. 35-36.
31.14	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ВЛК ОВЬ ДН НЯРЬ Ю Штит са три траке испод натписа. Below the inscription shield with three bands.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, III a 4-5, T. XII.27.
31.15	IC – XC Нејасан натпис. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЛК Монограм. Monogram.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, IV, T. XIII.1.
31.16	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ВЛЬКЬ ( ) Лав корача надесно. Lion walking on right.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, V, T. XIII.2.
31.17	NANEC - ( ) Кнез? у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи крст, а леву на појасу. Ruler? seated facing upon throne without back; holds cross in right hand.	+БЛЯГОВЄРНН ВЛКЬ Штит раздељен гредом на два поља украшена тракама. Shield divided into halves filled with bands.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, VII, T. XIII.4.

32. Гргур Бранковић – Grgur Branković (c.1380-c.1395)

Динар (Dinar)

32.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГРЬГ ȣРЬ	Марић 1956, Гргур Бранковић, I, T. XIX.12/9.

33. Јаков – Jakov (c.1380-c.1395)

Динар (Dinar)

33.1	**ІЯК – ВКЬ** Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево. Helmet with veil surmounted by tablet, rosette and plume, on left.	**ЬКЬ** **NН БΛ** **ГОВР** **БΛЯ**	Димитријевић 1967, 85-87, сл. 41-42.
33.2	**ІЯК-ВЬ** Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВΛЬКЬ – ВΛЬКЬ** Господин у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи копље са заставом, а лева му почива на појасу. Figure of ruler standing facing; holds spear with banner in right hand.	Ljubić 1875, Вук Бранковић, II 2-7, T. XII.25.
33.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ІЯК** **ОВЬ**	Ljubić 1875, Јаков, I, T. XIV.25.
33.4	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и колоби-ону, стоји окренут лицем. Десном ру-ком благосиља, а у левој држи јеван-ђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ІЯК** **ОВЬ**	Марић 1956, Јаков, III, T. XXIII.8/7.

34. Смил – Smil (c.1380-c.1396)

Динар (Dinar)

34.1	Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и колоби-ону, стоји окренут лицем. Десном ру-ком благосиља, а у левој држи јеван-ђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СМН** **ΛОВЬ**	Марић 1956, Смил, I, T. XXIII.4/3.

35. Влатко – Vlatko (c.1380-c.1395)

Динар (Dinar)

35.1	CONTAPES – SPTNGAP Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЯ** **ТКО** VUOS вар.	Ljubić 1875, Влатко, 2, Т. XV.20.
35.2	РАЖЬЕ – САРАОТ Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ВЛЯ** **ТКО**	Ljubić 1875, Влатко, 1, Т. XV.19.

36. Драгосав – Dragosav (c.1380-c.1389)

Динар (Dinar)

36.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ДРЯ** **ГОСЯ** **ВЬ**	Димитријевић 1969, 220-221, сл. 45-46.

37. Јандрија (?) – Jandrija (?) (c.1380-c.1395)

Динар (Dinar)

37.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ИАНЬ RRIII	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 21.

38. Стефан Мусић (?) – Stefan Music (?) (c.1373-1389)

Динар (Dinar)

38.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	STEP-AN Великаш у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи крин, а лева му почива на појасу. Figure of ruler standing facing; holds fleur de lis in right hand.	Димитријевић 1972, 76-77, сл. 21-22: Стефан Лазаревић.
38.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+С ТЄП АНЬ	Димитријевић 1972, 77-78, сл. 23-24: Стефан Лазаревић.
38.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колоби-ону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	a) СТЄФ АНЬ b) СТЄЅ АНЬ	a) Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III a, T. XII.5; b) Ljubić 1875, Стезан, I, T. XIV. 29.

39. Патријарх – Patriarch (c.1380-c.1395)

Динар (Dinar)

39.1	IC – XC Искривљен натпис. Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благо-сиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ПАТЬР ИРЬХ вар.	Марић 1956, Патријарх Данило III или Сава V, I, T. XXIII.12/11.
39.2	( )TE( ) Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	ПА(ТЬ) (Р)И(РЬХ)	Димитријевић 1968, 134-135, сл. 47-48: патријарх Данило III.

40. Скопље – Skoplje (c.1380-1392)

Динар (Dinar)

40.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+СКОП-ЛѢ С С** вар. Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље. Figure of St. Stephen, nimbate, standing facing; holds thurible in right hand, and Gospels in left.	Марић 1956, Скопље, II, T. XXIII.20/19.
40.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**СКО** **ПЛѢ**	Ljubić 1875, Скопље, I, T. XIV.28.

41. Призрен – Prizren (c.1378-c.1396)

Динар (Dinar)

41.1	IC – (XC) Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ПРIЗР** **ЄNЬ**	Димитријевић 1997, 105, бр. 69.
41.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ПРIЗР** **ЄNЬ**	Ljubić 1875, Призрен, I, T. XIV.26.
41.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ПРIЗР** **ЄNЬ**	Ljubić 1875, Призрен, II, T. XIV.27.

42. Стефан Лазаревић – Stefan Lazarević (1389-1427)

Динар (Dinar)

42.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE S-TEPAN вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – кнез, I, T. XXI.4/3.
42.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE S-TEFAN вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds sword in right hand.	Petrović 1940, 8, бр. 42-47.
42.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONT S-TEFAN Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds labarum sceptre in right hand.	Димитријевић 1966, 134, сл. 45-46.
42.4.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE STEPAN вар. Кнез у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу. Prince seated facing upon throne without back; holds labarum sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, II a, T. XII.3.
42.4.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE STEPAN вар. Кнез у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Prince seated facing upon throne without back; holds cross scepter in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – кнез, II, T. XXI.6/5.
42.5.1	C(– C(Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Нејасан натпис. Кнез у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Prince seated facing upon throne without back; holds cross scepter in right hand.	Димитријевић 1974а, 104, сл. 89-92: време Стефана Лазаревића.
42.5.2	C(– C(вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Нејасан натпис. Кнез са нимбом, у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Prince, nimbate, seated facing upon throne without back; holds cross sceptre in right hand.	Димитријевић 1974а, 104-105, сл. 93-96: време Стефана Лазаревића.

42.6	+IESVS CRISTVS вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CONTE S-TEFAN вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds labarum sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, I, T. XII.1-2.
42.7	+IESVS CRISTVS NOV вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CONTE S-TEFAN вар. Кнез у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу. Figure of prince standing facing; holds labarum sceptre in right hand.	Petrović 1940, 6, бр. 6-10, сл. 6.
42.8	+IESVS CRISTVS вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CON-TE STEFAN вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Petrović 1940, 7, бр. 26, сл. 42.
42.9	+IESVS CRISTVS NO вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CON-TE STEFAN вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Petrović 1940, 7, бр. 24-25, сл. 45.
42.10	+IESVS CRISTVS PR вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	CONT-E STEFAN вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Димитријевић 1972, 74-75, н. 18; Поповић-Гај 1986, 97, бр. 63.
42.11	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CONTE S-TEFAN Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Ljubić 1875, Стефан Ђурђевић (Бранковић), I a, T. XIII.28.
42.12	S – SO вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	CON – SVE вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Ljubić 1875, Стефан Ђурђевић (Бранковић), II b, T. XIII.31-32; Димитријевић 1974a, 100-102, сл. 65-66.
42.13	+ГN СТЄФАN Р Св. Стефан? у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој скиптар са крстом? Figure of St. Stephen? standing facing; holds thurible in right hand, and cross? scepter in left.	+ГN(Ь С)ТЄФАN ВЄР Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Димитријевић 1969, 221-222, сл. 47-48.
42.14	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	C-ONTE (S)T(EFAN) Арханђел Михајло са нимбом и у хаљини стоји окренут налево. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу. Figure of Archangel Michael, nimbate, standing on left; holds fleur de lis sceptre in right hand.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III b 3-4, T. XI.19; Димитријевић 1959, 160-161, сл. 76-77.

42.15	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	C-ONTE Арханђел Михајло са нимбом и у хаљини стоји окренут надесно. У левој руци држи скиптар, а десна му почива на појасу. Figure of Archangel Michael, nimbate, standing on right; holds scepter in left hand.	Ljubić 1875, кнез Лазар, III b 5, T. XI.20.
42.16	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄСПОТ СТ(ЄФАN) Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds sword in right hand.	Новаковић 1988, 107-110, врста 3, сл. 4.
42.17	+ДЄСПОТЬ СТЄФАN вар. Крст. Cross.	Двоглави орао са раширеним крилима стоји окренут фронтално. Double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Новаковић 1988, 106-110, врста 1, сл. 2.
42.18	C – X Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Двоглави орао са раширеним крилима стоји окренут фронтално. Double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 23.
42.19	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+ДЄС-ПȣТЬ вар. Грб са штитом са двоглавим орлом са раширеним крилима окренут фронтално, на коме стоји шлем са два говеђа рога окренут надесно. Coat-of-arms with shield with double-headed eagle with wings spread, standing facing, surmounted by helmet with two bovine horns, on right.	Ljubić 1875, Стефан Ђурђевић (Бранковић), I b, T. XIII.29.
42.20	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄСПОТ – СТЄФАN вар. Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а у левој скиптар са крином. Figure of despot standing facing; holds labarum sceptre in right hand, and fleur de lis sceptre in left.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VI 1-7, T. XII.18.
42.21	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄСПОТ – СТЄФАN Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds double cross sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић - деспот, VII, T. XXIV.10/6.
42.22	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГNЬ ДЄСП-ОТ СТЄФ Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds sword in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VI 8, T. XII.19.

42.23	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТЬ С-ТЄФАНЬ** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds fleur de lis sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XIII, Т. XXIV.18/17.
42.24	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГNЬ ДЄСПО-Т СТЄФАN** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds double cross sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XV/1, Т. LX.18/17.
42.25.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТ – СТЄФ** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds cross sceptre in right hand.	Димитријевић 1967а, 285-287, сл. 11.
42.25.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТ С-ТЄФАN** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds double cross sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, V, Т. XII.17.
42.26	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГNЬ ДЄС-ПОТЬ** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу? Figure of despot standing facing; holds sword in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XIV, Т. XXIV.18/19.
42.27	**ИСОѴСЬ – ХРНСТОСЬ** Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут ли-цем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГNЬ ДЄСПО-Т СТЄФАN** Деспот у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са ла-барумом, а лева му почива на појасу. Despot seated facing upon throne without back; holds labarum sceptre in right hand.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, II b, Т. XII.4.
42.28	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТ С-ТЄФАN** Деспот у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу. Despot seated facing upon throne without back; holds labarum sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XI, Т. XXIV.14/13.

42.29	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**Г ДЄ-СПОТ** Деспот у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила. Despot seated facing upon throne without back; holds sword across knees in hands.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, V, T. LX.16/14.
42.30	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+Г ДЄ-СПОТ** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. Руке држи на боковима. Figure of despot standing facing; holds hands on waist.	Димитријевић 1968, 135-136, сл. 57-58.
42.31	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**Г – Д** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу. Figure of despot standing facing; holds fleur de lis sceptre in right hand.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, VI, T. LX.16/15.
42.32	**+КРНСТЄ ПОМНЛ8НМ** Крст. Cross.	**ДЄСПОТ СТЄФАН** Деспот у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са ?, а лева му почива на појасу. Despot seated facing upon throne without back; holds sceptre surmounted by ? in right hand.	Димитријевић 1959, 159-160, сл. 68-69.
42.33	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Каткад се представа јавља и без мандорле. Figure of Christ, nimbate, standing facing in madorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels. Christ represented sometimes without mandorla.	**Г ДЄСПОТ СТЄФАН** У средини: **Д**	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XX, T. XXV.2/13.
42.34	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТ СТЄФАН** Штит са двоглавим орлом са раширеним крилима који стоји окренут фронтално. Shield with double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, IX, T. XXIV.10/8.
42.35	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ДЄСПОТ – СТЄФАН** вар. Двоглави орао са раширеним крилима стоји окренут фронтално. Double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XVI, T. XXV.2/1.

42.36	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄСП-ОТ СТЄФАN вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Ljubić 1875, Стефан Ђурђевић (Бранковић), II a, T. XIII.30.
42.37	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГNЬ ДЄСПОТ СТЄФА вар. Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Petrović 1940, 14-15, бр. 118; Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, VIII, T. XXIV.10/7.
42.38	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГNЬ ДЄСПОТ – СТЄФА вар. Шлем са два говеђа рога окренут надесно? Helmet surmounted by two bovine horns on right?	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XVII, T. XXV.2/3.
42.39	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	+MONEDA DESPOT STEFAN вар. Шлем са два говеђа рога окренут налево. Helmet surmounted by two bovine horns on left.	Марић 1956, Стефан Лазаревић – деспот, XIX, T. XXV.2/5.
42.40	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Г БЛГОВЄРNОI СТЄФ(АN) Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1968, 133-134, сл. 43-44.
42.41	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХА БА ГNЬ Д ЄСПОТ С ТЄФАNЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III b 1, T. XII.6.
42.42	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ВЬ ХА БА ДЄСП ОТЬ СТЄФ АNЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III b 2, T. XII.7.
42.43.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГNЬ ДЄСПО Т СТЄФ АNЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III b 3-5, 10-12.

42.43.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Обе руке раширене. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; raising hands.	Г͠НЬ ДЄСПО Т СТЄФ АНЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III b 6-9, T. XII.8.
42.44	IESVS CRIST Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Г͠НЬ ДЄСПО Т СТЄФ АНЬ вар.	Petrović 1940, 9, бр. 60.
42.45	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Обе руке раширене. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; raising hands.	ДЄС ПОТ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III e 1-3, T. XII.12.
42.46	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колоби-ону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Д-Є/СП-ОТ Крст. Cross.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III e 4, T. XII.13.
42.47	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	НОВА ЦЄКА Г НА ДЄС ПОТА	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III c, T. XII.10.
42.48	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄС ПОТ С ТЄФА НЬ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VII 1.
42.49	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄ СПО ТЬ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VII 2, T. XII.20.
42.50	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДТПС. Унутра Є-Ѡ, горе лево S Монограм. Monogram.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, IV 5, T. XII.16.

42.51	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	П/Т	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, IV 1-4, T. XII.15.
42.52	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	РПД ПТБ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III d, T. XII.11.
42.53	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Д-П Т	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III e 5-6, T. XII.14.
42.54	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	К ТДН П	Ljubić 1875, Костантин, II, T. XIV.16.

Полудинар (Half-dinar)

42.55	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ДЄС ПОТЬ СТЄФ ЯНЬ вар.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, III b 13, T. XII.9.

Обол (Obolus)

42.56	I-C/X-C Двоструки крст. Double cross.	Д Венац око слова. Letter surrounded by wreath.	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, IX, T. XV.16.
42.57	Крст. У сваком од поља између крака полумесец. Cross; Crescents in the four angles.	Д	Димитријевић 1970, 73-77, сл. 37-38.
42.58	Крст. У средини квадрат, около тачке и шестокраке звезде. Cross with square in middle; In field globules and six pointed stars.	ГНЬ ДЄСП ОТЬ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VIII 1, T. XII.21.
42.59	Крст. У сваком од поља између крака шестокрака звезда. Cross; Six pointed stars in the four angles.	ДЄ СПО ТЬ	Ljubić 1875, Стефан Лазаревић, VIII 2, T. XII.22.

42.60	IC – XC/NH – KA Крст. Cross.	Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1967a, 278-279, сл. 2.
42.61	IC – XC Крст. Доле, лево и десно по један крин. Cross; Below, in field, right and left, fleur de lis.	Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1967a, 279-280, сл. 3.
42.62	Д-Є-С-П-О-Т Шестокрака звезда. Six pointed star.	Д-Є Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1967a, 289-290, сл. 16.
42.63	ДЄС ПОТ	Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Димитријевић 1967a, 287, сл. 14.
42.64	Крст. У сваком од поља између крака шестокрака звезда. Cross; Six pointed stars in the four angles.	ДЄС ПОТ	Димитријевић 1967a, 287, сл. 12-13.
42.65	Крст. Око крака полукругови. Cross with semicircular ornaments at ends.	ДСПТЬ	Димитријевић 1967a, 291-293, сл. 19.

43. Време Стефана Лазаревића
Anonymous coinage from the time of Stefan Lazarević

Обол (Obolus)

43.1	+INRI вар. Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	Крст опточен драгим камењем на крајевима. Jewelled cross.	Димитријевић 1967, 87-88, сл. 45-48: Стефан Лазаревић.
43.2	Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	Шестокрака звезда. Six pointed star.	Димитријевић 1967a, 282-284, сл. 6-7.
43.3	IESVS CRISTVS Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Petrović 1940, 7, бр. 27, сл. 8.

44. Лазар и Ђурађ Бранковићи – Lazar and Djuradj Branković (c.1402-1410)

Динар (Dinar)

44.1	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	ГНЬ ГЮРЬГЬ Н ЛАЗА РЬ	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, XI, T. XIII.26.

45. Ђурађ Бранковић – Djuradj Branković (c.1402-1456)

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

45.1	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГЮРЬГЬ ВЛКОВНКЬ** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, II b 3, T. XIII.8.
45.2	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГОСПОДННЬ ГЮЬГЬ** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, II a, b 4, T. XIII.6, 9.
45.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГО/Г-Ь/РЬ** Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, II c, T. XIII.10.
45.4	IC – XC вар. Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГЮ/Г-Ь/РЬ** вар. Глава господина окренута лицем. Head of ruler, facing.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, III, T. XIII.11.
45.5	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**ГЮРГЬ**	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, IV, T. XIII.12.
45.6	IC – XC Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГОСПОДННЬ ГЮЬГЬ** Крин. Fleur de lis.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић - господин, III, T. XIX.18/19.

Обол (Obolus)

45.7	Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	**+ГNЬ ГЮЬГ**	Димитријевић 1959, 161-162, сл. 80-81.

Динар (Dinar)

45.8	**ГNЬ ДЄСПО ТЬ ГЮР ЬГЬ** Г вар.	Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VIII a, T. XIII.17.
45.9	**Н҃ЬС – Х҃РС** Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГNЬ ДЄСПОТЬ ГЮРЬГЬ** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, II b 1-2, T. XIII.7.
45.10	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne without back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГNЬ ДЄСПОТ ГЮРЬГЬ** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, I, T. XIII.5.
45.11	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**+ГN҃Ь ДЄ СПОТЬ ГЮРГЬ**	Димитријевић 1967a, 297-298, сл. 22.
45.12	**+ГNЬ ДЄСПОТЬ Б** у кругу **ГЮРЬГЬ** вар. Монограм. Monogram.	Лав корача налево. Около венац и шестокраке звезде. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, IX, T. XIII.23.
45.13	**(ГNЬ Д)ЄСПОТЬ ГЮ(РЬГЬ)** Шлем са велом и са два говеђа рога окренут налево. Између рогова двоглави орао са рашireним крилима стоји окренут фронтално. Helmet with veil surmounted by two bovine horns on left. Between horns double-headed eagle with wings spread, standing facing.	**[Г(ОСПОДИ)NЬ(?) СР]ПСКОИ ЗЄМΛЄ** Лав корача налево. Lion walking on left.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић – деспот, XIV, T. XXVII.13/14.
45.14	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing in mandorla; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	**Б҃Л҃И҃ГОГО – Д҃Є Г Г҃** Деспот у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу? Figure of despot standing facing; holds fleur de lis sceptre in right hand.	Димитријевић 1959, 161, сл. 78-79.

45.15	ГNЬ ДЄСПОТ Ь ГВЮКЄ ВНССЬ	( ) ζΥ ΜΕΚΑ N СРЄБРИНН NКЬ	Димитријевић 1972, 78-80, сл. 29-30.
45.16	ЄС – НС Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	+ГДИЬ ДЄСПТЬ ГЮРГ вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, V, T. XIII.13.

Полудинар (Half-dinar)

45.17	Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	Лав корача налево. Lion walking on left.	Петровић 1934а, 16, врста 26.
45.18	+ГNЬ ДЄСПОТЬ ГЮРГЬ Цвет. Flower.	Лав корача налево. Около квадратни оквир са угловима украшеним криновима. Изнад страница цвет. Lion walking on left, in square ornamented by fleurs de lis on corners, surrounded by flowers .	Марић 1956, Ђурађ Бранковић - деспот, XIII, T. XXVII.11/12.

Динар (Dinar)

45.19	ГNЬ ДЄСП-О-Т ГЮРГ Я Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Figure of despot, crowned, standing facing; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1966, 134-136, сл. 47-48.
45.20	ГNЬ ДЄСПО ТЬ Г	Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VIII b-c 1-9, T. XIII.18-19.

Обол (Obolus)

45.21	ДЄСП	Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1966, 136-137, сл. 53-54.
45.22	ДЄ СПО ТЬ	Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VIII c 10-11, T. XIII.20.

Смедерево – Smederevo

Динар (Dinar)

45.23	**ДЄСПОТЬ ГЮРЬГЬ** Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Despot, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	**С-М-Д-Р-В-О** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VI a, T. XIII.14.
45.24	**ДЄСПОТЬ – ГЮРЬГЬ** Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Figure of despot, crowned, standing facing; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	**С-М-ДР-В-О** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VII, T. XIII.16.
45.25	**ГНЬ ДЄ** **СПОТЬ** **ГЮРГЬ**	**СМ-ЄД-Є-Р-Є-В-О** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VIII d, T. XIII.21.
45.26	**ГСНЬ ДЄСПО** **ТЬ ГЮРГЬ**	**С-М-Д-Р-В-О** Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VIII e, T. XIII.22.

Обол (Obolus)

45.27	**СМЄД** **ЄРЄВО**	Лав корача налево. Lion walking on left.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић – деспот, X, T. XXVII.3/2.
45.28	**ДЄС-ПОТ** Двоструки крст. Double cross.	**С-МД-Р-В-О** Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1967a, 302-303, сл. 24.

Рудник - Rudnik

Динар (Dinar)

45.29	**ДЄСПОТЬ ГЮРЬГЬ** вар. Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Despot, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	**Р-Ȣ-Д-Н-Н-К-Ь** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, VI b, T. XIII.15.

Рудишта - Rudišta

Обол (Obolus)

45.30	Р8Д ИЦИИ	Лав корача налево. Lion walking on left.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић – деспот, IX, T. XXVII.4/2.

Ново Брдо – Novo Brdo

Динар (Dinar)

45.31	**ДЄСПОТЬ ГЮРЬГЬ** Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Despot, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	**N-Е БР-Д-О** Лав корача налево. Lion walking on left.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић – деспот, V/1, T. XXVI.11/12.
45.32	**ГНЬ ДЄ** **СПОТЬ** **ГЮРГЬ** вар.	**НОВО Б-Р-Ь-Д-О** вар. Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1966, 139-140, сл. 61-64.

Неодређена ковница – Uncertain mint

Динар (Dinar)

45.33	**ДЄСПОТЬ** Монограм. Monogram.	**ГЮРЬГЬ** Монограм. Monogram.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, X b, T. XIII.25.
45.34	**ДЄСПОТЬ** Монограм. Изнад глава деспота са отвореном круном окренута лицем. Monogram; Above, head of despot, crowned, facing.	**ГЮРЬГЬ** Монограм. Monogram.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, X a, T. XIII.24.

Обол (Obolus)

45.35	Глава деспота окренута лицем. Head of despot, facing.	Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1967a, 293-295, сл. 20.
45.36	Глава Христа са нимбом окренута лицем. Head of Christ, nimbate, facing.	**ДЄ** **СПО** **ТЬ**	Димитријевић 1967a, 290, сл. 17-18: Стефан Лазаревић.
45.37	Лав корача налево. Lion walking on left.	Двоглави орао са раширеним крилима стоји окренут фронтално. Double-headed eagle with wings spread, standing facing.	Димитријевић 1967a, 300-302, сл. 23.

46. Ђурађ Бранковић и Стефан Томаш Djuradj Branković and Stefan Tomaš

Динар (Dinar)

46.1	**+ДЕСПОТЬ ГЮРЬГЬ** Лав корача налево. Lion walking on left.	+D G S TOME REX BOSNE Љиљанова круна. Fleur de lis crown.	Марић 1956, Ђурађ Бранковић – деспот, XV, T. XXVII.15/16.

47. Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади – Djuradj Branković and John Hunyadi

Динар (Dinar)

47.1	DESP-O GVRG вар. Деспот са отвореном круном, у панциру, хаљини и са појасом седи или стоји испред престола окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Despot, crowned, seated or standing facing in front of the throne without back; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	+IOhAnES D h W R VnGARI Штит са квартирима. У 1. и 4. квартиру приказане су хоризонталне траке, у 2. двоструки крст, а у 3. гавран. Shield with quarters; horizontally bands in first and forth quarter, double cross in second, and raven in third.	Ljubić 1875, Ђурађ Бранковић, XII, T. XIII.27.
47.2	DESPO – GVRGS Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Figure of despot, crowned, standing facing; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	+IOhAnES G H W R VnGARI Штит са квартирима. У 1. и 4. квартиру приказан је лав, а у 2. и 3. гавран. Shield with quarters; lion in first and forth quarter and raven in second and third.	Петровић 1934a, 16-17, врста 30.

48. Лазар Бранковић – Lazar Branković (1456-1458)

Смедерево – Smederevo

Динар (Dinar)

48.1	**ДЕСП – ЛАЗАР** Деспот са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом. Despot, crowned, seated facing upon throne without back; holds sword in right hand, and globus cruciger in left.	**СМЕДЕ-Р-Е-В-О** Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1966, 137-138, сл. 55-56.

Обол (Obolus)

48.2	**ЛАЗ/АРЬ** Љиљанова круна. Fleur de lis crown.	**СМ(ЕДРЕВО)** Лав корача налево. Lion walking on left.	Марић 1956, Лазар Ђурђевић (Бранковић), I, T. LX.19/20.

49. Иваниш – Ivaniš (c.1435-c.1453)

Рудишта – Rudišta

Динар (Dinar)

49.1	**ВОЕВ** **ДА НВА** **НИШЬ**	**Р-ȣДН-ЩІ-А** Лав корача налево. Lion walking on left.	Димитријевић 1966, 138-139, сл. 59-60.

50. Неодређена ковања – Uncertain issues

Динар (Dinar)

50.1	– XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Figure of Christ, nimbate, standing facing on supedaneum; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	SVIETI – LERSV вар. Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима. Two figures standing facing, ruler, crowned, on left, and his wife, crowned, on right, holding between them cross; ruler holds cross sceptre in right hand, and his wife pearls sceptre in left.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 13, T. XV.24.
50.2	C – C Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	TIVAIV – IAVSIV вар. Великаш у сакосу, манијаку и дијади-ми стоји окренут лицем. У десној ру-ци држи скиптар са крстом, а у левој акакију. Figure of ruler standing facing; holds cross sceptre in right hand, and akakia in left.	Ljubić 1875, Неодређен, бр. 2-3, T. XV.22.
50.3	IC – XC Христ са нимбом, у туники и коло-биону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Christ, nimbate, seated facing upon throne with back; right hand raised in blessing, left holds Gospels.	Нејасан натпис. Шлем са челенком, велом и котвом? окренут налево. Helmet with veil surmounted by anchor? on left.	Димитријевић 1970, 78-80, сл. 45-48.

50.4	( )V – HA( ) Шлем са два говеђа рога окренут надесно. Helmet surmounted by two bovine horns on right.	Двоструки крст опточен драгим ка-мењем на крајевима. Jewelled double cross.	Иванишевић 1990а, 59-62, сл. 1-2.

ПРИЛОГ 1: Преглед остава новца

1. Амнаш (Amnaş)
Депо из Амнаша у области Сибиу у Трансилванији, Румунија је приликом самог откривања 1934. године највећим делом разграбљен. Остао је сачуван само мали број примерака новца, 60 комада ливеног сребра и једна гривна, све укупне тежине 500 г, који се чувају у Музеју у Сибију. Очувани део налаза новца чине један грош дужда Јакопа Контаринија (1275-1280), фрагменти једног другог венецијанског гроша, 4 гро турнуа краља Филипа IV Лепог (1285-1314), 3 пфенига Ахена Рихарда (1257-1272) и 4 динара краљева Драгутина и Милутина (Sabău 1958, 285). Оставу је описом и фотографијама српског дела допунио С. Димитријевић (Димитријевић 1973, 106-107, бр. 16, Т. VIII). Време похрањивања одређено је новцем Филипа IV, између 1285. и 1314. године.

2. Балкан (Balkan)
Ради се о остави новца са непознатим местом налаза која је према К. Стокерту нађена на простору Балканског полуострва. У њој су била похрањена анонимна ковања – српске имитације венецијанских ковања 10 примерака и једног гроша са именом дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) (Stockert 1923a, 11 и 13-15; Димитријевић 1971, 28). Време похрањивања: између 1380. и 1390. године.

3. Банатска Дубица (Banatska Dubica)
У месту Банатска Дубица код Зрењанина откривен је 1962. године велики депо златног и сребрног новца, сребрних посуда и накита. Највећи део оставе доспео је у Народни музеј у Београду (3 златника, 3083 сребрна новчића, посуде и накит), док су мање скупине похрањене у Музеју града Београда (22 динара) и Народном музеју у Смедереву, а остатак је растурен. Остава је бројала, према С. Димитријевићу, око 200 златника и 2 по 3 кг сребрног новца. На основу обрађеног дела депоа из Народног музеја у Београду може се закључити да је најбројнију целину представљао новац краља Сигисмунда (1387-1437) са емисијама парвуса који су сви опсечени и деспота Ђурђа Бранковића. Остала ковања Србије деспота Стефана Лазаревића и Балше III, Угарске краља Лудвига I (1342-1382) и краљице Марије (1385-1395), Аквилеје Антонија II Панциере (1402-1411) и Лудвига II од Тека (1412-1437) и Османлијског царства султана Мурата II (1421-1444; 1445-1451) јављају се спорадично. Посебност оставе из Банатске Дубице представљају златни новци од којих су забележени дукати Венецијеуждева Михајла Стена (1400-1413) 2 и Франческа Фоскарија (1423-1457) 2 и Угарске краља Сигисмунда 10 (Радић, Иванишевић 2000; Димитријевић 1973, 108-109, бр. 18: укључени само примерци који не фигурирају у делу налаза из Народног музеја у Београду; Новаковић 1986, 25-35, бр. 50-57, 59-65 и 68-74). Време похрањивања: између 1435. и 1437. године – током турско-угарских ратова.

4. Белово (Belovo)
У Белову код Дебра, Македонија пронађена је 1927. године остава новца са око 300 сребрних динара. Највећи део налаза 274 динара је откупљен за Народни музеј у Београду. У депоу је похрањен искључиво новац Стефана Душана, из краљевског периода 7 динара са шлемом и из царског 266 динара међу којима преовлађују врсте са представом владара кога крунишу анђели и оне са представом цара и царице који између себе држе крст. Поред примерака који су ушли у збирку Народног музеја у остави се налазио и један динар цара Душана са сликом владара на коњу (Марић 1956, 339-384, Т. L-LV: затекао у налазу 273 динара; Димитријевић 1959a, 115-116, 122, 130-131 и 133; Димитријевић 1981, 23 и 38-

42, бр. 45: не помиње динар са представом владара на коњу; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

5. Беневенто (Benevento)

У граду Беневенту, јужна Италија откривена је 1960. године остава новца која је похрањена у Museo del Sannio у Беневенту. Најбројнију групу представљали су новци Мерана Маинарда II (1259-1274) 245 и Маинарда II и његових наследника (1274-1335) 199 комада. Мању скупину чиниле су емисије града Падове 65 и Србије са динарима са заставом краља Милутина 9 примерака (Galasso 1964, 61-65). Време похрањивања: прве деценије XIV века.

6. Београд (?) (Beograd) (?)

Ради се о хомогеној скупини новца из збирке Muzeja Slavonije у Осијеку за коју је С. Димитријевић претпоставио да представља део оставе новца. На основу белешки на којима стоји напомена „Команда града Београда" аутор је закључио да налаз потиче са територије Београда. У питању је 10 рудничких динара краља Душана (Димитријевић 1981, 34, бр. 74). Време похрањивања: између 1331. и 1340. године.

7. Битољ (Bitolj)

Подаци о остави из околине Битоља, Македонија пронађеној око 1949. године су крајње оскудни, јер је налаз убрзо после откривања растурен. На основу података, које је забележио С. Димитријевић, остава је бројала око 50 српских динара са заставом краљева Драгутина и Милутина и око 200 венецијанских гроша. Неколико примерака из ове оставе доспело је у збирку С. Димитријевића (Димитријевић 1981, 12-13, бр. 20). Време похрањивања се може оквирно датовати у прву деценију владавине краља Милутина, између 1282. и 1292. године, на основу чињенице да већину налаза чине његови одлично очувани динари са заставом прве емисије.

8. Богодинц (Bogodinț)

У месту Богодинц код Темишвара, Румунија откривена је 1870. године остава са 708 новчића. Налаз је похрањен у Мађарском националном музеју (Magyar Nemzeti Museum) у Будимпешти. Оставу су чинили славонски бановци Ладислава IV (1272-1290) 575 примерака, Угарски новци краљева Карла Роберта (1307-1342) 127 и Лудвига I (1342-1382) 2 и Србије краља Душана 4 (?) (Berkeszi 1907, 11; Sabău 1958, 286). Иако је присуство српског новца у налазу неизвесно, односно према С. Димитријевићу у депоу га није било, ми смо овај налаз уврстили у списак остава са српским новцем (Димитријевић 1973, 89-90). Разлог томе лежи у чињеници да је логично очекивати динаре краља Душана у депоу типа Богодинц који по својој структури подсећа на оставе из Шоимениja, Нових Бановаца, Обада и друге налазе. Време похрањивања одређено је емисијама краља Лудвига I, око 1345. године.

9. Богумил (Bogumil)

Остава из Богумила места између Велеса и Прилепа, Македонија откривена је између два светска рата. Депо је растурен по приватним збиркама. Налаз је реконструисао С. Димитријевић према коме су оставу чинили динари са заставом краља Милутина 26 примерака и један динар цара Душана са представом цара и царице који држе између себе крст. Особеност депоа из Богумила представља новац који је контрамаркиран словом **м**, као и његова структура са старијим емисијама. Налаз има додирних тачака са оставом из Охрида 1965. (Димитријевић 1981, 22-23 и 38-42, бр. 44). Време похрањивања: између 1346. и 1355. године.

10. Босанска Рача (Bosanska Rača)

У месту Босанска Рача нађена је пре 1941. године остава са 273 босанска и српска динара. Остава је растурена, а њен делимичан садржај забележио је С. Димитријевић. Главнину депоа чини босански новац бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) 209 динара и 5 имитација, док остатак представљају новци Стефана Душана са краљевским и царским емисијама 53 динара. Овом збиру треба додати један неопредељен новчић (Димитријевић 1959а, 125 и 130; Димитријевић 1981, 23 и 38-42, бр. 46). Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

11. Босна пре 1896. (Bosnia before 1896)

Д. М. Меткалф је у објављеном материјалу из збирке Земаљског музеја у Сарајеву издвојио 10 динара деспота Ђурђа Бранковића са вишередним натписом који би потицали из некакве оставе нађене у Босни. Ови новци се својом бројношћу јасно издвајају из целокупне колекције и указују да се ради о остацима депоа (Metcalf 1960,

205-207: Truhelka 1896, 318-319, бр. 2? и 4-12). Време похрањивања: између 1427. и 1435. године.

12. Босна пре 1961. (Bosnia before 1961)
Са територије Босне потиче један налаз откривен пре 1961. године који чине две разнородне групе новца. У прву, старију групу спадају фризашки пфенизи, укупно 86 примерака, са емисијама кованим у раздобљу Interregnum-а (1164-1183) 79 пфенига и Еберхарда II (1200-1246) 7 примерака. Другу, млађу представља 56 динара са заставом краља Милутина и 4 венецијанска гроша кована у распону од дужда Раниера Зена (1253-1268) до Јакопа Контаринија (1275-1280). Како је реч о две јасно хронолошки и по вредности издвојене скупине верујемо да се ради о два налаза или дела, који су накнадно спојени. Налаз се чува у Народном музеју у Београду. У коначни збир депоа нисмо унели динар краља Стефана Уроша III Дечанског који је, свакако, накнадно придодат целини (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1300. и 1310. године.

13. Бугарска (Bulgaria)
Са територије данашње Бугарске потиче један депо динара са заставом краља Милутина, нама непознатог састава, који је откривен средином 1990-тих година. Имали смо прилику да проучимо само мањи део налаза из збирке Јеличић 36 динара, док је остатак расут по приватним колекцијама. Динари су највећим делом опсечени, што представља особеност овог налаза (Непубликовано). Време похрањивања: између 1300. и 1310. године.

14. Бујановац (Bujanovac)
Остава из Бујановца, коју чини 26 динара, је набављена 1976. године путем размене за Народни музеј у Београду. Величина и услови налаза нису познати. Остава је по свом саставу особена јер садржи, што је неуобичајено за ово раздобље, практично само једну врсту – динаре цара Уроша са представом цара који седи на трону и држи скиптар 25 примерака. У остави се налази и један динар деспота Угљеше (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године.

15. Валеа Теилор (Valea Teilor)
У колекцији Музеја Делте Дунава у Тулчеји налазе се 3 динара који потичу из једне оставе новца нађене између 1941. и 1945. године у месту Валеа Теилор. Ради се о динарима цара Душана са представом цара и царице који између себе држе крст (Oberländer-Târnoveanu 1992, 84). Време похрањивања: између 1351. и 1352. године.

16. Велес (Veles)
У месту Велес, Македонија откривена је око 1938. године остава новца које је одмах растурена. Према подацима које је објавио С. Димитријевић оставу су чинили динари цара Уроша (Димитријевић 1981, 33, бр. 71). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

17. Велико Село (Veliko Selo)
Ради се о остави новца краља Милутина, 53 динара, која је нађена 1911. године у Великом Селу надомак Београда. Налаз је по откривању доспео у Музеј у Београду где му је, услед ратова и сељења збирке, изгубљен траг (Петковић 1911, 280). Време похрањивања: између 1282. и 1321. године.

18. Верона (Verona)
На имању Урсулинског манастира у близини цркве св. Зенона у Верони, Италија откривена је 1929. године остава са 3440 венецијанских гроша кованих у време од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Ђованија Дандола (1280-1289), 38 српских динара и једним грошем Вероне. Остава је сачувана у целини и једна њена половина доспела је у Урсулински манастир, док је друга предата Музеју у Тренту. Налаз је објавио Ђ. Герола (Gerola 1930, 177-182), док је српски део оставе посебно обрадио Г. Чремошник допуњујући га са једним накнадно нађеним примерком српског новца и са фотографијама динара из Музеја у Тренту. Налаз је важан за датовање раних ковања српског новца, а посебно прве емисије динара са заставом краљева Драгутина и Милутина (Чремошник 1933, 28 и 34, Т. I-II; Димитријевић 1981, 4-5 и 36-38, бр. 4). Време похрањивања: око 1284. године.

19. Вилазано (Villazzano)
У Вилазану у провинцији Тренто, северна Италија откривена је 1894. године остава новца која је бројала око 100 примерака. У остави која је растурена налазио се новац Мерана – Маинарда II и његових наследника (1259-1335), Венеције – дужда Пиетра Граденига (1289-1311) и Србије – краља Милутина (Saccocci 1982, 282). Време похрањивања: између 1300. и 1325. године.

20. Винча (Vinča)

Године 1902. у Винчи код Београда откривен је депо који је бројао 320 динара (Васић 1903, 193). Део налаза, 86 динара, доспео је у збирку Ковачевић и данас се чува у Народном музеју у Београду. Два примерка из ове оставе налазе се у колекцији Грирсон. Ради се о ковањима краљева Драгутина, Владислава II и Стефана Уроша III (Поповић-Гај 1986, 90, бр. 4-5). Време похрањивања: између 1325. и 1331. године.

21. Генерал Кантарџијево (General Kantardžijevo)

У месту Генерал Кантарџијево у околини Варне, Бугарска откривена је 1969. године остава српског, босанског и бугарског новца са преко 150 комада. Део овог налаза откупио је В. Јовановић укупно 119 примерака од 154 понуђених. Остатак је растурен по другим колекцијама. Део из ове оставе из збирке Јовановић, 14 динара, чува се у Народном музеју у Београду (Радић, Иванишевић 2000). Оставу је први поменуо С. Димитријевић као део депоа из Руждавице (Димитријевић 1974, 93-97), а ову грешку је исправио В. Јовановић приликом објављивања примерка из своје збирке наводећи место и годину налаза (Јовановић 1978, 119-140). Садржај налаза је сличан остави из Нуфаруа и другим депоима из ове области. У њему доминирају латиничне врсте цара Душана. Новац Босне бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) и Бугарске цара Ивана Александра (1331-1371) јавља се са по једним динаром. Време похрањивања: између 1351. и 1352. године.

22. Герман (German)

У месту Герман код Софије, Бугарска откривена је 1914. године остава са златним и сребрним новцем и једном сребрном огрлицом. У остави је било 230 новчића: Византије цара Андроника II (1282-1328) 2 иперпирона, Венеције 22 гроша, Бугарске цара Ивана Александра (1331-1371) 70 примерака и Србије краља Милутина или Стефана Уроша III 16 динара и Стефана Душана 120 динара (Мушмов 1914, 274; Metcalf 1965, 247; Димитријевић 1981, 25, бр. 50). Време похрањивања одређено је новцем цара Ивана Александра, између 1331. и 1371. године.

23. Гњилане – Урошевац (Gnjilane – Uroševac)

Реч је о малој остави новца са 19 динара нађеној између Гњилана и Урошевца која је 1962. године доспела у Народни музеј у Београду. Време, место и величина налаза нису познати. Главнину депоа чине динари цара Душана са представом цара и царице који између себе држе крст и динар са представом цара на коњу. Последњи примерак у налазу представља имобилизирана врста динара цара Душана са представом владара и владарке који стоје и између себе држе крст (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

24. Гостивар (Gostivar)

Подаци о остави нађеној код Гостивара, Македонија 1925. године су врло оскудни јер је депо по откривању највећим делом растурен. Део ове оставе од 116 примерака се некада налазио у збирци Краков. У питању је налаз непознате величине са новцем Србије, Венеције и Бугарске. Српске новце су чинили крстати динари и динари са ћириличним натписима. Бугарски новац је припадао ковању цара Михајла Шишмана (1323-1330) (Saria 1927, 17; Петровић 1934ђ, 32-33; Saria 1954, 22; Димитријевић 1981, 12, бр. 17). Налаз је по свом саставу неуобичајен јер садржи две различите групе новца, са једне стране крстате динаре који су чешће циркулисали у јужним областима, а са друге динаре са ћириличним натписом карактеристичне за северне области српске државе. Време похрањивања може се, на основу штурих података, одредити између 1325. и 1350. године.

25. Грчка (Greece)

Са територије Грчке потиче једна остава новца откривена између два светска рата. Налаз у коме је било 247 новчића је 1956. године доспео у Археолошки музеј у Атини. У приспелом делу било је 221 грош Венеције са емисијама од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Бартоломеа Граденига (1339-1343) и 26 новчића Србије са једним динаром са заставом краља Драгутина, 24 краља Милутина и једним крстатим динаром краља Душана (Metcalf 1965, 209 и 233-234; Metcalf 1979, 221; Димитријевић 1981, 5-6 и 36-38, бр. 6: неаргументовано из налаза избачен динар краља Душана). Остава из Грчке сведочи о дужој тезауризацији и задржавању у оптицају старијих емисија новца. Време похрањивања: између 1340. и 1345. године.

26. Дарчево (Darčevo)

Из Дарчева код Скопља, Македонија потиче налаз српских динара и венецијанских гроша. Ради се о 10 српских динара и 2 венецијанска гроша

XIV века (Алексова 1965, 14; Димитријевић 1981, 35, бр. 80). Време похрањивања: XIV век.

27. Дебар (Debar)
У Дебру, Македонија откривена је 1968. године остава која је садржавала око 70 динара царева Душана и Уроша и краља Вукашина. Музеј Македоније у Скопљу набавио је 36 примерака, док је остатак налаза растурен (Димитријевић 1981, 35, бр. 78). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године.

28. Делфи 1929. (Delphi 1929)
Прва остава са српским новцем откривена је у Делфима, Грчка 1929. године. Поред 18 динара краљева Драгутина и Милутина у налазу су била 82 венецијанска гроша кована у раздобљу од дужда Раниера Зена (1253-1268) до Пиетра Граденига (1289-1311) и 560 денијеа франачких државица. Налаз је похрањен у Нумизматичком музеју у Атини (Bulletin de Correspondance Hellénique 53 (1929), 492; 54 (1930), 456; Metcalf 1965, 209 и 232-235, Т. XIII-XIV; Metcalf 1979, 221, 255 и 266, Т. 7.2; Димитријевић 1981, 3-4, бр. 3: изостављен новац франачких државица; Metcalf 1983, 9, бр. 127). Време похрањивања: 1311. година.

29. Делфи 1933. (Delphi 1933)
Друга остава из Делфа, Грчка са српским новцем пронађена је 1933. године. У њој су били похрањени следећи новци: Венеције – 18 гроша кованих у време од дужда Јакопа Тиепола (1229-1249) до Пиетра Граденига (1289-1311), франачких државица 38 примерака и 1 српски динар (Metcalf 1965, 209, 232 и 235; Metcalf 1979, 221, 255, 257 и 266; Димитријевић 1981, 17, бр. 29: изостављен новац франачких државица; Metcalf 1983, 9, бр. 123). Време похрањивања: између 1301. и 1305. године.

30. Демир Капија (Demir Kapija)
Године 1938. у Демир Капији, Македонија откривена је мања остава са око 20 новчића XIV века. Налаз се чува у Музеју Македоније у Скопљу. Према И. Мирнику налаз су чинили динари царева Стефана Душана и Уроша (Алексова 1955, 18-19; Mirnik 1981, 106-107, бр. 469; Димитријевић 1981, 24, бр. 48). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

31. Дероње (Deronje)
У месту Дероње код Бачке Паланке откривена је 1893. године остава новца. Према делу који је доспео у Мађарски национални музеј у Будимпешти, укупно 998 комада, налаз су чиниле следеће емисије Угарске: краљева Матије I Корвина (1458-1490) 42, Владислава II (1490-1516) 779, Лудвига II (1516-1526) 176 и један динар заједничког ковања Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа Бранковића (Димитријевић 1973, 99-102, бр. 9). Време похрањивања: између 1516. и 1526. године.

32. Добриште (Dobrište)
У селу Добришту код Тетова, Македонија откривена је 1935. године остава која је бројала 782 новчића. Остава је распарчана. Највећи део доспео је у Народни Музеј у Београду 312 примерака, док су мање скупине откупљене за збирке Лесић и Мајкснер (Lederer 1939, 7-8). Део депоа из Народног музеја у Београду детаљно је објавио Р. Марић као оставу с непознатог налазишта на југу наше земље (Марић 1956, 169-233, Т. XXXII-XLI: број примерака дат у каталогу не слаже се са бројем примерака у остави). Главнину депоа чине динари краља Милутина са заставом 263, са крстом 11 и имитација динара са заставом 1. Остала ковања представљена су са малим бројем примерака: 4 динара са заставом краља Драгутина, 30 венецијанских гроша у распону од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Пиетра Граденига (1289-1311) и две имитације гроша дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) (Радић, Иванишевић 2000). Динар са заставом и крунисаним владаром који помиње Р. Марић у свом каталогу је, сматрамо као и С. Димитријевић, касније придодат налазу. У остави се налазио и новац Бугарске 6 гроша и Хрватске и Босне бана Павла и Младена II Шубића (1304/5-1312) 4 примерка (Димитријевић 1981, 6-7 и 36-38, бр. 7). Време похрањивања: између 1311. и 1315. године.

33. Доброглед (Dobrogled)
Године 1927. у Доброгледу код Варне, Бугарска откривен је депо новца од којег је Музеј у Варни прибавио 3 примерка латиничних емисија цара Душана. У депоу се налазио златан накит (Кузев 1961, 14-15; Димитријевић 1963, 91 и 106, бр. 11, 111, бр. 7 и 113, бр. 2: остава из Руждавице; Кузев 1988, 106-107; Oberländer-Târnoveanu 1992, 86). Време похрањивања: између 1351. и 1352. године.

34. Драч (Drač – Durrës)
У Драчу, Албанија откривена је 1901. године једна мања остава са 21 сребрним новчићем, сре-

брним прстеном и кутијом. Налаз су чинили српски новци царева Душана 16 примерака и Уроша 4 и византијског цара Алексија I Комнина (1081-1118) 1 (Ippen 1901, 242; Ippen 1903, 181-182; Димитријевић 1981, 29-30 и 42-52, бр. 63). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

35. Дреновац, Разград (Drenovac, Razgrad)
У селу Дреновац код Разграда, Бугарска 1934. године пронађена је остава са новцем цара Ивана Александра (1331-1371) 74 примерака, венецијанским грошима дуждева Јакопа Тиепола (1229-1249) 1, Ђованија Дандола (1280-1289) 1 и Пиетра Граденига (1289-1311) 2 и једним динаром краља Милутина. Налаз је у целини предат музеју у Разграду (Герасимов 1941, 341-345). Време похрањивања датује се новцем цара Ивана Александра, између 1331. и 1371. године.

36. Дреновац, Шабац (Drenovac, Šabac)
Из села Дреновац код Шапца потиче један налаз српских динара од кога је, током 1999. године, један део доспео у Народни музеј у Шапцу, а други у Народни музеј у Београду. Подаци о величини и о години налаза нису познати. У депоу су похрањена највећим делом ковања рудничке ковнице краљева Драгутина 4, Милутина 1, Владислава II 3 и Стефана Уроша III 4. Други део налаза чине славонски бановци Ладислав IV (1272-1290) 12 примерака. Овај депо је по својој структури врло близак остави из Логара од које се разликује по другачијем распореду ковања и нарочито присуству славонских бановаца. Судећи према добијеним подацима ради се о две различите оставе, мада не треба искључити могућност да је у питању јединствен налаз (Непубликовано). Време похрањивања: између 1316. и 1325. године.

37. Дружба (Družba)
Национално-историјски музеј у Софији је током 1980. године набавио једну оставу новца пронађену у месту Дружба у округу Варна, Бугарска. Услови и величина налаза су непознати. Из овог депоа прибављен је новац Србије Стефана Душана емисије из краљевског периода 29 динара и из царског 14 и Бугарске цара Ивана Александра (1331-1371) 14 примерака (Юрукова 1982, 65). Време похрањивања: између 1350. и 1360. године.

38. Дунавци (Dunavci)
У месту Дунавци код Видина, Бугарска откривен је 1963. године депо са 290 сребрних новчића. Највећи део налаза 186 примерака је доспео у Музеј у Видину. Остава садржи махом новац Бугарске царева Ивана Страцимира (1360-1396) 282 комада и Ивана Александра (1331-1371) 2 и имитацију новца цара Ивана Александра. Изнимно се јавља један динар са шлемом краља Душана (Пенчев 1983a, 17-39). Време похрањивања: око 1377. године.

39. Дучина (Dučina)
У депоу из Дучине код Стојника који је 1968. године откупљен за Народни музеј у Београду (Gaj-Popović 1974, 51), заступљена је само једна врста – динари са заставом краља Милутина, укупно 67 новчића. Остава је значајна јер се ради о налазу динара краља Милутина на територији којом је управљао његов брат Драгутин. Налаз чине емисије динара са заставом које се на основу стилских одлика наслањају на друго ковање ове врсте. Емисија заступљена у остави из Дучине налази се само изнимно у оставама из јужних српских земаља – напоменимо само највеће Постење и Добриште. Све ово нас упућује да поменуту емисију повежемо са ковницом на Руднику и са њеним запоседањем од стране краља Милутина 1301. године (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: после 1301. године.

40. Ђаковица – Рача (Đakovica – Rača)
Остава је нађена у селу Рача, код Ђаковице 1979. године. Судећи према 9 динара доспелих у Народни музеј у Београду верујемо да се ради, имајући у виду оставе из овог раздобља, само о делу неког већег налаза новца. Очувани део депоа чине динари цара Душана са представама владара и владарке који држе крст – 7 примерака и динари са вишередним натписом краља Вукашина – 4 комада (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године

41. Естергом (Esztergom)
У Мађарском националном музеју у Будимпешти чува се остава из Естергома, Мађарска пронађена 1893. године. Чиниле су је емисије Угарске краљева Сигисмунда (1387-1437) 172 и Алберта (1437-1439) 8 и Србије: деспота Ђурђа Бранковића 1 (Димитријевић 1973, 102, бр. 10). Време похрањивања: између 1437. и 1439. године.

42. Жабаре (Žabare)
Остава из Жабара код Аранђеловца, пронађена 1928. године, набављена је 1937. године за На-

родни музеј у Београду и том приликом откупљено је 55 динара. Р. Марић је детаљно објавио налаз у коме је затекао 48 динара. Депо садржи искључиво рудничке динаре краљева Стефана Уроша III 24 и Стефана Душана 24 (Марић 1956, 235-248, Т. XL-XLI.5-15; Димитријевић 1981, 9, бр. 13; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1331. и 1340. године.

43. Зајечар (Zaječar)
Године 1910. на путу између Зајечара и Неготина откривена је остава са 2372 сребрна новчића и бројним накитом. Налаз је доспео у Народни музеј у Београду и према првом инвентару у њему се налазило, поред накита, 26 српских динара, 1296 бугарских и 1050 османлијских акчи. Каснијим прегледом оставе међу бугарским и турским новцем пронађено је још 39 српских динара. Главни део српских емисија припадао је ковању кнеза Стефана Лазаревића 60 примерака, а знатно мањи ранијим емисијама кнеза Лазара свега 1 и Вука Бранковића 4. Бугарски новци представљени су са ковањима царева Ивана Александра (1331-1371) 130 и Ивана Шишмана (1371-1393) са преко 1100 комада, а османлијски са више од 1000 акчи од којих неколико примерака припада султану Мурату I (1362-1389), а остатак Бајазиту I (1389-1402) (Сариа 1925, 79: даје најпотпунији састав оставе; Петровић 1934, бр. 94 и 95; Петровић 1940, 3-16: сви наведени примерци из оставе Зајечар у последњем раду не припадају овом налазу; Димитријевић 1974а, 102-104, н. 37). Време похрањивања: око 1400. године.

44. Зрењанин околина (Zrenjanin surroundings)
Из околине Зрењанина потиче остава која је откривена 1880. године и у којој су, поред новца, били похрањени сребрни судови, накит и други предмети. Оставу је реконструисао С. Димитријевић на основу података из инвентара Мађарског националног музеја у Будимпешти. Према њему у остави је било 309 сребрних новчића: Угарске са емисијама краља Лудвига I (1342-1382) 5, краљице Марије (1385-1395) 25 и краља Сигисмунда (1387-1437) 231, Венеције са новцем дужда Андреа Контаринија (1368-1382), Славоније са једним денаром, Фризаха са једним пфенигом Еберхарда I (1147-1164) и једним Бернхарда (1202-1256), Османлијског царства са 6 акчи и Србије са 38 динара. У налазу су били заступљени динари деспота Стефана Лазаревића 18 и деспота Ђурђа Бранковића 20 примерака (Димитријевић 1973, 95-97: са старијом литературом. Води се као остава из Ернестхаза (Érnésztháza)). Време похрањивања: између 1435. и 1437. године – током турско-угарских ратова.

45. Југославија 1918-1941.
(Yugoslavia 1918-1941)
Реч је о остави новца пронађеној између два светска рата на подручју Југославије. Депо или један његов део налазио се у приватној збирци и бројао је 230 динара са шлемом са легендом STEFANVS DEI GRA REX краља Душана. Налаз је откупио С. Димитријевић и један његов део се данас чува у његовој колекцији, док је остатак растурен по бројним приватним збиркама (Димитријевић 1981, 16, бр. 25). Време похрањивања: између 1340. и 1345. године.

46. Југославија XIX век
(Yugoslavia 19th century)
Са простора бивше Југославије потиче један налаз из прве половине XIX века са новцима Босне бана Стјепана II Котроманића (1314-1353), Стефана Твртка I (1354-1391) ковница Котор, Сплита Хрвоја Вукчића (1403-1413) и Србије. Остава је похрањена у музејима и збиркама: Museo civico Correr Венеција, Arheološki muzej Сплит, Arheološki muzej Загреб, Беч, Будимпешта и Падова (Metcalf 1960, 202-203 и 208; Mirnik 1981, 121, бр. 572). Време похрањивања: прва половина XV века.

47. Калиакра (Kaliakra)
У Калиакри код Толбухина, Бугарска откривена је 1965. године остава сребрног новца и златног накита. Налаз је похрањен у Музеју у Толбухину. Главнину налаза су чиниле турске акче султана Бајазита I (1389-1402) 80 примерака. Као усамљен налаз јавља се један српски динар (Герасимов 1967, 188). Време похрањивања: између 1390. и 1400. године.

48. Капандрити (Kapandriti)
У месту Капандрити у Грчкој откривена је 1978. године мања остава новца. Налаз који чини 20 сребрних новчића чува се у Нумизматичком музеју у Атини. У остави су превасходно заступљени гроши Венеције ковани у распону од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Пиетра Градeнига (1289-1311). Изнимно се јавља један српски

динар краља Стефана Уроша III (Coin Hoards 5 (1979), 12, бр. 342; Metcalf 1983, 9, бр. 122). Време похрањивања је одређено на основу српског динара између 1321. и 1331. године.

49. Kариболо (Carribollo)
Године 1904. у Кариболу у близини Маростике, северна Италија откривена је остава са 1119 новчића. Најбројнију скупину представља новац Мерана кован у време Маинарда II и његових наследника (1259-1335) 543 гроша. Значајан удео у остави имају ковања Венеције са 333 гроша у распону од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Пиетра Граденига (1289-1311) и Србије са 240 динара са заставом краљева Драгутина и Милутина. У остави су били похрањени један грош Брешчије и две имитације тиролина Мантове. Остава из Карибола представља важно сведочанство о циркулацији српског новца на територији северне Италије. Део овог депоа доспео је у Градски музеј у Басану, а скупину од 37 српских динара откупио је Музеј у Загребу. Први део оставе из Карибола објавио је К. Перини (Perini 1905, 34-38 и 46-49), а други, као оставу из Басана, Ђ. Герола који је том приликом изнео претпоставку да је у питању део налаза из Карибола (Gerola 1905, 101-102; Gerola 1930, 181-182; Димитријевић 1981, 13-15, бр. 22; Saccocci 1982, 281: даје нешто другачији састав оставе). Време похрањивања: око 1310. године.

50. Кичево 1959. (Kičevo 1959)
На локалитету Кале код Кичева, Македонија пронађена је 1959. године остава новца која је у више делова доспела у збирку Народног музеја у Београду. Откупљено је укупно 209 сребрних новчића, 182 цара Душана и 27 венецијанских гроша са емисијама у распону од дужда Јакопа Тиепола (1229-1249) до Франческа Дандола (1328-1339). Главнину налаза чине динари са представом цара кога крунишу анђели 169 примерака, док се остале емисије српског новца јављају у сасвим малом проценту (Гај-Поповић 1970, 314-316; Димитријевић 1981, 27-28 и 42-44, бр. 57; Радић, Иванишевић 2000). Особеност депоа из Кичева, у односу на остале налазе из овог периода, је присуство венецијанског новца. Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

51. Кичево йосле 1918. (Kičevo after 1918)
После 1918. године у Кичеву, Македонија откривена је остава новца која је бројала око 350 динара. Највећи део налаза 345 примерка доспео је 1921. године у Народни музеј у Београду. У остави из Кичева налазе се разнородна ковања почев од динара Стефана Душана, преко оних цара Уроша и краља Вукашина, до емисија бројних обласних господара који су у другој половини XIV века ковали новац. Депо из Кичева представља најпотпунији показатељ разноликости и разуђености ковања новца у периоду распада царства и осамостаљења великаша. У налазу се јавља већи број српских имитација венецијанских гроша – у највећем броју случајева са именом дужда Лоренца Тиепола (1268-1275). Бележимо присуство и два венецијанска гроша, један дужда Ђованија Соранца (1312-1328), а други Франческа Дандола (1328-1339) (Сариа 1925, 73-91; Димитријевић 1981, 32-33 и 42-54, бр. 67; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1375. и 1380. године.

52. Кленак (Klenak)
С. Димитријевић у свом попису остава новца спомиње налаз три динара у месту Кленак код Шапца. Реч је о два динара краља Драгутина, једном са представом краља који седи и држи мач и другом – владар стоји и држи скиптар, као и једном динару краља Стефана Владислава II – исте врсте као претходни. Новац се налази у приватним збиркама (Димитријевић 1981, 17, бр. 32). Како је реч о временски и географски хомогеној групи новца верујемо да се ради о растуреној остави. Време похрањивања: између 1316. и 1325. године.

53. Клоūче (Klopče)
У Клопчу код Зенице, Босна 1950. године откривен је депо у коме је било око 60 новчића. Један део доспео је у Земаљски музеј у Сарајеву, док је остатак завршио у приватним колекцијама. Главнину прикупљеног налаза чинили су динари бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) 16 примерака. Остала ковања су била заступљена са малим бројем комада: Венеције са грошима луждева Лоренца Тиепола (1268-1275) 1, Пиетра Граденига (1289-1311) 1 и Ђованија Соранца (1312-1328) 1, као и Србије са рудничким динаром краља Душана 1 (Vego 1951, 323-332, T. I.12; Димитријевић 1981, 16, бр. 27). Време похрањивања: између 1331. и 1353. године.

54. Књажево (Knjaževo)
Приликом радова у каменолому код места Књажево у околини Софије, Бугарска 1934. године

ископана је остава са венецијанским грошима, српским динарима и једним сребрним појасом. Налаз је по откривању продат Музеју у Софији. Чинили су га гроши Венеције луждева Лоренца Тиепола (1268-1275) 2, Ђованија Граденига (1355-1356) 5 и Андреа Контаринија (1368-1382) 4. Главнину депоа представљали су динари са заставом краља Милутина укупно 20 примерака (Герасимов 1937, 316; Димитријевић 1981, 3, бр. 2). Остава из Књажева је по својој структури особена и сврстава се у групу депоа у којима се налази значајан удео старијих ковања. Време похрањивања: између 1370. и 1380. године.

55. Косово Поље (Kosovo Polje)

Године 1873. на Косову Пољу нађен је један од највећих налаза српског средњовековног новца који је бројао између 4000 и 6000 новчића. Прикупљени подаци за неколико великих скупина – за збирку Народног музеја 2102 новчића (Ljubić 1875, каталог), односно 1094 (Поповић-Гај 1989, 7), за колекцију кнеза Милана Обреновића преко 1000, за збирку Богишић 409 и за призренског валију коме је предата извесна количина новца и један оловни печат – говоре о величини налаза чије је праве размере тешко одредити. Сам састав оставе дат је према С. Љубићу пошто је његов опис налаза најпотпунији (Ljubić 1875, каталог). Овај преглед допунио је, у оној мери у којој је то било могуће, С. Димитријевић на основу описа збирке Богишић. Нажалост, у овом попису спојене су у једну различите врсте новца што пружа непотпуну слику о саставу оставе (Димитријевић 1959a, 126-135; Димитријевић 1981, 30-32, бр. 66). У депоу је био заступљен новац цара Душана са његовим уобичајеним ковањима, цара Уроша, краља Вукашина, жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића. Највећи део налаза преко 50% чиниле су имобилизиране врсте новца цара Душана. Поред српског новца, према К. Јиречеку, у остави из Косово Поља било је босанског и бугарског (Јиречек 1959, 33). Време похрањивања: између 1371. и 1375. године.

56. Коштунићи (Koštunići)

У Коштунићима код Чачка откривена је 1939. године остава сребрног новца и накита која је била похрањена у сребрној посуди. Налаз је бројао око 100 новчића, две сребрне позлаћене наушнице и две сребрне плочице. Један део оставе доспео је у Народни музеј у Чачку, док се други, који чини 25 динара чува у Народном музеју у Београду. Депо представљају динари царева Душана 6 и Уроша 19 примерака (Гај-Поповић 1967, 309-316; Радић, Иванишевић 2000). С. Димитријевић је допунио налаз са примерцима из Народног музеја у Чачку и из приватних колекција (Димитријевић 1969, 210-215, н. 32; Димитријевић 1981, 28 и 42-51, бр. 60). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године.

57. Крагујевац (Kragujevac)

Остава из Крагујевца откривена је 1928. године. Прве податке о депоу забележио је Г. Чремошник према коме је 96 новчића из овог налаза набављено за Народни музеј у Београду. Данас се у збирци Народног музеја у Београду чува 88 динара. Према првим записима у остави се налазио следећи новац: динари краља Милутина, са заставом 1, са крстом и гологлавим владаром 1 и са крстом на дршци 44, динари краља Драгутина, врста са владаром који стоји и држи скиптар 49 и динар Владислава II (Чремошник 1933, 20-21; Saria 1954, 39, н. 49: наводи да је остава бројала 180 новчића; Чремошник 1959, 10-11). Депо је касније обрадио Р. Марић који је том приликом оставу дао у нешто измењеном облику допунивши је са динарима са заставом краља Драгутина. Поред овога навео је да се у остави налазио и страни новац (Марић 1956, 151-167, Т. XXXII-XXXIII.1-18; Марић 1962, 245-247; Димитријевић 1981, 7 и 36-38, бр. 9; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1316. и 1325. године.

58. Кривогштани (Krivogštani)

У месту Кривогштани код Прилепа, Македонија откривена је остава са 340 српска динара XIV века. Други подаци о овом налазу нису познати (Алексова 1965, 14; Димитријевић 1981, 35, бр. 79). Време похрањивања: XIV век.

59. Лазу (Lazu)

Остава из Лазуа у Олтенији, Румунија откривена је 1945. године и налази се у музеју Олтеније у Крајови. Депо чине новци Бугарске цара Ивана Александра (1331-1371) 9 и Србије краља Стефана Уроша III 1, цара Душана 9 и слуге Бранка 1 (Димитријевић 1973, 91-92, бр. 1, Т. I-III: Олтенија I; Coin Hoards 7 (1985), 409, бр. 686; Податке о месту налаза дугујемо Е. Оберлендер-Тарновеануу). Време похрањивања одређено је новцем цара Ивана Александра, између 1331. и 1371. године.

60. Лисо Поље (Liso Polje)
У Лисом Пољу код Богатића нађена је 1883. године остава у којој је било преко 150 новчића.[1112] Највећи део овог налаза чува се у Народном музеју у Београду, а мања скупина у Археолошком музеју у Загребу и Колекцији Rešetar у Прагу. Познати су описи 137 примерака који припадају ковањима Босне бану Стјепану II Котроманићу (1314-1353) 134, Дубровника 1 и Србије краљу Душану 1, односно цару Душану 1 (Валтровић 1884а, 32-41; Решетар 1924, 585-586; Mirnik 1981, 110, бр. 491; Димитријевић 1981, 24-25, бр. 49). Време похрањивања: између 1345. и 1355. године.

61. Логар (Logar)
У селу Логар код Пећинаца откривена је 1990. године остава са 88 динара и два сребрна прстена. Налаз је растурен и примерци новца су доспели у бројне приватне збирке. Основу депоа чини новац краљева Владислава II са 16 динара и Стефана Уроша III са 69 динара прве емисије краља који седи и држи мач. Поред поменутог новца забележена су два динара краља Драгутина, један са заставом и други са представом краља који стоји и држи скиптар, као и један динар са крстом на дршци краља Милутина (Зајић 1998, 147-155). Време похрањивања се може оквирно датовати у прву половину владавине краља Стефана Уроша III , између 1321. и 1325. године, на основу његове прве емисије динара са представом краља који седи и држи мач.

62. Лурате Абате (Lurate Abbate)
У месту Лурате Абате у провинцији Комо, северна Италија откривен је 1887. године депо са 1273 златна и сребрна новчића. Налаз је документован у целини и садржавао је новац: Венеције са 574 гроша кованих у раздобљу од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Пиетра Граденига (1289-1311) и са 6 дуката Пиетра Граденига (?) и једним Марина Зорзија (1311-1312), Мерана 188, Ивреe 7, Аквија 2, Трента 3, Француске краља Филипа IV Лепог (1285-1314) 182, Провансе Карла II Анжујског (1285-1309) 18, Милана 84, Ђенове 8, Тортона 2, Павије 3, Брешчије 1, Кремоне 2, Пијаћензе 26, Парме 1, Рeђија 1, Модене 4, Болоње 26, Фиренце – 14 фиорина и 13 пополина, Пизе 5, Сиене 4, Ареца 15, Бриндизија 35, Месине – 24 златна тарија, Акаје 1, Чиваса 8, Понзона 5, Астија 3, Кунеа 1 и Србије 6 (?). Остава Лурате Абате садржи поред новца Венеције, Мерана и Француске који представљају главни део депоа и новац бројних градова од северне до јужне Италије, као и Сицилије. Посебност овог налаза представља и присуство златног новца Венеције, Фиренце и Месине. Новац Србије није одређен по владарима и врсти те можемо само претпоставити да припада уобичајеним емисијама динара са заставом, који су у овом раздобљу циркулисали на подручју северне Италије (Saccocci 1982, 284-285). Време похрањивања: око 1320. године.

63. Мајдан Чебинац (Majdan Čebinac)
У месту Мајдан Чебинац код Жиче откривена је пре 1914. године остава новца непознатог садржаја и величине. Део депоа, 8 примерака, чува се у Археолошком музеју у Загребу. С. Димитријевић бележи само новац кнеза Лазара и то врсте са представом шлема са роговима. (Димитријевић 1971, 27; Mirnik 1981, 110, бр. 495). Време похрањивања одређено је последњим емисијама кнеза Лазара између 1385. и 1389. године.

64. Македонија (Macedonia)
С. Димитријевић је на основу скупине новца коју је видео у Скопљу реконструисао део оставе нађене у Македонији око 1948. године. Делови овог депоа доспели су у збирку Димитријевић. Налаз карактеришу уобичајене емисије цара Душана уз које се јављају и ретка ковања као што је полудинар са представом главе цара и динар без легенде са представом цара и царице који између себе држе крст и скиптар са стране (Димитријевић 1981, 27 и 42-44, бр. 55). Морамо напоменути да приликом објављивања 1969. године, једну од ове две последње врсте са Христом који седи на трону са високим наслоном, поменути аутор није навео да потиче из било какве оставе са новцем цара Душана. Ово зачуђује тим пре што би овај податак С. Димитријевићу представљао још један важан аргумент у опредељењу ове врсте цару Душану (Димитријевић 1969, 208-209, сл. 19-20). Коришћење оставе из Македоније налаже опрез. Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

[1112] И. Мирник наводи постојање још једне оставе из Лисог Поља код Обреновца на основу података Д. Гај-Поповић (Mirnik 1981, 110, бр. 492: Gaj-Popović 1974, 49). Прегледом документације утврдили смо да ова остава не постоји. Податке које је изнела Д. Гај-Поповић односе се, према нашем мишљењу, на оставу из Винче.

65. Мала Азија (Asia Minor)
На обали Црног мора у Малој Азији нађена је 1954. (?) године остава са оријенталним сребрним новцем, 20 басиликона царева Андроника II и Михајла IX (1295-1310) и једним српским динаром са заставом (Bertelè Досије, 70). Остава се налазила у збирци Bertelè, да би касније прешла у Dumbarton Oaks, Вашингтон. Српски динар, који смо имали прилике да видимо у Кабинету за Медаље у Паризу 1989. године, припадао је ковању краља Милутина његовој другој емисији динара са заставом (Димитријевић 1981, 34, бр. 73). Време похрањивања се може само оквирно одредити између 1300. и 1310. године, будући да не располажемо подацима о целокупном налазу.

66. Мало Бојинце (Malo Bonjince)
У месту Мало Бојинце, код Власотинаца откривена је 1928. године важна остава српског средњовековног новца и грумена сребра која одсликава сложену новчану продукцију крајем XIV века. Налаз је по откривању доспео у Народни музеју у Београду и у њему је било 162 новчића и три грумена сребра тежине 124,95 г, 24,5 г и 8.9 г. Депоу је била придодата скупина од 14 турских акчи од које 13 примерака припада познијим емисијама, док би једна акча могла одговарати остави. У питању је новац султана Бајазита I (1389-1402). Налаз су чиниле емисије српског новца кнеза Лазара, Вука Бранковића, Јакова, Смила, Патријарха, Призрена, кнеза Стефана Лазаревића, бугарског цара Ивана Шишмана (1371-1393), као и један примерак анонимног ковања – српска имитација страног новца (Петровић 1934, 14-27; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1390. и 1400. године.

67. Маралоиу (Maraloiu)
У Маралоиу код Браиле, Румунија 1965. године нађена је мања остава са новцем Влашке, војводе Владислава I (1364-c.1377) 5, Радуа I (c.1377-c.1383) 2 и Мирче I (1386-1394) 1, Бугарске, цара Ивана Страцимира (1360-1396) 1, Златне хорде 3, локалних ковања 1 и краља Душана 1. Налаз је смештен у музеју у Браили (Cândea 1979, 165-172; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85). Време похрањивања: око 1396. године.

68. Међин (Medjin)
У Међину код Мостара, Херцеговина откривена је 1942. године остава у којој је било 2,5 кг новца. Од тог броја 433 комада откупљено је 1976. године за музеј Херцеговине у Мостару. Основу оставе чине венецијански гроши ковани у раздобљу од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Франческа Дандола (1328-1339) укупно 415 комада. Остала ковања јављају се у малом проценту: Србије са једним крстатим динаром краља Драгутина, 8 динара са заставом краља Милутина и једним крстатим динаром краља Душана, Хрватске и Босне са једним динаром бана Павла и Младена Шубића (1299-1304/5) и једним бана Стјепана II Котроманића (1314-1353), као и Дубровника са 6 гроша (Anđelić 1982, 33-44). Остава из Међина јасно указује на задржавање у циркулацији старијих ковања венецијанских гроша, као и српских динара са заставом. Време похрањивања: између 1331. и 1340. године.

69. Мирна (Mirna)
У Требњу код Мирне, Словенија нађена је 1884. године једна остава која је бројала око 500 новчића. Депо је растурен, а један његов део доспео је у Археолошки музеј у Загребу. Највећи број примерака новца припадао је емисијама Аквилеје са ковањима од Бертолда (1218-1251) до Пиетра Гере (1299-1301), затим Трста са емисијама од Волрика (1234-1254) до Волвина (1282-1286). Изнимно се јављају: новац Горице Алберта II (1271-1304), гро турнуа краља Филипа IV Лепог (1285-1314), два венецијанска гроша преждева Јакопа Тиепола (1229-1249) и Ђованија Дандола (1280-1289), као и три динара са заставом (?) краља Милутина (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva VI (1884), 122-123; VII (1885), 24; Metcalf 1965, 172 и 174-176; Metcalf 1979, 166 и 169-170). Време похрањивања: између 1306. и 1308. године.

70. Монфалконе (Monfalcone)
У Монфалконеу, северна Италија нађена је 1893. године остава новца која је бројала преко 2000 новчића пореклом махом из суседних области. Депо је по откривању распарчан и један његов део чува се у Градском музеју у Трсту. Забележени су подаци за 1987 гроша и 2 мала денара. Најбројнију скупину представљали су новци Мерана Маинарда II и његових наследника (1259-1335) 1126 гроша и Венеција са ковањима од дужда Пиетра Зианија (1205-1229) до Ђованија Соранза (1312-1328) 788 гроша. Остале емисије су присутне у знатно мањем броју: Аквилеје 42, последње ковање Отобона де Разија (1302-1315), Трста 4, Трента 2, Аквија 1, Инциза 2, Ивреe 5, Мантове

3, Вероне 1, Падове 2, Србије 10 динара са заставом краља Милутина и имитације венецијанских гроша 3 (Puschi 1893, 347-361; Puschi 1894, 518-519 и 544; Saccocci 1982, 282-283). Време похрањивања: око 1315. године.

71. Мориово (Moriovo)
У месту Мориово код Прилепа, Македонија нађена је остава новца са 20 динара која је највећим делом растурена. У Музеју Македоније у Скопљу чувају се три новчића из овог налаза. Реч је о два динара цара Уроша и једном краља Вукашина (Алексова 1965, 14; Димитријевић 1981, 34, бр. 75). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године.

72. Моровић (Morović)
У Моровићу код Сремске Митровице откривена је 1889. године остава новца која је садржавала око 700 сребрних новчића. Део налаза од 45 комада чува се у Археолошком музеју у Загребу док је остатак распарчан. Према попису дела налаза забележени су новци Угарске – краљева Сигисмунда (1387-1437) 438 и Алберта (1437-1439) 17 и Србије – деспота Ђурђа Бранковића 2 (Mirnik 1981, 123, бр. 586). Време похрањивања: 1439. године.

73. Мрамор (Mramor)
Народни музеј у Београду је у два наврата током 1957. године набавио оставу из села Мрамор код Приштине са укупно 24 новчића. Није познато да ли је остава сачувана у целини. Налаз чине ковања кнеза Лазара 1, Вука Бранковића 5, Гргура Бранковића 7, кнеза Стефана Лазаревића 10 и један неодређен примерак (Радић, Иванишевић 2000; Димитријевић 1971, 27; Димитријевић 1974а, 102-104: води је као оставу из Приштине и даје нешто другачији састав). Време похрањивања: између 1390. и 1400. године.

74. Набрђе (Nabrdje)
У месту Набрђе код Пожаревца откривена је 1875. године остава са 192 динара цара Душана. Налаз је доспео у Народни музеј у Београду где му је, услед ратова и сељења, изгубљен траг (Васић 1906, 54-55). Време похрањивања: између 1346-1355. године.

75. Нова Варош (Nova Varoš)
Године 1958. у Новој Вароши откривена је у бакарној посуди остава са 44 динара цара Душана. С. Димитријевић, који је сумарно објавио налаз, обрадио је 24 новчића (Димитријевић 1959а, 124-125 и 130). Приликом касније обраде, исти аутор, наводи да се у остави налазила и ретка врста без легенде и са представом цара и царице који између себе држе крст и скиптар са стране (Димитријевић 1981, 28 и 42-44, бр. 58). Присуство ове последње емисије у налазу је под знаком питања. Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

76. Нови Бановци (Novi Banovci)
Оставу из Нових Бановаца, откупљену за збирку Народног музеја 1930. године, детаљно је објавио Р. Марић. Депо броји 418 новчића укључујући један денар краља Сигисмунда (1387-1437) који свакако не припада налазу (Марић 1956, 249-337, Т. XL-LI; Димитријевић 1959а, 114, 116 и 123-130; Димитријевић 1981, 18, бр. 38). Главнину налаза чини српски новац краљева Драгутина 1, Стефана Уроша III 1 и Душана 227 динара. Основну емисију у налазу представљају динари са представом шлема међу којима срећемо одређен број имитација. Налаз се завршава са динарима прве царске емисије са представом владара који седи на трону и држи мач. Поред српског новца налазимо и угарске денаре краљева Карла Роберта (1307-1342) 183 и Лудвига I (1342-1382) 5 (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1346. и 1350. године.

77. Нови Пазар (Novi Pazar)
У околини Новог Пазара пронађена је 1958. године остава српског средњовековног новца која је бројала око 300 динара. Највећи део налаза 251 примерак чува се у Народном музеју у Београду. Главнину депоа чине динари цара Душана са посебном концентрацијом његових емисија са представом цара и царице који држе између себе крст. Остава се завршава динарима цара Уроша. (Гај-Поповић 1967, 309-312: објављен први део налаза од 229 динара). С. Димитријевић је допунио оставу са новодоспелим деловима оставе у збирку Народног музеја у Београд, као и са примерцима из приватних колекција (Димитријевић 1981, 29 и 42-52, бр. 62: збир у табелама се не слаже са укупним бројем примерака у остави; Радић, Иванишевић 2000: најпотпунији преглед налаза). Време похрањивања: између 1355. и 1360. године.

78. Нови Пазар (?) (Novi Pazar) (?)
У Народном музеју у Београду налази се мања група новца, укупно 8 примерака, за коју се прет-

поставља да потиче из оставе Нови Пазар. Како је реч о скупини новца другачијег састава од горе поменуте оставе, ми смо овај налаз уврстили у засебну групу. Депо чине динари цара Душана са представом цара и царице који држе између себе крст и имобилизиране врсте истог типа (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1360. и 1370. године.

79. Ново Брдо (Novo Brdo)
Године 1955. нађена је у околини Новог Брда остава новца од које је Музеј у Приштини набавио 32 динара, док је остатак завршио у приватној колекцији. Оставу је сумарно објавио С. Димитријевић са навођењем само основних врста. Налаз чине уобичајене, али и ретке емисије цара Душана 28 примерака и имобилизиране врсте са представом цара и царице који стоје и држе између себе крст 5 комада (Димитријевић 1981, 28 и 42-44, бр. 59). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

80. Нуфару (Nufăru)
У месту Нуфару код Тулчеје, Румунија откривена је пре Другог светског рата остава новца која је дуго остала у поседу породице налазача (Coin Hoards 3 (1977), 174, бр. 491 и Coin Hoards 5 (1979), 133, бр. 369). Остава је тек 1970-тих година изашла на светло дана и један њен део доспео је у Музеј Делте Дунава у Тулчеји 91 примерак, а други у збирку Dorin 195 комада. Остава садржи превасходно, поред мањег броја емисија из краљевског периода, латиничне врсте цара Душана. Бележимо и један босански динар бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) (Oberländer-Târnoveanu 1992, 69-89). Време похрањивања оставе датује се, према Е. Оберлендер-Тарновеануу, у 1351-1352. годину.

81. Обад (Obad)
Остава из Обада код Темишвара, Румунија откривена 1922. године, иако релативно мала – садржи 74 примерка новца – по свом садржају је врло разнородна. Остава је у више наврата поменута у литератури и дати подаци се од аутора до аутора разликују (Sabău 1958, 278-291; Димитријевић 1973, 98-99, бр. 7, Т. V). Налаз се чува у Национално-историјском музеју у Букурешту где смо имали прилике 1997. године да га прегледамо. Депо чине следећа ковања: Чешке краљева Премисл Отокара (1253-1278) 1 пфениг и Вацлава (1300-1305) 12 прашких гроша, Угарске са емисијама од краља Беле II (1131-1141) до Карла Роберта (1307-1342) 17, славонских бановаца са ковањима од Беле IV (1235-1270) до Андрије III (1290-1301) 29, Златне хорде са новцем кованим у Исакеји (1298-1301) 3 и Србије са динарима краља Драгутина 10 и цара Душана 2. Најмлађе ковање представља прва емисија царских динара Душана са представом краља који седи на трону и држи мач. Време похрањивања: после 1346. године.

82. Олтенија (Oltenia)
На простору Олтеније, Румунија откривена је пре 1907. године остава сребрног новца. Налаз са 288 новчића похрањен је у Нумизматичком кабинету библиотеке Румунске академије наука. Њега чине новци Влашке – војводе Владислава I (1364-c.1377) 214 и Радуа I (c.1377-c.1383) 63, Молдавије – Петра I (1375-1391) 1, Бугарске – царева Ивана Александра (1331-1371) 1 и Ивана Страцимира (1360-1396) 4, Пољске 1 и Србије 6 (Димитријевић 1973, 92-93, бр. 2). Време похрањивања: пре 1400. године.

83. Охрид 1952. (Ohrid 1952)
Приликом радова на цркви свете Софије у Охриду, Македонија 1952. године нађена је мања остава новца која је бројала 18 српских динара. Остава се чува у Музеју Македоније у Скопљу. Налаз су чинили динари царева Душана 1 и Уроша 4, краљева Вукашина 10, Марка 2 и Костантина Драгаша 1 (Димитријевић 1979, 139-140, н. 41; Димитријевић 1981, 33 и 42-54, бр. 65). Време похрањивања: између 1371. и 1380. године.

84. Охрид 1965. (Ohrid 1965)
У Охриду, Македонија је приликом археолошких ископавања у цркви Светог Пантелејмона 1965. године откривена остава венецијанских гроша, њихових имитација и српских динара, укупно 1298 примерака. Налаз се чува у Музеју у Охриду. Главнину депоа чине венецијански гроши, 979 комада, који припадају раздобљу од дужда Марија Моросинија (1249-1253) до Андреа Дандола (1343-1354) и њихове имитације 313 гроша. Српски део налаза представљен је са крстатим динаром краља Драгутина и 5 динара са заставом краља Милутина (Размоска 1983, 141-166: даје различите податке о броју примерака у тексту и каталогу). Време похрањивања: између 1345. и 1350. године.

85. Охрид с.1970. (Ohrid c.1970)
У самом граду Охриду откривена је током 1970-тих година остава новца која је садржавала 110 новчића Србије и Венеције. Главнину налаза чине емисије царева Душана и Уроша и краља Вукашина. Поред поменутих ковања заступљени су новци краља Марка, деспота Угљеше, Андрије Гропе, кнеза Лазара, Вука Бранковића и Венеције са 8 гроша (Димитријевић 1981, 33 и 42-54, бр. 69). Остава из Охрида по свом саставу одудара од налаза новца последње четвртине XIV века. Наиме, у налазу бележимо високо присуство ранијих емисија, као и оних које нису карактеристичне за ову област. Стога приликом преузимање података у вези са овим налазом треба бити опрезан. Време похрањивања: између 1375. и 1390. године.

86. Падина (Padina)
Једно од ретких сведочанстава о оптицају новца у североисточној Србији у другој половини XIV века представља остава из Падине, у Ђердапу. Депо је пронађен 1968. године током археолошких ископавања и делимично је био разграбљен од стране радника. Највећи део доспео је у Народни музеј у Београду – 234 примерка, док је остатак нашао пут у приватне збирке. На основу прикупљених података оставу су чинила два угарска дуката и 273 сребрна новчића Угарске, Србије, Бугарске, Влашке и Босне. Најбројнија су ковања Угарске са емисијама краљева Карла Роберта (1307-1342) 35 и Лудвига I (1342-1382) 111 денара и два дуката. Новац Србије чини другу највећу целину са ковањима од краља Милутина до цара Уроша. Свакако најзначајнији налаз представља 19 динара слуге Бранка. Ту је и новац Бугарске – царева Ивана Александра (1331-1371) 46 примерака и Ивана Страцимира (1360-1396) 2, Влашке – војводе Владислава I (1364-с.1377) 6 и Босне – бана Стјепана II Котроманића (1314-1353) 2 динара. Поједини примерци српског новца из налаза су контрамаркирани ознакама које срећемо у Понтско-дунавској области (Душанић 1970, 81-112, Т. I-X; Димитријевић 1981, 19-22 и 38-42, бр. 43: допуна оставе). Време похрањивања одређемо је денарима краља Лудвига I са представом главе сарацена – кованим у раздобљу од 1373. до 1382. године – око 1375. године.

87. Пидна (Pydna)
У Пидни, Грчка у једној од кула нађена је остава са 7 венецијанских и српских гроша. Налаз су чинили 5 гроша дужда Лоренца Тиепола (1268-1275), један Франческа Дандола (1328-1339) и један динар краља Милутина (Μαρκή 1996, 254). Време похрањивања: између 1330. и 1335. године.

88. Подени (Podeni)
Остава из Подениjа, Румунија откупљена је у три наврата од 1981. до 1986. године за збирку Народног музеја у Београду. Није познато да ли се ради о целокупном налазу или само једном његовом делу. Оставу чине динари деспота Ђурђа Бранковића 34 и акче султана Мурата II (1421-1444; 1444-1451) 4 (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1444. и 1456. године.

89. Пожаревац (Požarevac)
Из околине Пожаревца потиче, према речима С. Димитријевића, једна остава пронађена око 1959. године. Величина налаза, који је растурен по приватним збиркама, није позната. У депоу су били похрањени крстати динари краља Милутина и руднички динари краља Стефана Уроша III (Димитријевић 1981, 13, бр. 21). Време похрањивања: између 1325. и 1331. године.

90. Постење (Postenje)
Из Постења код Новог Пазара потиче највећи сачувани налаз новца краљева Драгутина и Милутина. Остава, откривена 1956. године, бројала је 744 новчића. Данас се депо чува у Музеју Рас, Нови Пазар 691, Народном музеју у Београду 8 и Музеју 25 мај, Београд 8 комада. Највећу скупину представљају динари са заставом краља Милутина 670 примерака. Поред ове врсте јављају се динари са заставом краља Драгутина 24 и крстати динари краља Милутина 7. Бележимо и једну имитацију динара са заставом краља Милутина. Венецијански новац је представљен само са 5 примерака: луждева Лоренца Тиепола (1268-1275) 1, Јакопа Контаринија (1275-1280) 2 и Пиетра Граденига (1289-1311) 2 (Metcalf 1965, 208 и 210; Cvijović 1991, 77-81, бр. 105-112; Ivanišević 1993, 203-207; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1311. и 1315. године.

91. Прилеп 1866. (Prilep 1866)
У *Opisu jugoslavenskih novaca* Ш. Љубића налазе се подаци о налазу 7 динара деспота Угљеше са представом двоглавог орла на реверсу који су откривени 1866. године у Прилепу, Македонија. Очигледно је да се ради о остави новца. Остаје непознато да ли је ова врста представљала и једино ковање заступљено у налазу (Ljubić 1875, 176). Време похрањивања: после 1365.

92. Прилеп c.1990. (Prilep c.1990)
Из Прилепа потиче један налаз венецијанских гроша и њихових имитација. У сумарном опису оставе К. Христовска помиње 25 гроша дужда Бартоломеа Граденига (1339-1343) и 26 имитација од којих 3 примерка носи искривљене легенде новца дуждева Лоренца Тиепола (1268-1275), 21 Франческа Дандола (1328-1339) и 2 неодређена ковања. Аутор истиче лоше сребро и пукотине на имитацијама који одају слабу технику ковања (Hristovska 1996, 141-143 и 151-153); Време похрањивања: између 1340. и 1350. године.

93. Прилужје (Prilužje)
У близини Прилужја код Косово Поља откривен је 1965. године највећи депо крстатих динара који је, према С. Димитријевићу, бројао 455 новчића. Према истом аутору, који је сакупио податке за 433 примерка, главнину налаза чинили су крстати динари краљева Милутина 17, Стефана Уроша III 109 и Душана 287. Поред ове врсте у налазу је било и 20 динара са шлемом краља Душана (Lederer 1966, 18; Димитријевић 1981, 8-9 и 36-38, бр. 11 и 34, бр. 77: остава из Призрена). Један део оставе из Прилужја од 101 динара откупљен је у два дела за збирку Народног музеја у Београду, док је остатак расут по приватним збиркама (Радић, Иванишевић 2000: оставе из Придворице и Призрена). Налаз је значајан за тумачење једне од главних емисија српског новца краљевског периода крстатих динара. Време похрањивања: између 1340. и 1345. године.

94. Приштина (Priština)
Оставу из Приштине делимично је реконструисао С. Димитријевић на основу фотографија налаза објављених у листу Политика од 7. априла 1932. године. Нађена је поменуте године у Приштини и њу су чинили динари кнеза Лазара са представом владара који стоји. Остава је растурена чиме су изгубљени подаци о њеној величини (Димитријевић 1971, 27-30). Време похрањивања може се одредити, на основу описаног дела налаза, између 1380. и 1385. године.

95. Приштина околина (Priština surroundings)
У околини Приштине нађена је почетком 1990-тих година значајна остава српског средњовековног новца. Према расположивим подацима налаз је бројао око 2500 примерака новца. Нажалост, депо је растурен и његови делови су нашли пут у многе збирке у земљи и иностранству. Један део од 472 примерака појавио се на тржишту Сједињених америчких држава и он је остао забележен захваљујући Р. Божиновићу који је објавио овај део налаза (Божиновић 1998, 157-167). Остале податке о овом депоу – 458 динара – пописао је М. Јовановићу који је забележио присуство ретких ковања краља Марка, Андреаша, Андрије Гропе, Ђурђа I Балшића (?) и града Звечана (информацију дугујемо М. Јовановићу). На основу ових података добијена је приближна слика о овом важном депоу српског новца. Главнину налаза представљала су ковања кнеза Лазара у првом реду његова новобрдска емисија која је чинила неких 46% целокупног депоа. Бележимо и присуство новца, поред већ поменутих ретких ковања, краља Вукашина, Вука Бранковића, Јакова и српских имитација венецијанских гроша. Време похрањивања: око 1385. године.

96. Прокупље (Prokuplje)
Остава из Прокупља је у два наврата током 1953. и 1954. године доспела у Народни музеј у Београду. У депоу је поред 99 динара било и сребрног накита. Налаз је подељен и предат на чување Народном музеју у Београду и музејима у Нишу и Прокупљу. Део оставе из Музеја у Прокупљу касније је украден. Налаз је чинио новац деспота Стефана Лазаревића 65, Балше III 3, господина Ђурђа Бранковића 3, Дубровника 1 и Османлијског царства 27 (Марић 1956, 433; Ћоровић-Љубинковић 1958, 145-160; Радић, Иванишевић 2000: где је објављен део оставе који се чува у Народном музеју у Београду). Депо из Прокупља припада ретким налазима новца који осветљавају оптицај у време владавине деспота Стефана Лазаревића, чије се новчарство одликује великим бројем емисија. Време похрањивања може се оквирно одредити, на основу објављеног дела, између 1422. и 1427. године.

97. Раброво (Rabrovo)
Оставу из Раброва код Великог Градишта откривену пре 1935. године први је објавио Ј. Петровић на основу примерака који су доспели у збирку Народног музеја у Београду (Петровић 1935, 29; Радић, Иванишевић 2000), а допунио ју је С. Димитријевић са примерцима из других колекција (Димитријевић 1971a, 76-77: остава из Тополовника). Налаз су чинили искључиво динари другог периода ковања деспота Ђурђа Бранковића. Према инвентару Народног музеја у Београду у остави су биле склоњене турске акче и угарски денари. Време похрањивања: између 1444. и 1456. године.

98. Рас (Ras)
Остава од 17 „билон" трахеја краља Радослава откривена је 1972. године приликом археолошких истраживања на тврђави Рас (Popović 1976, 115-119; Поповић 1977, 37-54). Налаз чине трахеји само једне емисије – врста са представом краља и Христа који га благосиља. Остава се у целини чува у Народном музеју у Београду. Овај депо не представља у правом смислу речи оставу, већ је реч о скупини новца која се може поуздано повезати са радом ковнице смештеној на самој тврђави. Наиме, сви примерци су исковани јединственим калупом само са једне, реверсне стране и новац се, судећи по ванредној очуваности, није налазио у оптицају. Трахеји су делимично страдали у пожару тако да су поједини комади изгорели (Gaj-Popović 1976, 121-132; Димитријевић 1981, 2-3, бр. 1: са непотпуним подацима; Гај-Поповић 1985, 105-116; Иванишевић 1998, 87-95; Ivanišević 1999, 436). Време похрањивања оставе може се довести у везу са разарањем тврђаве које је уследило крајем 1233. године, приликом насилне смене на српском престолу (Popović 1999, 306).

99. Рашка (Raška)
Приликом изградње пута за Рашку 1883. године нађена је остава новца од које је забележен само један примерак. У питању је неодређена врста кована у време цара Уроша на којој је на аверсу представљен Христ који стоји на супеданеуму, а на реверсу владар и владарка који између себе држе крст (Валтровић 1884, 42, Т. VI.7; Mirnik 1981, 114, бр. 526: погрешно одређен као имитација венецијанског гроша дужда Лоренца Тиепола (1268-1275)). Време похрањивања: између 1355. и 1371. године.

100. Рисан (Risan)
У Рисну, Бока Которска је око 1880. године нађена једна остава новца од које је сачуван само један примерак у Британском музеју у Лондону. Ради се о грошу цара Уроша кованом у Котору (Mirnik 1981, 114, бр. 527). Време похрањивања може се одредити, ако је судити по јединoм сачуваном примерку, између 1355. и 1371. године.

101. Росола (Rosola)
Приликом радова у пољу код града Росола код Модене, северна Италија откривена је 1841. године остава која је бројала преко 1300 новчића. Депо је после откривања доспео у Музеј у Модени. Налаз су чинила ковања Павије 3, Луке 4, Модене 63, Болоње 1042, Рeђија 52, Мерана са новцем Маинарда II (1259-1274) 2 и Маинарда II и његових наследника (1274-1335) 6, Венеције са једним денаром и са грошима кованим у времену од дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) до Пиетра Граденига (1289-1311) 10 и Србије са динарима са заставом краљева Драгутина 11 и Милутина 106 примерака (Cavedoni 1859, 99-115). У остави из Росоле тезаурисан је велики број српских динара који у овом налазу представљају другу скупину по величини. Време похрањивања: између 1300. и 1310. године.

102. Рудине (Rudine)
Ради се о малој остави са три динара са заставом краља Милутина, једним опсеченим грошем дужда Јакопа Контаринија (1275-1280), две сребрне наушнице токајског типа и једним сребрним прстеном откривеној 1985. године приликом археолошких ископавања на локалитету Рудине код Старог Костолца. Остава се чува у Народном музеју у Пожаревцу. Примерци српског новца припадају првој емисији динара са заставом (Поповић, Иванишевић 1989, 171-176, сл. 24 и 38; Иванишевић 1990, 149 и 153). Време похрањивања: око 1291. године

103. Рудник XIX век (Rudnik 19th century)
На Руднику је крајем XIX века откривена остава новца која је дуго била у поседу породице налазача. Депо је тек 1983. године угледао светло дана доспевши на тржиште, где је растурен. С. Новаковић је забележио 152 примерка из овог налаза који је чинио практично само новац Стефана Лазаревића 151 комад, поред једног бечког пфенига Албрехта II (1330-1358). Новац Стефана Лазаревића припада једним делом његовом кнежевском раздобљу 83 примерка, а другим деспотском са 63 комада. Поред ових динара у налазу су била и 4 комада са само откованим аверсом и једна плочица за новац (Новаковић 1988, 105-114). Време похрањивања: после 1402. године.

104. Рудник 1992. (Rudnik 1992)
Приликом радова на изградњи цркве посвећене Великомученику Георгију на месту Дрењак на Руднику 1992. године откривена је једна мања остава новца. Налаз је чинило, према казивању радника, 6 динара који су похрањени у музејима у Горњем Милановцу 4, Чачку 1 и у Задужбини Петра I Карађорђевића на Опленцу 1. Имали смо

прилике да прегледамо 4 новчића и сви примерци припадају једној врсти динара са шлемом краља Душана. Иако мали, депо је значајан јер се откривени динари, који носе јединствене сигле, могу везати за оближњу ковницу Рудник (Непубликовано). Време похрањивања: између 1340 и 1345. године.

105. Руждавица (Ruždavica)
У месту Руждавица у околини Ћустендила, Бугарска откривена је око 1938. године остава новца која је, према Т. Герасимову, бројала 101 динар. Налаз је откупио Е. Лесић београдски банкар (Герасимов 1938, 453). Оставу је детаљно публиковао С. Димитријевић који је приликом њене реконструкције у састав укључио, неоправдано, њему све познате примерке контрамаркираних динара. Како се ради о хипотетичкој реконструкцији оставе, ми смо у њен скуп уврстили само сигурне примерке из збирке Лесић из Београда која је касније прешла у руке С. Димитријевића – 81 српски и босански динар, из колекције Грирсон, раније Краков 3 примерка и из збирке Симовић 3 динара. Укупно 87 новчића. За остале примерке које наводи аутор није сигурно да потичу из ове оставе (Димитријевић 1963, 91-152). С. Димитријевић је поновио исту грешку 1974. године, када је део оставе из Генерал Кантарџијева прикључио остави из Руждавице (Димитријевић 1974, 93-97; Димитријевић 1981, 19 и 38-42, бр. 42). Главнину налаза чине српски новци краља Стефана Уроша III један крстати динар и Стефана Душана са његовим краљевским и царским емисијама у којима доминирају динари са шлемом, са представом владара који седи на трону и држи мач и са представом цара и царице који стоје и између себе држе крст. Забележена су и три босанска динара бана Стјепана II Котроманића (1314-1353). Треба напоменути да је налаз из Руждавице особен. Наиме, иако је депо откривен у Ћустендилском крају, он има све карактеристике налаза новца из Понтско-дунавске области, исти састав, исте контрамарке и опсецање новца. Уколико је податак о месту налаза тачан, онда се овде ради о новцу који је донет из Понтско-дунавске области. Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

106. Салцбург (Salcburg)
У великој остави из Салцбурга, Аустрија са 28.343 новчића, чији је сумарни преглед дао Б. Кох, налази се 6 српских динара краљева Драгутина и Милутина (Koch 1979, 45-53). Време похрањивања: око 1300. године.

107. Сарајево (Sarajevo)
Из Сарајева, Босна потиче један налаз новца чији је траг забележен у фонду Археолошког музеја у Загребу где се чува 9 сребрних новчића. Реч је о 8 новчића Угарске, краља Карла Роберта (1307-1342) и о једном динару краља Душана (Mirnik 1981, 114, бр. 528). Време похрањивања: између 1331. и 1345. године.

108. Сасарм (Sasărm)
Године 1853. у Сасарму код Клужа у Трансилванији, Румунија откривен је већи депо са преко 2200 новчића. Само мањи део од 70 примерака доспео је у Нумизматички кабинет у Бечу. Најбројнија су била ковања Угарске са око 1600 примерака новца махом краља Лудвига I (1342-1382), његових денара са главом сарацена. Значајан удео чинили су славонски бановци ковани у раздобљу од Стефана V (1270-1272) до Карла Роберта (1307-1342) 600 комада. Врста и број комада српског новца заступљених у налазу није познат. На основу напомене да се ради о новцу краља Драгутина, према старијим атрибуцијама, остављена нам је могућност да емисије српског новца определимо као ковања краља Драгутина или Стефана Душана (Miksa 1868, 35; Sabău 1958, 292-293; Димитријевић 1973, 105, бр. 14). Време похрањивања одређено је денарима краља Лудвига I између 1373. и 1382. године.

109. Себиш (Sebiş)
У Себишу, југоисточно од Арада, Румунија пронађена је 1917. године остава новца. Међу 763 примерака разнородног новца било је и 7 динара са заставом прве и друге емисије краља Милутина. Највећи део депоа чине ковања XIII века са новцем Угарске од краља Андрије II (1205-1235) до Андрије III (1290-1301) 513 примерака, Фризаха 126, Славоније 64, Енглеске 11, Холандије 6, Брабанта 3, Хенауа 1, Лиежа 2, Меца 3, Тријера 1, Ахена 11, Келна 10, Беча 3, Аквилеје 1 и Трента 1 (Hársanyi 1924, 12-20). Значајан удео имају ковања прве половине и средине XIII столећа, а налазе се и старије емисије XII века. Српски део оставе детаљно је описао уз приложене фотографије С. Димитријевић. Налаз се чува у Мађарском националном музеју у Будимпешти (Димитријевић 1973, 104-105, бр. 13, Т. VI-VII: Остава из Васкосиклашија (Vaskóhsziklási)).

Време похрањивања се може ставити, на основу новца краља Андрије III и српских динара, између 1290. и 1300. године.

110. Северна Србија I (Northern Serbia I)
Д. М. Меткалф је први скренуо пажњу на делове расутих остава чији су трагови остали забележени у каталозима Ј. Шафарика и Ш. Љубића. Наиме, он је на основу појаве истих или сличних врста у појединим изолованим колекцијама издвојио већи број остава. Ове оставе пронађене су у првој половини XIX века највероватније на подручју северне Србије судећи према њиховом саставу. Трагови прве оставе коју је издвојио налазе се у колекцији Бранковић. Ради се о четири рудничка динара краља Стефана Уроша III. (Metcalf 1960, 206-207: Шафарик 1851, 200-233; Ljubić 1875, каталог; Димитријевић 1981, 9-11 и 36-38, бр. 14: спојени примерци из различитих збирки у једну оставу). Приликом реконструкције ове оставе укључили смо само сигурне примерке везане за једну збирку да би избегли мешање другог материјала. Време похрањивања: између 1325. и 1331. године.

111. Северна Србија II (Northern Serbia II)
Ова остава, као и поменута остава Северна Србија I, откривена је у првој половини XIX века. Њени трагови остали су забележени у каталозима Ј. Шафарика и Ш. Љубића као делови збирке Петрониевић. На основу описа могуће је издвојити следеће примерке новца краља Душана: 3 крстата динара и 17 динара са шлемом (Metcalf 1960, 206-207: Шафарик 1851, 200-233; Ljubić 1875, каталог; Димитријевић 1981, 9-11 и 36-38, бр. 14: спојене две различите оставе у једну). Реч је о хомогеној групи новца сличне структуре као остали налази из овог раздобља. Време похрањивања: између 1340. и 1345. године.

112. Селце (Selce)
У Селцу, код Битоља, Македонија откривена је 1948. године мања остава новца са 17 динара. Налаз је похрањен у Музеју у Битољу. Новац припада следећим владарима цару Душану 1, цару Урошу 2, краљу Вукашину 8, Краљици 5 и кнезу Лазару 1 (Димитријевић 1981, 33 и 42-54, бр. 68). Време похрањивања: између 1371. и 1380. године.

113. Сен Мартин д Фресн (St-Martin-du-Fresne)
Године 1953. у Сен Мартин д Фресну у департману Ен, Француска откривена је остава која је бројала око 2000 новчића и у њој 6 српских динара. Од прегледаног дела оставе, 1791 примерак, највећи број је припадао емисијама француског краљевског новца 1078 комада – најмлађа ковања Филипа IV Лепог (1285-1314), Провансе 438 комада, Лиона 114 и других области и градова. Српски динари припадају врсти са заставом краљева Драгутина 1 и Милутина 5 примерака. У Музеју Ена у Бург ан Бресу чува се по један примерак од сваког ковања заступљеног у налазу (Tricou 1954, 246-247, 254 и 285; Димитријевић 1981, 11, бр. 15: са непотпуним подацима). Време похрањивања: после 1310. године.

114. „Сент Андреја“ (?) („Szent Endre“) (?)
Поменута остава потиче према С. Душанићу и Г. Орлову из Сент Андреје, Мађарска. Остава је била откупљена од стране С. Федора (Душанић, Орлов, 1960, 51-61). Њено постојање оспорио је С. Димитријевић са чијом тврдњом се не можемо сложити (Димитријевић 1973, 90). Ради се свакако, судећи према саставу новца, о остави која је по својој структури врло слична депоу из Жабара. Са друге стране, питање њеног места налаза остаје отворено. У остави се налазе искључиво руднички динари краљева Стефана Уроша III 3 примерка и Стефана Душана 28 динара. Време похрањивања: између 1331. и 1340. године.

115. Скопље 1950. (Skoplje 1950)
У тврђави у Скопљу, Македонија откривена је 1950. године мања остава сребрног новца укупно 20 примерака. Део оставе, 4 динара, чува се у Музеју Македоније у Скопљу, док је остатак растурен. Налаз су чинили новци Венеције и Србије (Алексова 1955, 19-20; Metcalf 1965, 214). Време похрањивања: XIV век.

116. Скопље 1972. (Skoplje 1972)
Приликом изградње нове музејске зграде у Старој чаршији у Скопљу 1972. године нађена је остава новца која је по откривању растурена. У Музеј града Скопља доспело је свега 8 динара. Налаз чине динари краљева Вукашина 3 и Марка 3, кнеза Лазара 1, као и једна имитација венецијанског гроша дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) (Спасовска-Димитроска 1983, 135-140). Време похрањивања: између 1371. и 1380. године.

117. Славонска Пожега (Slavonska Požega)
Из околине Славонске Пожеге, Хрватска потиче једна група новца која је откривена пре 1875.

године. Налаз је похрањен у Археолошком музеју у Загребу. Депо чини 5 новчића од којих 4 припадају ковањима Босне краља Стефана Томашевића (1461-1463) и један деспоту Ђурђу Бранковићу (Metcalf 1960, 205-208; Mirnik 1981, 125, бр. 598). Време похрањивања: између 1461. и 1463. године.

118. Смедерево (Smederevo)
Народни музеј у Београду је 1914. године набавио оставу новца са 618 динара нађену у Смедереву (Марић 1956, 433). Налаз је данас помешан са осталим новцем из систематске збирке и биће потребно доста труда да се остава, тачније поједини њени делови, реконструишу. Оставу је сумарно објавио С. Димитријевић на основу инвентарских књига Народног музеја у Београду. Главнину депоа су чинили динари цара Душана са представом цара на коњу и динари са вишередним натписом. Значајну скупину представљали су и динари са царем кога крунишу анђели. Посебност ове оставе представља присуство старијих емисија из краљевског периода. Поред српског новца, укупно 606 динара, у остави из Смедерева забележена су и три босанска динара бана Стјепана II Котроманића (1314-1353), као и 9 неодређених ковања (Димитријевић 1981, 24 и 38-42, бр. 47). Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

119. Смедеревска Паланка (Smederevska Palanka)
У месту Смедеревска Паланка откривена је 1966. године остава са око 1000 српских динара. Ради се о једном од ретких налаза новца из северних српских земаља закопаних средином друге половине XIV века. У депоу из Смедеревске Паланке биле су похрањене непознате и ретке врсте српског новца које сведоче о постојању различитих новчаних система и зона циркулације. Налаз су чиниле емисије царева Душана и Уроша, краља Вукашина и кнеза Лазара. Најбројнија ковања представљали су динари цара Уроша и кнеза Лазара ковани у северним деловима земље, највећим делом на Руднику. Најпотпунији састав оставе објавио је С. Димитријевић на основу увида у њене делове који су се, после откривања, нашли у већем броју приватних колекција (Димитријевић 1969, 210-215; Димитријевић 1972, 71-73; Димитријевић 1981, 28-29 и 42-54, бр. 61: Остава из времена малолетства цара Уроша). У новије време В. Михаиловић је покушао да допуни оставу са наводних 19 нових примерака из своје збирке и једним динаром Стефан Твртка I (1354-1391) (Михаиловић 1995, 197-212). Његови подаци су непотпуни пошто овом збиру нису укључени они примерци које је поменути аутор уступио Народном музеју у Београду (Радић, Иванишевић 2000). Састав оставе је дат према подацима С. Димитријевића с обзиром да је цео налаз растурен по приватним збиркама и да су његови делови преплавили тржиште. Данас се само мања скупина из овог налаза чува у Народном музеју у Београду свега 32 динара. Недавно се један његов део, делом из збирке Михаиловић, појавио на аукцији куће Italo Vecchi, (1-2. фебруар 1996, бр. 1670-1677 и 1691-1692). Време похрањивања: између 1371. и 1380. године.

120. Соко Бања (Soko Banja)
Остава из околине Соко Бање са 124 сребрна новчића откупљена је 1979. године за збирку Народног музеја у Београду. У налазу је заступљен искључиво српски новац са динарима са заставом краљева Драгутина 4 и Милутина 1, крстатим динарима краљева Стефана Уроша III 1 и Душана 12 и једном имитацијом и динарима са шлемом Стефана Душана 72 и његовим динарима са представом владара који седи на трону и држи мач 33. Ради се о важном налазу првом ове врсте нађеном на територији саме српске средњовековне државе. Слични депои били су до сада познати са простора данашње Мађарске, односно Румуније (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1346. и 1350. године.

121. Соколник (Sokolnik)
У месту Соколник код Добрича, Бугарска откривена је 1986. године остава сребрног новца и накита. Налаз чине 41 српски динар и 3 копче. Највећи део оставе похрањен је у Музеју у Варни 39 примерака, а по један комад се чувају у Музеју у Добричу и у приватној колекцији. Састав оставе, са једним динаром краља Стефана Уроша III и 40 динара краља, односно цара Душана, сличан је другим налазима из ове области (Oberländer-Târnoveanu 1992, 86; Кузев 1992, 269-279, T. I-V). Време похрањивања: између 1351. и 1352. године.

122. Сот̄ (Sot)
Остава из Сота код Шида откупљена је 1971. године за збирку Народног музеја у Београду. Поред 309 примерака сребрног новца у депоу се налазио и један сребрни прстен. Налаз су чинили

новци Угарске са ковањима краљева Карла Роберта (1307-1342) 1, Лудвига I (1342-1382) 7, краљице Марије (1385-1395) 14 и краља Сигисмунда (1387-1437) 200, Аквилеје са новцима Јована Моравског (1387-1394) 1, Антонија II Панциере (1402-1411) 22 и Лудвига II од Тека (1412-1437) 16, Венеције дужда Андреа Контаринија (1368-1382) 1, Фризаха Еберхарда II (1200-1246) 1, Дубровника 3 и Србије деспота Ђурђа Бранковића 43 (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: 1437. година.

123. Софија (Sofia)

У Софији је 1921. године нађена остава српског, венецијанског и бугарског новца, укупно 506 (?) примерака. Остава је по откривању растурена и само је мањи део налаза доспео у Музеј у Загребу, док је остатак прешао у приватне збирке. Највећи део припада ковањима Вука Бранковића и делом Јакова 262 динара, Венеције са грошима од дужда Јакопа Тиепола (1229-1249) до Андреа Дандола (1343-1354) 136 и српским имитацијама венецијанских гроша 103, махом са именом Лоренца Тиепола (1268-1275). Остале емисије чине ковања краља Вукашина 2, краља Марка 1, Краљице 1, кнеза Лазара 18 и Бугарске цара Ивана Александра (1331-1371) 3 комада (Saria 1954, 54: постоји несклад између величине оставе која износи 506 новчића и коначног збира појединачних ковања 526 комада; Димитријевић 1967, 82-84). Време похрањивања: око 1385. године.

124. Срем или северна Србија (Srem or northern Serbia)

Музеј у Осијеку набавио је 1927. године 27 српских динара и један венецијански грош, највероватније дужда Јакопа Контаринија (1275-1280). Ову групу новца објавио је Д. М. Меткалф, који је са правом закључио да представља део оставе нађене у Срему, односно северној Србији. У питању су динари са заставом краљева Драгутина 19 примерака и Милутина 8 динара. Налаз је важан за тумачење оптицаја новца на подручју северних српских земаља и сведочи о значајној циркулацији емисија новца Драгутина (Metcalf 1959, 59-64; Metcalf 1965, 210; Димитријевић 1981, 15, бр. 23). Време похрањивања: између 1300. и 1310. године.

125. Сталаћ (Stalać)

Приликом археолошких ископавања у тврђави Сталаћ откривена је већа количина новца расута у слоју. Карактер слоја и кохерентност новца указују да се ради о остави новца. Сакупљено је 27 динара који припадају највећим делом емисијама кнеза Лазара 18 и неодређеном ковању из његовог времена 4. Остатак чини новац Вука Бранковића 3 и Јакова 2. Остава се чува у Народном музеју у Крушевцу (Непубликовано). Време похрањивања: између 1375. и 1380. године.

126. Старије Буди (Starie Budi)

У месту Старије Буди у области Евенигород, Украјина нађена је 1863. године остава са 2212 новчића и 5 сребрних полуга. Од 31 опредељеног новчића један је био српски који је дат без ближег описа (Федоров-Давыдов 1960, 176, бр. 232). Не треба искључити могућност да је српски новац у овом налазу био заступљен са већим бројем примерака. Време похрањивања: прва половина XV века.

127. Стоби (Stobi)

Депо из Стобија са 90 сребрних новчића нађен је приликом археолошких ископавања 1937. године у сребрној позлаћеној здели у гробу. Налаз се чува у Народном музеју у Београду. Највећи број примерака припада ковањима краља Вукашина, његовим врстама са вишередним натписом 41 динар. Остале емисије су присутне у мањем проценту и деле се на ковања царева Душана 6 и Уроша 10, имобилизиране врсте са именом цара Душана 4, неодређена ковања из времена цара Уроша 1 и деспота Угљеше 2. Бележимо и присуство венецијанских гроша са емисијама од дужда Лоренца Тиепола (1268-1275) до Андреа Дандола (1343-1354) 17, као и имитација гроша Лоренца Тиепола 9 (Петровић 1940а, 108-109; Марић 1956, 385-427, T. LIV-LIX: детаљно обрађена остава; Димитријевић 1981, 30 и 42-54, бр. 64; Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: између 1365. и 1371. године.

128. Студеница (Studenica)

Реч је о једном од највећих налаза динара са заставом који је бројао око 590 примерака. Остава је откривена далеке 1908. године и један њен део доспео је у Музеј у Београду. Временом остава је помешана, услед ратних прилика и сеоба, са другим нумизматичким материјалом и данас се налази расута у оквиру систематске збирке Народног музеја у Београду. Делови ове оставе доспели су и у друге колекције, тако да се један њен мањи део данас налази у збирци Ковачевић. Према описима Б. Сарије, који је делимично

проучио један део депоа, можемо закључити да су у налазу биле заступљене старије и млађе емисије динара са заставом (Saria 1927, 10 и даље; Saria 1954, 32-33; Димитријевић 1981, 11-12, бр. 16). Време похрањивања: између 1300. и 1310. године.

129. Телве (Telve)
У близини места Телве у области Трента, северна Италија откривена је 1807. године остава новца непознате величине. На основу штурих података сазнајемо да су налаз чинили новци Венеције са грошима луждева Пиетра Зианија (1205-1229), Јакопа Тиепола (1229-1249), Марија Моросинија (1249-1253) и Ђованија Дандола (1280-1289), града Вероне, Француске са гро турнуа краља Филипа IV Лепог (1285-1314) и Србије са једним динаром са заставом краља Милутина (Giovanelli 1812, 48 и 95-100). Време похрањивања: између 1290. и 1300. године.

130. Тетово (Tetovo)
Један од најранијих налаза српских динара представља остава из околине Тетова, из села Градац, Македонија пронађена 1974. године. Преглед ове значајне оставе, на основу увида у њен мањи део, 341 венецијанских гроша и српских динара, дао је В. Јовановић. Према истом аутору, овај депо бројао је преко 4.500 новчића, а од тог броја око 225 примерака (5%) припадало је српском новцу и то искључиво динарима са заставом и са крстом краља Стефана Драгутина. Венецијански гроши су заступљени са емисијама од дужда Енрика Дандола (1192-1205) до Јакопа Контаринија (1275-1280). Одсуство динара са заставом са легендом VROSIVS REX S STEFAN приписиваних делом краљу Стефану Урошу I, навела је В. Јовановића да размотри питање почетка ковања српских динара које је ставио, супротно бројним мишљењима, у време краља Драгутина (Јовановић 1980, 169-185). Остава је по откривању највећим делом растурена, а један њен мањи део доспео је у збирку В. Јовановића. Једна група од 51 примерка откупљена је од В. Јовановића за Народни музеј у Београду (Радић, Иванишевић 2000), док је део од 9 динара и гроша понуђен на првој аукцијској продаји куће Italo Vecchi (1-2. фебруар 1996, бр. 1594-1599 и 1724-1726). Време похрањивања: око 1280. године.

131. Тишевица (Tiševica)
Током 1978. године приликом земљаних радова у селу Тишевица у округу Враца, Бугарска откривен је депо новца који је највећим делом растурен. Део овог налаза, који је бројао преко 1000 новчића, доспео је у Национални историјски музеј у Софији, а део у Регионални музеј Враца укупно 652 новчића. Главнину оставе представљају имитације у првом реду венецијанских гроша 236 примерака и српских динара са заставом краља Драгутина 40 новчића. Поред ових, јавља се и једна имитација крстатог динара краља Милутина. Бројну скупину чине бугарски новци царева Ђорђа I Тертера (1280-1292) 1 и Михајла Шишмана (1323-1330) 181, затим српски динари краља Драгутина 95 и Милутина 92, док се официјелне емисије Венеције јављају изнимно – гроши дуждева Раниера Зена (1253-1268) 3, Јакопа Контаринија (1275-1280) 1 и Ђованија Дандола (1280-1289) 2. Налаз је изузетно важан јер одсликава до сада мало познату монетарну продукцију у области Видина (Пенчев 1983.2, 15-41 и 1983.3, 27-41). Део ове оставе је, судећи према неким подацима, доспео и у Србију (Максић 1986, 69, н. 4). Време похрањивања је одређено, према В. Пенчеву, око 1325. године.

132. Тулчеја (Tulcea)
Током 1970-тих и 1980-тих година на подручју града Тулчеја, Румунија нађена је остава од које је Музеј Делте Дунава у Тулчеји набавио 4 новчића. Реч је о три српска динара цара Душана и једном бугарском цара Ивана Александра (1331-1371) (Mănucu-Adameşteanu 1991, 585; Oberländer-Târnoveanu 1992, 81). Време похрањивања одређено је на основу других сличних налаза у 1351-1352. годину.

133. Турн Северин (Turnu Severin)
У Турн Северину, Румунија откривена је 1997. године остава новца од које је један део, 28 примерака, доспео на београдско тржиште. Према објављеним подацима налаз су чинили динари деспота Стефана Лазаревића 25 и господина Ђурђа Бранковића 1. Забележен је и новац Мирче I (1397-1418) 2 (Stojaković 1998, 10). Време похрањивања: између 1405. и 1427. године.

134. Ћустендил (Ćustendil)
У Ћустендилу, Бугарска пронађена је 1934. године једна остава са 176 примерака новца која је растурена на тржишту Софије. Према подацима које је забележио Т. Герасимов у налазу је био следећи новац: 162 динара Стефана Уроша III, 3 имитације српских динара са заставом, 7 гроша дужда

Ђованија Дандола (1280-1289) и 4 Пиетра Граденига (1289-1311) (Герасимов 1937, 316; Metcalf 1965, 241; Metcalf 1979, 289). Време похрањивања одређено је у 1330. годину као последица битке код Велбужда.

135. Урошевац (Uroševac)
У близини места Урошевац на Косову, приликом орања, нађена је 1938. године остава од око 500 комада сребрног новца. Налаз је тек касније, у два наврата 1955. и 1962. године, откупљен за збирку Народног музеја – укупно 436. динара (Гај-Поповић 1970, 312-314 ; Радић, Иванишевић 2000), а 11 примерака је доспело у колекцију Димитријевић. Један примерак отишао је у другу неименовану збирку (Димитријевић 1981, 27 и 42-44, бр. 56). Остава из Урошевца се разликује од других налаза царског периода практично по одсуству динара цара Душана са представом владара којег крунишу анђели. У налазу преовлађују врсте са царем на коњу и они са представом цара и царице који између себе држе крст. Овом депоу би могла припадати и једна мања скупина српског новца, 6 динара, са непознатим местом налаза из збирке Народног музеја у Београду. Новац је сличне структуре као остава из Урошевца (Радић, Иванишевић 2000). Време похрањивања: пре 1355. године.

136. Усје (Usje)
У Усју код Скопља, Македонија пронађена је 1991. године остава новца са 96 гроша и две сребрне наушнице, која је у целини откупљена за Музеј града Скопља. Налаз садржи крстате динаре краљева Драгутина 1 и Милутина 83 и новац Венеције гроше дуждева Јакопа Контаринија (1275-1280) 2, Ђованија Дандола (1280-1289) 3 и Пиетра Граденига (1289-1311) 7. Остава је по свом саставу врло хомогена и јасно одсликава појаву новог ковања – крстатих динара (Ivanišević 1996, 113-133, T. I-V). Време похрањивања: између 1315. и 1320. године.

137. Филипјакобсалаш (Fülöpjakabszállás)
У месту Филипјакобсалаш код Кечкемета, Мађарска нађена је 1938. године остава са 2482 новчића. Остава се чува у Мађарском националном музеју у Будимпешти. Главнину налаза чинили су новци Угарске краља Сигисмунда (1387-1437) 2465 примерака. Остале емисије јављају се у малом проценту: Угарске краља Лудвига I (1342-1382) 1, краљице Марије (1385-1395) 2 и Interregnum-а (1445-1446) 2, Влашке војводе Дана II (1420-1431) 7, Беча 1, Доње Аустрије 3 и Србије деспота Ђурђа Бранковића 1 (Huszár 1943, 69; Димитријевић 1973, 102, бр. 11). Време похрањивања: око 1445. године.

138. Храброво (Hrabrovo)
Остава из Храбова код Варне, Бугарска откривена 1986. године представља са 352 сребрна новчића највећи сачувани колективни налаз српских динара на простору Понтско-дунавске области. Музеј у Варни је од овог налаза прибавио 349 динара, а Музеј у Добричу 3 примерка. Овај значајан налаз је само сумарно поменут у литератури. Главнину депоа чине српски динари са 15 примерака из краљевског периода и 326 динара цара Душана. Забележено је и 8 динара Босне бана Стјепана II Котроманића (1314-1353). Велики број примерака је контрамаркиран (Кузев 1988, 107 и 109; Oberländer-Târnoveanu 1992, 85). Време похрањивања може се одредити, иако не располажемо са потпуним прегледом оставе, на основу других бројних налаза српског новца из ове области у 1351-1352. годину.

139. Царичин Град околина (Caričin Grad surroundings)
Из околине Царичиног Града потичу два динара откривена пре 1936. године који представљају, највероватније, остатке неке растурене оставе. У питању су динари деспота Стефана Лазаревића из његове „нове цеке“ (Радојичић 1937, 45-46). Време похрањивања: између 1405. и 1427. године.

140. Ченад (Cenad)
У Ченаду код Темишвара, Румунија откривена је 1883. године остава са 130 новчића Славоније, Србије и Венеције. Налаз се чува у Мађарском националном музеју у Будимпешти. Највреднију групу представља 48 српских динара са заставом краља Драгутина, поред које налазимо и крстате динаре краљева Милутина, Стефана Уроша III и Душана. Значајну скупину чине славонски бановци са 76 денара са емисијама од Беле IV (1235-1270) до Андрије III (1290-1301). Поред овог новца налазе се и 3 венецијанска гроша дуждева Лоренца Тиепола (1268-1275) 2 и Ђованија Дандола (1280-1289) 1 (Berkeszi 1907, 13; Sabău 1958, 287; Димитријевић 1973, 94-95, бр. 5: Прикључио остави групу од 5 крстатих динара. Сматрамо да поменути примерци потичу из неког другог налаза). Време похрањивања: између 1331. и 1335. године.

141. Чука (Čuka)
У засеоку Чука села Прековац код Гњилана откривена је 1954. године остава новца са преко 200 сребрних новчића. Један део налаза који чини 92 примерка чува се у Народном музеју у Београду, а други у Музеју Косова и Метохије у Приштини, док је остатак растурен, а делом претопљен. Најпотпунији састав оставе, на основу увида у већи број њених делова, дао је С. Димитријевић (Димитријевић 1967, 85-87; Димитријевић 1971, 29-31). Овај попис је допуњен са новим опредељењем појединих врста од стране В. Радић и В. Иванишевића (Радић, Иванишевић 2000). Најбројнијој скупини припадају емисије кнеза Лазара, а затим следе ковања Јакова и Вука Бранковића. Време похрањивања: око 1380. године.

142. Шабац (Šabac)
Подаци о остави из Шапца су врло оскудни. Нису познати услови као ни година налажења. Депо сумарно помиње Д. Зајић који наводи да остава броји 180 динара. Од овог броја 36 припада ковању краља Драгутина – врста владар стоји и држи скиптар, а 144 краљу Милутину – тип динара са заставом са крстом на дршци. Остава се налази у приватној збирци (Зајић 1998, 148, н. 6). Време похрањивања: између 1316. и 1321. године.

143. Шаторов Камен (Šatorov Kamen)
У месту Шаторов Камен код Прилепа, Македонија откривена је остава која је према подацима Б. Алексове садржавала 25 динара. На основу увида у једна њен део С. Димитријевић је сумарно описао депо у коме се налазио новац цара Уроша 2 и Краљице 7 динара. Других података о налазу нема (Алексова 1965, 14; Димитријевић 1981, 34, бр. 76). Време похрањивања је, судећи према описаном делу налаза, између 1370. и 1380. године.

144. Шовенихаза (Sövenyhaza)
У месту Шовенихаза код Сегедина, Мађарска откривена је 1897. године остава новца заједно са једном сребрном плочицом. Део налаза се чува у Мађарском националном музеју у Будимпешти. У њему је био похрањен новац Угарске са ковањима од краља Беле III/Беле IV (1172-1196; 1235-1270) до Лудвига I (1342-1382), славонских бановаца и Србије. Према С. Димитријевићу емисије српског новца чине три динара са заставом краља Драгутина, 30 динара са шлемом и 8 са представом владара који седи на трону и држи мач цара Душана (Numizmatikai Közlöny XI (1912), 10-11; Димитријевић 1973, 102-104, бр. 12). Време похрањивања треба ставити у шири временски распон одређен новцем краља Лудвига I, између 1342. и 1382. године.

145. Шоимени (Şoimeni)
Остава из Шоименија код Клужа у Трансилванији, Румунија са 111 примерака сребрног новца пронађена је 1904. године. Новац Угарске краља Карла Роберта (1307-1342) представља главнину налаза са 96 примерака новца, док се остала ковања јављају у знатно мањем проценту. Поред новца Чешке са емисијама прашких гроша краљева Вацлава (1300-1305) 1 и Јана I (1311-1345) 7 примерака, јављају се и српски динари – један са заставом краља Стефана Уроша III и 6 динара са шлемом краља Душана (Kovács 1905, 12-15; Димитријевић 1973, 106, бр. 15). Време похрањивања: између 1340. и 1345. године.

146. Шѿиӣ (Štip)
Народни музеј у Штипу, Македонија откупио је 1975. године 11 динара цара Душана који су нађени на локалитету Хисар на простору средњовековног града Штипа, Македонија. Није познато када је остава пронађена, као ни њена величина. Налаз чине уобичајене царске емисије са представама владара кога крунишу анђели, са вишередним натписом и са представом цара на коњу (Белдедовски 1978, 217-226). Време похрањивања: између 1350. и 1355. године.

147. Шумадија (Šumadija)
Према подацима С. Димитријевића из Шумадије потиче једна остава динара и великог броја акчи откривена око 1940. године. Српски део оставе био је смештен у збирци Лесић одакле је један део, 78 примерака, прешао у колекцију Димитријевић. Забележени су динари кнеза Стефана Лазаревића 76 комада и два анонимна динара кована у време Стефана Лазаревића са представама на аверсу главе Христа, а на реверсу крста (Димитријевић 1967, 87-88). Време похрањивања је, судећи према српском делу налаза, после 1402. (?) године.

ПРИЛОГ 2: Преглед представа на новцу

САДРЖАЈ:

СКИПТРЕ СА КРСТОМ
ДРЖЕ ЗАЈЕДНО СКИПТАР СА КРИНОМ.
ВЛАДАР И ВЛАДАРКА НОСЕ ЗАСЕБНО
СКИПТРЕ СА КРСТОМ
КРУНА
ГРБ
ШТИТ
ШЛЕМ СА ЧЕЛЕНКОМ
ШЛЕМ СА ГЛАВОМ ВУКА
ШЛЕМ СА ДВА ГОВЕЂА РОГА

ДВОГЛАВИ ОРАО
ЛАВ
КОЊ
ВЕДУТА ГРАДА
КРИН
ЦВЕТ
ШЕСТОКРАКА ЗВЕЗДА
ВЕНАЦ
НАТПИС

Христ

Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

2.1.1; 2.1.2; 2.2.1; 2.2.2; 2.4.1; 2.4.2; 2.5; 3.1; 3.5; 3.7; 3.8; 3.9; 3.10; 4.1; 4.2.1; 4.2.2; 4.3; 4.4; 5.1; 5.2; 5.3; 5.4; 6.1; 6.2; 6.3; 6.4.1; 6.5.1; 6.6; 6.7; 6.8.1; 6.9.1; 6.9.2; 6.10; 6.12.1; 6.12.2; 6.13; 6.14; 6.21; 6.22.1; 6.22.2; 6.22.3; 6.23; 6.29; 7.2; 7.3; 7.4; 7.5; 7.6.1; 7.6.2; 7.6.3; 7.6.4; 7.6.5; 7.7.1; 7.7.2; 7.7.3; 7.7.4; 8.1; 9.8; 9.9; 9.12; 9.13; 9.15; 9.16; 9.17; 9.18; 9.27; 9.28; 9.29.1; 9.29.2; 11.5; 12.4; 12.5; 14.1; 14.2; 14.5; 15.3; 16.1; 18.1; 19.1; 19.2; 21.1; 22.1; 23.1; 24.1; 24.3; 24.4; 24.5; 24.6; 24.18; 24.20; 24.21; 24.22; 25.1; 25.3; 26.1; 31.6.1; 31.6.2; 31.7; 31.8; 31.14; 33.2; 38.2; 41.1; 42.20; 42.22; 42.36; 50.2; 50.3

Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Са леве и десне стране престола крин.

2.3; 3.2; 3.3; 3.4

Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу са наслоном и балдахином окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

6.4.2; 6.5.2; 6.5.3; 6.8.2

Христ са нимбом, у туники и колобиону, седи на престолу без наслона окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

1.4; 6.24; 6.25; 9.26; 24.7; 24.8; 31.4; 31.5; 31.9; 31.10; 31.15; 31.16; 33.3; 36.1; 37.1; 38.1; 39.1; 40.1; 40.2; 41.2; 42.1; 42.2; 42.12; 42.16; 42.21; 42.29; 42.30; 42.31; 42.34; 42.37; 42.48; 42.49; 42.54; 44.1; 45.10

Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји на супеданеуму окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

7.1; 9.10.1; 9.10.2; 12.2; 12.3; 12.6; 12.7; 12.9; 12.10; 14.3; 14.4; 15.1; 15.2; 16.2; 16.3; 16.4; 17.1; 17.2; 17.3; 18.2; 20.1; 20.2; 20.3; 20.4; 23.2; 24.2; 50.1

Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

9.24; 9.25; 24.9; 24.12; 24.13; 31.12; 33.4; 34.1; 35.1; 35.2; 42.28; 42.33

Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

6.15; 6.16.1; 6.16.2; 6.17; 6.18.1; 6.18.2; 6.19.1; 6.19.2; 6.19.3; 6.20.a; 6.20.b; 9.14; 9.21; 12.8; 24.10; 24.11; 24.14; 24.15; 25.2; 31.11; 32.1; 38.3.a; 38.3.b; 41.3; 42.3; 42.4.1; 42.4.2; 42.5.1; 42.5.2; 42.11; 42.14; 42.15; 42.18; 42.19; 42.23; 42.24; 42.25.1; 42.25.2; 42.26; 42.27; 42.33; 42.35; 42.38; 42.39; 42.40; 42.41; 42.42; 42.43.1; 42.44; 42.46; 42.47; 42.50; 42.51; 42.52; 42.53; 42.55; 43.3; 45.1; 45.2; 45.3; 45.4; 45.5; 45.6; 45.9; 45.11; 45.14

Христ са нимбом, у туники и колобиону, стоји у мандорли окренут лицем. Обе руке раширене.

42.43.2; 42.45

Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију.

1.3; 6.11.1

Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи акакију. Са леве и десне стране стојећа фигура анђела.

6.11.3

Попрсје Христа са нимбом, у туники и колобиону, окренуто лицем. Десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље.

6.11.2; 9.20; 9.23; 24.23; 24.24

Глава Христа са нимбом окренута лицем.

24.16; 24.17; 42.6; 42.7; 42.8; 42.9; 42.10; 43.1; 43.2; 43.3; 45.7; 45.16; 45.17; 45.36

Христ и владар

Владар, лево и Христ, десно који га благосиља, стоје окренути лицем. Владар са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Христ са нимбом, у туники и колобиону, у левој руци држи јеванђеље.

1.1; 1.2

Богородица

Богородица краљица са отвореном круном и велом, у плашту и хаљини седи на престолу са наслоном, окренута лицем – 2/3 профила. У десној руци држи скиптар са крином, а левом благосиља. Са леве и десне стране престола налази се птица на цвету.

3.6

Богородица Оранта са нимбом, у туники и мафориону, стоји окренута лицем.
9.32; 9.33

Богородица и владар

Владар, лево и Богородица, десно, која га благосиља, стоје окренути лицем. Владар са круном, у дивитисиону, манијаку и лоросу, десну руку наслања на груди, а у левој држи глоб са крстом. Богородица са нимбом носи тунику и мафорион.
1.3

Св. Константин и бладар

Владар, лево и св. Константин, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Носе круну, дивитисион, манијак и лорос. Владар десну руку држи на грудима. Св. Константин у левој руци прихвата скиптар са лабарумом.
1.4

Св. Ладислав

Св. Ладислав са нимбом и отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи хелебарду, а у левој глоб са крстом.
25.4

Св. Лаврентије

Св. Лаврентије са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље.
28.2; 29.1; 29.2; 29.3

Св. Марко и дужд

Дужд, лево и св. Марко, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Дужд у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Марко са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
25.1

Дужд клечи десно, док св. Марко стоји лево и предаје му заставу. Окренути су један према другоме. Дужд у плашту и хаљини рукама прихвата заставу. Св. Марко са нимбом и у далматики у левој руци држи јеванђеље.
25.2; 25.3; 25.4

Св. Стефан

Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој јеванђеље.
27.1; 28.1; 30.1; 31.5; 31.13; 40.1

Св. Стефан? у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи кадионицу, а у левој скиптар са крстом?
42.13

Св. Стефан са нимбом и у далматики стоји окренут лицем. У десној руци држи грану, а у левој јеванђеље.
31.4

Св. Стефан и владар

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Владар у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
2.1.2; 3.1

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Владар у плашту, хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
2.1.1

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу, стоје окренути лицем. Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
3.8

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје заставу са крстом на средини штапа, стоје окренути лицем. Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
3.9

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Владар у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики, левом руком прихвата јеванђеље.
2.2.2; 3.7; 9.17

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Владар у плашту, хаљини и са крстом на прсима, у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
2.2.1

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи акакију. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
3.2; 5.1; 6.1

Владар, лево и св. Стефан, десно који му предаје двоструки крст, стоје окренути лицем. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими? држи десну руку на грудима. Св. Стефан са нимбом и у далматики левом руком прихвата јеванђеље.
19.2

Св. Трипун

Св. Трипун са нимбом и у далматики стоји у мандорли окренут лицем. У десној руци држи палму, а у левој глоб са крстом.
6.30; 9.30

Попрсје св. Трипуна са нимбом и у далматики окренуто лицем.
9.31

Арханђел Михајло

Арханђел Михајло са нимбом и у хаљини стоји окренут надесно. У левој руци држи скиптар, а десна му почива на појасу.
42.15

Арханђел Михајло са нимбом и у хаљини стоји окренут налево. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу.
42.14

Попрсје арханђела Михајла са нимбом, у дивитисиону, манијаку и лоросу, окренуто лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој канију.
1.1

Крст

Крст.
42.17; 42.32; 42.46; 42.60

Крст опточен драгим камењем на крајевима.
43.1

Крст са расцветалим криновима на крајевима.
11.6

Крст. Доле, лево и десно по један крин.
42.61

Крст. Око крака полукругови.
42.65

Крст. У средини квадрат, около тачке и шестокраке звезде.
42.58

Крст. У сваком од поља између крака полумесец.
42.57

Крст. У сваком од поља између крака шестокрака звезда.
42.59; 42.64

Двоструки крст.
42.56; 45.28

Двоструки крст опточен драгим камењем на крајевима.
50.4

Двоструки крст. Около флорални орнамент.
6.28

Владар - стоји и - држи крст и акакију?

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи двоструки крст, а у левој акакију?
9.13

држи скиптар са крстом

Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на грудима.
2.5; 4.1; 4.2.1

Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева је испружена.
4.2.2

Владар у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу.
31.6.1

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу.
24.8; 24.9; 24.10; 24.16; 42.1; 42.25.1

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а лева му почива на појасу.
42.21; 42.24; 42.25.2

држи скиптар са крстом и акакију

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем и крунишу га два анђела, један са леве, а други са десне стране. У десној руци држи скиптар са једноструким или двоструким крстом, а у левој акакију.
6.9.1

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем и крунишу га два анђела, један са леве, а други са десне стране. У десној руци држи скиптар са једноструким крстом, а у левој акакију. Са леве и десне стране ногу налази се лављи протом.
6.9.2

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји испред престола окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
24.5

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
9.12; 14.5; 24.15; 24.20; 24.21

Владар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
11.6

Владар у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
24.6; 24.7; 24.13; 24.14; 50.2

држи скиптар са лабарумом

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу.
42.3; 42.6; 42.7

држи скиптар са лабарумом и скиптар са крином

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а у левој скиптар са крином.
42.20

држи скиптар са крином

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а лева му почива на појасу.
42.23; 42.31; 45.14

држи скиптар са крином и акакију?

Владар у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој акакију?
24.12

држи крин

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи крин, а лева му почива на појасу.
38.1

држи усправљен мач

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу.
42.2; 42.16; 42.22; 42.26

држи усправљен мач и глоб са крстом

Владар са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом стоји окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом.
45.19; 45.24; 47.2

држи копље са заставом

Владар у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренут лицем. У десној руци држи копље са заставом, а лева му почива на појасу.
31.6.2; 31.7; 33.2

држи руке на боковима

Владар у хаљини и са појасом стоји окренут лицем. Руке држи на боковима.
42.30

седи и -
држи крсш

Владар? у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи крст, а леву на појасу.
31.17

држи скиишар са крсшом

Владар са отвореном круном, у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на крилу.
4.3

Владар у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а леву на појасу.
42.4.2; 42.5.1

Владар са нимбом, у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а лева му почива на појасу.
42.5.2

држи скиишар са крсшом и акакију

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
6.16.2; 6.17; 7.4; 9.7.1; 9.9; 10.3; 24.3; 24.4; 24.22; 24.23

Владар са нимбом и затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој акакију.
9.7.2; 11.1; 11.2; 11.3; 11.4

држи скиишар са крсшом и глоб са крсшом

Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола лав.
9.32; 9.33

држи скиишар са лабарумом

Владар у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са лабарумом, а лева му почива на појасу.
42.4.1; 42.27; 42.28

држи скиишар са крином и акакију

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој акакију.
6.16.1; 6.16.2

држи скиишар са крином
и глоб са крсшом

Владар са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом.
3.5; 3.10

Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом.
30.1

Владар са отвореном круном, у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са крстом. Са леве и десне стране престола налази се лављи протом.
6.30; 9.30

Владар са отвореном круном, у хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој глоб са двоструким крстом.
2.3; 3.3; 3.4

држи скиишар са ?

Владар у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са ?, а лева му почива на појасу.
42.32

држи скиишар са крсшом и мач
иреко крила

Владар са отвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем.

У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила.
5.2; 5.3; 5.4; 6.2; 6.3

Владар у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крстом, а у левој мач положен преко крила.
2.4.1

држи скиптар са крином и мач преко крила

Владар у плашту и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи скиптар са крином, а у левој мач положен преко крила.
2.4.2

држи мач преко крила

Владар са затвореном круном, у панциру и хаљини седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила.
6.8.1; 6.8.2; 9.16

Владар у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. Рукама држи мач положен преко крила.
42.29

држи усправљен мач

Владар у плашту, хаљини? и панциру? седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на крилу.
4.4

Владар у хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а лева му почива на појасу.
24.11

држи усправљен мач и глоб са крстом

Владар са отвореном круном, у плашту, панциру, хаљини и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом.
45.23; 45.29; 45.31; 48.1

Владар са отвореном круном, у панциру, хаљини и са појасом седи или стоји испред престола окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој глоб са крстом.
47.1

држи усправљен мач и копље са заставом

Владар са отвореном круном, у плашту, панциру?, хаљини, са огрлицом и са појасом седи на престолу без наслона окренут лицем. У десној руци држи усправљен мач, а у левој копље са заставом.
3.6

јаше и држи скиптар са крстом и акакију

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно или налево. У десној/левој руци држи скиптар са крстом, а у левој/десној акакију.[1113]
6.11.1; 6.11.2; 6.11.3; 6.29; 9.1; 9.2; 9.3; 9.5; 9.6; 9.19; 9.20; 9.24; 10.2

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно. У десној руци држи скиптар са двоструким крстом, а у левој акакију.
13.1

држи скиптар са лабарумом и акакију

Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими окренут лицем, јаше надесно или налево. У десној/левој руци држи скиптар са лабарумом, а у левој/десној акакију.
9.4; 10.1; 12.1; 14.1

Представа попрсја

Попрсје владара окренуто надесно.
24.19

Попрсје владара окренуто лицем.
9.31

Представа главе

Глава владара са затвореном круном окренута лицем.
6.26; 6.27; 6.28;

Глава владара са отвореном круном окренута лицем.
45.34

Глава владара окренута лицем.
45.4; 45.35

[1113] Владар код првих емисија држи акакију. Касније се приказују и узде које се постепно „стављају“ владару у руке.

Владарка

Владарка са нимбом, у сакосу, манијаку и дијадими стоји окренута лицем. У десној руци држи скиптар са крстом?, а у левој акакију. Са леве и десне стране цвет.

10.3

Владар и владарка
стоје и -
држе заједно крст

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима.

6.22.1; 7.3

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима.

6.19.2; 6.22.2; 6.25; 9.28; 23.3

Владар, десно и владарка, лево стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима.

9.28

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи десну руку на грудима. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими држи леву руку на грудима.

6.19.3; 6.22.3

држе заједно крст. Владар носи засебно скиптар са крстом

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими леву руку држи на грудима.

6.18.2; 9.14

држе заједно крст. Владар и владарка носе засебно скиптре са крстом

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.

6.18.1; 6.19.1

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.

6.19.2; 6.21; 7.5; 9.18; 9.23

Владар, десно и владарка, лево стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом.

9.18; 9.22

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у плашту и хаљини у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у плашту и хаљини у левој руци држи скиптар са крстом.

6.23; 6.24

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.

6.19.3; 6.20.a; 6.20.b

држе заједно крст. Владар носи засебно скиптар са крстом, а владарка скиптар са бисерима

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима.

7.2; 7.3; 9.10.1; 50.1

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе двоструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима.
7.1; 9.10.2

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе троструки крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са бисерима.
12.3; 12.4

држе заједно крст. Владар и владарка носе засебно скиптре са крином

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе крст. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крином. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крином.
6.19.1

држе заједно скиптар са крстом. Владар и владарка носе засебно скиптре са крстом

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
9.29.1

држе заједно скиптар са крином. Владар и владарка носе засебно скиптре са крстом

Владар, лево и владарка, десно стоје окренути лицем и држе између себе скиптар са крином. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
9.29.2

Седе и -
држе заједно скиптар са крстом.

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими прислонио је десну руку на груди. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими прислонила је леву руку на груди.
7.6.1

држе засебно скиптар са крстом

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом, а леву на грудима. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом, а десну на грудима. Изнад полумесец.
7.6.5

Владар, лево и владарка, десно седе окренути једно према другоме. Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом. Изнад полумесец.
7.7.4

држе заједно скиптар са крстом. Владар и владарка носе засебно скиптре са крстом

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.6.1

Владар, лево и владарка, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крстом. Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.7.1

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крстом

облика x. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.6.2

Владар, лево и владарка, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крстом облика x. Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.7.2

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са двоструким крстом. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.6.3

држе заједно скиптар са крином. Владар и владарка носе засебно скиптре са крстом

Владар, лево и владарка, десно седе окренути лицем и држе између себе скиптар са крином. Владар са затвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.6.4

Владар, лево и владарка, десно седе окренути једно према другоме и држе између себе скиптар са крином. Владар са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у десној руци држи скиптар са крстом. Владарка са отвореном круном, у сакосу, манијаку и дијадими у левој руци држи скиптар са крстом.
7.7.3

Круна

Љиљанова круна.
46.1; 48.2

Грб

Грб са штитом са шестокраком звездом на коме стоји шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут налево.
6.5.3

Грб са штитом са лављом главом на коме стоје шлем са велом, круна и лавља глава окренути налево.
27.1; 28.1; 28.2; 29.1; 29.2; 29.3

Грб са штитом са двоглавим орлом раширених крила окренут фронтално, на коме стоји шлем са два говеђа рога окренут надесно.
42.19

Штит

Штит раздељен гредом на два поља украшена тракама.
31.17

Штит са три траке испод натписа.
31.14

Штит са двоглавим орлом раширених крила који стоји окренут фронтално.
42.34

Штит са квартирима. У 1. и 4. квартиру приказане су хоризонталне траке, у 2. двоструки крст, а у 3. гавран.
47.1

Штит са квартирима. У 1. и 4. квартиру приказан је лав, а у 2. и 3. гавран.
47.2

Шлем са челенком

Шлем са челенком, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно или налево.
6.4.1; 6.4.2; 6.5.1; 6.5.2; 6.6; 6.7; 6.14; 6.15; 8.1; 9.4; 9.5; 9.6

Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно или налево.
6.12.1; 6.13; 9.1; 9.3; 9.7.1; 9.7.2; 9.11; 9.15; 9.19; 9.21; 9.22; 9.25; 9.26; 9.27; 23.3; 31.2; 33.1

Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и перјаницом окренут надесно. Лево од шлема штит са три косе траке.
31.1

Шлем са челенком, велом, дашчицом и розетом окренут налево.
9.8; 26.2

Шлем са челенком, велом, дашчицом, розетом и главом окренут надесно или налево.
10.1; 10.2; 12.1; 13.1

Шлем са челенком, велом, дашчицом и главом са круном отвореног типа, окренут надесно.
12.2

Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем које држи скиптар са бисерима окренут надесно.
9.2; 11.1; 11.3

Шлем са челенком, велом, дашчицом и попрсјем са круном отвореног типа које држи скиптар са бисерима окренут надесно/налево.
11.2; 11.4

Шлем са челенком, велом, дашчицом и крином окренут налево.
6.12.2

Шлем са челенком, велом и котвом? окренут налево.
50.3

Шлем са главом вука

Шлем са велом, главом вука са исплаженим језиком окренут налево. Испод шлема круна.
26.5

Шлем са вратом и главом вука са исплаженим језиком окренут надесно.
26.3; 26.4

Шлем са два говеђа рога

Шлем са два говеђа рога окренут надесно или налево.
24.17; 24.18; 24.19; 24.24; 39.2; 42.8; 42.9; 42.10; 42.11; 42.12; 42.13; 42.36; 42.37; 42.38; 42.39; 42.40; 42.60; 42.61; 42.62; 42.63; 50.4

Шлем са велом и са два говеђа рога окренут налево. Између рогова двоглави орао раширених крила стоји окренут фронтално.
45.13

Двоглави орао

Двоглави орао раширених крила стоји окренут фронтално.
11.5; 42.17; 42.18; 42.35; 45.37

Лав

Лав корача налево или надесно.
31.16; 45.1; 45.2; 45.3; 45.8; 45.9; 45.10; 45.12; 45.13; 45.16; 45.17; 45.19; 45.20; 45.21; 45.22; 45.23; 45.24; 45.25; 45.26; 45.27; 45.28; 45.29; 45.30; 45.31; 45.32; 45.35; 45.37; 46.1; 48.1; 48.2; 49.1

Лав корача налево. Около квадратни оквир са угловима украшеним криновима. Изнад страница цвет.
45.18

Коњ

Коњ окренут надесно.
31.3

Ведута града

Ведута града Звечана на којој је представљена са десне стране купола цркве, у средини кула и са леве стране купола једне грађевине.
9.11

Крин

Крин.
45.6

Цвет

Цвет.
45.18

Шестокрака звезда

Шестокрака звезда.
42.62; 43.2

Венац

Венац око слова.
42.56

Натпис

Вишередни – једноредни натпис.
6.10; 6.26; 6.27; 12.5; 12.6; 12.7; 12.8; 12.9; 12.10; 14.2; 14.3; 14.4; 15.1; 15.2; 15.3; 16.1; 16.2; 16.3; 16.4; 17.1; 17.2; 17.3; 18.1; 18.2; 19.1; 20.1; 20.2; 20.3; 20.4; 21.1; 22.1; 23.1; 23.2; 24.1; 24.2; 26.1; 26.2; 26.3; 26.4; 26.5; 31.1; 31.2; 31.3; 31.8; 31.9; 31.10; 31.11; 31.12; 31.13; 31.14; 32.1; 33.1; 33.3; 33.4; 34.1; 35.1; 35.2; 36.1; 37.1; 38.2; 38.3.a; 38.3.b ; 39.1; 39.2; 40.2; 41.1; 41.2; 41.3; 42.41; 42.42; 42.43.1; 42.43.2; 42.44; 42.45; 42.46; 42.47; 42.48; 42.49; 42.51; 42.52; 42.53; 42.54; 42.55; 42.58; 42.59; 42.63; 42.64; 42.65; 44.1; 45.5; 45.7; 45.8; 45.11; 45.15; 45.20; 45.21; 45.22; 45.25; 45.26; 45.27; 45.30; 45.32; 45.36; 48.2; 49.1

Монограм.
31.15; 42.50; 45.12; 45.33; 45.34

Слово.
42.33; 42.56; 42.57

Табле:

Табла I: 1) Стефан Радослав, 2) Стефан Драгутин, 3) Стефан Урош II Милутин, 4) Стефан Владислав II, 5) Стефан Урош III Дечански и 6) Стефан Душан – краљевски период

Табла II: 6) Стефан Душан – царски период, 7) Имобилизиране врсте цара Стефана Душана и 8) Бранко Растислалић

Табла III: 9) Цар Стефан Урош, 10) Царица Јелена и 11) Угљеша

Табла IV: 12) Вукашин, 13) Краљица Јелена, 14) Марко, 15) Андреаш, 16) Неименовани краљ, 17) Неименована краљица, 18) Јован Драгаш, 19) Константин Драгаш, 20) Андрија Гропа, 21) Једр (?) и 22) Риг

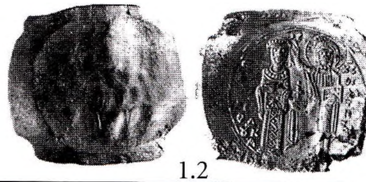
Табла V: 23) Никола Алтомановић, 24) Кнез Лазар, 25) Анонимна ковања, 26) Ђурађ I Балшић, 27) Балша II Балшић, 28) Ђурађ II Страцимировић, 29) Балша III и 30) Константин Балшић

Табла VI: 31) Вук Бранковић, 32) Гргур Бранковић, 33) Јаков, 34) Смил, 35) Влатко, 36) Драгосав, 37) Јандрија (?), 38) Стефан Мусић (?), 39) Патријарх, 40) Скопље и 41) Призрен

Табла VII: 42) Стефан Лазаревић и 43) Време Стефана Лазаревића

Табла VIII: 44) Лазар и Ђурађ Бранковићи, 45) Ђурађ Бранковић, 46) Ђурађ Бранковић и Стефан Томаш, 47) Ђурађ Бранковић и Јанко Хуњади, 48) Лазар Бранковић, 49) Иваниш и 50) Неодређена ковања

1.1

1.2

2.1

2.2

2.3

3.1

3.2

3.3

3.4

3.8

3.7

3.5

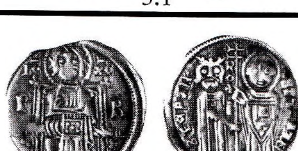

3.9

3.10

4.3

5.1

5.2

6.1

6.2

Табла I

1.3

1.4

2.4

2.5

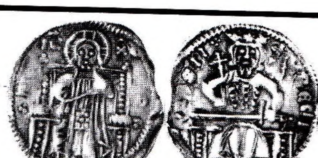

3.6

4.1

4.4

4.2

5.3

5.4

6.3

6.4

6.6

6.5

6.7

6.8

6.12

6.16

6.13

6.18

6.14

6.15

6.17

6.9

6.21

6.10

6.11

6.29

7.1

7.4

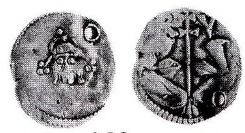

7.5

8.1

Табла II

6.19

6.20

6.28

6.26

6.27

6.22

6.23

6.24

6.25

6.30

7.2

7.3

7.6

7.7

9.1

9.4

9.7

9.9

9.2

9.5

9.3

9.6

9.8

9.12

9.13

9.15

9.16

9.19

9.20

9.21

9.22

9.24

9.25

10.1

10.3

10.2

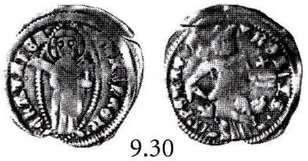
11.1

11.3

11.2

11.4

9.10

9.30

9.26

9.31

9.11

9.27

9.14

9.28

9.32

9.17

9.18

9.29

9.33

9.23

11.5

11.6

12.1

12.2

12.3

12.5

12.4

13.1

14.1

14.5

14.2

16.1

18.1

19.2

19.1

21.1

Табла IV

12.6

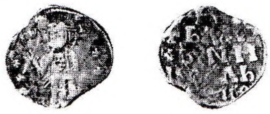

12.8

12.9

12.10

12.7

14.3

14.4

15.3

15.1

15.2

16.2

16.3

16.4

17.1

17.2

17.3

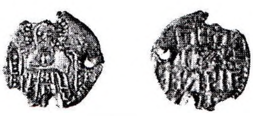

18.2

20.1

20.2

20.3

20.4

22.1

23.1

23.2

23.3

24.1

24.2

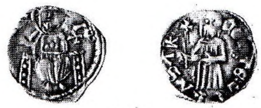

24.3

24.6

24.4

24.7

24.5

24.8

24.20

24.22

24.23

25.1

26.1

26.2

26.3

26.4

27.1

28.1

28.2

30.1

24.9

24.12

24.16

24.18

24.10

24.13

24.17

24.19

24.11

24.14

24.21

24.15

24.24

25.2

25.3

25.4

26.5

29.1

29.2

29.3

31.1

31.4

31.6

31.8

31.2

31.5

31.7

31.9

31.3

31.10

33.1

33.2

33.3

36.1

38.1

38.2

39.1

40.1

40.2

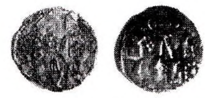

41.1

41.2

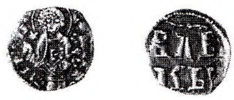
Табла VI

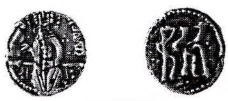

31.14

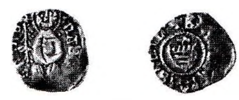

31.11

31.13

31.16

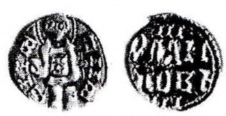

31.12

31.15

31.17

32.1

33.4

34.1

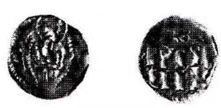

35.1

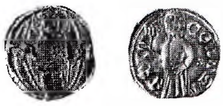
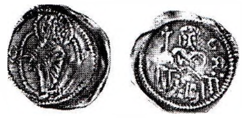

35.2

37.1

38.3

39.2

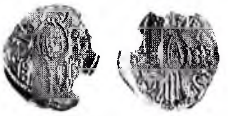

41.3

42.1

42.3

42.5

42.6

42.2

42.4

42.7

42.16

42.17

42.18

42.19

42.20

42.23

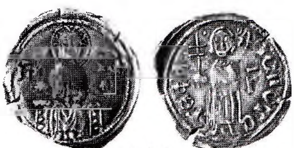
42.29

42.35

42.24

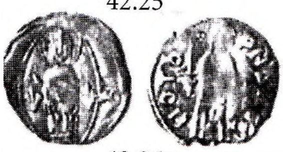
42.30

42.34

42.31

42.21

42.25

42.32

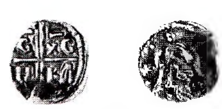
42.22

42.26

42.33

42.27

42.28

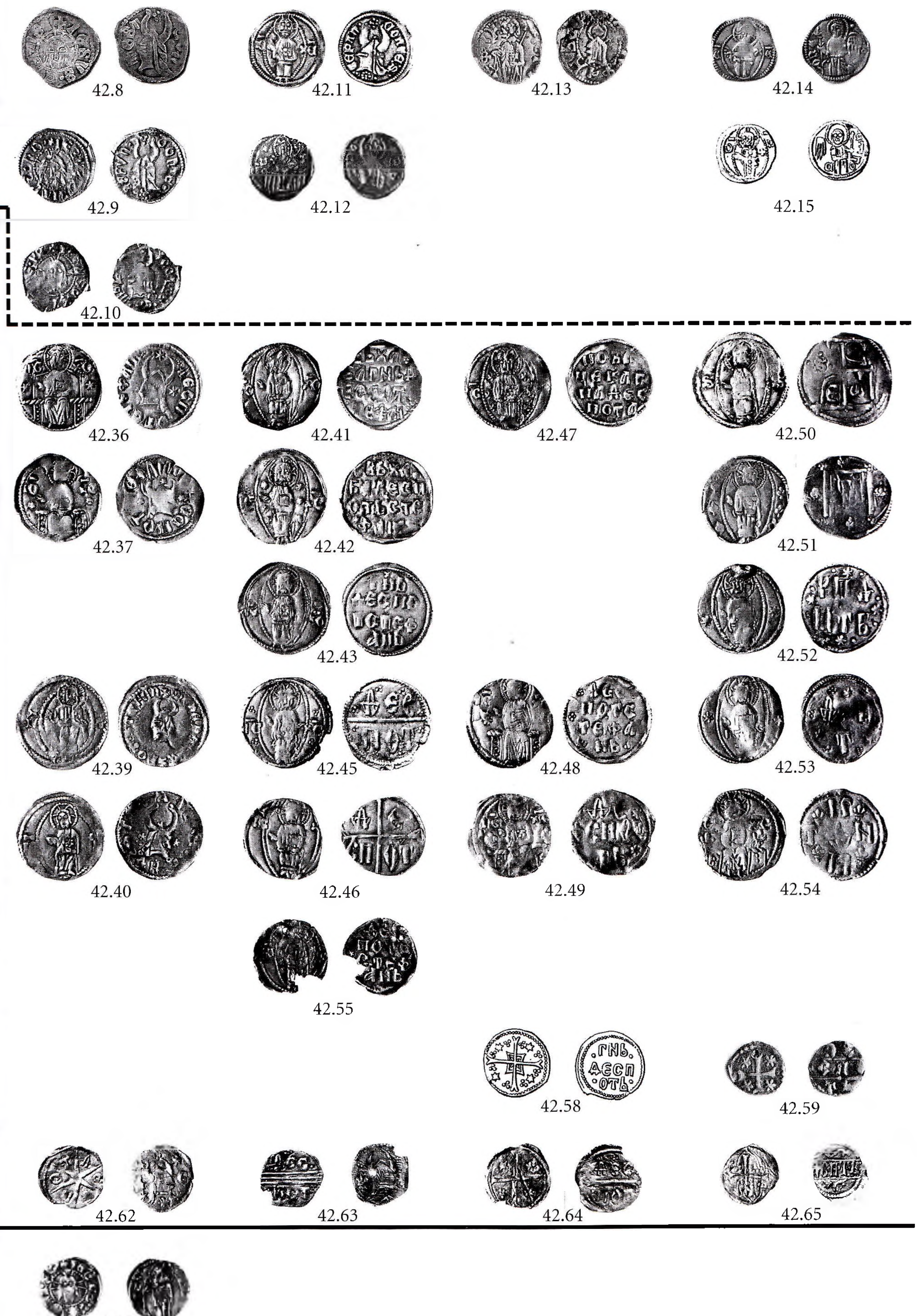
42.56

42.57

42.60

42.61

43.1

43.2

42.8
42.11
42.13
42.14
42.9
42.12
42.15
42.10
42.36
42.41
42.47
42.50
42.37
42.42
42.51
42.43
42.52
42.39
42.45
42.48
42.53
42.40
42.46
42.49
42.54
42.55
42.58
42.59
42.62
42.63
42.64
42.65
43.3

44.1

45.1

45.2

45.3

45.4

45.8

45.9

45.10

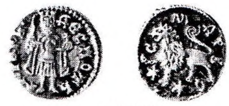

45.11

45.23

45.29

45.31

45.19

45.24

45.20

45.25

45.32

45.21

45.26

45.22

45.27

45.30

45.28

48.2

48.1

49.1

45.5

45.6

45.7

45.12

45.13

45.14

45.16

45.33

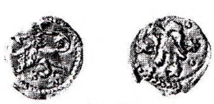

45.15

45.34

45.18

45.17

45.35

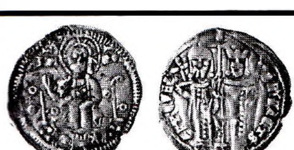

45.37

45.36

46.1

47.1

47.2

50.1

50.2

50.3

50.4